

ΟΥΕΙΣ ΒΙΒΛΙΩΝ ΑΠΟ ΤΟΝ ΚΩΔΙΚΑ ΣΤΗΝ ΨΗΦΙΑΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΝΙΚΗ ΤΣΙΡΩΝΗ

ΨΗΦΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ 11

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ | ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
INSTITUTE OF HISTORICAL RESEARCH | NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION

Όψεις βιβλιων:
από τον κώδικα στην ψηφιακή τεκμηρίωση

**Όψεις βιβλίων:
από τον κώδικα στην ψηφιακή τεκμηρίωση**

Επιστημονική επιμέλεια
Νίκη Τσιρώνη
*Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών
Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών*

Επιμέλεια κειμένων
Ασπασία Παυλοπούλου
*Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών
Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών*

Σχεδιασμός εξωφύλλου και σελιδοποίηση
Χρίστος Σιμάτος, Μαριάννα Πόγκα
www.psdesign.gr

ISBN: 978-960-7905-94-9

© 2020 Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών
Τομέας Βυζαντινών Ερευνών
Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
Λεωφ. Βασιλέως Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα
Τηλ. (+30) 2107273554, Τηλεομ. (+30) 2107273629, iic@icg.gr
Βιβλιοπωλείο Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών
<https://history-bookstore.icg.gr>

Η Πράξη με τίτλο: «ΑΝΑΒΑΘΜΙΣ. Ανάπτυξη της ιστορικής έρευνας: μελέτες και ψηφιακές εφαρμογές» (MIS 5002357) εντάσσεται στη «Δράση Στρατηγικής Ανάπτυξης Ερευνητικών και Τεχνολογικών Φορέων» και χρηματοδοτείται από το Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Ανταγωνιστικότητα, Επιχειρηματικότητα και Καινοτομία (ΕΣΠΑ 2014-2020), με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης).

ΟΥΣΕΙΣ ΒΙΒΛΙΩΝ ΑΠΟ ΤΟΝ ΚΩΔΙΚΑ ΣΤΗΝ ΨΗΦΙΑΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΝΙΚΗ ΤΣΙΡΩΝΗ

ΨΗΦΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ 11

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ | ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
INSTITUTE OF HISTORICAL RESEARCH | NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION

ΑΘΗΝΑ 2020

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή	9
Γιώργος Μπουδαλής	
Η τεχνολογία κατασκευής των βυζαντινών σταχώσεων	13
Αγγελική Στασινού	
Μεθοδολογικές παρατηρήσεις για τη μελέτη της ορολογίας των βυζαντινών και μεταβυζαντινών σταχώσεων	31
Παράρτημα: Ψηφιακές καταγραφές της ορολογίας των σταχώσεων	64
Ζωή Γκιννή	
Τεκμηρίωση και ταυτότητα: η περίπτωση των κωδίκων	77
Νίκη Τσιρώνη	
Όψεις βιβλίων στον δημόσιο χώρο: εκθέσεις για την ιστορία της βιβλιοδεσίας	99
Παράρτημα 1:	115
Παράρτημα 2: Έκθεση Βυζαντινού Μουσείου, «Η τέχνη... δημιουργία»	118
Παράρτημα 3: Κατάλογος Χειρογράφων Δράμας (2003)	138
Νίκη Τσιρώνη	
Η έρευνα των σταχώσεων. Βιβλιογραφικές καταγραφές και (προ)οπτικές προσέγγισης	155
Παράρτημα: Γενική Βιβλιογραφία	170

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Νίκη Τσιρώνη

Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών – Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών

Σε μία εποχή που το βιβλίο θεωρητικά απειλείται από τα ηλεκτρονικά μέσα, η απήχηση της μελέτης του ως υλικού αντικειμένου καταδεικνύει τον πολύπλευρο χαρακτήρα του και τους πολλούς τρόπους με τους οποίους γίνεται αντιληπτό από το ευρύ και ειδικό κοινό. Ένα ηλεκτρονικό βιβλίο για το βιβλίο έρχεται να προσθέσει μία ψηφίδα στις πολυάριθμες μελέτες που έχουν δημοσιευθεί μέχρι σήμερα. Άξονάς του, η μελέτη της βιβλιοδεσίας, κυρίως αναφορικά με την ελληνική παράδοση της τέχνης και τον ελληνικό χώρο, με ερωτήματα που προσεγγίζονται στις συμβολές αυτού του τόμου. Στο εισαγωγικό αυτό σημείωμα δίνεται συνοπτικά το ιστορικό του ερευνητικού προγράμματος του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών από το 2002 μέχρι σήμερα, με τις παράλληλες δράσεις και εφαρμογές. Η παρούσα έκδοση εντάσσεται στο πρόγραμμα ANABAΘΜΙΣ του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών και συνδέεται με τις βάσεις δεδομένων για την ορολογία των βυζαντινών και μεταβυζαντινών σταχώσεων, των απεικονίσεων του κώδικα στη βυζαντινή τέχνη, καθώς και με το διαδικτυακό σεμινάριο για την ορολογία των σταχώσεων που πραγματοποιήθηκε τον Ιούνιο 2020. Από το διαδικτυακό σεμινάριο προέρχεται η συμβολή του Γιώργου Μπουδαλή, τον οποίο και ευχαριστούμε θερμά για την παραχώρηση του υλικού προκειμένου να συμπεριληφθεί στον ανά χειράς τόμο.

Το 2002, το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών ξεκίνησε το πρόγραμμα με τίτλο «Το Βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία», με σύμπραξη φορέων έρευνας, διαφύλαξης υλικού πολιτισμού και μελέτης της τέχνης της βιβλιοδεσίας στον ελληνικό χώρο. Οι φορείς αυτοί ήταν, αντίστοιχα, το Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών (και μετέπειτα Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών) του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, το Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο και η Ελληνική Εταιρεία Βιβλιοδεσίας (Τσιρώνη 2004, 23–24, Τσιρώνη 2008, 14–27). Το πρόγραμμα οφείλει πολλά στους τότε επικεφαλής των φορέων αυτών: στον καθηγητή Ευάγγελο Χρυσό, στον ΄Δημήτρη Κωνσταντίο και στον Μπάμπη Λέγγα. Χωρίς τη δική τους συμβολή και διάθεση για συνέργεια το έργο αυτό δεν θα είχε ποτέ προχωρήσει. Η σύμπραξη των φορέων και η θετική αποδοχή του προγράμματος από ερευνητές και επαγγελματίες του βιβλίου, επιβεβαίωσαν την αναγκαιότητα της συνεργασίας για τη μελέτη της βιβλιοδεσίας. Το πολιτισμικό πλαίσιο της παραγωγής του κώδικα και οι πολλαπλές σημειολογικές του διαστάσεις απηχούνται στον προβληματισμό του τόμου αυτού, που εστιάζει στην παράδοση της βιβλιοδεσίας στον γεωγραφικό χώρο της Ανατολικής Μεσογείου.

Στο πλαίσιο του προγράμματος διοργανώθηκαν τρεις εκθέσεις με θέμα της ιστορία της βιβλιοδεσίας και διεθνές επιστημονικό συνέδριο στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, με την υποστήριξη του Υπουργείου Πολιτισμού. Τα πρακτικά του συνεδρίου κυκλοφόρησαν το 2008 στο πλαίσιο του προγράμματος *Αριστεία σε ερευνητικά ινστιτούτα -ΓΓΕΤ* και του έργου «Βυζαντινό Κάτοπτρον. Πηγές και μελέτες για τον βυζαντινό κόσμο». Την περίοδο 2005-2010, το πρόγραμμα έλαβε χρηματοδότηση από το ΠΕΠ Αττικής για τη σύνδεση της έρευνας με την παραγωγή και, συγκεκριμένα,

τη μελέτη σύγχρονων εφαρμογών βυζαντινής και μεταβυζαντινής βιβλιοδεσίας (ΣΕΒΥ). Καθώς αναφερόμαστε σε μία τέχνη που παρέμεινε σχεδόν αναλλοίωτη από τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες μέχρι τη βιομηχανική εποχή, οι έννοιες και οι όροι που συνδέονται με τη βιβλιοδεσία στην ελληνική γλώσσα αναδείχθηκαν σε απαραίτητο ζητούμενο της έρευνας. Ως μέρος του προγράμματος ΣΕΒΥ διερευνήθηκε η ορολογία των βυζαντινών και μεταβυζαντινών σταχώσεων. Η ερευνητική ομάδα εργάστηκε συστηματικά από το 2006 έως το 2010 και, από τότε μέχρι σήμερα, σε αποσπασματική και εθελοντική βάση με τη συμβολή της υπογράφουσας σε συνεργασία με τη Ζωή Γκιννή και την Αγγελική Στασινού. Οι ερμηνείες βασίστηκαν στη σύζευξη λόγιων και πρακτικών γλωσσικών ιδιωμάτων προκειμένου να εξηγηθούν διαφορετικές ομάδες χρηστών. Επιπλέον, διερευνήθηκαν οι χρήσεις των όρων στην ξενόγλωσση βιβλιογραφία, ιδιαίτερα στην αγγλική και γαλλική γλώσσα. Η συμμετοχή συντηρητών, που αποτελούν άλλωστε και αριθμητικά σημαντική ομάδα χρηστών, έπαιξε καθοριστικό ρόλο στο αποτέλεσμα. Η βάση ορολογίας βυζαντινών και μεταβυζαντινών σταχώσεων αποτελεί μέρος του ερευνητικού προγράμματος ΑΝΑΒΑΘΜΙΣ και λειτουργεί στον ιστότοπο του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών.

Το υλικό του προγράμματος βρήκε εφαρμογές με στόχο τη δια βίου μάθηση, την εκπαίδευση στο πλαίσιο των εκθέσεων, αλλά και των ευρωπαϊκών προγραμμάτων Marie Curie (Researcher's Night 2007, 2018, 2019) για την προώθηση της έρευνας και τη διασύνδεσή της με την κοινωνία. Παράλληλα, παρουσιάστηκε σε σειρά εκπαιδευτικών προγραμμάτων του Ιδρύματος Αικατερίνης Λασκαρίδη (2017-2020), σε εκπαιδευτικές δράσεις στο Αρσάκειο Ψυχικού, σε συνεργασία με τις εκδόσεις «Καλειδοσκόπιο», σε σχολεία της Ανατολικής Αττικής, ενώ περισσότερες από τριάντα ξεναγήσεις σχολείων διοργανώθηκαν στο πλαίσιο της έκθεσης του Βυζαντινού Μουσείου από τον Σεπτέμβριο 2012 έως τον Μάρτιο 2013. Από το 2010 έως το 2012, το πρόγραμμα συνεργάστηκε με το Centre du Conservation du Livre (Arles) και άλλους αρμόδιους φορείς από έξι ευρωπαϊκές χώρες για το πρόγραμμα Studite, στο πλαίσιο του οποίου οργανώθηκαν αποστολές για την επιτόπια έρευνα βιβλιοδεσιών σε βιβλιοθήκες της Γαλλίας, της Ιταλίας και της Ελλάδας. Για το πρόγραμμα αυτό διοργανώθηκε έκθεση στην οικία Seegy-Δημητρακοπούλου το 2012, όπου εκτέθηκαν έργα νέων εικαστικών, εμπνευσμένα από τη βυζαντινή παράδοση της τέχνης της βιβλιοδεσίας. Το 2018, το Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών διοργάνωσε κύκλο Μορφωτικών Εκδηλώσεων με επιστημονική ευθύνη της υπογράφουσας, του Ζήση Μελισσάκη και του Στέλιου Λαμπάκη με θέμα «Το βιβλίο ως κείμενο και αντικείμενο». Ορισμένες από αυτές τις ανακοινώσεις υπεβλήθησαν και δημοσιεύονται μαζί με συμβολές ερευνητών του διεθνούς χώρου στον τόμο των Cahiers Balkaniques, με τίτλο *Le livre: texte, image, objet*.

Κομβικό σημείο στην εξέλιξη της καταγραφής της πληροφορίας και της γνώσης, η ανακάλυψη και διάδοση του κώδικα. Την τεχνολογία της κατασκευής του προσφέρει σε μία εμπειριστωμένη μελέτη ο Γιώργος Μπουδαλής, από το Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού. Στέκομαι εδώ, στην εισαγωγική παρατήρησή του για την αλληλεπίδραση των βιβλίων με το πολιτισμικό τους περιβάλλον, καθώς και στη σχέση της τεχνολογίας του βιβλίου με άλλα τέχνηρα του αυτού ή διαφορετικού πολιτισμικού πλαισίου. Στη συμβολή αυτή επισημαίνεται η συγγένεια των βιβλιοδετικών παραδόσεων στην Ανατολική Μεσόγειο και υπογραμμίζονται οι τεχνικές που αφορούν στα βασικά δομικά χαρακτηριστικά του κώδικα.

Ως ερευνητικό αντικείμενο διακλαδικής και διεπιστημονικής έρευνας, η μελέτη της ορολογίας του βιβλίου αφορά εξίσου ιστορικούς, ιστορικούς της τέχνης, συντηρητές και βιβλιολόγους. Πολύτιμο υλικό για τη μελέτη της ορολογίας προσφέρουν οι κατάλογοι χειρογράφων, στους

οποίους επισημαίνεται η ανομοιογενής χρήση των όρων και, συχνά, η ελλιπής καταγραφή της στάχωσης και της διακόσμησής της. Στη μεθοδολογία της σύμπραξης ειδικοτήτων για τη μελέτη της ορολογίας των βυζαντινών και μεταβυζαντινών σταχώσεων αναφέρεται η μελέτη της Αγγελικής Στασινού της Κεντρικής Υπηρεσίας Συντήρησης και Διατήρησης των Γενικών Αρχείων του Κράτους. Ο συγκεκριασμός διαφορετικών προσεγγίσεων για τη δημιουργία ενός θησαυρού ελληνικών όρων χαρτογραφείται στο άρθρο αυτό με παραδείγματα από τα διάφορα στάδια επεξεργασίας και ανάλυση κάποιων χαρακτηριστικών όρων που απασχόλησαν την ομάδα εργασίας.

Ο κώδικας, ως ιστορικό αντικείμενο με πολλαπλά γνωσιακά συμφραζόμενα και συμβολική, αναπόφευκτα αλλάζει χρήση και σημασία μέσα στις ιστορικές περιόδους που διανύει. Τη σχέση των αρχών της τεκμηρίωσης αναφορικά με τους κώδικες, αναλύει η Ζωή Γκιννή, στο άρθρο της, όπου η ηθική της συντήρησης προσεγγίζεται μέσα από τη θεωρητική και πρακτική ενασχόληση με το αντικείμενο, φωτίζοντας διλήμματα και προβληματισμούς που ανακύπτουν στην πορεία ιστορικών αντικειμένων.

Στο άρθρο της υπογράφουσας, με τίτλο «Όψεις βιβλίων στον δημόσιο χώρο: εκθέσεις για την ιστορία της βιβλιοδεσίας», εκτίθενται οι θεωρητικοί προβληματισμοί του προγράμματος, αλλά και η προσπάθεια διασύνδεσης της έρευνας με την κοινωνία, που καθόρισαν το περιεχόμενο και την προοπτική των εκθέσεων που διοργανώθηκαν από το 2002 και οδήγησαν στην έκθεση του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου, το 2012-2013. Ο τίτλος της έκθεσης του Βυζαντινού Μουσείου «Η τέχνη της βιβλιοδεσίας από το Βυζάντιο στη σύγχρονη εικαστική δημιουργία», οριοθετεί το χρονολογικό εύρος και την προσέγγιση της βιβλιοδεσίας ως υλικό τεκμήριο, αλλά και ως έμπνευση εικαστικής δημιουργίας. Το υλικό αυτό κατατίθεται στο παρόν έργο ως μερική αναπλήρωση του αδημοσίευτου καταλόγου.

Στην τελευταία συμβολή, με τίτλο «Η έρευνα των σταχώσεων: βιβλιογραφικές καταγραφές και (προ)οπτικές προσέγγισης», παρουσιάζεται μία αναδρομή στην εξέλιξη της μελέτης της στάχωσης από τα μέσα του 20ού αιώνα μέχρι σήμερα. Πρόκειται για το βιβλιογραφικό υπόβαθρο, στο πλαίσιο του οποίου οριοθετήθηκε το πεδίο έρευνας του προγράμματος του ΕΙΕ με άξονα την παρουσίαση της βιβλιοδεσίας στο ειδικό και το ευρύτερο κοινό ως σύγκλιση τεχνικής και τέχνης. Στο παράρτημα του άρθρου, παρατίθεται η βιβλιογραφία που χρησιμοποιήθηκε στην εκπόνηση των εργασιών για την κατάρτιση της βάσης δεδομένων των ελληνικών όρων για τη βιβλιοδεσία. Η βιβλιογραφία είναι μάλλον ενδεικτική παρά εξαντλητική, αλλά μπορεί να φανεί χρήσιμη στους μελετητές της τέχνης της βιβλιοδεσίας. Επιπλέον, η ανάγνωση και μόνο των τίτλων καταδεικνύει τον κατακερματισμό της γνώσης μας για τη βιβλιοδεσία και τους διαφορετικούς τομείς στους οποίους θα πρέπει να αναφερθεί ο ερευνητής για τη συγκέντρωση των απαραίτητων πληροφοριών. Ό,τι παρουσιάζεται στον τόμο αυτό αποτελεί καρπό συλλογικού προβληματισμού και μόχθου και κατατίθεται στην παρούσα του μορφή με προοπτική τη συνέχιση αγαθών συμπράξεων και συνεργειών.

Η ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ: ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΤΑΧΩΣΕΩΝ

Γιώργος Μπουδαλής

Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού

Εισαγωγή

Οι βυζαντινοί κώδικες, δηλαδή τα χειρόγραφα σταχωμένα βιβλία, είναι σύνθετα αντικείμενα που κατασκευάζονταν με τεχνικές και διεργασίες, οι οποίες παρέμειναν σε μεγάλο βαθμό अपαράλλαχτες για αιώνες. Τα βιβλία, όπως όλα τα αντικείμενα που κατασκεύασε ο άνθρωπος στο πλαίσιο αυτού που καλούμε υλικό πολιτισμό, φέρουν τα ίχνη της αλληλεπίδρασής τους με το ευρύτερο περιβάλλον, μέσα στο οποίο παρήχθησαν, το τεχνολογικό, αλλά και το κοινωνικό, θρησκευτικό και πολιτισμικό τους πλαίσιο. Με αυτήν την οπτική δεν έχει ενδιαφέρον και αξία μόνο η καταγραφή καθαυτή της τεχνολογίας κατασκευής των χειρόγραφων βιβλίων, των κωδίκων του Βυζαντινού και όποιου άλλου πολιτισμού, αλλά βέβαια και η σχέση που η τεχνολογία αυτή έχει με άλλα τέχνηρα του ίδιου ή και διαφορετικού πολιτισμικού πλαισίου. Τα όσα ακολουθούν εξετάζουν την τεχνολογία κατασκευής των βυζαντινών σταχώσεων ακριβώς από αυτήν την οπτική γωνία.

Προλεγόμενα

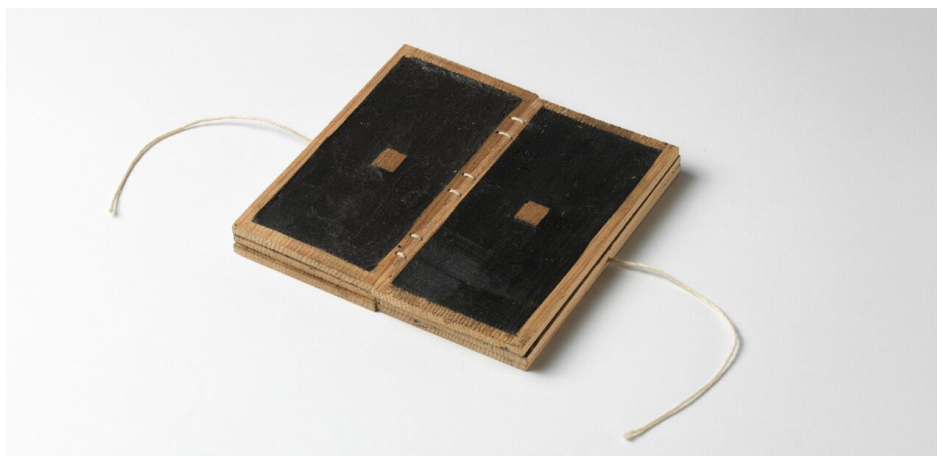
Για την καλύτερη κατανόηση της τεχνολογίας των βυζαντινών σταχώσεων είναι χρήσιμο να αναφέρουμε τα παρακάτω τρία στοιχεία :

1. Ο κώδικας εμφανίζεται στην Ελληνορωμαϊκή και πρώιμη Βυζαντινή Ανατολική Μεσόγειο κατά την ύστερη αρχαιότητα, μεταξύ του 2ου και του 6ου αιώνα. Οι αρχαιότεροι κώδικες που έχουν διασωθεί σε κατάσταση που να επιτρέπουν να εξάγει κανείς συμπεράσματα για την μορφή και κατασκευή τους φαίνεται να δηλώνουν ότι η σταδιακή επικράτηση του κώδικα συμβαδίζει με την εξάπλωση του χριστιανισμού (Roberts και Skeats 1983, Gamble 1995, Bagnal 2009, Nongbri 2018, Harnett 2017).

2. Ο κώδικας, συγκεκριμένα ο πολύτευχος κώδικας, αυτός δηλαδή που αποτελείται από τη συρραφή περισσότερων του ενός παπύρινων, περγαμηνών ή χαρτών τευχών που φέρουν το κείμενο, συνιστά το αποτέλεσμα μιας εξελικτικής διαδικασίας, η οποία έχει την αφετηρία της στους κώδικες με ξύλινες πινακίδες, κερωμένες ή μη, και τον μονότευχο κώδικα (Εικ. 1-4). Οι πρώτοι έχουν μακρά ιστορία στην Ανατολική Μεσόγειο, εφόσον το πρωιμότερο σωζόμενο παράδειγμα χρονολογείται στον 14ο αιώνα π.Χ. (Payton 1991). Αντίθετα, τα πρωιμότερα σωζόμενα παραδείγματα μονότευχων κωδίκων χρονολογούνται στον 2ο αιώνα μ.Χ., παρά το γεγονός ότι εικονογραφικές ενδείξεις φαίνεται να δηλώνουν τη χρήση τους αιώνες πριν (Szirmai 1999, 7-14, Boudalis 2018, 35-42).

3. Όπως προαναφέρθηκε, οι κώδικες, συνεπώς και οι σταχώσεις τους, διαφοροποιούνται ανάλογα με το γλωσσικό, θρησκευτικό και τεχνολογικό περιβάλλον, στο οποίο κατασκευάστηκαν,

γι' αυτό και κάνουμε λόγο για βυζαντινές, αρμενικές, κοπτικές, συριακές κλπ. σταχώσεις, όπως αναφερόμαστε στις αντίστοιχες γλώσσες, τα αλφάβητα και τους τρόπους γραφής. Αυτό που οφείλουμε να τονίσουμε είναι ότι οι σταχώσεις των κωδίκων των λαών της Ανατολικής Μεσογείου έχουν στενή συνάφεια μεταξύ τους σε μορφολογικό, τεχνικό και κατασκευαστικό επίπεδο και, λιγότερο, σε επίπεδο διακόσμησης. Αντίθετα, οι σταχώσεις των Δυτικών κωδίκων ήδη από 8ο-9ο περίπου αιώνα διαφοροποιούνται αισθητά, τόσο που να αποτελούν ένα διακριτό εξελικτικό κλάδο (Szirmai 1999).

Εικ. 1. Αντίγραφο κώδικα με κηρωμένες πινακίδες που βρέθηκε στο Ερκολάνεο της Ιταλίας. Αντίγραφο κατασκευασμένο από τον συγγραφέα.

Εικ 2, 3. Επάνω και αριστερά αντίγραφο κώδικα με κηρωμένες πινακίδες του 4ου αιώνα από την Αίγυπτο, το οποίο σήμερα ανήκει στο Μουσείο του Brooklyn (CUR.371908E, 37.1909E, 37.1910E, 37.474E, 37.473E). Αντίγραφο κατασκευασμένο από τον συγγραφέα.

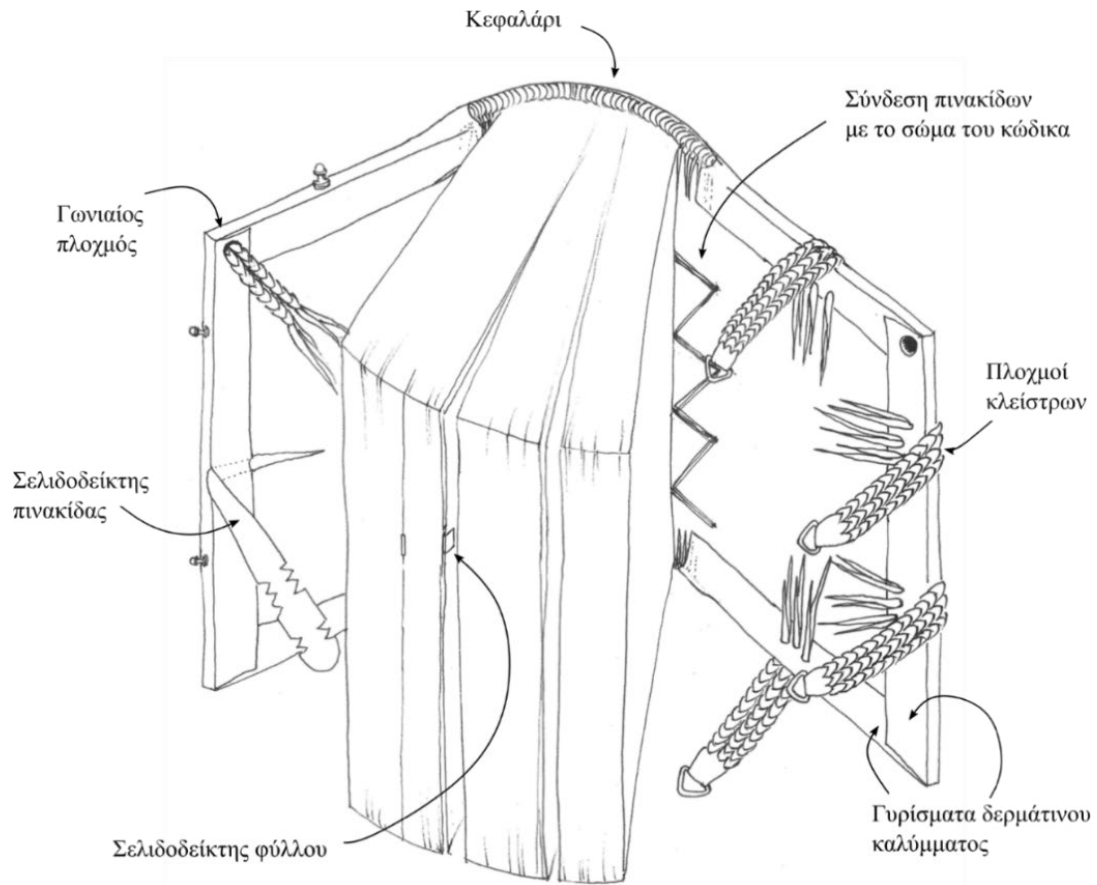

Εικ. 4. Αντίγραφο μονότευχου κώδικα βασισμένο στους κώδικες του Nag Hammadi, οι οποίοι χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 4ου αιώνα. Αντίγραφο κατασκευασμένο από τον συγγραφέα.

Η κατασκευή των βυζαντινών κωδίκων

Η τεχνολογία κατασκευής των βυζαντινών κωδίκων φαίνεται ότι άλλαξε πολύ λίγο στο πέρασμα των αιώνων. Για την ανασύσταση της τεχνικής ιστορίας των σταχώσεων υπάρχουν τρεις πηγές πληροφοριών, οι εικονογραφικές, οι φιλολογικές και, βέβαια, οι αρχαιολογικές πηγές, όπου με τον όρο «αρχαιολογικές πηγές» εννοούμε τη λεπτομερή μελέτη των πρωτότυπων σταχώσεων που έχουν σωθεί μέχρι τις μέρες μας. Η χρήση του όρου «αρχαιολογία των βιβλίων και των σταχώσεων», η οποία χρησιμοποιείται από μελετητές και ερευνητές προκειμένου να τονισθεί η υπόσταση του βιβλίου ως αντικείμενου μάλλον, παρά ως κειμένου, δεν είναι τυχαία (Masai 1950, Clark 1951, Agati 2011). Οι κώδικες είναι αντικείμενα σύνθετα, για την κατασκευή των οποίων συνδυάζονται τεχνικές, υλικά και μέρη με τέτοιο τρόπο, ώστε να επιτρέπουν την ασφαλή χρήση και φύλαξή τους (Εικ. 5, 6).

Μετά τις πρώτες συστηματικές έρευνες της Berthe van Regemorter (1954, 1964), μια σειρά από μελετητές περιέγραψαν και περιγράφουν ακόμα τις διάφορες επιμέρους τεχνικές που χρησιμοποιήθηκαν στις βυζαντινές σταχώσεις και τις παραλλαγές τους (Szirmai 1999, 62-91). Έτσι, παρά το γεγονός ότι πολλά παραμένουν ακόμη υπό διερεύνηση, διαθέτουμε σήμερα μια αρκετά καλή γνώση της τεχνικής των σταχώσεων των βυζαντινών χειρογράφων, πολύ καλύτερη και πληρέστερη από αυτήν που διαθέτουμε για άλλες συγγενείς ομάδες σταχώσεων, όπως είναι για παράδειγμα, μεταξύ άλλων, οι γεωργιανές και οι συριακές (Kalligerou 2009, Vinourd 2017). Αυτό, το οποίο μέχρι πρόσφατα δεν είχε ουσιαστικά διερευνηθεί, είναι η σχέση των τεχνικών αυτών με το ευρύτερο τεχνολογικό πλαίσιο, εντός του οποίου παρήχθησαν (Boudalis 2018).

Εικ. 5. Σχεδιαστική αναπαράσταση ενός κώδικα του 10ου αιώνα και των μερών του. Σχέδιο του συγγραφέα.

Εικ. 6. Σύγχρονο αντίγραφο ενός Βυζαντινού κώδικα του 15ου αιώνα με εμφανή των ανατομία του. Η κατασκευή αντιγράφων είναι μια διαδικασία απαραίτητη για την κατανόηση των τεχνικών και της κατασκευής των ιστορικών σταχώσεων. Αντίγραφο κατασκευασμένο από τον συγγραφέα.

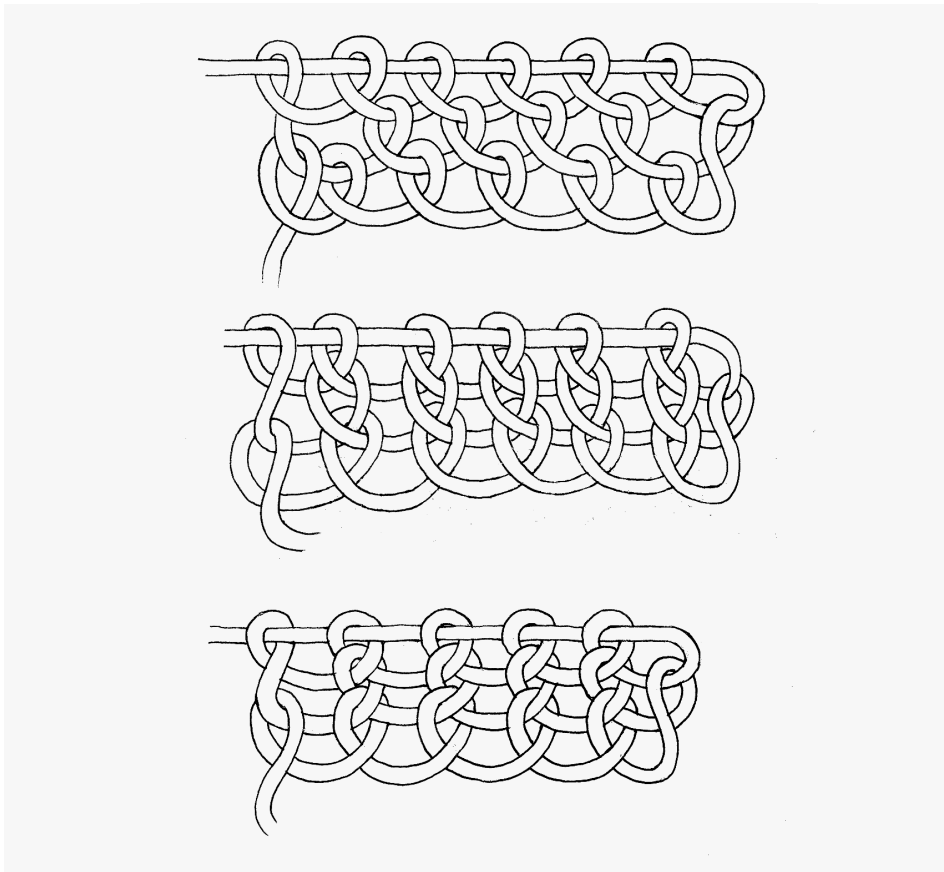
Η συρραφή των τευχών

Η συρραφή των τευχών είναι ίσως το σημαντικότερο δομικό στοιχείο ενός κώδικα, είναι η διαδικασία εκείνη η οποία διατηρεί στη σωστή σειρά έναν αριθμό τευχών που φέρουν το κείμενο και επιτρέπει την ασφαλή και λειτουργική τους χρήση. Ιδιαίτερα στους παλαιότερους κώδικες που έχουν σωθεί, έχουν εντοπιστεί και καταγραφεί ορισμένες τεχνικές και οι παραλλαγές τους.

Ωστόσο, πέραν αυτών, ενδεχομένως θα έπρεπε να θεωρήσουμε βέβαιη την ύπαρξη και άλλων τεχνικών, για τις οποίες δεν διασώθηκαν καθόλου στοιχεία. Ήδη από τον 4ο-5ο αιώνα μ.Χ. φαίνεται ότι η ραφή των τευχών στους πολύτευχους κώδικες με κάποιο τρόπο σταδιακά τυποποιήθηκε και υιοθετήθηκε μία τεχνική στην οποία η κλωστή ραφής διερχόταν από το εσωτερικό και εξωτερικό των τευχών, και η οποία στα αγγλικά ονομάζεται συνηθέστερα link-stitch, όρος, ο οποίος θα μπορούσε να αποδοθεί στα Ελληνικά ως «συνδεσμοραφή» ή «ραφή τύπου αλυσίδας» (chain-stitch) (Petherbride 1991, Houlis 1993, Grosdidier de Matons και Hoffman 1998, Szirmai 1999, 16-19, Boudalis 2018, 51-61). Η συγκεκριμένη τεχνική συνίσταται σε μία συνεχόμενη σειρά από θηλιές, οι οποίες, αγκαλιάζοντας η μία την άλλη, σχηματίζουν κάθετα στη ράχη του κώδικα τις χαρακτηριστικές «αλυσίδες», από τις οποίες προκύπτει και η ονομασία της (Εικ. 7). Από άποψη τεχνολογίας, η τεχνική αυτή ανήκει σε μία από τις αρχαιότερες και πιο διαδεδομένες τεχνικές κατασκευής υφασμάτων (Εικ. 8). Η ίδια ακριβώς τεχνική χρησιμοποιήθηκε στον ίδιο γεωγραφικό χώρο και το αυτό πολιτισμικό πλαίσιο κατά την ύστερη αρχαιότητα, κατά την περίοδο δηλαδή που ο κώδικας σταδιακά γίνεται η κυρίαρχη μορφή βιβλίου, για να κατασκευαστούν κάλτσες και πιθανώς άλλα ενδύματα (Boudalis 2018, 54-59). Από δομική και τεχνολογική λοιπόν άποψη, η βασική κατασκευή ενός κώδικα είναι η ίδια με εκείνη ενός υφάσματος, υπερθεματίζοντας έτσι με απτό τρόπο τις μεταφορές που συνδέουν τη γραφή με την ύφανση και τα υφάσματα με τα κείμενα (Thomas 2016) (Εικ. 9).

Εικ. 7. Η ράχη του κώδικα Σινά 1205 με εμφανή τη συρραφή των τευχών. Ο κώδικας έχει διαφορετικούς τύπους κεφαλαριών στο επάνω και κάτω άκρο. Η στάχωση του κώδικα είναι η πρωτότυπη και χρονολογείται, όπως και ο κώδικας, στον 14ο αιώνα.

Εικ. 8. Σχεδιαστική αναπαράσταση τριών παραλλαγών της τεχνικής που χρησιμοποιήθηκε στην Ύστερη Αρχαιότητα για την κατασκευή καλτσών και πιθανώς άλλων ενδυμάτων. Η τεχνική φαινομενικά προσομοιάζει με πλέξιμο, αλλά είναι πολύ πιο κοντά στο ράψιμο, εφόσον γίνεται με βελόνα ραψίματος και κλωστή. Η τεχνική είναι γνωστή με διάφορα ονόματα, κυρίως όμως ως naalbinding, ή cross knit looping. Η συρραφή των Βυζαντινών και άλλων συγγενών κωδικών χρησιμοποιούσε ακριβώς την ίδια τεχνική ενσωματώνοντας φυσικά τα τεύχη του κειμένου. Σχέδιο του συγγραφέα.

Εικ. 9. Η φωτογραφία αριστερά δείχνει ένα σύγχρονο αντίγραφο μίας κάλτσας του 5ου-6ου αι. μ.Χ., η οποία έχει κατασκευασθεί με την τεχνική naalbinding (κατασκευή Regina de Giovanni). Οι «αλυσίδες» που δημιουργούνται είναι της ίδιας μορφής και κατασκευής με αυτές που σχηματίζονται στην ράχη ενός βυζαντινού κώδικα (δεξιά) με την διαφορά φυσικά ότι στους κώδικες η κλωστή διέρχεται μέσα και έξω από τα τεύχη και οι διαδοχικές θηλιές δεν εφάπτονται μεταξύ τους.

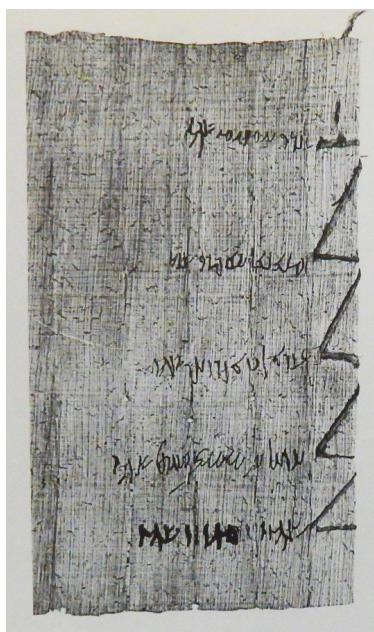
Η σύνδεση των πινακίδων

Οι βυζαντινοί κώδικες είχαν κατά κανόνα ξύλινες πινακίδες ίδιων διαστάσεων με αυτές του σώματος ενός κώδικα και συχνά με ένα αυλάκι στα άκρα τους (Εικ. 12). Η σύνδεση των πινακίδων με το κυρίως σώμα του κώδικα γινόταν επίσης με διάφορες μεθόδους. Συγκεκριμένα, χρησιμοποιούνταν πάντοτε μια κλωστή, συνήθως η ίδια με αυτή που είχε χρησιμοποιηθεί για τη ραφή του κυρίως σώματος του κώδικα. Από τις συνηθέστερες μεθόδους ήταν εκείνη, κατά την οποία ένας σπάγκος συνδέει την κάθε πινακίδα με το σώμα του κώδικα, δημιουργώντας συχνά χαρακτηριστικά μοτίβα σχήματος Χ, Ζ, Ι ή Τ κατά μήκος της ράχης στην εσωτερική ή την εξωτερική επιφάνεια των πινακίδων (Szirmai, 34-37, 69-75, Grosdidier de Matons D. και Hoffman Ph. 1998) (Εικ. 10).

Εικ. 10. Η εσωτερική (δεξιά) και εξωτερική (αριστερά) όψη των πινακίδων του κώδικα Σινά 1218 με τα χαρακτηριστικά μοτίβα που δημιουργεί η κλωστή που τις συνδέει με το σώμα. Ο κώδικας, ο οποίος έχει απωλέσει το μεγαλύτερο μέρος του δερμάτινου καλύμματός του, διατηρεί πιθανά την αρχική του στάχωση του τέλους του 12ου αιώνα.

Πρέπει να τονίσουμε ότι η ταυτοποίηση της ακριβούς μεθόδου που έχει χρησιμοποιηθεί στην εκάστοτε στάχωση πρόσβαση και στις δύο όψεις των πινακίδων και συχνά είναι εφικτή μόνο κατά τη συντήρηση των κωδίκων (Boudalis 2010, 2012). Από τεχνική άποψη, αυτές οι μέθοδοι είναι παρόμοιες με τις ραφές που χρησιμοποιούνται για την ενίσχυση και προστασία των άκρων των κλωστοϋφαντουργικών προϊόντων, όπως για παράδειγμα η ραφή φεστόνι. Επιπλέον, τις ίδιες τεχνικές συναντάμε επίσης σε μια κατηγορία εγγράφων της Ρωμαϊκής εποχής σε πάπυρο, οι οποίες χρησιμοποιούνταν για να ασφαλίσουν ένα μέρος του εγγράφου, ώστε να μην μπορεί να επέμβει σε αυτό κανείς χωρίς να κόψει της ραφές (Εικ. 11) (Boudalis 2018, 69-78).

Εικ. 11. Διπλό έγγραφο που φέρει τη χρονολογία 2 και 4 Δεκεμβρίου 127. Από Lewis 1989, έγγραφο 16, εικ. 14.

Η ενίσχυση της ράχης

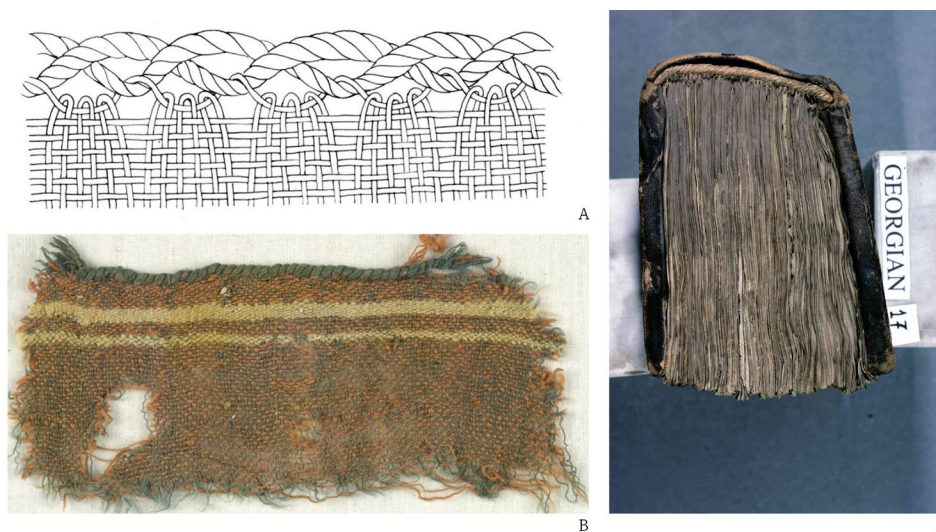
Μετά τη σύνδεση των πινακίδων με το κυρίως σώμα και πάνω από τη ράχη του κώδικα προστίθετο με κόλληση ένα κομμάτι ύφασμα, το οποίο εξείχε μερικά εκατοστά πέραν της εξωτερικής πλευράς των πινακίδων. Ο σκοπός του υφάσματος αυτού ήταν πολλαπλός. Αφενός κάλυπτε τα κενά ανάμεσα στα τεύχη και τη σύνδεση του κυρίως σώματος με τις πινακίδες, αφετέρου ενίσχυε τη σύνδεση αυτών των δύο μερών αλλά και της συρραφής των κεφαλαριών που ακολουθούσε.

Τα κεφαλάρια

Επάνω από την ενίσχυση της ράχης και δια μέσου των τευχών του σώματος των κωδίκων, καθώς και των πινακίδων, ράβονταν δύο κεφαλάρια, ένα στο επάνω και ένα στο κάτω άκρο (Εικ. 12). Ο σκοπός που εξυπηρετούσαν τα κεφαλάρια στη δομή του κώδικα φαίνεται ότι ήταν αντιστοιχος με αυτόν που εξυπηρετούσαν τα τελειώματα, δηλαδή οι ούγιες των υφασμάτων, συγκεκριμένα, η ενίσχυση, η προστασία και συχνά η διακόσμηση των άκρων τους, τα οποία βέβαια αποτελούσαν και τα πιο ευαίσθητα σημεία τους. Αυτή η αντιστοιχία αφενός τονίζει τη συνάφεια της δομής του κώδικα με εκείνη των υφασμάτων, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, αφετέρου εξηγεί ίσως και το γεγονός ότι στην πλειοψηφία τους τα κεφαλάρια ράβονταν και διακοσμοούνταν με τεχνικές που είναι πανομοιότυπες ή παρόμοιες με εκείνες που χρησιμοποιούνται στα τελειώματα των υφασμάτων (Εικ. 13 α, β, γ). Αξίζει να σημειωθεί ότι τα πρωιμότερα κεφαλάρια που διασώζονται δεν επεκτείνονταν ούτε στερεώνονταν στα άκρα των πινακίδων, όπως συνέβαινε κατά κανόνα σε όλες τις βιβλιοδετικές παραδόσεις της Ανατολικής Μεσογείου τουλάχιστον από τον 8ο μέχρι και τον 18ο αιώνα ή κατά περίπτωση και αργότερα. Το γεγονός αυτό καταδεικνύει ότι ο αρχικός σκοπός των κεφαλαριών δεν ήταν να ενισχύσουν τη σύνδεση των πινακίδων με το σώμα του κώδικα, όπως πιστεύουμε συχνά, αλλά μάλλον να ενισχύσουν και να προστατεύσουν τα άκρα της ράχης του (Boudalis 2018, 83-96).

Εικ. 12. Σύγχρονο αντίγραφο Βυζαντινού κώδικα. Διακρίνονται ο χαρακτηριστικότερος τύπος κεφαλαριού των βυζαντινών κωδίκων, ο τρόπος που ράβεται στα άκρα του σώματος και των πινακίδων έτσι ώστε να προεξέχει από αυτές, καθώς και η χαρακτηριστική διαμόρφωση του καλύμματος γύρω από αυτό. Αντίγραφο κατασκευασμένο από τον συγγραφέα.

Εικ. 13. Στις τρεις φωτογραφίες φαίνεται η ίδια τεχνική που χρησιμοποιήθηκε σε υφάσματα της ύστερης αρχαιότητας (α, β) και σε κώδικες (γ).

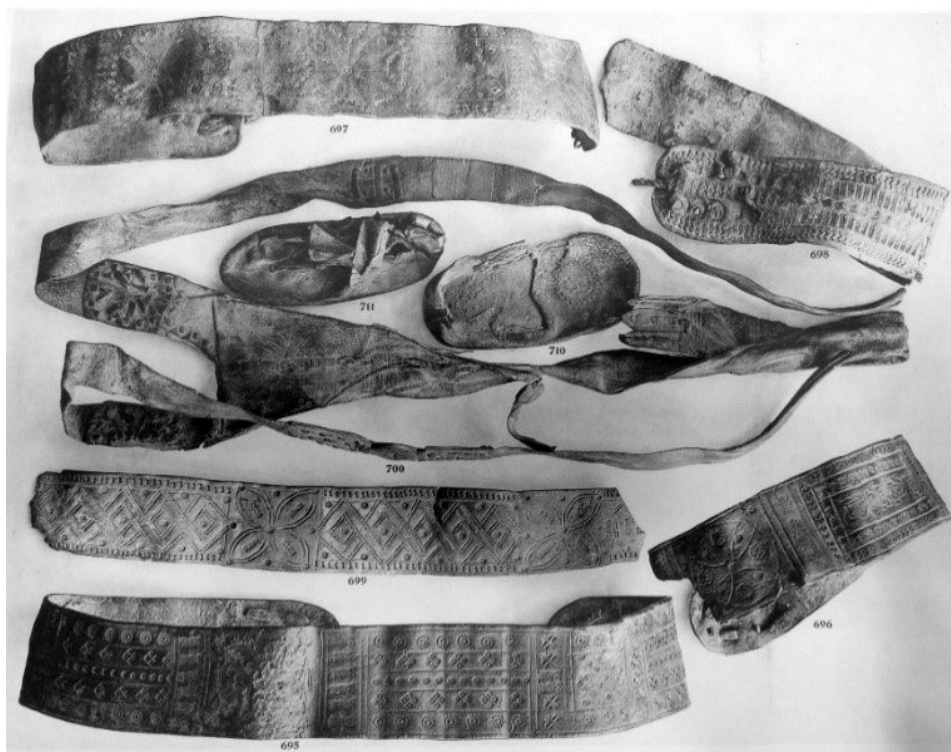
α) Τελείωμα υφάσματος, περίπου 1ος-6ος αι. μ.Χ. Σχέδιο του συγγραφέα βασισμένο στο Bergman, Nordström and Säve-Söderbergh, *Late Nubian Textiles*, 31, εικ. 27a.

β) Σπάραγμα υφάσματος του 5ου-6ου αιώνα με τον ίδιο τύπο τελειώματος. Μουσείου του Brooklyn, Δωρεά του Egypt Exploration Fund, 15.475f.

γ) Περιελισσόμενο (twined) κεφαλάρι στον Γεωργιανό κώδικα Σινά 17 του 11ου αιώνα.

Το κάλυμμα

Μετά το ράψιμο των κεφαλαριών οι κώδικες 'ντύνονταν', δηλαδή επενδύονταν, με κάλυμμα κατά κανόνα από δέρμα, υλικό ανθεκτικό στη χρήση και τη φθορά, αλλά ταυτόχρονα κατάλληλο για να δεχθεί διάφορους τύπους διακόσμησης, εμπίεστη, εγχάρακτη, γραπτή ή ακόμα και διακόσμηση που βασιζόταν στην κατασκευή διάτρητων μοτίβων και τη συρραφή τους σε χρωματιστό ή χρυσομένο φόντο. Όλες αυτές οι τεχνικές ήταν βέβαια γνωστές ήδη κατά την Ύστερη Αρχαιότητα και χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή και τη διακόσμηση παπουτσιών, σανδαλιών, μάντων, ζωνών και άλλων δερμάτινων ειδών, των οποίων τα περισσότερα δείγματα διασώζονται από την Αίγυπτο (Εικ. 14).

Εικ. 14. Δερμάτινες ζώνες, ανάλαβος και παπούτσια από διάφορα μέρη της Αιγύπτου που χρονολογούνται στον 4ο-6ο αιώνα. Από Wulf 1909, εικ. 31.

Συνηθέστερο τρόπο διακόσμησης των βυζαντινών σταχώσεων αποτελούσε η εμπίεστη διακόσμηση, κατά την οποία το δέρμα πιεζόταν με μεταλλικές σφραγίδες που έφεραν ανάγλυφο μοτίβο και άφηναν το μόνιμο αποτύπωμά τους σε αυτό (Εικ. 15, 16, 17). Τα επιμέρους σχέδια που χρησιμοποιούνταν καθώς και το γενικότερο διακοσμητικό στυλ και η σύνθεση είναι αντίστοιχα, αν όχι πανομοιότυπα, με αυτά που συναντάμε σε διάφορα αντικείμενα της ίδιας χρονικής περιόδου και του ίδιου πολιτισμικού πλαισίου, από μωσαϊκά δάπεδα μέχρι υφάσματα και παπούτσια. Η διακόσμηση του καλύμματος των κωδίκων και τα επιμέρους μοτίβα αποτέλεσαν και αποτελούν προσφιλέσ πεδίο έρευνας. Ωστόσο, παρά τα σημαντικά στοιχεία που παρέχει η μελέτη της διακόσμησης σχετικά με την προέλευση και χρονολόγηση των σταχώσεων, αυτή θα πρέπει να συνδυάζονται με μια συνολικότερη εξέταση της κατασκευής τους. Δεν πρέπει εξάλλου να ξεχνάμε

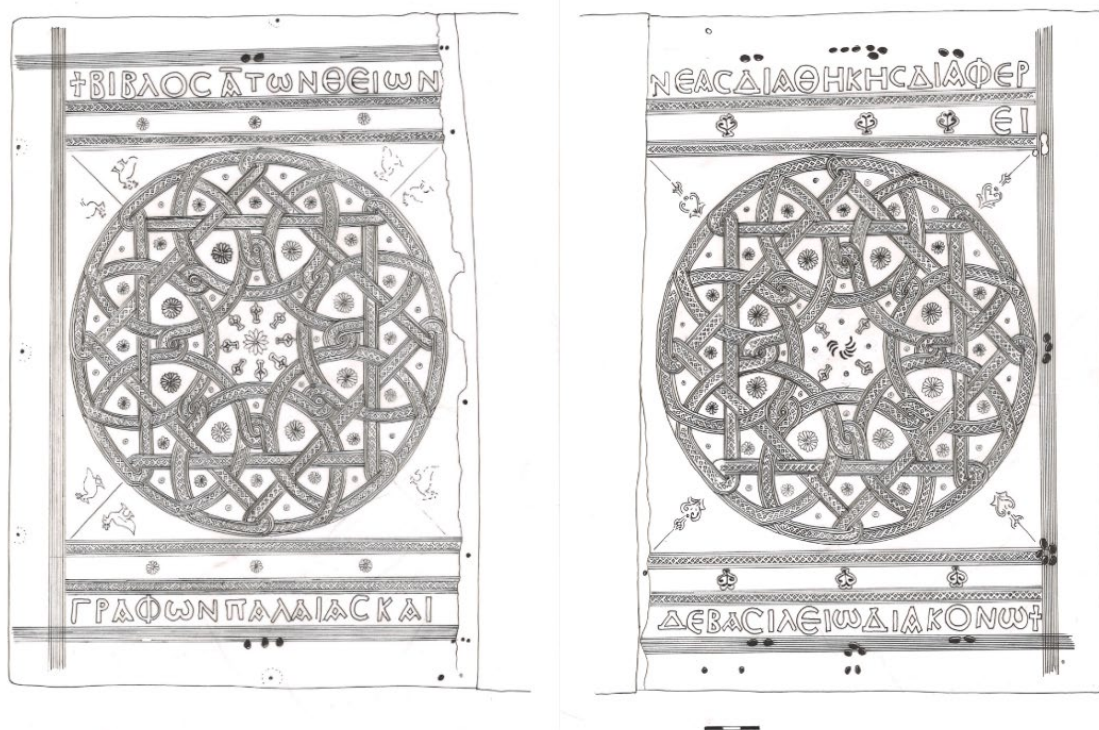
ότι πολλές σταχώσεις δεν φέρουν κανενός είδους διακόσμηση. Είναι για παράδειγμα χαρακτηριστικό ότι από τους σταχωμένους κώδικες της βιβλιοθήκης της Μονής Αγίας Αικατερίνης του Σινά, οι οποίοι αριθμητικά υπερβαίνουν τους 3000, μόνο οι 1195 φέρουν εμπέστη διακόσμηση στο κάλυμμά τους και συχνά οι παλαιότερες σταχώσεις είναι οι άνευ διακόσμησης (Sarris, 2010, v).

Εικ. 15. Χαρακτηριστική εμπέστη διακόσμηση Βυζαντινού κώδικα των μέσων του 15ου αιώνα. Κώδικας Σινά 2124.

Εικ. 16. Μεταλλικές σφραγίδες διακόσμησης του Ιερομονάχου σταχωτή Χατζή-Γεράσιμου Δουσικιώτη. Από Σοφιανός 2003, εικ. 7.

Εικ. 17. Το κάλυμμα του κώδικα της Αμβροσιανής βιβλιοθήκης Syriacus C 313 inf. Διακοσμημένο με εμπίεστη διακόσμηση. Οι πινακίδες (περίπου 34 X 27 εκατοστά έκαστη) και το δερμάτινο κάλυμμα χρονολογούνται τον 6ο-7ο αιώνα μ.Χ. και ανήκαν αρχικά στον ένα από τους δύο τόμους «...των Θείων Γραφών Παλαιάς και Καινής Διαθήκης...». Οι πινακίδες και το κάλυμμα επαναχρησιμοποιήθηκαν μεταγενέστερα στη στάχωση του Συριακού κώδικα. Σχέδιο του συγγραφέα βασισμένο και προσαρμοσμένο από Petersen *Coptic Bookbindings* εικ. 25

Οι μεταλλικοί γόμφοι και τα κλείστρα

Συχνά στην επιφάνεια των πινακίδων πάνω από το κάλυμμα καρφώνονταν μεταλλικά στοιχεία με προφανή διακοσμητικό χαρακτήρα, τα οποία ωστόσο χρησιμοποιούνταν κατά κύριο λόγο για να προστατέψουν το κάλυμμα από την τριβή, δεδομένου ότι τα βιβλία τοποθετούνταν στα ράφια ή στα ερμάρια οριζόντια και όχι κάθετα, όπως θεωρούμε δεδομένο σήμερα. Τα μεταλλικά αυτά στοιχεία καρφώνονταν στις γωνίες και στο κέντρο των πινακίδων (Εικ. 18), ενώ δεν ήταν σπάνια, κυρίως στα Ευαγγέλια και Ευαγγελιστάρια, η χρήση σταυρών ή άλλων διακοσμητικών πλακών με θρησκευτική θεματολογία.

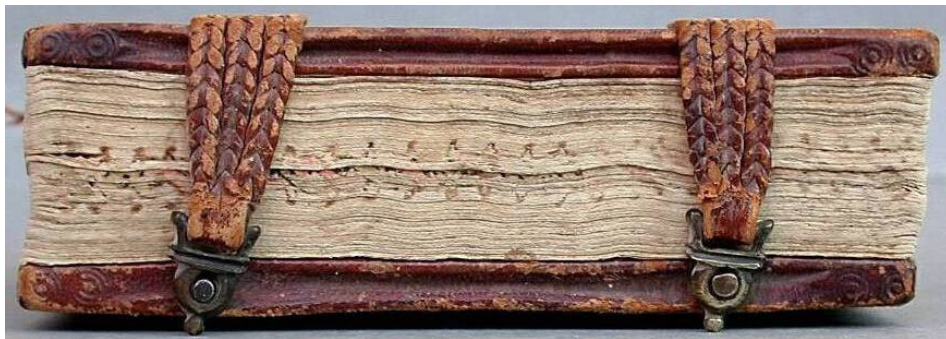
Εικ. 18. Οι μεταλλικοί γόμφοι στις γωνίες και στο κέντρο των πινακίδων στον κώδικα Σινά 43, σταχωμένο πιθανά κατά τον 16ο αιώνα. Δεξιά διακρίνονται οι καρφίδες των κλείστρων.

Επίσης για λόγους προστασίας ήταν αναγκαία η χρήση κλείστρων, τα οποία ασφάλιζαν το βιβλίο, όταν αυτό δεν ήταν σε χρήση, ασκώντας μια ελαφριά πίεση στα φύλλα. Αυτή η τακτική ήταν ιδιαίτερα σημαντική για τους περγαμηνούς κώδικες, δεδομένης της ευκολίας, με την οποία η περγαμνή ως υλικό αλληλοεπιδρά με το περιβάλλον, γεγονός που την καθιστά ευάλωτη στις αυξομειώσεις της υγρασίας και θερμοκρασίας. Τα κλείστρα λοιπόν διασφάλιζαν ότι ο κώδικας θα παραμείνει κλειστός, ως εκ τούτου απομονωμένος από τις συνθήκες του περιβάλλοντος, τη σκόνη, τα έντομα κ.λπ.

Η συνήθης κατηγορία κλείστρων στις βυζαντινές σταχώσεις παρέμεινε अपαράλλαχτη για αιώνες και εγκαταλείφθηκε σταδιακά μόνο κατά τον ύστερο 17ο αιώνα. Τα κλείστρα αυτά είναι κατασκευασμένα από δέρμα και μεταλλικά στοιχεία. Η κατασκευή τους αρχίζει με λεπτές δερμάτινες ταινίες – κατά κανόνα έξι για κάθε κλείστρο – οι οποίες πλέκονται ανά δύο, διαμορφώνοντας τη χαρακτηριστική λωρίδα με τις τρεις απολήξεις (Εικ. 19, 20). Η συγκεκριμένη τεχνική μάλιστα έτυχε ευρείας διάδοσης, τόσο γεωγραφικής, όσο και χρονολογικής. Συγκεκριμένα, ακριβώς η ίδια τεχνική ήταν ευρύτατα διαδεδομένη κατά την αρχαιότητα, χρησιμοποιούνταν δε για την κατασκευή δερμάτινων λουριών σε σανδάλια, ζώνες κ.λπ. (Εικ. 21). Επίσης, ο λεγόμενος «άνδρας του Tollund», ο οποίος βρέθηκε στο Tollund της Δανίας και χρονολογείται περί τον 4ο ή 3ο αιώνα π.Χ., φαίνεται ότι θανατώθηκε δι' απαγχονισμού με δερμάτινο ιμάντα, ο οποίος κατασκευάστηκε με την ίδια ακριβώς τεχνική. (<https://www.museumsilkeborg.dk/about-tollund-man>). Αλλά ακόμα και στις μέρες μας με τον ίδιο τρόπο κατασκευάζονται λουριά και ιμάντες σε ιθαγενείς πληθυσμούς της Αιθιοπίας και αλλού, χαρακτηριστικό παράδειγμα του γεγονότος ότι οι τεχνικές ταξιδεύουν στον χρόνο και τον χώρο μεταξύ των πολιτισμών.

Εικ. 19. Χαρακτηριστικό κλείστρο βυζαντινού κώδικα και του τρόπου που συνδέεται με την πινακίδα μέσω τριών οπών, μία για κάθε πλοχμό.

Εικ. 20. Τα κλείστρα του κώδικα Σινά 1963, σταχωμένου γύρω στα 1660.

Εικ. 21. Δερμάτινο σανδάλι από την Αίγυπτο, 5ος-6ος αι. μ.Χ. Από Wulf 1909, εικ. 32.

Επίλογος

Παρά το γεγονός ότι οι γνώσεις μας σχετικά με την κατασκευή και διακόσμηση των βυζαντινών σταχώσεων για την περίοδο πριν τον 13ο αιώνα είναι περιορισμένες λόγω του πολύ μικρού αριθμού σταχώσεων της εποχής που έχουν σωθεί και του ακόμα μικρότερου που έχουν ταυτοποιηθεί, ερευνηθεί και δημοσιευθεί, φαίνεται ότι ο τρόπος κατασκευής των σταχώσεων αυτών άλλαξε

πολύ λίγο μέσα στο χρόνο. Η μορφή, η τεχνική και η διακόσμηση των σταχώσεων των ελληνικών χειρογράφων άρχισε σταδιακά να αλλάζει υπό την επίδραση τόσο των έντυπων βιβλίων που τυπώνονταν και σταχώνονταν στην Δύση πριν φτάσουν στην ελληνορθόδοξη Ανατολή, όσο και των ισλαμικών σταχώσεων, κυρίως σε ό,τι αφορά στη διακόσμηση. Η βυζαντινή τεχνική και διακοσμητική ιδιαιτερότητα των βυζαντινών σταχώσεων εγκαταλείφθηκε οριστικά στο πρώτο μισό του 18ου αιώνα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Agati, L., 2011. “Κωδικολογία, σύγχρονες κατευθύνσεις και νέα όρια”, *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 21, 195–216.
- Bagnal, R., 2009. *Early Christian Books in Egypt*, Princeton, NJ.
- Burnham, D., 1972. “Coptic Knitting: An Ancient Technique”, *Textile History* 3, 116–24.
- Cavallo, G. (επιμ.), 1975. *Libri, editori e pubblico nel mondo antico. Guida storica e critica*, Ρώμη και Bari.
- Clark, K., 1951. “Manuscripts Belong to Archaeology”, *Bulletin of the American School of Oriental Research* 122, 7–9.
- Gamble, H., 1995. *Books and Readers in the Early Church: A History of Early Christian Texts*, New Haven, CT.
- Grosdidier de Matons, D. και Hoffman, P., 1998. “La couture des reliures byzantines”, στο P. Hoffmann (επιμ.), *Recherches de codicologie comparée: La composition du codex au Moyen Âge, en Orient et en Occident*, Παρίσι, 205–54.
- Harnett, B., 2017. “The Diffusion of the Codex”, *Classical Antiquity* 36.2, 183–235.
- Hollenback, L. και Schiffer, B., 2010. “Technology and Material Life”, στο D. Hicks and M. Beaudry (επιστ. επιμ.), *The Oxford Handbook of Material Culture Studies*, Οξφόρδη και Ν. Υόρκη, 313–32.
- Hurtado, L., 2008. *The Earliest Christian Artifacts: Manuscripts and Christian Origins*, Grand Rapids, MI.
- Kalligerou, M., 2009. “Tenth-Century Georgian Manuscripts in the Library of the St Catherine’s Monastery, Sinai”, στο J. Driscoll και R. Mósesdóttir (επιστ. επιμ.), *Care and Conservation of Manuscripts* 11, Proceedings of the Eleventh International Seminar Held at the University of Copenhagen (24-25 April 2008), Κοπεγχάγη, 151–78.
- Teule, H. και Torallas Tovar, S. (επιστ. επιμ.), 2012. *Eastern Christians and Their Written Heritage: Manuscripts, Scribes and Context*, Παρίσι και Walpole, MA.
- Yardeni, A., Levine, B. και Greenfield, J. (επιστ. επιμ.), 1989. *The Documents from the Bar Kokhba Period in the Cave of Letters*, 1ος τόμ., Ιερουσαλήμ.
- Masai, F., 1950. “Paléographie et codicologie”, *Scriptorium* 4, 279–93.
- Meyer, E., 2007. “Roman Tabulae, Egyptian Christians, and the Adoption of the Codex”, *Chiron* 37, 295–347.
- Μπουδαλής Γ., 2007. “Endbands in Greek-style bindings”, *The Paper Conservator* 31, 29–49.
- , 2008. “Το πέρασμα από τις σταχώσεις της βυζαντινής εποχής στις σταχώσεις των μεταβυζαντινών χρόνων: στατιστική έκθεση ορισμένων καθοριστικών αλλαγών”, στο Β. Ατσαλος και Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Πρακτικά του ΣΤ΄ Διεθνούς Συμποσίου Ελληνικής Παλαιογραφίας*, (Δράμα, 21–27 Σεπτεμβρίου 2003), *Βιβλιοαμφιάστης*, Παράρτημα 1, 3 τόμ., Αθήνα, 453–478.
- , 2010. “Preserving the Book as Artefact: Conservation as the Ideal Occasion in Which Books Are Both Repaired and Structurally Understood”, στο *Choices in Conservation, Practice versus Research, ICOM-CC Graphic Documents Interim Meeting* (Copenhagen, 21-23 April 2010), 59–62.
- , 2012. “The Conservation of an Early 16th-Century Bound Greek Manuscript: An Insight into Byzantine Bookbinding through Conservation”, στο M. Driscoll (επιστ. επιμ.) *Care and Conservation of Manuscripts* 13 (Proceedings of the 13th Seminar on the Care and Conservation of Manuscripts, held at the University of Copenhagen 13th-15th April 2011), Κοπεγχάγη, 199–214.
- , 2017. “The Bindings of the Early Christian Codex: Clarifying the Coptic contribution to Bookbinding Structures”, *Bibliologia* 45, 67–82.
- , 2018. *The Codex and Craft in Late Antiquity*, Ν. Υόρκη.

- Nongbri, B., 2018. *God's Library*, New Haven, CT.
- Payton, R., 1991. "The Ulu Burun Writing-Board Set", *Anatolian Studies* 41, 99-106.
- Petersen, T., 1948. *Coptic Bookbindings in the Pierpont Morgan Library* (ανέκδοτο δακτυλόγραφο).
- Petherbridge, G., 1991. "Sewing Structures and Materials: A Study in the Examination and Documentation of Byzantine and Post-Byzantine Bookbindings", στο D. Harlfinger και G. Prato (επιμ.), *Paleografia e codicologia greca*. Atti del II Colloquio Internazionale (Berlino-Wolfenbüttel, 17-21 ottobre 1983), Alessandria, Piemonte, τόμ. 1, 363-408, τόμ. 2, 201-9.
- van Regemorter, B., 1954. "La Reliure des manuscrits grecs", *Scriptorium* 8, 3-22, εκ. x-xiii.
- , 1967. "La reliure Byzantine" (προλογίζεται από τον J. Irigoien), *Revue belge d'archéologie et d'histoire de l'art* 36, 99-162.
- Roberts, C. και Skeat, T., 1983. *The Birth of the Codex*, Οξφόρδη και Ν. Υόρκη.
- Σαρρής, Ν., 2010. "Classification of Finishing Tools in Greek Bookbinding: Establishing Links from the Library of St Catherine's Monastery, Sinai, Egypt", 3 τόμ., διδακτορική διατριβή, University of the Arts, Λονδίνο.
- Σοφιανός, Δ., 2003. "Χατζή-Γεράσιμος Δουσικιώτης (1790-1866): Άνθη ευλαβείας στον αυτοδίδακτο και ακαταπόνητο μελετητή και ερευνητή της βιβλιοθήκης και των αρχείων της Μονής Αγίου Βησσαρίωνα-Δουσίκου," Πρακτικά ΣΤ΄ Συμποσίου Τρικαλινών σπουδών, (Τρίκαλα, 8-10 Νοεμβρίου 2002), *Τρικαλινά* 23, 57-76.
- Szirmai, J., 1990. "Wooden Writing Tablets and the Birth of the Codex", *Gazette du livre médiéval* 17, 31-2.
- , 1999. *The Archaeology of Medieval Bookbinding*, Aldershot.
- Thomas, D., 2016. *Texts and Textiles: Affect, Synaesthesia and Metaphor in Fiction*, Newcastle upon Tyne.
- Vinourd, F., 2017. "Reliures anciennes de l'Orient chrétien. Comparaison techniques", *Art & Metiers du Livre* 319, 35-41.
- Χούλης, Κ., 1991. "Από την Παθολογία στην Αρχαιολογία του βιβλίου", *Αρχαιολογία* 28, 70-74.
- , 1993. "A Research on Structural Elements of Byzantine Bookbindings", στο M. Maniaci και P.F. Munafò (επιστ. επιμ.), *Ancient and Medieval Book Materials and Techniques* (Erice, 18-25 septembre 1992), 1ος τόμ., Βατικανό 1993, 239-68.
- , 1999. "Η βυζαντινή βιβλιοδεσία. Ιστορία, τέχνη και τεχνική", *Βιβλιοαμφιάστης* 1, Αθήνα, 13-52.
- Wulff, O., 1909. *Altchristliche und mittelalterliche byzantinische und italienische Bildwerke*, 1ος τόμ., Βερολίνο.

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΟΡΟΛΟΓΙΑΣ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΤΑΧΩΣΕΩΝ

Αγγελική Στασινού

Τμήμα Συντήρησης και Διατήρησης Αρχαιακού Υλικού,
Γενικά Αρχεία του Κράτους

Εισαγωγή

Στις ελληνικές βιβλιοθήκες και τους αρχαιακούς φορείς συναντάμε μεγάλο αριθμό χειρογράφων με ιστορικές σταχώσεις, από τις οποίες μπορεί να αντληθεί πλήθος πληροφοριών σχετικά με την τυπολογία, την τεχνική και τα υλικά που έχουν χρησιμοποιηθεί στην κατασκευή τους. Οι πληροφορίες αυτές παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς αποτελούν πρωτογενείς πηγές, από τις οποίες μπορούν να αποκρυπτογραφηθούν πτυχές της τεχνολογίας και των υλικών κατασκευής της εποχής και, μέσω αυτών, το κοινωνικό και οικονομικό πλαίσιο, μέσα στο οποίο παράχθηκαν οι σταχώσεις. Η παρούσα δημοσίευση πραγματεύεται τη μεθοδολογία που ακολουθήθηκε για τη δημιουργία του *Θησαυρού όρων σταχώσεων* και στη συνέχεια τη διαμόρφωση της *βάσης δεδομένων ορολογίας σταχώσεων*, μέσα από την επεξεργασία των διαθέσιμων βιβλιογραφικών και ηλεκτρονικών πηγών και την αποδελτίωση των σχετικών όρων.

Η περιγραφή των σταχώσεων μέσα από πηγές και καταλόγους

Στους δημοσιευμένους καταλόγους χειρογράφων, συνήθως δίνεται έμφαση στο περιεχόμενο των κωδίκων και την παλαιογραφική περιγραφή του, ενώ οι αναφορές για τη στάχωσή τους περιορίζονται, τις περισσότερες φορές, σε σύντομους χαρακτηρισμούς. Ειδικότερα, στους ελληνικούς καταλόγους χειρογράφων, το ενδιαφέρον των συντακτών φαίνεται να επικεντρώνεται στα κωδικολογικά στοιχεία. Εκτενείς και λεπτομερείς περιγραφές του περιεχομένου των κωδίκων με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της γραφής και των στοιχείων που τη διανθίζουν, όπως τα διακοσμημένα επίτιτλα, τα ερυθρά πρωτογράμματα και τα εικονογραφικά θέματα των μικρογραφιών, συνοδεύονται από περιεκτικές αναφορές της στάχωσης που τα περιβάλλει, όπως «στάχωσης ἐκ πινακίδων ξύλου παχέος ἐπικεκαλυμμένων διὰ βύρσης καστανοχρόου, ἐφ' ἧς ἔκτυπα ἀπλᾶ κοσμήματα, καὶ φερουσῶν ὄρειχαλκίνοὺς γόμφους» (Βέης 1984, 69) ή πολύ συνοπτικές περιγραφές, όπως «στάχωσης βυρσίνη» (Διαμάντης 1977, 99).

Στους παλαιότερους έντυπους καταλόγους χειρογράφων κωδίκων των μονών του Αγίου Όρους (Ευστρατιάδης και Αρκάδιος 1924· Lambros 1966) συγκεντρώνονται γενικά στοιχεία περιγραφής των κωδίκων (ταξινομικός αριθμός ή άλλες ενδείξεις, τίτλος, αιώνας γραφής κειμένων), αναφέρεται το υπόστρωμα γραφής (χάρτης, μεμβράνη) και παρατίθεται η αρχή του κειμένου κάθε χειρογράφου. Τα κωδικολογικά στοιχεία συμπληρώνουν αναφορές σε αφιερώσεις, κτητορικά

σημειώματα, φύλλα που λείπουν ή που έχουν μείνει άγραφα, μικρογραφίες ή κοσμήματα που έχουν αφαιρεθεί από τα κείμενα: «ἀφαιρέθηκαν τὰ ἐφ' ἐν ἀρχῇ ἐκάστου κεφαλαίου χρυσοποίκιλτα κοσμήματα» (Ευστρατιάδης και Αρκάδιος 1924, 19). Σε ορισμένες περιπτώσεις υπάρχουν παρατηρήσεις σχετικές με τη σπουδαιότητα ή την κατάσταση του χειρογράφου: «ὁ κώδ. βασιλικός καὶ μοναδικός διὰ τὴν ἐπιμελημένην αὐτοῦ γραφήν, διατηρούμενος ἄριστα» (Ευστρατιάδης και Αρκάδιος 1924, 80), «ὁ κώδ. ἐφθαρμένος» (Ευστρατιάδης και Αρκάδιος 1924, 26).

Στους μεταγενέστερους καταλόγους των χειρογράφων του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου, που έχουν συντάξει οι Δ. Πάλλας (1936) και Ν. Βέης (1960), περιλαμβάνονται τα γενικά στοιχεία περιγραφής (τίτλος, διαστάσεις, χρονολόγηση (έτος ή αιώνας), προσδιορίζεται το υπόστρωμα γραφής (περγαμηνή, χάρτης, βομβύκιος), ο αριθμός φύλλων, καταγράφονται οι ελλείψεις που παρουσιάζουν τα κείμενα (κολοβό, ακέφαλον, ελλιπές) και μεταγράφεται η αρχή και το τέλος τους. Δίδεται ο αριθμός στηλών, αριθμός στίχων και γίνεται αναφορά στην ύπαρξη εικόνων ή μικρογραφιών, αρχικών, επιτίτλων, επικεφαλίδων και εικονογραφήσεων, που περιγράφονται θεματολογικά και καλλιτεχνικά. Για παράδειγμα, ο Βέης σημειώνει: «...ὄλοσέλιδων εἰκόνων τῶν τεσσάρων Εὐαγγελιστῶν» (1960, 52), «κοσμεῖται διὰ τῶν εἰκόνων τοῦ Ματθαίου, τοῦ Μάρκου καὶ Ἰωάννου, μετριοτάτης τέχνης» (Βέης 1960, 53). Για τα επίτιτλα και τις επικεφαλίδες: «κοσμεῖται ὑπ' ἐρυθρῶν ἀρχικῶν γραμμάτων καὶ καλλιγράμμου ἐπιτίτλου» (Βέης 1960, 71). Για τις εικονογραφήσεις, τα θεματολογικά και καλλιτεχνικά στοιχεία: «τὰ ἀρχικὰ γράμματα παριστῶσι ὄφεις, ἐλάφους, ζῶα φανταστικά ὀρθούμενα ἢ ἐπικλίνοντα» (Βέης 1960, 72)· «ἀπλᾶ, μετρίας τέχνης» (Πάλλας 1936, ια'), «τὰ ἀρχικὰ γράμματα, ἀπλᾶ, ἀλλ' εὐγράμμα» (Βέης 1960, 61), «ὁ κῶδιξ κοσμεῖται ὑπὸ ἐγχρῶμων τινῶν ἀρχικῶν γραμμάτων ὠραίων ἐν τῇ ἀπλότητι αὐτῶν» (Βέης, 1960, 54-55), «τὰ κεφαλαιώματα εἶναι χρυσοβαφῆ καὶ καλλιγράμμα» (Βέης 1960, 72).

Καταγράφονται επίσης τα μελάνια που έχουν χρησιμοποιηθεί για τη γραφή των κωδίκων και την εικονογράφηση των κειμένων, προσδιορίζεται συνήθως το χρώμα τους «διὰ μέλανος κίρρου» (Πάλλας 1936, δ'· Βέης 1960, 61), «διὰ φαιοῦ μέλανος» (Πάλλας 1936, κβ', λστ'), «διὰ μέλανος μαύρου ἢ ἀμαυροῦ» (Πάλλας 1936, ι', κβ', κε', μβ', μθ', λη', λθ', νγ'), «διὰ μέλανος ροδίνου» (Πάλλας 1936, δ'). Περιγράφεται η σύσταση των τευχῶν (τετραδίων, οκταφύλλων τετραδίων) που απαρτίζουν το σώμα των κωδίκων, επισημαίνονται οι ελλείψεις φύλλων, η αρίθμηση των φύλλων ή «ή σελίδωσις» (Πάλλας 1936, νη') και η προέλευση κάθε κώδικα π.χ. «ἐκ τῆς βιβλιοθήκης Κων/νου Νικοδήμου, ναυάρχου» (Πάλλας 1936, μ'), «ἐκ δωρεᾶς κληρονόμων τοῦ Μητροπολίτου Ἀθηνῶν Γερμανοῦ Καλλιγᾶ» (Πάλλας 1936, λδ'), «προέρχεται ἐξ' ἀγορᾶς» (Πάλλας 1936, λθ') κ.ο.κ.

Στο τελευταίο πεδίο περιγραφής δίδεται ένας γενικός χαρακτηρισμός της βιβλιοδεσίας του κώδικα, όπως «στάχωσις κοινή» (Πάλλας 1936, ιγ', ιδ'), «στάχωσις κοινή νεωτέρα» (Πάλλας 1936, μ'), «στάχωσις ἀπλή» (Πάλλας 1936, ιδ', μβ'), «ἀστάχωτος» (Πάλλας 1936, δ', ε', στ', ιβ', κβ'), «στάχωσις ἀπλή βυρσίνη» (Πάλλας 1936, κη', Βέης 1960, 65), «στάχωσις δερματίνη» (Πάλλας 1936, ν'), «στάχωσις παλαιά» (Βέης 1960, 71). Συνήθως, αναφέρεται το ξύλο ως υλικό κατασκευής των πινακίδων («στάχωσις ἐκ ξυλίνων πινακίδων» (Πάλλας 1936, ιστ', ιζ', ιη', κα', νγ'· Βέης 1960, 57, 59, 71)) και η επικάλυψή τους με δέρμα ή ύφασμα («πρικεκαλυμμένων διὰ βύρσου/βύρσης» (Πάλλας 1936, ιστ', ιθ', κα') ή «ἐπενδεδυμένων διὰ χονδροῦ βαμβακεροῦ ὑφάσματος» (Πάλλας 1936, ιζ')).

Όσον αφορά τη διακόσμηση, παρατίθενται πληροφορίες και χαρακτηρισμοί σχετικοί με τη μέθοδο (έντυπα ή χρυσά κοσμήματα) και τη θεματολογία των επιμέρους κοσμημάτων: «μετὰ ἀπλῶν ἐντύπων κοσμημάτων» (Πάλλας 1936, ι', ιβ', μθ', να'), «μετ' ἐντύπων γεωμετρικῶν καὶ

φυτικών κοσμημάτων/ διακοσμήσεων» (Πάλλας 1936, ζ', κβ', νγ', νη'), τα οποία σε ορισμένες περιπτώσεις είναι «χρυσᾶ ἔντυπα κοσμήματα» (Πάλλας 1936, ια'). Οι απεικονιζόμενες παραστάσεις περιγράφονται με αρκετή λεπτομέρεια, όπως π.χ: «ἐπὶ τῆς πρὸς τὸ τέλος τοῦ κώδικος ὄψεως τῆς σταχώσεως εἰκονίζεται ἐν τῷ μέσῳ ἡ Ἀνάστασις» (Πάλλας 1936, κδ'), «ἐπὶ τῆς μιᾶς ὄψεως τῆς σταχώσεως εἰκονίζεται ἡ Σταύρωσις, ἐπὶ δὲ τῆς ἐτέρας ὁ Μυστικὸς Δεῖπνος» (Πάλλας 1936, ια'). Η περιγραφή της στάχωσης συμπληρώνεται με τα ἐνθετα μεταλλικά διακοσμητικά στοιχεία, όπως τις προσηλωμένες εικόνες και άλλα κοσμήματα (Βέης 1960, 52), «θηλυκωτῆρες» (Πάλλας 1936, νη', ια'), («ἐπορπούτο δὲ ποτὲ διὰ θηλυκωτῆρων» (Βέης 1960, 57, 59), «πόρπην ὀλοσηρικὴν πρασίνου χρώματος καὶ θηλυκωτῆρας μεταλλικούς» (Βέης 1960, 72)) και «ἦλους» («εἰς ἐτέραν γωνίαν ἀνὰ εἷς μεγάλος σιδηροῦς ἦλος» (Πάλλας 1936, νγ', νη')).

Μια παρατήρηση σχετική με την κατάσταση, παρατίθεται ορισμένες φορές στο τέλος της περιγραφῆς, όπως «ὁ κῶδιξ εἶναι ἰκανῶς/πολλαπλῶς ἐφθαρμένος» (Πάλλας 1936, δ', κζ'), «ἡ στάχωσις αὐτοῦ ἐξηθρωμένη» (Βέης 1960, 55), «αἱ πινακίδες τῆς σταχώσεως ἀπεσπάσθησαν» (Βέης, 1960, 66), «ἐφθαρμένη κατὰ τὴν ράχιν» (Πάλλας 1936, ι', ιθ', κα'), «ὁ κῶδιξ ἔχει ὑποστεῖ ἰκανὰς φθοράς» (Πάλλας 1936, ιβ'), «τὸ περικάλυμμα δ' αὐτοῦ παλαιόν, ἐνιαχοῦ τιλφόβρωτον» (Βέης 1960, 80).

Οι περιγραφικοί κατάλογοι των χειρογράφων των μονῶν των Μετεώρων και της Μονῆς Δουσίκου, που συνέταξαν οι Ν. Βέης (Βέης 1967, 1984), Δ. Σοφιανός (Σοφιανός 1986, Σοφιανός 2009) και Φ. Δημητρακόπουλος (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004) ακολουθοῦν κοινή μέθοδο περιγραφῆς των κωδίκων. Η αναλυτικὴ αναφορὰ στα περιεχόμενα κάθε χειρογράφου περιλαμβάνει, μεταξύ των άλλων, χαρακτηρισμούς της γραφῆς, όπως «στρογγυλόσχημη» (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 12, 50, 69, 78, 141), «ἡ ἐπίσημη τυποποιημένη τῶν λειτουργικῶν κειμένων/λειτουργικὴ, ἱεροπρεπὴς καὶ τυποποιημένη» (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 9, 50), «προσεγμένη» (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 8), «σταθερὴ» (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 23, 24, 69, 78, 151), «κοινή» ἢ «συνήθης τῆς ἐποχῆς» (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 8, 55, 76, 153), «ἀδέξια καὶ πρόχειρη» (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 56, 73), «ἐπιμελημένη» (Βέης 1984, 196, Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 12, 15, 24, 69, 78), «ὁμοιόμορφη». (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 23, 213), «εὐανάγνωστη» (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 8, 15, 50, 69, 141), «ὄρθια» ἢ «λίγο δεξιοκλινῆς» (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 111, 141), «καλλιγραφικὴ» (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 213). Σε ορισμένες περιπτώσεις, αποδίδεται σε ἔμπειρο καλλιγράφο (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 11, 50), ασκημένο βιβλιογράφο (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 12, 32), ἀδέξιο γραφέα (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 76) και συνοδεύεται ἀπὸ γενικό χαρακτηρισμό ὅπως: κείμενα ὀρθογραφημένα (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 8, 19, 50) ἢ ἀπόλυτα ὀρθογραφημένα (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 13, 17) ἢ παρατήρηση σχετικὴ με τα ὀρθογραφικὰ σφάλματα, προσδιορίζοντας αν εἶναι ελάχιστα (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος, 2004, 15, 25, 213), λίγα (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 55, 153), πολλά ἢ πάρα πολλά (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 56, 73, 76, 111). Επίσης, περιλαμβάνονται μετρήσεις των διαστάσεων της γραμμένης επιφάνειας και του αριθμοῦ των στίχων, ἐνῶ ιδιαίτερη αναφορὰ γίνεται στους τίτλους, τα αρχικὰ κεφαλαία γράμματα, τα ἐπίτιλα και τις ἐρυθρογραφίες, ἐπισημαίνοντας σε ορισμένες περιπτώσεις την ποιότητα της αισθητικῆς τους, με χαρακτηρισμούς ὅπως: «περίτεχνα» ἢ «καλλιτεχνικά» (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 15, 50, 53), «χωρὶς καλλιτεχνικὲς ἀξιώσεις» (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 11, 15, 51, 167), «ἀδέξια καὶ κακότεχνα» (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 154), «ἀπλὲς καὶ οἱ συνηθισμένες» (ἐρυθρογραφίες) (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004,

51, 52, 141). Στην περίπτωση πολύχρωμων πρωτογραμμμάτων και επιτίτλων αναφέρονται και τα χρώματα που χρησιμοποιούνται (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 9, 17).

Το κωδικογραφικό και όποια άλλα σημειώματα μεταγράφονται στην περιγραφή του περιεχομένου των χειρογράφων, η οποία συμπληρώνεται με στοιχεία που αφορούν στη σύσταση των τευχών που απαρτίζουν τον κώδικα -συνήθως κανονικά οκτάφυλλα τετράδια (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 8, 11, 15, 17, 27- και την αρίθμηση των φύλλων ή των σελίδων (σε συγκεκριμένη θέση που υποδεικνύεται). Επίσης, επισημαίνονται τα χάσματα και απαριθμούνται τα άγραφα φύλλα. Καταγράφονται ορισμένα χαρακτηριστικά (χρώμα, υφή, ιδιότητες) των μελανιών γραφής και της περγαμηνής ή του χαρτιού, που έχουν χρησιμοποιηθεί για τη γραφή των χειρογράφων. Όσον αφορά στα μελάνια γραφής, σημειώνεται το χρώμα τους, συνήθως μαύρο, έντονο και ζωηρό (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 9, 17, 28, 31, 34, 48, 71), αλλά και υπόξανθο ή «χρώματος κιρρού» (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 36, 49, 118), μαζί με παρατηρήσεις όπως «έντονο, πού διαπερνά τὸ χαρτί» (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 76, 154) ή «ὄχι ὁμοιόμορφο» (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 37). Για την περγαμηνή επισημαίνονται οι περιπτώσεις στις οποίες είναι «λεία, ἐξαιρετικῆς ἐπεξεργασίας καὶ ποιότητας» (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 12) ή κάποιες άλλες στις οποίες «τὰ φύλλα τῆς περγαμηνῆς εἶναι χονδρὰ καὶ ὄχι καλῆς ποιότητας καὶ ἐπεξεργασίας» (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 119).

Ειδικά στα χάρτινα υποστρώματα των χειρογράφων, προσδιορίζεται το χρώμα, το οποίο είναι συνήθως υπόλευκο ή υποκίτρινο και άλλα χαρακτηριστικά της μορφής και της υφής του, όπως: αν είναι λείο, ομοιόμορφο, λεπτό και στιλπνό, χονδρό, αδρό (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 22, 23, 203). Επιπλέον, εντοπίζονται τα υδατόσημα, τα οποία περιγράφονται λεκτικά: «εἰκονίζει ἔμβλημα ὠσειδές, διακοσμητικό, μὲ τρεῖς ἐξάκτινους ἀστέρες μέσα στὸν κύκλο» (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 141), «κεφάλι βοῦς (tête de boeuf)» (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 43), «σάλπιγγα» (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 172), «τόξο» (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 15, 20), «ἀγκυρα (ancree) μέσα σὲ κύκλο» (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 9, 37, 39, 48), «μὲ ἐξάκτινο ἀστέρα ἔξω ἀπ' αὐτόν» (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 17, 25, 39, 48), «πίλο σχηματοποιημένο (chapeau)» (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 15), «τρεῖς ἡμισελήνους κατὰ παράταξιν σὲ φθίνουσα τάξη τοποθετημένες» (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 37, 55, 69, 71, 79), «στέμμα (couronne)» (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 67, 69), «χέρι (ἀνοικτὴ παλάμη, main)» (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 39, 43).

Τη λεκτική περιγραφή των υδατοσήμων συνοδεύει σχεδιαστική αποτύπωση, επίσης, αναφέρονται τα φύλλα στα οποία έχουν επισημανθεί και επιχειρείται ταύτιση τους μέσω του καταλόγου του C. Briquet. Στον κατάλογο περιλαμβάνεται παράρτημα με πανομοιότυπα υδατόσημα (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 269-295) που εντοπίστηκαν στα χειρόγραφα.

Η λεπτομερής περιγραφή του περιεχομένου συνοδεύεται από μετρήσεις των διαστάσεων της γραμμένης επιφάνειας των φύλλων και του αριθμού των στίχων. Όσον αφορά στη στάχωση, περιορίζεται σε μια συνοπτική αναφορά των υλικών κατασκευής της: ξύλινες πινακίδες (Βέης 1984, 283. Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 30, 56, 57, 58, 75, 119, 127, 157, 158, 162, 196) ή πινακίδες από χαρτόνι (που ορισμένες φορές προσδιορίζεται ως «πεπιεσμένο» ή «χονδρό ή / και σκληρό») (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 21, 53, 59, 70, 72, 76, 79, 80, 81, 111, 124, 154, 159, 161 ή «ἐκ ναστοῦ χάρτου» (Βέης 1984, 240, 283· Σοφιανός 1986, 206, 317) ή «ἀπό συγκολλημένα φύλλα χειρογράφων» (Βέης 1967, 363· Βέης 1984, 282), ντυμένες με δέρμα ή ύφασμα ή σπανιότερα περγαμηνή (Βέης 1967, 363). Το χρώμα του βύρσινου επικαλύμματος προσδιορίζεται ως «σκουρόχρωμο» (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 75, 80, 190), «καστανόχρωμο» ή

«καστανόχροο» (Βέης 1984, 69· Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 57, 152, 157, 165, 171, 199), «βυσσινόχρωμο» (Βέης 1967, 240· Βέης 1984, 196· Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 21, 30, 56, 81, 124, 150, 159, 162, 174, 190, 202), «έρυθρόχρωμο, έρυθρό ή κοκκινόχρωμο» (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 127, 172), «άνοικτόχρωμο καφετί» (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 75, 170), «μέλαν» (Βέης 1967, 283· Βέης 1984, 265), ενώ για το ύφασμα, εκτός από το χρώμα, προσδιορίζονται επίσης στοιχεία ποιότητας π.χ. «πολυτελής, έρυθρό βελούδινο έπικάλυμμα» (Σοφιανός 1986, 317) ή «πράσινο μετάξινο» (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 12). Την περιγραφή της στάχωσης συμπληρώνουν αναφορές στην έντυπη ή την εγχάρακτη διακόσμηση του δερμάτινου καλύμματος, η οποία σε ορισμένες περιπτώσεις είναι «πλούσια» (έντυπη διακόσμηση (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 111, 162, 165, 170, 173, 174, 176, 188, 194, 196, 202), εγχάρακτη διακόσμηση (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 9, 30, 58, 150) ή και «καλαίσθητη» (έντυπη διακόσμηση (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 105, 127). Τα κοσμήματα περιγράφονται ως «έκτυπα, άπλᾶ» (Βέης 1984, 196, 265), «άπλᾶ γεωμετρικά έντυπα κοσμήματα» (Σοφιανός 1986, 376), «άργυρόχροα» (Βέης 1984, 69) και τα επιμέρους διακοσμητικά στοιχεία περιγράφονται γενικά, π.χ. «ρομβοειδές διακοσμητικό πλαίσιο» (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 165, 170, 173, 174, 176, 194, 196), «έγκόλπιο» (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 167), ή θεματολογικά, όπως «γεωμετρική γραμμική καί φυτική διακόσμηση» (Σοφιανός· και Δημητρακόπουλος 2004, 9, 194, 197, 199), «άπλᾶ γεωμετρικά, καθώς και μικροσκοπικά ζωόμορφα καί φυτόμορφα κοσμήματα» (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 119), γραμμές που σχηματίζουν πλαίσιο και «κυκλοτερές κόσμημα στο κέντρο με άνθη / με σχηματοποιημένα φυτικά μοτίβα» (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 21, 33, 80), «άνθemia μέσα σε τριφυλλόσχημο σχέδιο, καί δικέφαλους άετούς μέσα σε μικρό κύκλο» (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 30). Σπανιότερα αναφέρονται διακοσμήσεις «μέ ρομβοειδές κόσμημα στην έμπρόσθια καί όπίσθια όψη, τουρκικής ή άραβικής τεχντροπίας» (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 34) ή περιπτώσεις στις οποίες «τά κοσμήματα φέρουν καί έπιχρύσωση» (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 125).

Ορισμένες παραστάσεις περιγράφονται με αρκετές λεπτομέρειες, όπως πχ. στο χφ. 9 (17ου αιώνα) της Μονής Δουσίκου: «στην πρόσθια όψη της πινακίδος έκτυπη ή παράσταση, μέσα σε όρθογώνιο πλαίσιο, του Χριστού άναστάνας, σε θριαμβευτική άψίδα, καί στις γωνίες οί τέσσερις εύαγγελιστές καθήμενοι καί γράφοντες» (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 24) και στο χφ. 74 της Μονής Δουσίκου «στην πρόσθια πινακίδα, στο κέντρο, μέσα σε έλλειψοειδές κόσμημα, εικονίζεται ό ρθιος ό προφητάναξ Δαβίδ ή ό Σολομών. Στην β΄ πινακίδα, στην άντίστοιχη θέση, έλλειψοειδές κόσμημα με φυτόσχημα σχέδια» (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 163).

Επίσης καταγράφονται οι γόμφιοι -ορειχάλκινοι (Βέης 1984, 69)- και οι «θηλυκωτήρες» συνήθως δύο - «δύο διατρήτους θηλυκωτήρας» (Βέης 1984, 265), «δύο θηλυκωτήρας» (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 24, 56, 194, 199, 202, 203)- ορισμένες φορές μαζί με παρατηρήσεις για την κατάστασή τους, «δύο θηλυκωτήρες που λειτουργούν/σε κατάσταση λειτουργίας» (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 58, 125, 152, 163, 186, 217), «ό ένας θηλυκωτήρας σε λειτουργία, του άλλου ίχνη μόνο» (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 79), «μεταλλικός θηλυκωτήρας / δύο θηλυκωτήρες που δέν λειτουργούν» (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 30, 144), «τέσσερις θηλυκωτήρες εις καλή κατάσταση» (Σοφιανός 1986, 317), «φθαρμένοι» (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 138), «σώζει δέ καί τόν έτερον τών θηλυκωτήρων δερμάτινον πλεκτόν μετ΄ ορειχαλκίνου άγκιστρίου» (Βέης 1984, 196). Καταγράφονται ακόμη και τα ίχνη παλαιότερης ύπαρξης τους - «ίχνη δύο (μεταλλικών) θηλυκωτήρων» (Σοφιανός 1986, 376· Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 66, 165, 196) - όπως Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 66, 165, 196), όπως επίσης και

ειδικές περιπτώσεις «υπολείμματα δύο δερμάτινων κορδονιών που επέχουν θέση θηλυκωτήρων» (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 72).

Στον κατάλογο της Μονής Δουσίκου (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004) σε ορισμένες περιγραφές σημειώνεται: στάχωση του βιβλιοδετικού εργαστηρίου της Μονής Δουσίκου» (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 107, 111, 144) και σε κάποιες περιπτώσεις η βιβλιοδεσία αποδίδεται σε συγκεκριμένο ιερομόναχο, συχνά τον Χατζη-Γεράσιμο (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 9, 36, 81, 94, 124, 127, 146, 186, 188, 190), τον ιερομόναχο Ιερώνυμο (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 105, 111, 142), τον Διονύσιο (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 175) ή τον ιερέα Δημήτριο (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 72).

Ειδικά, στον Χατζη-Γεράσιμο αποδίδεται ένας αρκετά μεγάλος αριθμός σταχώσεων «σέ σχήμα φακέλου που κλείνει» (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 18, 21, 25, 28, 30, 32, 34, 37, 39) και παρατίθενται σχετικές μαρτυρίες, σημειώματα ή συγκριτικές παρατηρήσεις των επιμέρους στοιχείων των σταχώσεων της βιβλιοθήκης της Μονής, όπως π.χ. «ή στάχωση είναι, όπως δείχνουν τά κοσμήματά της, του βιβλιοδετικού εργαστηρίου του Χατζη-Γεράσιμου» (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 127) ή «ή στάχωση παρόμοια με εκείνη των κωδίκων 11 και 13» (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 21).

Η περιγραφή κάθε κώδικα ολοκληρώνεται με την καταγραφή των φθορών που παρατηρούνται στη στάχωση του, όπως π.χ. «ή στάχωση είναι κατεστραμμένη και εξαρθρωμένη έντελως στη ράχη. Κατεστραμμένοι επίσης είναι και οι σπάγγοι της βιβλιοδεσίας, και έτσι τα περισσότερα τετράδια είναι λυτά» (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 18), «γενικά ή στάχωση είναι εξαρθρωμένη και πολύ κατεστραμμένη» (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 140), «ή στάχωση έχει εκπέσει» (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 200), «ή στάχωση έχει διαλυθεί από την ύγρασία και δεν υπάρχει ίχνος της» (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 201), «ό κώδικας διαποτισμένος από την ύγρασία και κατεστραμμένος» (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 113), «στάχωση πολύ /λίαν (ἐ)φθαρμένη» (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 197, Σοφιανός 1986, 208), «ή στάχωση σητόβρωτη και εξαρθρωμένη» (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 190). Σε ορισμένους κώδικες καταγράφονται φθορές στο δερμάτινο επικάλυμμα: «τὸ βύρσινο ἐπικάλυμμα ἔχει ἐκπέσει» (Σοφιανός 1986, 208), «τὸ δέρμα ἔχει φθαρεῖ ἀπὸ τὴν ὑγρασία» (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 9), «τὸ δέρμα καὶ τῶν δύο ὄψεων τῶν πινακίδων, πρὸς τὰ ἔξω ἔχει ἐκπέσει, ἐνῶ καὶ τὸ ἀπομένον εἶναι ἀρκετὰ κατεστραμμένο». (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 130). Η περιγραφή κάθε χειρογράφου ολοκληρώνεται με έναν γενικό χαρακτηρισμό της κατάστασης διατήρησής του, η οποία αξιολογείται ως καλή (Σοφιανός 1986, 312· Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 57, 66, 79, 80, 150, 177, 199), πολύ καλή (Σοφιανός 1986, 376· Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 81, 107, 144, 163, 176, 183, 190, 196), πάρα πολύ καλή (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 59, 171), μέτρια (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 72, 140, 190), άριστη (Σοφιανός, 1986, 317, Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 125, 127, 152, 170, 186, 217), εν γένει πολύ κακή (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 200, 201), γενικά κακή (Σοφιανός 1986, 208)· Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 158, 197). Αξίζει να σημειωθεί ότι σε ορισμένες περιπτώσεις διαφοροποιείται από αυτήν της στάχωσης του, όπως στα παραδείγματα που παρατίθενται: «διατήρηση του κώδικα γενικά πολύ καλή, ἄν καὶ ἡ στάχωση εἶναι ἐξαρθρωμένη» (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 166), «σὲ πολλὰ φύλλα, ρυπαρὸς ὁ κώδικας ἀπὸ τὴν ὑγρασία, πολυχρησία καὶ τὰ στάγματα κηροῦ. Κατὰ τὰ ἄλλα, διατήρηση ἀρκετὰ καλή» (Σοφιανός και Δημητρακόπουλος 2004, 146).

Στον κατάλογο των κωδίκων της Βιβλιοθήκης της Μονής Ολυμπιώτισσας, που συνέταξε ο Ε. Σκουβαράς (Σκουβαράς 1967), περιλαμβάνονται 233 χειρόγραφα που χρονολογούνται από τον

17ο αιώνα και προέρχονται από τη βιβλιοθήκη της παλαιάς μονής του Σπαρμού (Ολύμπου) και άλλων μονών της ευρύτερης περιοχής Ελασσόνας. Η περιγραφή των χειρογράφων περιλαμβάνει τα γενικά κωδικολογικά στοιχεία και συγκεκριμένα τον τίτλο του χειρογράφου, με αναλυτική περιγραφή των περιεχομένων του, το υπόστρωμα γραφής και τη χρονολόγηση του, τον αριθμό των τευχών, τα οποία αναφέρονται ως φυλλάδια και περιγράφονται με μεγαλύτερη ακρίβεια, ως οκτάφυλλα, δεκάφυλλα, εξάφυλλα, πεντάφυλλα κ.ο.κ.

Σε διακριτό πεδίο, γίνεται αναφορά στη στάχωση, για την οποία δίδεται ένας συνοπτικός χαρακτηρισμός «στάχωσης από δέρμα καὶ ξύλον» (Σκουβαράς 1967, 310, 313, 323, 324, 354), «στάχωσης από δέρμα καὶ χαρτόνι» (Σκουβαράς 1967, 310, 355, 417), «στάχωσης από δέρμα» (Σκουβαράς 1967, 299, 368), «στάχωσης από λευκό δέρμα καὶ χαρτόνι» (Σκουβαράς 1967, 378), «στάχωσης από ὕφασμα» (Σκουβαράς 1967, 226) καὶ χαρτόνι» (Σκουβαράς 1967, 345), «στάχωσης χαρτίνη» (Σκουβαράς 1967, 226, 254, 257, 265, 299, 302, 329, 336, 343, 350, 412, 416). Ο Ε. Σκουβαράς σημειώνει τις περιπτώσεις κωδίκων, για το κάλυμμα των οποίων έχουν χρησιμοποιηθεί φύλλα περγαμηνής, που προέρχονται από παλαιότερα χειρόγραφα: «στάχωσης από δέρμα κεκαλυμμένον με μεμβράνινα φύλλα παλαιού κώδικος» (Σκουβαράς 1967, 228), «στάχωσης ἐκ φύλλων περγαμηνῶν παλαιού εὐαγγελίου καὶ χαρτονίου» (Σκουβαράς 1967, 281), «τὸ κάλυμμα τῆς σταχώσεως ἐκ φύλλων περγαμηνῆς χειρογράφου» (Σκουβαράς 1967, 288, 291, 250). Τα διακοσμητικά κοσμήματα περιγράφονται ως «ἔντυπα» ἢ «τυπωμένα» (Σκουβαράς 1967, 302, 220, 381) και μπορούν να συνοδεύονται από άλλα προσαρτήματα, τα οποία περιγράφονται ως «συνδετήρες» -συνήθως δύο (Σκουβαράς 1967, 252, 298, 306) ἢ τέσσερις (Σκουβαράς 1967, 274)- ἢ στην περίπτωση του χφ.118, αντί «μεταλλίνων συνδετήρων» καταγράφονται δύο κόκκινα μεταξωτά κορδόνια (Σκουβαράς 1967, 324). Ο εικονογραφημένος κατάλογος περιλαμβάνει μεταξύ των φωτογραφιών επιλεγμένων κειμένων και μια ολοσέλιδη φωτογραφία του μουσικού χειρογράφου αρ. 210 (18ου αιώνα) και συγκεκριμένα της «διακόσμησης τοῦ πρώτου ἐξωφύλλου τῆς δερματίνης σταχώσεως του» (Σκουβαράς 1967, 401), ὅπως επισημαίνεται στον υπομνηματισμό της εικόνας. Αξίζει να σημειωθεί ότι στην αντίστοιχη περιγραφή του χειρογράφου (αρ. 210) αναφέρεται απλώς ὅτι «ἡ στάχωση εἶναι ἀπὸ δέρμα καὶ ξύλον, με δύο συνδετήρας», χωρίς κάποια αναφορά στη διακόσμηση του καλύμματος (Σκουβαράς 1967, 409).

Επίσης, ο Ε. Σκουβαράς αξιολογεί τη γενική κατάσταση των χειρογράφων ως: καλή (Σκουβαράς 1967, 213, 220, 313, 315, 316, 327), μέτρια (Σκουβαράς 1967, 216, 218, 226, 234, 295, 312, 335, 364), κακή (Σκουβαράς 1967, 218, 220, 228, 240, 292, 320, 335, 339). Στη συνέχεια, παραθέτει ορισμένες παρατηρήσεις, σχετικές με τις φθορές των χειρογράφων, μεταξύ των οποίων καταγράφονται συχνότερα οι εξής: με στάχωση που «ἐξέπεσαν» (Σκουβαράς 1967, 223, 226, 228, 235, 240, 420, 292, 330, 352, 373) ἢ εἶναι «ἐξηθρωμένη» (Σκουβαράς, 229, 261, 261, 307, 350) ἢ με στοιχεία της στάχωσης (φύλλα, συνδετήρες κλπ.) που «ἐξέπεσαν», ὅπως «τὸ ἐξώφυλλον ἐξέπεσαν» (Σκουβαράς, 234, 236, 239), «τὸ α' ἐξώφυλλον ἐξέπεσαν» (Σκουβαράς, 310, 396), «εἷς ἐκ τῶν δύο συνδετήρων ἐξέπεσαν» (Σκουβαράς 243, 244, 326, 369, 373), «δύο τέσσαρες συνδετήρες ἐξέπεσαν» (Σκουβαράς 1967, 274, 278, 290, 285, 411, 303, 310, 313, 317, 323, 328).

Ορισμένες φορές μάλιστα, αποδίδονται στη μηχανική καταπόνηση των κωδίκων λόγω της χρήσης τους, την υγρασία ἢ τη δράση βιολογικών παραγόντων ὅπως: «ἡ σανὶς τοῦ β' ἐξωφύλλου σπασμένη» (Σκουβαράς 1967, 319, 327), «ζωηρὰ ἴχνη διαβροχῆς» (Σκουβαράς 1967, 346), «τὰ φφ1-50 μύδρωτα εἰς τὸ κάτω μέρος» (Σκουβαράς 1967, 292).

Τα εικονογραφημένα χειρόγραφα που φυλάσσονται στις μονές του Αγίου Όρους συγκαταλέγονται μεταξύ των Θησαυρών του, που συγκεντρώθηκαν σε τετράτομη έγχρωμη πολυτελή έκδοση (Πελεκανίδου κ.ά. 1973), στην οποία περιλαμβάνεται πλήθος φωτογραφιών των μικρογραφιών και των ολοσέλιδων εικονογραφήσεων των κωδίκων. Τα χειρόγραφα εντάσσονται σε ξεχωριστά κεφάλαια, ανάλογα με τη μονή, στην οποία εντοπίστηκαν. Κάθε χειρόγραφο περιγράφεται με τα κωδικολογικά του στοιχεία (τίτλο, αριθμό καταλόγου, υπόστρωμα γραφής, αριθμό φύλλων, διαστάσεις, γραφή, χρονολογία, βιβλιογραφία) με ιδιαίτερη περιγραφή των διακοσμητικών στοιχείων του σώματος των κωδίκων, που συνοδεύονται από έγχρωμες φωτογραφικές απεικονίσεις. Η περιγραφή των κωδίκων ολοκληρώνεται με σύντομη αναφορά στη στάχωση, όπως «στάχωσις εκ ξύλου έπενδεδυμένου δια καστανοῦ δέρματος με άπλα γεωμετρικά σχήματα» (Πελεκανίδου κ.ά. 1973, 389) ή «έπενδεδυμένου δια έπιχρύσων μεταλλικῶν πλακῶν με τὰς παραστάσεις τῆς Σταυρώσεως καὶ τῆς Ἀναστάσεως» (Πελεκανίδου κ.ά. 1973, 447). Αναφέρονται επίσης τα υλικά κατασκευής της στάχωσης, συνήθως ξύλο ή χονδρό χαρτόνι, επενδεδυμένο με δέρμα ή μεταξωτό ύφασμα, του οποίου το χρώμα προσδιορίζεται: το δέρμα είναι «καστανό» (Πελεκανίδου κ.ά. 1973, 396, 409), «πράσινο» (Πελεκανίδου κ.ά. 1973, 415), «έλαιοχροο» (Πελεκανίδου κ.ά. 1973, 393), «έλαιοπράσινο» (Πελεκανίδου κ.ά. 1973, 401), «φαιό» (Πελεκανίδου κ.ά. 1973, 397), «ώχροκίτρινο» (Πελεκανίδου κ.ά. 1973, 402, 403, 406) και το ύφασμα είναι «έρυθρό» (Πελεκανίδου κ.ά. 1973, 3, 94, 428), «μέλαν» (Πελεκανίδου κ.ά. 1973, 390), «ρόδινο» (Πελεκανίδου κ.ά. 1973, 398, 411, 412), «κίτρινο» (Πελεκανίδου κ.ά. 1973, 427) ή «πολύχρωμο» (Πελεκανίδου κ.ά. 1973, 402).

Περιγράφεται συνοπτικά η διακόσμηση της στάχωσης, όπως με «άπλα κοσμήματα» (Πελεκανίδου κ.ά. 1973, 409), «έπιχρυσα κοσμήματα καὶ τὴν παράσταση τῆς Σταυρώσεως» (Πελεκανίδου κ.ά. 1973, 469) ή άνευ κοσμημάτων (Πελεκανίδου κ.ά. 1973, 415, 422, 431) και τα ένθετα στοιχεία που φέρει «ἤλους εκ μολύβδου εἰς τὰς δύο πλευράς» (Πελεκανίδου κ.ά. 1973, 423). Μια σύντομη εκτίμηση της κατάστασης διατήρησης του κώδικα ολοκληρώνει την περιγραφή κάθε χειρογράφου με χαρακτηρισμούς όπως: «μετρία» (Πελεκανίδου κ.ά. 1973, 429), «κακή» (Πελεκανίδου κ.ά. 1973, 391), «στάχωσις λίαν έφθαρμένη» (Πελεκανίδου κ.ά. 1973, 394, 419), «καλή» (Πελεκανίδου κ.ά. 1973, 399, 427, 469), «καλή πλην τῆς σταχώσεως» (Πελεκανίδου κ.ά. 1973, 393), «καλή λόγω προσφάτου άποκαταστάσεως» (Πελεκανίδου κ.ά. 1973, 435).

Ο Λ. Πολίτης στον *Κατάλογο Χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης* (Πολίτης 1991), ακολουθεί τη μεθοδολογία περιγραφής που έχει καθορίσει στον προγενέστερο *Οδηγό καταλόγου χειρογράφων* (Πολίτης 1961). Το πρώτο μέρος της περιγραφής περιλαμβάνει τα εξωτερικά χαρακτηριστικά του χειρογράφου (ταξινομικό αριθμό, ύλη, αριθμό φύλλων ή σελίδων κλπ.) τα οποία συμπληρώνονται με την περιγραφή του περιεχομένου του χειρογράφου. Το δεύτερο μέρος αποτελεί η παλαιογραφική περιγραφή, η οποία περιλαμβάνει στοιχεία της σύνθεσης του χειρογράφου, της γραφής, της περγαμηνής (χαράκωση) ή του χαρτιού (με λεπτομέρειες σχετικές με την ποιότητα του και τα υδατόσημα που φέρει), την κατάσταση στην οποία διατηρείται και τη στάχωση (Πολίτης 1991, ιστ').

Ειδικότερα, η παράγραφος που αφιερώνεται στη στάχωση αντικατοπτρίζει την προσέγγιση του στην ιεράρχηση της κατηγοριοποίησης των σταχώσεων, καθώς ο μελετητής επιλέγει ανάμεσα σε δύο βασικές σταχώσεις τη «βυζαντινή» ή τη «νεωτερική». Όσον αφορά στα χαρακτηριστικά της βυζαντινής στάχωσης, ο Λ. Πολίτης παραπέμπει στις μελέτες της Berthe van Regemorter (Berthe van Regemorter 1954, 1967), τα οποία έχει και ο ίδιος συνοψίσει (Πολίτης 1961, 47), υιοθετώντας την ορολογία του Δημητρίου Μάργαρη (Μάργαρη 1939).

Ο Λ. Πολίτης συμβάλλει σημαντικά στην οριοθέτηση και περιγραφή του τύπου και των χαρακτηριστικών της βυζαντινής βιβλιοδεσίας, αντιπαραβάλλοντάς την με άλλες δυτικού τύπου. Απαριθμώντας τις διαφορές που τη διακρίνουν από τις σύγχρονες σταχώσεις της Δύσης, αναφέρει πρώτα τις ξύλινες πινακίδες, που καλύπτονται από δέρμα καστανού χρώματος με «τό αυτό μέγεθος πρὸς τὸ βιβλίον, χωρὶς νὰ ἐξέχουν καθόλου» (Πολίτης 1961, 47) και στη συνέχεια τη ραφή των τευχών, όπου επισημαίνει ότι «οἱ χονδροὶ σπάγγοι, ἐπὶ τῶν ὁποίων προσράπτεται τὸ βιβλίον, χωνεύονται ἐντὸς τῆς ράχως». Παρατηρεῖ μάλιστα ότι το δέρμα, μετά την επικόλληση του στη ράχη, εἶναι εντελῶς λείο και δεν σχηματίζονται τα «σηκώματα», που εἶναι χαρακτηριστικά στις παλαιές βιβλιοδεσίες της δυτικής Ευρώπης. Αναφέρεται επίσης στα κεφαλάρια, για τα οποία επισημαίνει ότι δεν εἶναι απλῶς διακοσμητικά, αλλά, ὡπως παρατηρεῖ, «πράγματι ἐκεῖ στερεώνονται οἱ σπάγγοι, δι' αὐτὸν δὲ τὸν λόγον ἔχει καὶ ἡ ὅλη στάχωσις πολὺ μεγαλυτέραν ἀντοχήν» (Πολίτης 1961, 47).

Επιπλέον ο Λ. Πολίτης (1961, 48) παραθέτει χρήσιμες πληροφορίες που αφορούν τις αλλαγές που παρατηροῦνται στη στάχωση μετά τον 17ο αἰώνα και συγκεκριμένα τις διακοσμητικές παραστάσεις και την αντικατάσταση του ξύλου στις πινακίδες, με χαρτόνι. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει μια παρατήρηση για τις μεταγενέστερες σταχώσεις: «πολλάκις καὶ τὰ ράμματα δὲν εἶναι «χωνευτά», ἀλλὰ φαίνονται κατὰ τὴν ράχιν ὑπὸ τὸ δέρμα καὶ ἀποτελοῦν τὰ «σηκώματα» (Πολίτης 1961, 48).

Σχετικά με τον ορισμό «νεωτερική», διευκρινίζεται ότι ο συγκεκριμένος τύπος στάχωσης χρησιμοποιεῖται στον ελληνικό χώρο από τον 17ο αἰώνα με κύριο χαρακτηριστικό, ὡπως αναφέρει: «τὰ ἐξώφυλλα εἶναι ἀπὸ χαρτόνι (καὶ ὄχι ἀπὸ σανίδες, ὅπως στὴ βυζαντινὴ), καὶ ὅτι ξεπερνοῦν κατὰ λίγα χιλιοστὰ τὶς διαστάσεις τοῦ σώματος τοῦ χειρογράφου (ὅπως καὶ στίς σημερινὲς σταχώσεις) - ὑπάρχουν ὅμως καὶ πολλὲς περιπτώσεις σταχώσεων τύπου «νεωτερικοῦ», ὅπου τὰ ἐξώφυλλα εἶναι, κατὰ τὴν παλαιὰ παράδοση, ξύλινα- τὸ πράγμα τότε δηλώνεται ἰδιαίτερα: «Στάχωσις νεωτερικοῦ τύπου (σανίδες)» (Πολίτης 1991, ιη').

Η περιγραφή του Λ. Πολίτη για τις βυζαντινές βιβλιοδεσίες περιλαμβάνει επίσης, τα διακοσμητικά στοιχεία, που διακρίνονται: α. στα «ἐντετυπωμένα ἐπὶ τοῦ δέρματος», β. τους μεταλλικούς γόμφους, που «συχνότατα τίθενται ἐπιπροσθέτως» στις τέσσερις γωνίες ἢ και στο μέσον της πινακίδας και γ. τις πόρπες που ἔχουν σκοπὸ να κρατοῦν το χειρόγραφο κλειστό. Η περιγραφή της διακόσμησης ακολουθεῖ κωδικοποίηση σε τρεις κύριους τύπους, που περιγράφονται λεπτομερῶς και συνοδεύονται ἀπὸ σχηματικές παραστάσεις στην εισαγωγή του *Καταλόγου* (Λ. Πολίτης 1991, ιη', ιθ'). Επίσης, οἱ «ἐντυπες σφραγίδες ἢ «στάμπες» (fers), δηλ. τὰ «ἐντυπα» (ἐντυπωμένα) κοσμήματα που κοσμοῦν τὰ ἐξώφυλλα τῶν σταχώσεων» διαχωρίζονται ἀνάλογα με το σχῆμα τους (κυκλικές, ὀρθογώνιες, ῥομβοειδεῖς, τριγωνικές) και τὴν παράσταση που φέρουν, με ξεχωριστὴ ἀναφορά σε ῥόδακες και δακτυλίους. Ὅσον ἀφορὰ στα μεταλλικά στοιχεία της διακόσμησης, τους «γόμφους» και τις «πόρπες» («θηλυκωτήρια»), ἀναφέρονται στοιχεία σχετικά με τὴν κατάσταση διατήρησής τους, ἀν ἔχουν ἐκπέσει στο σύνολό τους ἢ μέρη αὐτῶν, ἢ ἀν σώζονται μόνο ἰχνη τους.

Οἱ χειρόγραφοι κώδικες που περιλαμβάνονται στους καταλόγους των περιεχομένων των Γενικῶν Αρχείων του Κράτους (ΓΑΚ) προέρχονται ἀπὸ τὴ συλλογὴ Γιάννη Βλαχογιάννη, το ἀρχεῖο του τέως Ταμείου Ἀνταλλαξιμῶν και τις «Μικρές Συλλογές». Ο Κ. Διαμάντης, που ἔχει ἐπιμεληθεῖ τὴς ἐκδοσης των σχετικῶν καταλόγων (Διαμάντης 1972, 407-514, Διαμάντης 1974, 368-38, Διαμάντης 1977, 92-124), δίνει πρώτα μια συνοπτικὴ περιγραφή του περιεχομένου των χειρογράφων, στην ὁποία περιλαμβάνεται ἡ χρονολόγησις, τὸ υλικὸ του υποστρώματος, οἱ διαστάσεις και ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς των φύλλων τους, ἐπίσης, ἐπισημαίνονται οἱ ἐλλείψεις και τὰ λευκὰ φύλλα.

Όσον αφορά στη στάχωση, η περιγραφή της εισάγεται με έναν συνοπτικό χαρακτηρισμό όπως «στάχωσης βυρσίνη» (Διαμάντης 1977, 99, 101, 115, 117, 119, 121· Διαμάντης 1972, 502, 510, 512) ή «μετά βυρσίνου /δερματίου περικαλύμματος /περιβλήματος» (Διαμάντης 1972, 497, 507, 508, 509, 511· Διαμάντης 1977, 97, 98, 103), «στάχωσης πολυτελής» (Διαμάντης 1972, 514), «στάχωσης περγαμηνή» (Διαμάντης 1972, 502· Διαμάντης 1973, 739), «μετά περικαλύμματος περιβεβλημένου υπό μεμβράνης» (Διαμάντης 1972, 511), «στάχωσης εκ μεμβράνης» (Διαμάντης 1972, 497) ή «δι' επενδύσεως μεμβρανίνης» ή «στάχωσης μετά/διά περγαμηνού περικαλύμματος περιέχοντος χαρτόνιον» (Διαμάντης 1972, 500, 509, 510· Διαμάντης 1977, 100), «στάχωσης παλαιά» (Διαμάντης 1973, 739), «στάχωσης νεωτέρα» (Διαμάντης 1972, 506), «στάχωσης νέα» (Διαμάντης 1973, 743), «δέσιμον άπλουν» (Διαμάντης 1973, 741), «χαρτόδετον εποχής» (Διαμάντης 1973, 739, 742), «στάχωσης εκ χαρτονίου» (Διαμάντης 1972, 495, 498, 512, 514· Διαμάντης 1977, 112), «στάχωμα χάρτινον» (Διαμάντης 1972, 506), «μετά χαρτίου περικαλύμματος» (Διαμάντης 1972, 507, 508), «άτελής δια χαρτονίου» (Διαμάντης 1972, 496), «στάχωσης πρόχειρος» (Διαμάντης 1977, 109) ή «κοινή δια ναστοχάρτου» (Διαμάντης 1977, 112, 117). Ορισμένες περιγραφές είναι πιο λεπτομερείς, π.χ «στάχωσης μετά καλύμματος εκ σανίδων επενδεδυμένων δια βύρσης καστανοχρόου» (Διαμάντης 1972, 514) ή «στάχωσης εκ δέρματος περιβάλλοντος ξύλινον κάλυμμα» (Διαμάντης 1974, 358) ή «σύνθεσις εξ' έπαλλήλων διφύλλων συρραπτομένων εν τη διπλώσει, άνευ περιβλήματος» (Διαμάντης 1977, 93, 96, 99, 102, 105, 107, 109, 116, 118).

Στους καταλόγους των ΓΑΚ, χρησιμοποιούνται οι γενικοί όροι περιγραφής της βιβλιοδεσίας «βυρσόδετον» (Διαμάντης 1972, 498, 500, 501, 502), «πανόδετον» (Διαμάντης 1977, 123)· εναλλακτικά χρησιμοποιείται «στάχωσης μετά λινου» (Διαμάντης 1972, 410) ή «δεδεμένον δια λινου περικαλύμματος» (Διαμάντης 1972, 501) και «χαρτόδετον» (Διαμάντης 1972, 408, 409, 410, 415, 425, 503, 504), οι οποίοι σε ορισμένες περιπτώσεις συμπληρώνονται με προσδιορισμούς «μετά βύρσης περι τήν ράχιν» (Διαμάντης 1972, 408, 419, 423, 499, Διαμάντης 1977, 115) και «τάς γωνίας» (Διαμάντης 1974, 378, 379, Διαμάντης 1977, 123, 124).

Καταγράφεται το χρώμα του δέρματος ή του υφάσματος -«μετά κιτρινωπής βύρσης» (Διαμάντης 1972, 423, 424, 425) ή «μετά βύρσης μελαίνης» (Διαμάντης 1972, 415, 416, 419), «έρυθρωπής» (Διαμάντης 1972, 412), «πρασίνης» (Διαμάντης 1972, 413, 415, 427) ή «μετά λινου μέλανος» (Διαμάντης 1972, 410, 411, 413, 414, 416, 418, 422, 464, 465) ή «φαιου» (Διαμάντης 1972, 423) ή «πρασίνου» (Διαμάντης 1972, 423). Υπάρχει συχνή αναφορά στον όρο «ναστόχαρτο», λεπτό (Διαμάντης 1972, 412, 413) ή παχύ (Διαμάντης 1972, 414), που χρησιμοποιείται ως περικάλυμμα ή κάλυμμα (Διαμάντης 1972, 407, 410, 411, 417, 449, 459, 470, 471, 512, 513· Διαμάντης 1977, 123), ενώ δεν σπανίζουν οι περιπτώσεις κωδίκων «άνευ περιβλήματος / καλύμματος» (Διαμάντης 1972, 497· Διαμάντης 1974, 380, 381· Διαμάντης 1977, 99, 100, 101, 102, 104, 108, 124,) ή «άνευ σταχώσεως/σταχώματος» (Διαμάντης 1977, 101, 105, 109· Διαμάντης 1972, 418, 499, 500), «άδετον» (Διαμάντης, 1972, 496). Στην περιγραφή της διακόσμησης, χρησιμοποιούνται οι γενικοί χαρακτηρισμοί «μετά διακοσμητικών έπιτυπωμάτων» (Διαμάντης 1974, 378), «μετά γεωμετρικών έπιτυπωμάτων» (Διαμάντης 1977, 103).

Ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της στάχωσης περιγράφονται με περισσότερες λεπτομέρειες, π.χ. το χφ 139 «άποτελείται εξ' έγγραφων διαφόρου μεγέθους συνερραμμένων μεταγενεστέρως κάτ' άνεξαρτήτους δέσμας» (Διαμάντης 1977, 96), ενώ το χφ 116 νοταριακών πράξεων φέρει στάχωση «δια περγαμηνου (περι)καλύμματος περικλείοντος χαρτόνιον καί στερεομένου δια τριών περι τήν ράχιν λωρίδων βυρσίνων προσδεδεμένων δια σπάγγου καί βυρσίνων λεπτών

λωριδίων» (Διαμάντης 1977, 94, χφ 116, νοταριακές πράξεις Γρ. Πρωτοψάλτη 18ου αιώνα (Συλλογή Μυκόνου, Μικρές Συλλογές) και ο κώδικας του Νοσοκομείου της Αδριανουπόλεως (1839-1853) (χφ. 49ε) «έσταχωμένος διὰ ναστοχάρτου έπενεδυμένου υπό κιτρινωπής βύρσης μετὰ χαρτών θυλάκων είς τὰ έσωτερικά τών δύο έξωφύλλων» (Διαμάντης 1972, 412). Ενδιαφέρον παρουσιάζουν ορισμένες παρατηρήσεις σχετικές με τη στάχωση ή την κατάσταση των κωδίκων: «φέρουν ύποδιπλώσεις και ρύπον, δηλούντα ότι πρότερον ήσαν αύτοτελή και ύστερον συνεσταχώθησαν» (Διαμάντης 1977, 97).

Η περιγραφή των κωδίκων ολοκληρώνεται με πληροφορίες σχετικές με την κατάσταση τους και συγκεκριμένα καταγράφονται επιφανειακές φθορές χρήσης, όπως «ρύπος χειρών επί τών φύλλων έκ τής χρήσεως» (Διαμάντης 1977, 97, 98, 110), μηχανικές φθορές της στάχωσης, όπως «ή ραφή /συρραφή χαλαρά» (Διαμάντης 1977, 107, 124), «διαλελυμένη διεσπασμένη» (Διαμάντης 1977, 96, 97, 98, 101, 108, 114, 120), «στάχωσης έξηρθρωμένη» (Διαμάντης 1977, 95), «τò περίβλημα έλλείπει /άνευ περικαλύμματος» (Διαμάντης 1977, 92, 96), «κώδιξ έξηρθρωμένος» (Διαμάντης 1972, 410, 411), «άποσπασθέντος του σταχώματος» (Διαμάντης 1972, 410), ελλείψεις φύλλων, όπως «έκ τής άρχής έξέπεσαν φύλλα τινά» (Διαμάντης 1977, 108), «τò φ μεταξύ 2-2-3 ήκρωτηριασμένον» (Διαμάντης 1977, 97), «τὰ δύο άκραία φφ είναι έφθαρμένα περι τήν ράχιν» (Διαμάντης 1977, 93), «μετ' ένδιαμέσων χασμάτων» (Διαμάντης 1977, 95) ή αποσπασμένα μέρη της στάχωσης «ή στάχωσης ήτο διὰ περγαμηνού περικαλύμματος ού σώνονται έλάχιστα λείψανα περι τήν ράχιν» (Διαμάντης 1977, 101), φθορές που προέρχονται από τη δράση της υγρασίας ή των τρωκτικών, όπως «τιλφόβρωτος» (Διαμάντης 1974, 278, 279, 381, Διαμάντης 1977, 94, 95, 98, 110), «έφθαρμένα έκ τής τίλφης και προσβεβλημένα υπό τής νοτίδος» (Διαμάντης 1977, 97).

Οι περιγραφές των χειρογράφων κωδίκων στο Δελτίο του Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου (ΙΠΑ) του Μορφωτικού Ιδρύματος της Εθνικής Τραπέζης (ΜΙΕΤ) περιλαμβάνουν μια αναλυτική αναφορά στα περιεχόμενα των χειρογράφων, που συνοδεύονται από χαρακτηρισμούς για τη γραφή, όπως: λεπτή, πεπλατυσμένη, μικρού ή μεγάλου μεγέθους, όρθια, αραιή, γωνιώδης, στρογγυλή, τετράγωνη, επιμήκης, άτεχνη, έντεχνη, λογίου κωδικογράφου, δεξιοκλινής, μερικές φορές υπάρχει αναφορά στον τύπο της γραφής Μονής Ξηροποτάμου (Τσελίκας 1988, 121,135) κλπ. Ιδιαίτερη μνεία γίνεται στη χαράκωση, τους στίχους ανά σελίδα, τα χάσματα του κειμένου, τις παραπομπές και τη σύσταση των τευχών – αν απαρτίζονται από τετράδια, πεντάδια, εξάδια κοκ. Ο προσδιορισμός του υποστρώματος γραφής (μεμβράνη, χάρτης) συμπληρώνεται με πληροφορίες που αφορούν στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους, όπως το χρώμα (λευκό, υπόλευκο), το πάχος (παχύ, λεπτό, σχετικά παχύ) ή την υφή (σιτλιπό, λείο, όχι καλά κατεργασμένη). Στο χαρτί προσδιορίζεται αν διαφαίνεται υδατόσημο, για το οποίο δίδεται σύντομη λεκτική περιγραφή. Αναφέρεται το χρώμα του μελανιού γραφής (ανοικτό καστανό, σκούρο καστανό) και η εικονογράφηση με μικρογραφίες και ερυθρογραφίες, σε επίτιτλα ή πρωτογράμματα.

Την εκτενή περιγραφή του περιεχομένου των χειρογράφων κωδίκων ακολουθεί συνήθως ένας γενικός χαρακτηρισμός της βιβλιοδεσίας, όπως: «στάχωση βυζαντινή με έπένδυση δέρματος» (Παπαδοπούλου 1994, 122, 124, 125), «δέσιμο από ξύλο με δερμάτινο κάλυμμα, κοσμημένο με πρόστυπα σχέδια» (Τσελίκας 1988, 113), «στάχωση νεωτερική» (Παπαδοπούλου 1994, 127, 129, Τσελίκας 1997, 40), «άνατολικού τύπου» (Παπαδοπούλου 1994, 126), «τύπου Άντιμεταρρύθμισης με ξύλινες πινακίδες» (Παπαδοπούλου 1994, 125). Οι περιγραφές είναι σύντομες, ενδεικτικά «δέσιμο με χαρτόνινες πινακίδες καλυμμένες με λευκή μεμβράνη» (Τσελίκας 1997, 272), ή ορισμένες φορές πιο λεπτομερείς, όπως «δέσιμο με φύλλο από περγαμηνό Εύαγγέλιο του 13ου αιώνα»

(Τσελίκας 1992, 5), «δέσιμο από χαρτόνι με δερμάτινο κάλυμμα γυριστό ανατολικού τύπου και κοσμημένο με πρόστυπα κοσμήματα» (Τσελίκας 1992, 382).

Στις περιγραφές χρησιμοποιούνται οι όροι «στάχωση» ή «δέσιμο», «πρώτη και δεύτερη πινακίδα του δεσίματος», «ξύλινες πινακίδες», «πινακίδες από χαρτόνι», «θηλυκωτήρες», «ιμάντες κλεισίματος» (Τσελίκας 1997, 47), «πόρπες». Συνήθως, περιγράφονται δεσίματα από/με χαρτόνι με απλό δερμάτινο επικάλυμμα (Τσελίκας 1997, 254) ή επενδεδυμένα με δερμάτινο (Τσελίκας 1992, 381) ή πάνινο κάλυμμα (Τσελίκας 1992, 65). Προσδιορίζονται συγκεκριμένα χαρακτηριστικά του χαρτονιού: χονδρό, απλό (Τσελίκας 1992, 381), σκληρό (Τσελίκας 1992, 65) και το χρώμα του δερμάτινου καλύμματος, συνήθως καστανό, σκούρο ή ανοικτό (Τσελίκας 1992, 59, 60, 62, 377), κόκκινο (Τσελίκας 1992, 61), πράσινο δέρμα (Τσελίκας 1992, 65), βαθύ καστανό «δέρμα τύπου ανατολικού» (Τσελίκας 1992, 3). Αντίστοιχα, για το πάνινο ή υφασμάτινο κάλυμμα (Τσελίκας 1992, 65), υπάρχουν πληροφορίες σχετικές με το χρώμα του υφάσματος ή τη χρήση σταμπωτού χαρτιού (Τσελίκας 1997, 63) ή χαρτιού μαρμαρόκολλας (Τσελίκας 1992, 60, 62), που καλύπτουν τις πινακίδες. Οι πρόστυπες ή έκτυπες διακοσμήσεις (Παπαδοπούλου 1994, 125) περιγράφονται ως προς τα σχέδια που σχηματίζουν (παράλληλόγραμμο και ρομβοειδή πλαίσια, ταινίες), τα επιμέρους διακοσμητικά στοιχεία (κοσμήματα, γραμμές, ρόδακες) και τις παραστάσεις που απεικονίζουν: Σταύρωση, Ανάσταση (Τσελίκας 1997, 50, 82), έμβλημα του Πατριαρχείου (Τσελίκας 1992, 65).

Σε ορισμένες περιπτώσεις η στάχωση περιγράφεται με αρκετές λεπτομέρειες, όπως π.χ. «στάχωση ανατολικού τύπου. Το δέρμα του β' έξωφύλλου προεκτείνεται, διπλώνεται και καλύπτει το 1/3 του α' έξωφύλλου» (Παπαδοπούλου 1994, 126), και «το δέσιμό του αποτελείται από ξύλινες πινακίδες καλυμμένες με κακοεπεξεργασμένο δέρμα, ενώ η ράχη έχει ενισχυθεί έσωτερικά με την επικόλληση υφάσματος. Η σύνδεση των πινακίδων με το σώμα του χειρογράφου γίνεται με σπάγγο που περνά σε τρία σημεία της πινακίδας χωρίς να συνδέονται αυτά μεταξύ τους» (Τσελίκας 1988, 216-7).

Στις περιγραφές των κωδίκων στα Δελτία του ΙΠΑ του MIET δίνεται επίσης μια γενική εκτίμηση της κατάστασης διατήρησης του κώδικα με τους χαρακτηρισμούς καλή, κακή, μέτρια, σχετικά καλή, που συμπληρώνεται με σύντομες παρατηρήσεις σχετικές με τις φθορές, όπως «κηλίδες από ύγρασία» (Τσελίκας 1988, 113, 217), «πολλές φθορές από έντομα» (Τσελίκας 1997, 210, 215, 218, 224, 254, 262), «ή στάχωση των τευχών χαλαρή» (Τσελίκας 1997, 210), «από το δέσιμο σώζεται μόνο το δερμάτινο κάλυμμα» (Τσελίκας 1997, 268, 262), «ΐχνη θηλυκωτήρων» (Τσελίκας 1988, 113, 136), «διατηρούνται οι υποδοχές και μία μεταλλική εγχάρκτη πόρπη κλεισίματος» (Τσελίκας 1997, 218), «σώζονται οι μεταλλικές στρογγυλές βάσεις από τις πόρπες» (Τσελίκας 1992, 129), «υπάρχουν καρφιά από πόρπες» (Παπαδοπούλου 1994, 124), «όρουχάλκινη ενίσχυση στις γωνίες και τη ράχη» (Τσελίκας 1992, 62), «ο βιβλιοδέτης έχει κόψει αρκετό μέρος από το πάνω περιθώριο, έτσι ώστε οι έπιγραφές μερικών κεφαλαίων μόλις διασώθηκαν» (Τσελίκας 1988, 122).

Στον κατάλογο «Ελληνικά Χειρόγραφα 10ος-16ος αιώνας» των Ε. Λάππα-Ζίζηκα και Μ. Ρίζου-Κουρουπού περιλαμβάνονται οι περιγραφές 114 κωδίκων των συλλογών του Μουσείου Μπενάκη (Συλλογή Μπενάκη, Συλλογή Δαμιανού Κυριαζή, Συλλογή Ταμείου Ανταλλαξίμων Κοινοτικών και Κοινωφελών Περιουσιών). Στην παλαιογραφική περιγραφή, εκτός των περιεχομένων των χειρογράφων, περιλαμβάνονται στοιχεία που αφορούν στην αρίθμηση των φύλλων και τη σύσταση των τευχών, τις ελλείψεις που παρατηρούνται, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της γραφής (χρώμα μελανιού, ερυθρογραφίες, κ.λπ), τη γραμμένη επιφάνεια και τα υδατόσημα του χαρτού υποστρώματος γραφής. Συμπληρώνονται με κωδικογραφικά και κτητορικά σημειώματα, ενθυμήσεις και διάφορα σημειώματα.

Όσον αφορά στη στάχωση κάθε χειρογράφου προσδιορίζεται αρχικά το είδος της ως: στάχωση βυζαντινή (Λάππα-Ζίζηκα και Ρίζου-Κουρουπού 1991, 64), παλαιά (Λάππα-Ζίζηκα και Ρίζου-Κουρουπού 1991, 35, 36, 38, 39, 40, 48, 50, 55, 57, 139, 220, 221, 226, 227), δυτικού τύπου (Λάππα-Ζίζηκα και Ρίζου-Κουρουπού 1991, 39, 42, 222), νεωτερική (Λάππα-Ζίζηκα και Ρίζου-Κουρουπού 1991, 23, 228), σύγχρονη του χειρογράφου (Λάππα-Ζίζηκα και Ρίζου-Κουρουπού 1991, 23, 229), 19ου αιώνα ή 20ού αιώνα (Λάππα-Ζίζηκα και Ρίζου-Κουρουπού 1991, 20, 22, 37, 44, 52, 68, 79, 80, 81, 82, 84, 87, 100, 101, 111) ή αστάχωτο (Λάππα-Ζίζηκα και Ρίζου-Κουρουπού 1991, 18, 19, 52, 55). Ακολουθεί μια σύντομη αναφορά στα υλικά κατασκευής: ξύλινες πινακίδες (Λάππα-Ζίζηκα και Ρίζου-Κουρουπού 1991, 50, 64, 228, 229), με δερμάτινη επένδυση (Λάππα-Ζίζηκα και Ρίζου-Κουρουπού 1991, 23, 35, 36, 38, 39, 40, 48, 55, 64, 139, 220, 221, 222) ή με βελούδινη επένδυση (Λάππα-Ζίζηκα και Ρίζου-Κουρουπού 1991, 50, 228) ή χαρτόνι με δερμάτινη επένδυση (Λάππα-Ζίζηκα και Ρίζου-Κουρουπού 1991, 23, 225). Καταγράφεται επίσης η διακόσμηση, που συνήθως είναι πρόστυπη (Λάππα-Ζίζηκα και Ρίζου-Κουρουπού 1991, 38, 39, 40, 48, 57, 139) ή εγχάρακτη (Λάππα-Ζίζηκα και Ρίζου-Κουρουπού 1991, 23), μπρούτζινη, (Λάππα-Ζίζηκα και Ρίζου-Κουρουπού 1991, 57), χρυσή (Λάππα-Ζίζηκα και Ρίζου-Κουρουπού 1991, 50, 228) ή επάργυρη (Λάππα-Ζίζηκα και Ρίζου-Κουρουπού 1991, 222) και φέρει χαράγματα γεωμετρικά (Λάππα-Ζίζηκα και Ρίζου-Κουρουπού 1991, 36), γραμμικά σχέδια (Λάππα-Ζίζηκα και Ρίζου-Κουρουπού 1991, 35, 225) κ.ά.

Οι διακοσμητικές παραστάσεις περιγράφονται ως προς το θέμα που απεικονίζουν π.χ. τη Σταύρωση (Λάππα-Ζίζηκα και Ρίζου-Κουρουπού 1991, 55, 50, 222, 228), τον Μυστικό Δείπνο (Λάππα-Ζίζηκα και Ρίζου-Κουρουπού 1991, 55), την Ανάσταση (Λάππα-Ζίζηκα και Ρίζου-Κουρουπού 1991, 50, 228), τους Ευαγγελιστές (Λάππα-Ζίζηκα και Ρίζου-Κουρουπού 1991, 228) ή τη «Σταύρωση και τὰ σύμβολα τῶν τριῶν Εὐαγγελιστῶν (λιοντάρι, μοσχάρι, ἀετός, ὁ ἄγγελος χάθηκε)» (Λάππα-Ζίζηκα και Ρίζου-Κουρουπού 1991, 57).

Η κατάσταση του κώδικα αξιολογείται ως άριστη (Λάππα-Ζίζηκα και Ρίζου-Κουρουπού 1991, 20, 22, 38, 42, 49, 52, 57, 68, 81, 82, 84, 102, 113), καλή (Λάππα-Ζίζηκα και Ρίζου-Κουρουπού 1991, 22, 35, 37, 38, 40, 43, 44, 48, 52, 55, 79, 80, 87), μέτρια (Λάππα-Ζίζηκα και Ρίζου-Κουρουπού 1991, 19, 100, 106, 109, 110, 111) ή κακή, όπως στην περίπτωση του χφ.47 (ΤΑ 34), που καταγράφεται ως «κατεστραμμένο ἀπὸ τὸ νερό» (Λάππα-Ζίζηκα και Ρίζου-Κουρουπού 1991, 90). Αναφέρονται τα μέρη της στάχωσης που διατηρούνται (γόμφοι, θηλυκωτήρια, αλυσιδωτά δεσίματα), όπως ενδεικτικά παρατίθενται: «σώζονται ἑπτὰ ἀπὸ τοὺς ὀκτὼ γόμφοις» (Λάππα-Ζίζηκα και Ρίζου-Κουρουπού 1991, 40), «στὶς τέσσαρις γωνίες μετάλλιοι γόμφοι ἡμισφαιρικοί» (Λάππα-Ζίζηκα και Ρίζου-Κουρουπού 1991, 222), «σώζονται καὶ οἱ δέκα γόμφοι καὶ μέρος ἀπὸ τὸ θηλυκωτήρι» (Λάππα-Ζίζηκα και Ρίζου-Κουρουπού 1991, 35), «σώζονται οἱ τρύπες τῶν γόμφων καὶ τοῦ κλεισίματος» (Λάππα-Ζίζηκα και Ρίζου-Κουρουπού 1991, 23), «σώζονται τὰ / δύο θηλυκωτήρια» (Λάππα-Ζίζηκα και Ρίζου-Κουρουπού 1991, 39, 222), «στὴ ράχη τοῦ χειρογράφου ἀλυσιδωτὰ δεσίματα» (Λάππα-Ζίζηκα και Ρίζου-Κουρουπού 1991, 228).

Την περιγραφή του χειρογράφου ολοκληρώνουν παρατηρήσεις σχετικές με τις φθορές, που συνήθως προέρχονται από τη χρήση, όπως σχισμένα φύλλα στην αρχή και το τέλος (Λάππα-Ζίζηκα και Ρίζου-Κουρουπού 1991, 111), μερικά φύλλα κατεστραμμένα (Λάππα-Ζίζηκα και Ρίζου-Κουρουπού 1991, 115) ή σχισμένα στην άκρη (Λάππα-Ζίζηκα και Ρίζου-Κουρουπού 1991, 132), «σώζεται μόνο ἡ κάτω ξύλινη πινακίδα, τὸ ἐπικολημένο δέγμα εἶναι πολὺ φθαρμένο» (Λάππα-Ζίζηκα και Ρίζου-Κουρουπού 1991, 64). Επίσης, αρκετές φθορές αποδίδονται στη δράση βιολογικών παραγόντων, π.χ. «τιλφόβρωτο» (Λάππα-Ζίζηκα και Ρίζου-Κουρουπού, 100, 106, 132, 172), που ορισμένες φορές περιορίζεται στα περιθώρια (Λάππα-Ζίζηκα και Ρίζου-Κουρουπού 1991, 19, 21, 79, 106, 109,

119, 188, 202) ή τη δράση της υγρασίας (Λάππα-Ζίζηκα και Ρίζου-Κουρουπού 1991, 37, 88, 100, 102, 109, 110, 122, 127, 128, 129, 132, 202), «τήν πυρκαγιά» ή «τὸ κάψιμο» (Λάππα-Ζίζηκα και Ρίζου-Κουρουπού 1991, 110, 115) που καταγράφονται στην άκρη των φύλλων (Λάππα-Ζίζηκα και Ρίζου-Κουρουπού 1991, 38, 44, 49, 113, 115, 156), ή «ἴχνη καψίματος ἐπάνω καὶ στὴ ράχη» (Λάππα-Ζίζηκα και Ρίζου-Κουρουπού 1991, 50).

Στον πιο πρόσφατο κατάλογο των χειρογράφων του Μουσείου Μπενάκη τον οποίο συνέταξε η Ε. Χατζοπούλου, περιγράφονται, 259 κώδικες, που χρονολογούνται από τον 16ο έως τον 20ό αιώνα. Προέρχονται από τις τρεις επιμέρους συλλογές της βιβλιοθήκης του Μουσείου, συγκεκριμένα από: α) τη Συλλογή Μπενάκη (Μπ.) (37 χφφ), β) τη Συλλογή Δαμιανού Κυριαζή : (17 χφφ), γ) τη Συλλογή Ταμείου Ανταλλαξίμων Κοινοτικών και Κοινωφελών Περιουσιών (ΤΑ), που δόθηκε ως παρακαταθήκη από τους πρόσφυγες στο Μουσείο, μετά την Ανταλλαγή ελληνικών και τουρκικών πληθυσμών το 1923 (205 χφφ) (Χατζοπούλου 2017, 12).

Η λεπτομερής περιγραφή του περιεχομένου των χειρογράφων συμπληρώνεται από την κωδικολογική περιγραφή διηρημένη σε ενότητες (ύλη, τεύχη-αρίθμηση, διακόσμηση, προέλευση, γραφείς, σημειώματα, στάχωση, κατάσταση και βιβλιογραφία). Στον εύχρηστο κατάλογο υπάρχει πλήθος στοιχείων σχετικών με το υπόστρωμα γραφής, καθώς εκτός της καταγραφής των φυσικών χαρακτηριστικών (χρώμα, πάχος, υφή) του χάρτινου υποστρώματος γραφής των χειρογράφων, επιχειρείται ταύτιση των υδατοσήμων μετά την αναγνώριση και την καταγραφή τους. Η καταγραφή της σύνθεσης των τευχών συμπληρώνεται από την περιγραφή της διακόσμησης των κειμένων με επίτιτλα, πρωτογράμματα και ερυθρογραφίες.

Όσον αφορά στη στάχωση κάθε κώδικα, δίδεται ένας σύντομος χαρακτηρισμός: Βυζαντινού τύπου (Χατζοπούλου 2017, 87), δερματόδετη (Χατζοπούλου 2017, 104, 110, 119), ημιδερμάτινη (Χατζοπούλου 2017, 163), πανόδετη (Χατζοπούλου 2017, 129, 131), 19ου ή 20ού αιώνα (Χατζοπούλου 2017, 64, 65, 134, 142). Στην περιγραφή που ακολουθεί, αρκετά χειρόγραφα έχουν ξύλινες πινακίδες επενδυμένες με δέρμα καστανό (Χατζοπούλου 2017, 58, 61, 87, 107), μαύρο (Χατζοπούλου 2017, 83, 101), καστανόμαυρο (Χατζοπούλου 2017, 123) ή υποκάστανο (Χατζοπούλου 2017, 161). Περισσότεροι κώδικες καταγράφονται με πινακίδες από χαρτόνι (Χατζοπούλου 2017, 79, 90, 92, 179, 666, 668), αλλά και από πεπιεσμένο ξυλοπολτό (Χατζοπούλου 2017, 158-9), ή «πινακίδες από γκριζογάλαζο χαρτόνι» (Χατζοπούλου 2017, 47) ή «από φύλλα παλαιού έντυπου» (Χατζοπούλου 2017, 127), που είναι επενδυμένες με δέρμα χρώματος καστανού, κοκκινοκάστανου, σκούρου καστανού ή υποκάστανου (Χατζοπούλου 2017, 73, 77, 90, 115, 117, 127, 137, 138, 143, 149, 158-159, 163) ή μαύρου (Χατζοπούλου 2017, 129, 134). Οι πινακίδες από χαρτόνι μπορεί επίσης να καλύπτονται μερικώς από δέρμα, στη ράχη και τις γωνίες (Χατζοπούλου 2017, 64, 65) και στην υπόλοιπη επιφάνειά τους να φέρουν πανόδετη επένδυση (Χατζοπούλου 2017, 65), ή χαρτί, ορισμένες φορές μαρμαρογραφημένο (Χατζοπούλου 2017, 79, 149, 163) ή διακοσμημένο (π.χ. με άνθινο διάκοσμο (Χατζοπούλου 2017, 73) ή «μπλε χαρτί με μικρούς ανάγλυφους κόκκους» (Χατζοπούλου 2017, 64).

Στις περιπτώσεις που οι πινακίδες καλύπτονται πλήρως από ύφασμα, χαρακτηρίζονται από την Ε. Χατζοπούλου, ως «πανόδετες πινακίδες» (Χατζοπούλου 2017, 129, 131). Αξίζει να σημειωθεί ότι ήδη από την εισαγωγή του καταλόγου αναφέρεται ότι «ή τυπική στάχωση τῶν χειρογράφων τῆς συλλογῆς ΤΑ εἶναι πανόδετη, ἀνοικτοῦ καφέ (μπέζ) χρώματος· φέρει στὴ ράχη δερμάτινη ἐπικολημένη ἐτικέτα καφέ χρώματος μὲ ἕναν γενικὸ τίτλο τοῦ χειρογράφου καὶ στὸ κάτω μέρος δεύτερη ὁμοία ἐτικέτα ὅπου ἀναγράφεται ὁ ἀῶζων ἀριθμὸς κάθε κώδικα (Χατζοπούλου 2017, 18).

Ελάχιστες είναι οι περιπτώσεις σταχώσεων που διαφέρουν από τα παραπάνω στις περιγραφές τους. Ενδεικτικά μπορούν να αναφερθούν οι σταχώσεις του χφ.134 (Μπ. 38) που περιγράφεται

ως «δερματόδετη, καστανόχρωμη (χωρίς υπόβαθρο)» (Χατζοπούλου 2017, 104,110), του χφ.122 (Μπ. 22), στο οποίο «τὸ ὀπίσθιο κάλυμμα φέρει ἄρθρωτὸ πτερύγιο ποὺ ἀναδιπλώνεται στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ καλύμματος» (Χατζοπούλου 2017, 69) και του χφ. 373 (ΤΑ 327) που φέρει υφασμάτινη, πολυποίκιλτη, κεντητὴ ἐπένδυση (Χατζοπούλου 2017, 671). Στις ημιδερματόδετες σταχώσεις, καταγράφεται ο αριθμὸς των νεύρων στη ράχη, που ποικίλουν μεταξύ τριῶν και ἕξι συγκεκριμένα: «3 νεύρα» (Χατζοπούλου 2017, 44, 61, 73, 81-82, 115, 129, 149), «4 νεύρα» (Χατζοπούλου 2017, 64, 123, 127, 133, 137), «5 νεύρα» (Χατζοπούλου 2017, 65, 134, 142, 159, 161, 163), «6 νεύρα» (Χατζοπούλου 2017, 58) και μόνο σε μια περίπτωση σημειώνεται «ἐμφανῆ δύο νεύρα (πραγματικά)» (Χατζοπούλου 2017, 138). Τα νεύρα εἶναι δυνατόν να συνοδεύονται ἀπὸ εκτυπώσεις χρυσοῦ: ὀριζόντιες, εγγάρακτες γραμμὲς και ἐπιγραφές (Χατζοπούλου 2017, 64, 65) ἢ ἀρχικά, και στον μεταξύ τους διάχωρο, κοσμήματα, ὅπως ρόδακες (Χατζοπούλου 2017, 77) ἢ πυκνὸ ἀνθίνο διάκοσμο (Χατζοπούλου 2017, 58).

Ὅσον ἀφορὰ στη διακόσμηση, περιγράφονται τα ἐπιμέρους διακοσμητικὰ στοιχεῖα ὅπως γραμμὲς, πλαίσια και κοσμήματα (κοσμήματα/ σφραγίδες (Χατζοπούλου 2017, 117, 125), ἓνα ἀνθος και ρόδακες (Χατζοπούλου 2017, 133, 158-9), ἀρχικά ως προς το σχῆμα και στη συνέχεια ως προς το θέμα που ἀπεικονίζουν, π.χ. μικρὲς στρογγυλὲς σφραγίδες με ἀνθος (Χατζοπούλου 2017, 117), ρομβοειδὲς κόσμημα (μία φιάλη με ἀνθος) (Χατζοπούλου 2017, 133), «κυκλοτερὴς σφραγίδα με ἀνθίνο διάκοσμο» (Χατζοπούλου 2017, 134).

Εἰδικότερα, στις περιπτώσεις ἐγγάρακτης διακόσμησης της ἐπένδυσης, περιγράφονται τα διακοσμητικὰ μοτίβα ὅπως π.χ. ἐγγάρακτες γραμμὲς και ρόδακες (Χατζοπούλου 2017, 107), διπλὲς ἐγγάρακτες γραμμὲς ἐπάνω και κάτω ἀπὸ κάθε νεῦρο (Χατζοπούλου 2017, 127), ἀλλὰ και ἐγγάρακτα πλαίσια, με «διαγώνιες ἐγγάρακτες γραμμὲς ποὺ τέμνονται στὸ κέντρο. Διάσπαρτα, τριγύρω, μικρὰ ἄνθη» (Χατζοπούλου 2017, 90) ἢ πλαίσια, στα οποία «τὸ ἐσωτερικὸ διάχωρο διαιρεῖται σὲ τέσσερα τρίγωνα με τριπλὲς διαγώνιες ἐγγάρακτες γραμμὲς ποὺ τέμνονται στὸ κέντρο τῶν πινακίδων σχηματίζοντας ρόμβο» (Χατζοπούλου 2017, 142).

Ανάλογα περιγράφεται με ἀρκετὲς λεπτομέρειες ἡ διακόσμηση των κωδίκων που φέρουν ἐμπέστη διακόσμηση (Χατζοπούλου 2017, 61, 83, 87, 121, 123, 138, 142) με τυπωμένο φυτικὸ διάκοσμο (Χατζοπούλου 2017, 131), με πλοχομους, ἀνθέμια και ρόδακες (Χατζοπούλου 2017, 107) ἢ πλαίσια με μικρὸ ἀνθος στις γωνίες και «στὸ κέντρο φλεγόμενο φοῖνικα καὶ ὑπεράνω στέμμα» (Χατζοπούλου 2017, 161).

Σε κάποιες περιπτώσεις καταγράφεται ἐπίσης, χρυσότυπη διακόσμηση (Χατζοπούλου 2017, 58, 77, 89) που περιορίζεται συνήθως σε ομόκεντρα πλαίσια και διακοσμητικὰ ἄνθη (Χατζοπούλου 2017, 115, 134) τα οποία συνοδεύουν τον τίτλο (Χατζοπούλου 2017, 131, 134).

Οι παραστάσεις που συνθέτουν τον διάκοσμο περιγράφονται με ἀρκετὴ λεπτομέρεια, ὅπως στα παραδείγματα που ἀκολουθοῦν: «σὲ κάθε πινακίδα, πλαίσιο· στὴν πιν. ἀρχ., ρομβοειδὲς κόσμημα με τὴ Βρεφοκρατοῦσα, ἐνῶ ἡ ἀντίστοιχη παράσταση τῆς πιν. τέλ. δὲν διακρίνεται (πιθανότατα, ἢ Σταύρωση)» (Χατζοπούλου 2017, 83,101), «ἐμπέστη διακόσμηση με πλαίσιο, τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ὁποῖου κοσμεῖται με πλοχομους, ἀνθέμια καὶ ρόδακες» (Χατζοπούλου 2017,107), «καὶ στὶς δύο πινακίδες, πλοχομοειδὲς πλαίσιο. Στὸ ἐσωτερικὸ διάχωρο, σποραδικὰ ἄνθη καὶ ρόδακες. Παρόμοιος διάκοσμος στὴ ράχη» (Χατζοπούλου 2017, 87).

Ὅρισμένα χειρόγραφα ἔχουν παράφυλλα μαρμαρογραφημένα (Χατζοπούλου 2017, 57-8, 158-9, 161, 163) και ἀκμὲς χρωματισμένες (Χατζοπούλου 2017, 61) ἢ ἐπιχρωματισμένες με ἐρυθρὸ μελάνι (Χατζοπούλου 2017, 161), με ἐπίχρυση κάλυψη (Χατζοπούλου 2017, 158-9), ἐπιχρυσωμένες και γκοφραρισμένες (Χατζοπούλου 2017, 58), ἐπιχρωματισμένες, διάστικτες ἀκμὲς (Χατζοπούλου

2017, 133), μαρμαρογραφημένες (Χατζοπούλου 2017, 163) ή ακανόνιστο ξάκρισμα των φύλλων (Χατζοπούλου 2017, 117). Επίσης, αναφέρονται ετικέτες τίτλων, ιδιοκτησίας και ενδείξεις βιβλιοδοτετών: «Βιβλιοδοτεῖον Γ. Μίνωος ἀπέναντι Φρουραρχείου ἀριθμ. 2. (Χατζοπούλου 2017, 134) ή «ή χρυσότυπη ἐπιγραφή ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΚΑΙ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΩΝ ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ σὲ βαθυκόκκινο φόντο καὶ, στὸ κάτω μέρος, τὸ ὄνομα GRUEL» (Χατζοπούλου 2017, 159). Για το όνομα GRUEL, που καταγράφεται σε πλήθος κωδίκων (κώδ. Μπενάκη 154 (Κυριαζή 3), κώδ. Μπενάκη 155 (Κυριαζή 4), κώδ. Μπενάκη 157 (Κυριαζή 5), σημειώνεται ότι «παραπέμπει σὲ φημισμένο παρισινὸ βιβλιοδοτεῖο τοῦ 19ου καὶ 20οῦ αἰ. μὲ τὴν ἐπωνυμία GRUEL & ENGELMANN» (Χατζοπούλου 2017, 142).

Η περιγραφή κάθε κώδικα συμπληρώνεται με μια γενική εκτίμηση της κατάστασής του, που βαθμονομείται ως καλή, μέτρια ή κακή. Ας σημειωθούν δύο παραδείγματα αξιολόγησης της κατάστασης ως μέτριας: «ὀρισμένα σχισίματα, ἐκτεταμένες κηλίδες ὑγρασίας, φύλλα τσακισμένα στὶς ἄκρες τους. Τὰ φ. 1r-v, 2r-v παρατοποθετημένα» (Χατζοπούλου 2017, 104) και «οἱ ἐκτεταμένες κηλίδες ὑγρασίας, ἀπὸ τὸ μέσο περίπου τοῦ χφ κ.έ., ἔχουν προκαλέσει φθορὰ στὸ κάτω μέρος τῶν φύλλων χωρὶς ὅμως ἀπώλεια κειμένων» (Χατζοπούλου 2017, 115) και παραδείγματα κακής κατάστασης, στα οποία καταγράφονται «φύλλα σχεδὸν ἀποσταχωμένα, στίγματα» (Χατζοπούλου 2017, 79, 90).

Επίσης, καταγράφονται με αρκετές λεπτομέρειες οι φθορές των επιμέρους στοιχείων των κωδίκων που παρουσιάζουν μηχανική καταπόνηση: «φύλλα μὲ σχισίματα κοντὰ στὸ νῆμα καὶ στὶς κάτω ἀκμές» (Χατζοπούλου 2017, 107), «ἡ δερμάτινη ἐπένδυση ἔχει φθαρεῖ» (Χατζοπούλου 2017, 101, 123), οπές, ἀποκόλληση τμημάτων, συρρίκνωση, σχισίματα (Χατζοπούλου 2017, 46, 117, 123, 131, 138), «ἡ λεία ράχη, ἐν μέρει ἀποκολλημένη ἀπὸ τὸ σῶμα τοῦ βιβλίου» (Χατζοπούλου 2017, 104) «ἀποκολλημένη ἀπὸ τὸ σῶμα τοῦ βιβλίου ἢ πιν. ἀρχ. καὶ ἡ ράχη· ἐν μέρει ἀποκολλημένη ἢ πιν. τέλ.» (Χατζοπούλου 2017, 131), «τμήμα καὶ τῶν δύο πινακίδων ἔχει σπάσει» (Χατζοπούλου 2017, 83, 101), ράχη φθαρωμένη, συρρικνωμένη, παρουσιάζει οπές και σχισίματα (Χατζοπούλου 2017, 47, 69, 77, 87, 90, 127, 129). Σε ἄλλες περιπτώσεις παρατηρεῖται χαλάρωση τμημάτων της στάχωσης π.χ. «ἡ σύνδεση τοῦ καλύμματος μὲ τὴ ράχη, χαλαρωμένη» (Χατζοπούλου 2017, 89, 118-9), «ἡ σύνδεση τῶν πρώτων τευχῶν, χαλαρωμένη» (Χατζοπούλου 2017, 79), «μικρὴ χαλάρωση στὴ ραφή τῶν τευχῶν» (Χατζοπούλου 2017, 89, 107, 111), «φύλλα μερικῶς ἀποσταχωμένα, χαλάρωση τῆς ραφῆς» (Χατζοπούλου 2017, 44, 46). Καταγράφονται ἀποσπάσεις τμημάτων των σταχώσεων, ὅπως: «τὸ κάλυμμα πλήρως ἀποσπασμένο ἀπὸ τὸ σῶμα τοῦ βιβλίου» (Χατζοπούλου 2017, 83, 110, 117), «τὸ κάλυμμα τῆς στάχωσης ἐξέπεσε» (Χατζοπούλου 2017, 46), «ἡ ραφή τῆς ράχης ἔχει κοπεῖ σὲ ἀρκετὰ σημεῖα μεταξὺ τῶν φύλλων, μὲ ἀποτέλεσμα τὸ σῶμα τοῦ βιβλίου νὰ ἐμφανίζεται χωρισμένο σὲ μέρη» (Χατζοπούλου 2017, 78), «ἡ ράχη/ μέρος τῆς ράχης ἔχει ἐκπέσει / ἐν μέρει ἀποκομμένο» (Χατζοπούλου 2017, 44, 79, 83, 107, 131, 138, 163).

Μεταξὺ των φθορῶν περιλαμβάνονται και οι κηλίδες υγρασίας (Χατζοπούλου 2017, 101, 107, 110, 142) και οι «φθορές ἀπὸ ἔντομα» (Χατζοπούλου 2017, 142). Τέλος, περιγράφονται τα στοιχεία των σταχώσεων που διατηροῦνται σε καλὴ κατάσταση, ὅπως π.χ. κλείστρα (Χατζοπούλου 2017, 61, 107), ἡ ἴχνη τους (Χατζοπούλου 2017, 78, 83, 87, 101, 107, 117, 121, 123) και παράφυλλα: «σῶζονται τὰ ἐπικολημένα στὸ ἐσωτ. τῶν πινακίδων παράφυλλα-μαρμαρόκολλες» (Χατζοπούλου 2017, 115).

Στον εὐχρηστο κατάλογο των κωδίκων της Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης Τυρνάβου, που συντάξε ο Ζ. Μελισσάκης, τα πεδία καταγραφῆς διακρίνονται μεταξύ τους και ο μελετητὴς εντοπίζει με ευκολία τις πληροφορίες που ἀναζητᾷ. Για την κωδικολογικὴ περιγραφή ἀκολουθήθηκε σε γενικὲς γραμμὲς ο συνδυασμὸς των συστημάτων του Λ. Πολίτη και του Η. Hunger με ὀρισμένες

τροποποιήσεις και προσθήκες, όπως περιγράφεται αναλυτικά στην εισαγωγή της έκδοσης (Μελισσάκης 2007, 15–8). Την ενδελεχή περιγραφή των περιεχομένων των χειρογράφων κωδίκων συμπληρώνουν στοιχεία που αφορούν την ύλη γραφής, δίνοντας λεπτομέρειες σχετικές με το πάχος (λεπτό, μέσου πάχους, χονδρό), το χρώμα (λευκό, υπόλευκο) και την υφή (τραχύ, λείο, στιλπνό- του χαρτιού). Τα υδατόσημα, καταγράφονται αναλυτικά μαζί με τα τυχόν αντίσημα και την πυκνότητα των υδάτινων γραμμών και επιτυγχάνεται η ταύτισή τους. Ακολουθεί η αναλυτική παρουσίαση των τευχών και της αριθμησης, με τον προσδιορισμό του ακριβούς αριθμού φύλλων που αποτελούν κάθε τεύχος, με επισήμανση των ελλείψεων. Η διακόσμηση του σώματος των κωδίκων με μικρογραφίες, επίτιτλα, πρωτογράμματα, κοσμήματα και ερυθρογραφία περιγράφονται λεπτομερώς και συνοδεύονται από μεταγραφές των σημειωμάτων, που διακρίνονται σε κωδικολογικά, κτητορικά και ενθυμήσεις.

Την αναλυτική περιγραφή των κειμένων κάθε χειρογράφου ακολουθεί ένας περιεκτικός χαρακτηρισμός για τη στάχωση του, στον οποίο αναφέρεται α. το υλικό των πινακίδων: από ξύλο (Μελισσάκης 2007, 110, 156, 207, 247), χαρτόνι (Μελισσάκης 2007, 133, 139, 159, 167), χαρτώα φύλλα ή σπαράγματα (Μελισσάκης 2007, 91) άλλου κώδικα, β. το υλικό της επένδυσης: από δέρμα (Μελισσάκης 2007, 47, 156, 164, 247, καφέ δέρμα 139, 160, 164), χαρτί (Μελισσάκης 2007, 25), μαρμαρόκολλα (Μελισσάκης 2007, 81) ή «σπάραγμα περγαμηνού λατινικού κώδικα» (Μελισσάκης 2007, 60) και γ. ο έκτυπος διάκοσμος της, ο οποίος περιγράφεται λεπτομερώς στο σύνολό του και στα επιμέρους διακοσμητικά στοιχεία. Στο πεδίο της στάχωσης περιλαμβάνονται παρατηρήσεις που αφορούν χαρακτηριστικά γνωρίσματα όπως αύλακες στις πινακίδες (Μελισσάκης 2007, 110, 157, 182, 224), υπερυψωμένο κεφαλάρι (Μελισσάκης 2007, 85, 110, 157, 182, 207), νεύρα στη ράχη (Μελισσάκης 2007, 81, 164, 167, 170, 187) ή ίχνη από νεύρα στη ράχη (Μελισσάκης 2007, 139), και εσώφυλλα, π.χ. «εσώφυλλα άρχης και τέλους από μπλε χαρτί» (Μελισσάκης 2007, 81). Περιγράφεται επίσης η διακόσμηση των ακμών του σώματος: «κόκκινη τομή τών φύλλων (ξάκρισμα) και στις τρεις πλευρές» (Μελισσάκης 2007, 81, 251), «ίχνη κόκκινου χρώματος στην τομή τών φύλλων (ξάκρισμα)» (Μελισσάκης 2007, 193). Ένθετα διακοσμητικά στοιχεία, όπως πόρπες, «μία πόρπη» (Μελισσάκης 2007, 130) ή «δύο πόρπες στη μεγάλη πλευρά της πινακίδας άρχης και ίχνη αντίστοιχων ιμάντων στην πινακίδα τέλους» (Μελισσάκης 2007, 85, 110, 18), κλείστρα, «ίχνη δύο κλείστρων στη μεγάλη πλευρά» (Μελισσάκης 2007, 139, 145, 164, 224), γαμμάτια (Μελισσάκης 2007, 164, «με φυτικό μοτίβο» 167, 170, 193, 212). Οι γόμφοι προσδιορίζονται αριθμητικά, επισημαίνονται τα σημεία που βρέθηκαν και περιγράφονται με λεπτομέρειες τα θέματα της διακόσμησής τους: «κρινάνθεμα στις γωνίες και στρογγυλός ρόδακας στο κέντρο» (Μελισσάκης 2007, 110), «πέντε μεγάλοι ήμισφαιρικοί γόμφοι σε κάθε πινακίδα (στην πινακίδα τέλους έχει έκπέσει ο ένας) σε διάταξη (χιαστί)» (Μελισσάκης 2007, 207).

Καταγράφονται επίσης οι φυλλοδείκτες: «κόκκινος πλεκτός φυλλοδείκτης» (Μελισσάκης 2007, 40), «πολύχρωμοι πλεκτοί φυλλοδείκτες» (Μελισσάκης 2007, 214) ή σελιδοδείκτες: «πρόχειρος σελιδοδείκτης / φυλλοδείκτης από σχοινί» (Μελισσάκης 2007, 91, 187), «δερμάτινος φυλλοδείκτης» (Μελισσάκης 2007, 183), για τους οποίους συνήθως αναφέρονται τα υλικά κατασκευής τους, όπως σχοινί (Μελισσάκης 2007, 91, 227) ή δίχρωμη κλωστή (Μελισσάκης 2007, 232) και οι σελίδες μεταξύ των οποίων βρέθηκαν.

Στο ίδιο πεδίο παρατίθενται πληροφορίες που σχετίζονται με την κατάσταση της στάχωσης, όπως π.χ. σώζεται μόνο το ύφασμα της ράχης ή ίχνη του ή «ή ράχη έχει έκπέσει έντελως» (Μελισσάκης 2007, 91), «ή πινακίδα άρχης έξέπεσε» (Μελισσάκης 2007, 60). Πολλές φορές συνοδεύονται από χρήσιμες παρατηρήσεις που αφορούν στη διατήρηση των χειρογράφων, όπως η ακόλουθη:

«ό σταχωτής κατά τὸ ξάκρισμα τοῦ ἔξωτερικοῦ περιθωρίου τῶν φύλλων ἄφησε ἄκοπα πολλὰ ἀπὸ τὰ σημεῖα στὰ ὁποῖα εἶχαν γραφεῖ σχόλια στὸ κείμενο» (Μελισσάκης 2007, 142).

Σχετικά με την κατάσταση των κωδικών, δίδεται ένας γενικός χαρακτηρισμός, όπως: μέτρια (Μελισσάκης 2007, 91, 225), καλή (Μελισσάκης 2007, 150, 212, 247, 251), πολύ καλή (Μελισσάκης 2007, 95, 98, 110, 160, 207), κακή (Μελισσάκης 2007, 130, 239), άθλια (Μελισσάκης 2007, 227), η οποία φαίνεται να αφορά κυρίως στη διατήρηση του σώματος και στις συνέπειές της στην πληρότητα των κειμένων του χειρογράφου. Τα στοιχεία που δίδονται στο πεδίο περιγραφής της στάχωσης και αφορούν την κατάστασή της, δεν φαίνονται να συνεκτιμώνται στην αξιολόγηση της κατάστασης του κώδικα, όπως στην περίπτωση του χφ. 24 που αξιολογείται ως καλή, με λίγους ρύπους από τη χρήση, ενώ παρουσιάζει «πολλές φθορές από ἔντομα στὶς πινακίδες ἀρχῆς καὶ τέλους. Ἡ πινακίδα ἀρχῆς ἀποκολλημένη ἀπὸ τὸ σῶμα τοῦ κώδικα καὶ ἡ πινακίδα τέλους ἔτοιμη νὰ ἀποκολληθεῖ. Ἡ ἐπέκταση τῆς ράχης ἔχει ἐκπέσει κατὰ τὸ ἥμισυ. Ὅρισμένα φύλλα διάτρητα ἀπὸ τὸ ὄξινο μελάνι» (Μελισσάκης 2007, 150). Σε ἄλλη περίπτωση η κατάσταση αξιολογείται ως άθλια, καθώς «τὰ περισσότερα φύλλα κολλημένα μεταξύ τους ἀπὸ τὴν ὑγρασία. Μελάνι ἐξίτηλο στὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ κώδικα» (Μελισσάκης 2007, 227), ενώ η κατάσταση του χφ. 11 αξιολογείται ως μέτρια, λόγω του ὅτι «τὸ ὄξινο μελάνι σὲ ἄρκετά σημεῖα ἔχει διαβρώσει ἢ καὶ τρυπήσει τὸ χαρτί, μὲ χάσματα στὸ κείμενο» (Μελισσάκης 2007, 78).

Ἡ ἀνάγκη γιὰ τὸν ἐκσυγχρονισμό καὶ τὸν ἐμπλουτισμό τῆς περιγραφῆς τῶν σταχώσεων

Ὅπως γίνεται ἀντιληπτό ἀπὸ τὴ βιβλιογραφικὴ ἔρευνα στους καταλόγους τῶν χειρογράφων τῶν συλλογῶν τῶν ἐλληνικῶν βιβλιοθηκῶν, ἀρχειακῶν φορέων καὶ μουσείων που προαναφέρθηκαν, μέχρι πρόσφατα, δινόταν ιδιαίτερη ἔμφαση στὸ περιεχόμενό τῶν κωδικῶν καὶ λιγότερο στὴν στάχωσή τους, ἡ ὁποία πιθανῶς νὰ θεωρεῖτο ὡς ἀπλὰ τὸ μέσο γιὰ νὰ διατηρηθεῖ τὸ σῶμα τοῦ κώδικα καὶ κατ' ἐπέκταση ἡ πληροφορία που περιείχε. Τὸ γεγονός αὐτὸ ἐπισημαίνει ὁ Κ. Χούλης, παρατηρώντας ὅτι στὴν ἐλληνικὴ πραγματικότητα τὸ θέμα τῆς περιγραφῆς τῶν βιβλιοδεσιῶν βρίσκεται σὲ ἐμβρυακὴ κατάσταση (Χούλης 1999, 13· Χούλης 2008). Στὸν ἀντίποδα, στὴν ἀντίστοιχη διεθνή βιβλιογραφία, ἤδη ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ περασμένου αἰῶνα, οἱ μελετητές τῶν βυζαντινῶν χειρογράφων ἔχουν υιοθετήσει πλήθος ὀρων περιγραφῆς τῶν ἐπιμέρους χαρακτηριστικῶν καὶ τῶν τεχνικῶν κατασκευῆς τῶν σταχώσεων, στὴν ἀγγλική, γαλλικὴ καὶ ἰταλικὴ γλώσσα (Χούλης 1999, 49-51).

Τις τελευταῖες δεκαετίες, ἕνας νέος κλάδος, αὐτὸς τῆς ἀρχαιολογίας τοῦ βιβλίου ἐξελισσεται σημαντικά, με ἀποτέλεσμα τὴν ἐντατικοποίηση τῶν μελετῶν που αφοροῦν στὴν περιγραφή ἱστορικῶν σταχώσεων καὶ στὴ σημαντικὴ αὐξηση τῆς παραγωγῆς σχετικῶν δημοσιεύσεων, ἀπὸ ἱστορικούς, βυζαντινολόγους, φιλόλογους, κωδικολόγους, συντηρητές καὶ βιβλιοδέτες που συμβάλλουν στὸν τομέα αὐτό. Κατὰ τὴ συνεργασία ὁμως τῶν διαφόρων ἐιδικότητων προκύπτουν σημαντικὰ ζητήματα που αφοροῦν στὴν ὁρολογία που χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴν περιγραφή τῶν σταχώσεων, καθὼς ἡ ὁρολογία παρουσιάζει γενικότερη ἀνομοιογένεια. Πιο συγκεκριμένα, οἱ ὀροι καὶ ἡ σημασία τους μεταβάλλονται με τὴν πάροδο τῶν χρόνων, ἀλλὰ καὶ ἀνάλογα με τὸ ἐπαγγελματικὸ πλαίσιο, στὸ ὁποῖο χρησιμοποιοῦνται, με ἀποτέλεσμα νὰ ὑπάρχει διαφοροποίηση στὴ χρήση τους.

Στὸν πρῶτο τόμο τοῦ *Βιβλιοαμφιάστη*, στὸ συνοπτικὸ, ἀλλὰ περιεκτικὸ ἀρθρο τοῦ «Ἡ ὁρολογία τῆς ἱστορίας τῆς βιβλιοδεσίας», ὁ Θ. Θεοδώρου παρατηρεῖ ὅτι ἡ ὁρολογία στὸν τομέα τῆς ἱστορίας τοῦ βιβλίου παραμένει στὴ γλώσσα μας ἀδιαμόρφωτη, γεγονός που ἀποδίδει στὴν

απουσία συστηματικών εργασιών, ενώ επισημαίνει την αναγκαιότητα ύπαρξης ενός καλά συγκροτημένου οργάνου συνεννόησης και επικοινωνίας (Θεοδώρου 1999, 299). Στον ίδιο συλλογικό τόμο, ο Κ. Χούλης συμβάλλει σημαντικά στο ζήτημα της ορολογίας της περιγραφής των Βυζαντινών σταχώσεων παραθέτοντας βασικούς όρους στο συνοπτικό «λεξικό τεχνικών όρων της Βυζαντινής Βιβλιοδεσίας» στο άρθρο του με τίτλο «Η Βυζαντινή Βιβλιοδεσία. Ιστορία, τέχνη και τεχνική» (Χούλης 1999, 46).

Ο Θησαυρός όρων βυζαντινών και μεταβυζαντινών σταχώσεων

Αναγνωρίζοντας το πρόβλημα αυτό της ορολογίας της περιγραφής των ιστορικών βιβλιοδεσιών, στην ελληνική γλώσσα, τρεις σημαντικοί φορείς στον ελληνικό χώρο, το Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών (ΙΒΕ) του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (ΕΙΕ), το Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών (ΒΧΜ) και η Ελληνική Εταιρεία Βιβλιοδεσίας (ΕΛΕΒΙΒ) συνεργάστηκαν, στο πλαίσιο ενός ερευνητικού προγράμματος που ξεκίνησε το 2002, με επιστημονική υπεύθυνη τη Νίκη Τσιρώνη και σκοπό τη συστηματοποίηση της μελέτης της βιβλιοδεσίας. Το 2005, στο πλαίσιο του Γ΄ ΚΠΣ εντάχθηκε το πρόγραμμα με τίτλο «Σύγχρονες εφαρμογές βυζαντινής και μεταβυζαντινής βιβλιοδεσίας -ΣΕΒΥ-» (Τσιρώνη 2007) με σκοπό τη μελέτη της βιβλιοδεσίας και τη σύνδεσή της με την παραγωγή. Μεταξύ των εργασιών του προγράμματος συμπεριλήφθηκε εξ αρχής η διαμόρφωση ενός Θησαυρού όρων για την περιγραφή των βυζαντινών και μεταβυζαντινών σταχώσεων. Στη συνέχεια, στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού προγράμματος STUDITE πραγματοποιήθηκε μία σειρά μελετών και εργασιών, που παρουσιάστηκαν στην έκθεση του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου (Τσιρώνη, στον παρόντα τόμο).

Στο πλαίσιο του ΣΕΒΥ, το 2005, καταρτίστηκε διεπιστημονική ομάδα από μελετητές, ιστορικούς, φιλόλογους, συντηρητές, βιβλιοδέτες και επαγγελματίες του χώρου του βιβλίου που εργάστηκε συστηματικά για τη διαμόρφωση ενός Θησαυρού όρων για την περιγραφή των βυζαντινών και μεταβυζαντινών σταχώσεων, ο οποίος είχε ως απώτερο σκοπό να φανεί χρήσιμος στους μελετητές της βιβλιοδεσίας, αλλά κυρίως να καλύψει τις ανάγκες ενός κοινού κώδικα επικοινωνίας ανάμεσα σε συντηρητές, ιστορικούς και βιβλιοδέτες.

Αν και υπάρχουν αρκετά άλλα γλωσσάρια και λεξικά στην αγγλική γλώσσα, σχετικά με τη βιβλιοδεσία, όπως αυτά των Roberts & Etherington (Roberts και Etherington 1982) και του Glaister (Glaister 1996), η μόνη παρόμοια προσπάθεια σε διεθνές επίπεδο, η οποία επικεντρώνεται στην βυζαντινή βιβλιοδεσία, είναι το έργο της ομάδας του LIGATUS, που αποτελεί συνεργασία μεταξύ του St. Catherine's Foundation και του Camberwell College of Arts. Αφορμή για την κατάρτιση του γλωσσάριου *Language of Bindings* της ομάδας του LIGATUS αποτέλεσε η περιγραφή των τεχνικών χαρακτηριστικών των σταχωμένων βιβλίων κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας και τεκμηρίωσης των κωδίκων της βιβλιοθήκης της Μονής της Αγίας Αικατερίνης του Σινά (Velios και Pickwoad 2005).

Ο Θησαυρός όρων σταχώσεων έχει ως στόχο να εξυπηρετήσει τις ανάγκες όλων των εταίρων, αλλά και των δυνητικών χρηστών, όπως μουσεία, ερευνητικούς οργανισμούς, βιβλιοθήκες, αρχαία, εκπαιδευτικά ιδρύματα, επαγγελματίες ή ερασιτέχνες της βιβλιοδεσίας, προσφέροντας:

- ένα ευρύ φάσμα επακριβώς καθορισμένων όρων για τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή βιβλιοδεσία στα ελληνικά, με το ισοδύναμό τους στα αγγλικά και γαλλικά,
- μια ποικιλία των συνωνύμων όρων, που χρησιμοποιούνται τόσο σήμερα όσο και ιστορικά,

- έναν ακριβή και ταυτόχρονα σύντομο ορισμό του κάθε όρου, που συνοδεύεται από εικόνες, με σκοπό να είναι εύκολα κατανοητός από τους τελικούς χρήστες.

Η μεθοδολογία εργασίας που ακολουθήθηκε περιελάμβανε συνοπτικά τα παρακάτω στάδια:

- βιβλιογραφική έρευνα για την καταγραφή και αποδελτίωση των όρων που χρησιμοποιούνται για την περιγραφή της στάχωσης,
- επιλογή των όρων, που αφορούν στην περιγραφή της στάχωσης και των επιμέρους στοιχείων της,
- ομαδοποίηση των όρων,
- διαμόρφωση ομάδων εργασίας ανάλογα με την ειδικότητα των συμμετεχόντων σε αυτήν,
- επεξεργασία των περιεχομένων του Θησαυρού (ορισμοί, συνώνυμοι όροι κλπ.),
- παρουσίαση της προόδου εργασιών μεταξύ των μελών κάθε ομάδας,
- συνεδριάσεις ολομέλειας για επανεξέταση και επαναξιολόγηση του Θησαυρού,
- διορθώσεις και αναθεωρήσεις,
- αναζήτηση φωτογραφικού υλικού και εικόνων,
- προσθήκη φωτογραφικού υλικού και εικόνων στον Θησαυρό,
- σχεδιασμός μιας OnLine βάσης δεδομένων,
- δοκιμαστική χρήση της βάσης δεδομένων,
- επαναξιολόγηση της βάσης δεδομένων,
- διάχυση των αποτελεσμάτων.

Βιβλιογραφική έρευνα

Ειδικότερα, για τη βιβλιογραφική έρευνα της ορολογίας αφετηρία αποτέλεσε η εργασία αναφοράς του Βασίλη Άτσαλου (Atsalos 1971) σχετικά με τους όρους του βιβλίου που συναντώνται σε βυζαντινές πηγές. Αν και θέτει τις βάσεις για μια κοινή κατανόηση των όρων μεταξύ των μελετητών, συντηρητών και βιβλιοδετών, δυστυχώς δεν βρίσκει συνεχιστές για αρκετές δεκαετίες. Η έρευνα συνεχίστηκε με την ιστορική χρήση των όρων από τον 17ο έως και τον 19ο αιώνα, ενώ παράλληλα, οι όροι μελετήθηκαν σε σύγκριση αφενός με τους αντίστοιχους ξενόγλωσσους, αφετέρου με τη σημερινή τους χρήση από τους βιβλιοδέτες. Όπως αναφέρει η συντονίστρια της συλλογικής προσπάθειας Νίκη Τσιρώνη (Τσιρώνη 2004, 24), «θεματολογικά, το εύρος της έρευνας εκτείνεται από την περιγραφή των διαφόρων μερών του ίδιου του βιβλίου, ως την τεχνική της στάχωσης και τη διακόσμησή του».

Οι όροι που χρησιμοποιούνται για την περιγραφή των βιβλιοδεσιών της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου αποδελτιώθηκαν από ελληνικές και ξενόγλωσσες βιβλιογραφικές πηγές και συγκεντρώθηκαν για πρώτη φορά σε ένα ευρετήριο:

- κατάλογοι χειρογράφων (προαναφέρθηκαν στην ενότητα των καταλόγων),
- κατάλογοι εκθέσεων (*Οι Θησαυροί της πόλης των Ιωάννινων* 2003, *Θησαυροί της Γενναδείου Βιβλιοθήκης* 2002),
- βιβλία σχετικά με τις τεχνικές της βιβλιοδεσίας (Johnson 1978· Smith 1974· Γανιάρη 1985· Γανιάρης και Γανιάρη 1985, κ.ά.),
- βιβλία και άρθρα σχετικά με την ιστορία της βιβλιοδεσίας αλλά και εξειδικευμένα σε συγκεκριμένα είδη βιβλιοδεσίας (Μάργαρης 1939· Szirmai 1999· Marks 1998· van Regemorter 1992· *Βιβλιοαμφιάστης* 1999, 2004, 2008· Rhodes 1995· Bainbridge 2015, κ.ά.),
- λεξικά διατήρησης και δοκίμια (Σκεπαστιανού 1995· *The Conservation Dictionary* 2001),
- βιβλία και άρθρα σχετικά με τη συντήρηση βυζαντινών σταχώσεων και ιστορικών βιβλιοδεσιών (Adam 1984· Clarkson 1982· Johnson 1988· Pickwoad 2016 κ.ά.).

Από τις ελληνικές πηγές που αποτέλεσαν τον πυρήνα της έρευνας, πρέπει να επισημανθεί το τρίτομο συλλογικό έργο *Βιβλιοαμφιάστης*. Στους δύο πρώτους τόμους του βρίσκονται

συγκεντρωμένες μελέτες που εκπροσωπούν σχεδόν όλους τους κλάδους των επιστημών και των τεχνών, που εμπλέκονται στη μελέτη της βιβλιοδεσίας. Στον τρίτο τόμο του *Βιβλιοαμφιάστη* έχουν δημοσιευθεί οι εργασίες του διεθνούς συμποσίου «Το Βιβλίο στο Βυζάντιο. Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία», στο οποίο συμμετείχαν διακεκριμένοι μελετητές της, ο καθένας από τους οποίους συνέβαλε από τη σκοπιά του προκειμένου να αποκαλυφθούν τα ίχνη αυτής της τέχνης στον ευρύτερο ελληνικό χώρο στο ιστορικό παρελθόν και στο παρόν.

Επίσης, ιδιαίτερα χρήσιμος υπήρξε ο κατάλογος της έκθεσης «Οι Θησαυροί της πόλης των Ιωαννίνων», στον οποίο περιλαμβάνονται ολοσέλιδες εικόνες σταχώσεων και περιγραφές συνολικά 35 βιβλιοδεσιών χειρογράφων κωδικών και εντύπων βιβλίων, που εκτείνονται χρονολογικά από τον 12ο έως τον 20ο αιώνα και από πλευράς τεχνικής και αισθητικής αντιπροσωπεύουν τα σημαντικότερα ρεύματα της εικαστικής παραγωγής. Στην αναλυτική περιγραφή της βιβλιοδεσίας κάθε εκθέματος περιλαμβάνονται πληροφορίες σχετικές με τα υλικά κατασκευής και επένδυσης των πινακίδων, την τεχνική του ραψίματος, τα κλείστρα, τα κεφαλάρια και τη διακόσμηση των ακμών. Τη λεπτομερή περιγραφή της στάχωσης συμπληρώνουν τεχνικές πληροφορίες για τα εσώφυλλα και τη διακόσμηση, με στοιχεία σχετικά με τη χρήση κοσμημάτων και την τεχνική αποτύπωσης στο κάλυμμα (έγκαυστα ή χρυσοτυπικά).

Ανάλογης χρησιμότητας υπήρξε ο κατάλογος έκθεσης αντιπροσωπευτικών, βιβλιοδεσιών εντύπων της Γενναδείου Βιβλιοθήκης (Τζανετάτου 2002), των οποίων η χρονολόγηση εκτείνεται εκτείνονται χρονικά από τον 15ο έως τον 20ο αιώνα. Στον σύντομο και περιεκτικό κατάλογο με τίτλο «*Η Τέχνη της Βιβλιοδεσίας*», που επιμελήθηκε η βιβλιοδέτις Ε. Τζανετάτου, περιλαμβάνονται λεπτομερείς περιγραφές αντιπροσωπευτικών βιβλιοδεσιών των συλλογών της Γενναδείου Βιβλιοθήκης και γλωσσάριο όρων βιβλιοδεσίας, στην ελληνική και αγγλική γλώσσα.

Οι αναφορές στις πηγές, για το σκοπό της παρούσας δημοσίευσης, είναι ενδεικτικές. Το θέμα της βιβλιογραφίας που ερευνήθηκε, καλύπτεται λεπτομερώς στη συμβολή της Ν. Τσιρώνη στην παρούσα έκδοση.

Όσον αφορά στις ηλεκτρονικά διαθέσιμες πηγές, εκτός από το Θησαυρό *Language of Bindings* της ομάδας του LIGATUS που είναι αναζητήσιμος μέσω του συνδέσμου <https://www.ligatus.org.uk/lob/>, πολύ χρήσιμο φάνηκε στη μελέτη της ομάδας εργασίας το λεξικό όρων βιβλιοδεσίας *Bookbinding and the Conservation of Books, a dictionary of descriptive terminology*, των Roberts M.T., Etherington D., το οποίο έχει εκδοθεί από τη Library of Congress (Roberts M.T., Etherington D. 1982) και είναι διαθέσιμο ηλεκτρονικά μέσω του συνδέσμου <https://cool.culturalheritage.org/don/toc/tocl.html>.

Επίσης, άλλα ηλεκτρονικά λεξικά και γλωσσάρια τα οποία χρησιμοποιήθηκαν για τη συλλογή όρων, που αφορούν στα χειρόγραφα και τη βιβλιοδεσία, ήταν το *Medieval Manuscripts, Bookbinding Terms, materials, methods and models*, που έχει συγκεντρώσει το Special Collections Conservation Unit του Τμήματος Διατήρησης της Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Yale και είναι διαθέσιμο μέσω του συνδέσμου <https://travelingscriptorium.files.wordpress.com/2015/02/binding-booklet-2015.pdf> και το γλωσσάριο όρων βιβλιοδεσίας του Τμήματος Διατήρησης του Πανεπιστημίου της Φλόριντα, *Glossary of Binding terms*, University of Florida, Preservation Department, Gainesville, 1996, <http://www.philobiblon.com/gbwarticle/bindterm.html>

Ιδιαίτερης χρησιμότητας υπήρξαν επίσης οι βάσεις δεδομένων του Institut de recherche et d'histoire des textes IRTH του CNRS, που είναι προσβάσιμες μέσω των ακόλουθων διευθύνσεων <https://vocabulaire.irht.cnrs.fr/vocab.htm> και <http://codicologia.irht.cnrs.fr>. Αυτές βασίζονται στο έργο του Denis Muzerelle, *Vocabulaire Codicologique: Répertoire méthodique des termes français relatifs aux manuscrits*, Paris 1985, και αποτελούν χρήσιμα εργαλεία μελέτης των χειρογράφων με κωδικολογική ορολογία, αλλά παράλληλα καλύπτουν και ζητήματα διακόσμησης (κειμένων και στάχωσης) παλαιογραφίας και βιβλιοδεσίας. Οι όροι και οι ορισμοί των λημμάτων είναι στη γαλλική γλώσσα και οι συνώνυμοι τους, που δίδονται στα αγγλικά, ιταλικά, ισπανικά και αραβικά, συνοδεύονται από επεξηγηματικά σχέδια.

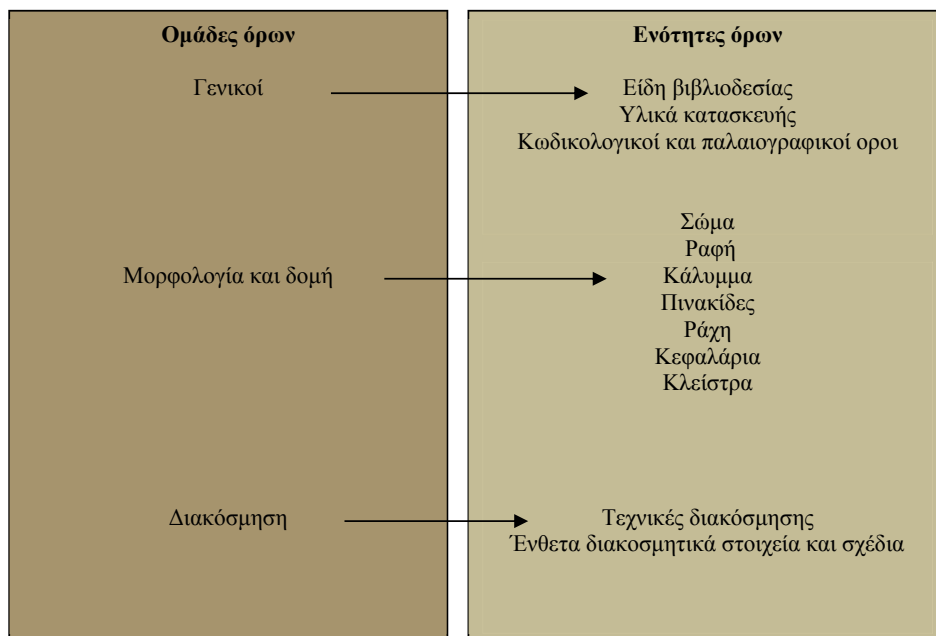
Η αποδελτίωση της βιβλιογραφίας και οι όροι του Θησαυρού

Από την έρευνα στις βιβλιογραφικές και ηλεκτρονικές πηγές συγκεντρώθηκαν όροι που σχετίζονται με τη βιβλιοδεσία και τη διαδικασία παραγωγής του δεμένου τόμου, συμπεριλαμβανομένων όρων που χρησιμοποιούνται για τις επιμέρους εργασίες επεξεργασίας των διφύλλων ή των τευχών, που απαρτίζουν το σώμα του μέχρι αυτό να πάρει την τελική μορφή του βιβλίου. Επίσης, συγκεντρώθηκαν όροι που αφορούν στα επιμέρους στοιχεία της στάχωσης, όπως τα κεφαλάρια, τα κλείστρα και η διακόσμηση των ακμών του σώματος του βιβλίου, αλλά και τα διακοσμητικά στοιχεία του καλύμματος.

Σε ορισμένες περιπτώσεις, κατά την αποδελτίωση των όρων επισημάνθηκαν ελλείψεις ή πλήθος όρων με το ίδιο εννοιολογικό περιεχόμενο. Στην προσπάθεια επίλυσης του θέματος, οι όροι που επισημάνθηκαν στη βιβλιογραφία συμπληρώθηκαν με αυτούς που εντοπίστηκαν σε περιγραφές σταχώσεων σε καταλόγους συλλογών χειρόγραφων κωδικών. Εμπλουτίστηκαν με τους όρους που χρησιμοποιούνται από τους σύγχρονους επαγγελματίες κατά την εκτέλεση των επιμέρους βιβλιοδετικών εργασιών, όπως επίσης και από τους συντηρητές κατά την εκτίμηση της κατάστασης διατήρησης του βιβλίου για να περιγράψουν τα μέρη της στάχωσης, πριν προβούν σε οποιαδήποτε επέμβαση συντήρησης.

Αρχικά, στο Θησαυρό όρων σταχώσεων αποφασίστηκε να μην περιληφθούν όροι περιγραφής των βιβλιοδετικών εργασιών, όπως π.χ. «σφύρισμα», η εργασία καμπύλωσης της ράχης, «πέτσωμα», η εργασία επένδυσης του καλύμματος με δέρμα κ.ά., καθώς ο στόχος της παρούσης εργασίας ήταν η συλλογή όρων περιγραφής της στάχωσης και όχι των εργασιών παραγωγής της.

Στη συνέχεια, οι όροι εντάχθηκαν σε επιμέρους ομάδες και ενότητες περιγραφής ανάλογα με το εννοιολογικό τους περιεχόμενο. Συγκεκριμένα, οι όροι ομαδοποιήθηκαν σε ενότητες περιγραφής, προκειμένου να καταγραφεί το σύνολο εκείνων που χρησιμοποιούνται για ένα στοιχείο της στάχωσης, για παράδειγμα, όλοι οι όροι που αποδελτιώθηκαν και αφορούν τον κύριο όρο της ενότητας «σώμα», τον κύριο όρο της ενότητας «ραφή», τον κύριο όρο της ενότητας «κάλυμμα», τον κύριο όρο της ενότητας «πινακίδες» κ.ο.κ. Αντίστοιχα, οι ενότητες περιγραφής εντάχθηκαν σε τρεις ευρύτερες ομάδες: στην πρώτη περιλαμβάνονται οι γενικοί όροι, στη δεύτερη οι όροι που αναφέρονται σε μορφολογικά και δομικά στοιχεία των σταχώσεων και στην τρίτη ομάδα εντάχθηκαν οι όροι που σχετίζονται με τη διακόσμηση. Η δομή των ομάδων και των ενότητων των όρων που περιλαμβάνουν απεικονίζεται σχηματικά στο Σχ. 1.

Σχ. 1. Οι ομάδες και ενότητες, στις οποίες εντάχθηκαν οι όροι του Θησαυρού.

Ειδικότερα, η πρώτη ομάδα περιλαμβάνει τους «γενικούς όρους» που χρησιμοποιούνται για τα διάφορα είδη της βιβλιοδεσίας κατά τους βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς χρόνους, τα υλικά κατασκευής τους και ορισμένους κωδικολογικούς και παλαιογραφικούς όρους, που απαντώνται στις περιγραφές του περιεχομένου των χειρόγραφων κωδίκων. Στη δεύτερη ομάδα περιλαμβάνονται οι όροι που σχετίζονται με τη μορφολογία και τη δομή των κωδίκων, με επιμέρους ενότητες περιγραφής των όρων που αφορούν στο σώμα της στάχωσης, τη ραφή και τη ράχη της, το κάλυμμα και τις πινακίδες, τα κεφαλάρια και τα κλείστρα. Στην τρίτη ομάδα εντάσσονται οι όροι που αφορούν στη διακόσμησή των βυζαντινών σταχώσεων με τα ένθετα διακοσμητικά στοιχεία και σχέδια που φέρουν. Στην ενότητα της διακόσμησης περιλαμβάνονται επίσης όροι περιγραφής τεχνικών διακόσμησης του καλύμματος και των ακμών του σώματος.

Αφού διαμορφώθηκαν οι ομάδες και οι ενότητες των όρων, η ομάδα εργασίας χωρίστηκε σε μικρότερες και πιο ευέλικτες ομάδες προκειμένου να μελετήσουν τμήματα των όρων. Οι μικρότερες ομάδες εργασίας διαμορφώθηκαν σύμφωνα με την εξειδίκευση των μελών. Σε γενικές γραμμές, οι ιστορικοί τέχνης και οι φιλόλογοι εργάστηκαν περισσότερο για την επεξεργασία των όρων που αφορούν στη διακόσμηση, ενώ οι συντηρητές και οι βιβλιοδέτες επικεντρώθηκαν στα δομικά και μορφολογικά μέρη των σταχώσεων.

Για κάθε τεχνική ή δομικό στοιχείο των Βυζαντινών σταχώσεων που επιλέχθηκε, μια λέξη προτάθηκε ως κύριος όρος. Η επιλογή αυτή πραγματοποιήθηκε βάσει ενός αριθμού κριτηρίων, σημαντικότερα των οποίων ήταν η συχνότητα της χρήσης και τα γλωσσολογικά στοιχεία που εμπλέκονται. Στο τελικό στάδιο εργασίας οι όροι που επιλέχθηκαν ήταν δόκιμοι και έγινε προσπάθεια να περιγράψει με τον καλύτερο τρόπο το εννοιολογικό τους περιεχόμενο. Κάθε κύριος όρος, συνοδεύεται από τον ορισμό του στα ελληνικά και από τα συνώνυμά του (μερικά βρέθηκαν σε βυζαντινές πηγές). Συνοδεύεται από τη μετάφραση του όρου στην αγγλική και γαλλική γλώσσα, καθώς και από την απόδοσή του ορισμού στα αγγλικά.

Συγκεκριμένα, στην ενότητα «σώμα» εντάχθηκαν οι όροι «σώμα», «τεύχος», «λυτά τεύχη», «ένθετο», «στέλεχος», «σελιδοδείκτης» και ο όρος «παράφυλλα» (δηλ. τα τεύχη που τοποθετούνται ανάμεσα στα εσώφυλλα και το σώμα και χρησιμοποιούνται για την προστασία του σώματος-φύλακες, αλλιώς, τα λευκά του βιβλιοδέτη) που διακρίνεται από τον όρο «εσώφυλλο» (δηλ. το φύλλο που έρχεται σε επαφή με την πινακίδα και το οποίο διακρίνεται σε «οπίσθιο», «πρόσθιο», «σταθερό» και «ελεύθερο») και τους συνοδούς του όρους «σταθερό εσώφυλλο», «ελεύθερο εσώφυλλο». Στην ίδια ενότητα περιλαμβάνονται:

- όροι περιγραφής τεχνικών χαρακτηριστικών όπως «ένωση», «σύνδεση», «ταινία εσωτερικής σύνδεσης», «ώμος», «κοίλωμα πρόσθιων ακμών»,
- όροι προσδιορισμού της θέσης ενός όρου στο σύνολο της στάχωσης, όπως «πρόσθιο εσώφυλλο», «οπίσθιο εσώφυλλο», «παράφυλλα αρχής», «παράφυλλα τέλους», «ακμές», «άνω ακμές», «κάτω ακμές», «ακμές πρόσθιες», και
- όροι περιγραφής της διακόσμησης ή της μορφής των ακμών όπως «ακμές άκοπες», «ακμές κομμένες», «ακμές φυσικές», «ακμές χρωματισμένες», «ακμές διάστικτες», «ακμές χρυσωμένες», «ακμές εσώγλυφες», «ακμές μαρμαρογραφημένες», «ακμές με γραπτή διακόσμηση».

Αντίστοιχα, η ενότητα «ραφή» περιλαμβάνει τους όρους που περιγράφουν τη ραφή χωρίς υποστηρίγματα (αλυσίδα, ψαροκόκκαλο) και τους όρους που αφορούν στη ραφή με υποστηρίγματα ραφής, όπως «δερμάτινη ταινία», «περγαμνή ταινία», «υφασμάτινη ταινία», «νεύρα», «νεύρα εξογκωμένα», «νεύρα χωνευτά». Στην ενότητα της ραφής εντάχθηκαν επίσης, όροι που σχετίζονται με τη διαδικασία της εργασίας της ραφής, όπως «σταθμός ραφής», «σταθμός αλλαγής», «πέραςμα ραφής», «ελεύθερο γύρισμα ραφής» και «ραφή σύνδεσης πινακίδων».

Ως κάλυμμα ορίστηκε «η αρθρωτή επιφάνεια που προστατεύει το σώμα του βιβλίου και αποτελείται από δύο επίπεδες επιφάνειες, τις πινακίδες και τη ράχη όπως επίσης και το όποιο υλικό επένδυσής τους» και στην ενότητα «κάλυμμα» εντάχθηκαν αφενός οι όροι περιγραφής των διαφόρων τύπων καλύμματος, όπως «επένδυση καλύμματος», «εξώφυλλο εύκαμπτο», «εξώφυλλο σκληρό», «επικάλυμμα», «περικάλυμμα», αφετέρου οι όροι περιγραφής των ιδιαίτερων τεχνικών χαρακτηριστικών του καλύμματος όπως «γύρισμα», «γωνία γυρίσματος», «περιθώριο πινακίδας», «λουίκι», «σκούφια», «αρθρωτό πτερύγιο» και «προεκτάσεις καλύμματος».

Στην ενότητα «πινακίδες» περιλαμβάνονται όροι που προσδιορίζονται σε σχέση με το σύνολο της κατασκευής της στάχωσης, όπως «πρόσθια πινακίδα», «οπίσθια πινακίδα», «εξωτερική πλευρά της πινακίδας», «εσωτερική πλευρά της πινακίδας» ή που περιγράφουν ένα συγκεκριμένο μορφολογικό χαρακτηριστικό του κύριου όρου της ενότητας, όπως «αύλακες», «κλιμακωτές ακμές», «σήραγγες», και οι νεότεροι όροι «νυχάκι», «φόδρα» και τέλος ο όρος «σύνδεση πινακίδων», που προσδιορίζει τη σχέση των πινακίδων με τα άλλα δομικά στοιχεία της στάχωσης.

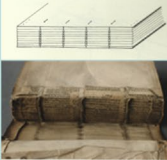

Αντίστοιχα, στη ενότητα «ράχη» περιλαμβάνονται: α. όροι περιγραφής της μορφής της, όπως «επίπεδη ράχη», «καμπύλη ράχη», «λεία ράχη», «ράχη με εξογκώματα», β. περιγραφής των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της, όπως «διαστήματα ράχης», «ενίσχυση της ράχης», «εγκοπές ράχης», «πριόνισμα ράχης», «καμπύλωμα της ράχης» και γ. του προσδιορισμού των μερών της, όπως «άνω μέρος ράχης», «κάτω μέρος ράχης», «ράχη του σώματος», «ράχη του καλύμματος».

Στην ενότητα «κεφαλάρια» περιλαμβάνονται όροι που σχετίζονται με τον προσδιορισμό της θέσης του επιμέρους στοιχείου στην κατασκευή της στάχωσης π.χ. «κεφαλάρι», «άνω κεφαλάρι», «κάτω κεφαλάρι». Επίσης, στην ίδια ενότητα εντάχθηκαν τεχνικοί όροι κατασκευής όπως «πρωτεύον κεφαλάρι», «δευτερεύον κεφαλάρι», «υποστήριγμα κεφαλαριού», «πλέξη κεφαλαριού», «ποντάκι» και «στερέωση κεφαλαριού».

Η ενότητα «κλείστρα» απαρτίζεται από όρους που προσδιορίζουν τα μέρη του κύριου όρου «κλείστρου», όπως το «κινητό τμήμα του κλείστρου», το «σταθερό τμήμα του κλείστρου», η «βάση κλείστρου» και το «θηλυκίο» (απόληξη του κινητού μέρους του κλείστρου) και τον όρο «διαδέτης» που εντάσσεται σε μια ειδική κατηγορία κλείστρων.

Η ενότητα «διακόσμηση» περιλαμβάνει όρους που περιγράφουν τεχνικές διακόσμησης, όπως «γραπτή», «έγκουστη», «εγχάρακτη», «έκτυπη», «εμπίεστη», «ζωγραφική διακόσμηση», «μαρμαρογρα-φία», «διακόσμηση με χρώμα», «αργυροτυπία», «στικτή διακόσμηση», «χυτή», «χρυσοτυπία» κ.ά. Επίσης, στην ίδια ενότητα εντάσσονται όροι περιγραφής των ένθετων διακοσμητικών στοιχείων, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονται οι όροι «ακρωτήρια», «αμυγδάλιον», «γαμμάτια», «γόμφοι», αλλά και διακοσμητικά σχέδια όπως «αβακωτό κόσμημα», «άκανθα», «ανθέμιο», «βαθμιδωτό κόσμημα», «γιρλάντα», «γρύπας», «ελικωτό πλαίσιο», «κρινάνθεμο», «μυιανδροειδές κόσμημα», «πλοχμός», «ημιανθέμιο», «κύκλοι συμπελεκόμενοι», «πολύβολο πλαίσιο», «πυροστρόβιλος», «σταχυωτό κόσμημα», «φυλλοφόρος σταυρός» κ.ά.

Στη συνέχεια παρατίθενται ορισμένα παραδείγματα όρων από διάφορες ενότητες του Θησαυρού.

Όρος	Ενότητα	Ορισμός	Συνώνυμα	Ξενόγλωσσος όρος	Ξενόγλωσση ερμηνεία	Εικόνα
ραφή	ΡΑΦΗ	Η σύνδεση των τευχών με τη βοήθεια νήματος, στη ράχη του σώματος. Υπάρχουν δύο κατηγορίες ραφής, η ραφή χωρίς υποστηρίγματα και η ραφή με υποστηρίγματα.	Ράψιμο συρραφή	Sewing couture	The process of securing the gatherings using thread at the textblock spine. There are two types of sewing: sewing without supports and sewing with supports	
περιθώριο πινακίδας	ΚΑΛΥΜΜΑ	Το εσωτερικό τμήμα των πινακίδων που προεξέχει του σώματος.	περιθώρια πινακίδας	Squares	The inner part of the boards projecting from the textblock	
Επίπεδη ράχη	ΡΑΧΗ	Η ράχη του βιβλίου που είναι επίπεδη, καθώς η ράχη του σώματος δεν έχει καμπυλωθεί με σφυρί ή από την πίεση των πινακίδων.		flat back square back	A flat back, derives from a flat textblock spine when the latter is not rounded by hammering or by the pressure of the boards.	

Εικ. 1. Παραδείγματα όρων που αφορούν στην περιγραφή τεχνικών χαρακτηριστικών των σταχώσεων, όπως εμφανίζονται στη βάση δεδομένων του Θησαυρού της Ορολογίας Σταχώσεων

Το πρώτο παράδειγμα (Εικ.1) περιλαμβάνει τον ορισμό του όρου «ραφή» από τον Θησαυρό των όρων βιβλιοδεσίας, στον οποίο αναφέρεται ότι διακρίνονται δύο κατηγορίες ραφής, η ραφή χωρίς υποστηρίγματα και η ραφή με υποστηρίγματα. Ο δεύτερος όρος, στον ίδιο πίνακα, αφορά ένα τεχνικό χαρακτηριστικό, το «περιθώριο της πινακίδας» και το τελευταίο παράδειγμα περιγράφει το μορφολογικό χαρακτηριστικό της επίπεδης ράχης. Οι εικόνες που συνοδεύουν τους όρους επιλέχθηκαν με σκοπό την εύληπτη οπτικοποίηση του όρου και του ορισμού του.

Στο επόμενο παράδειγμα από τον Θησαυρό των όρων βιβλιοδεσίας, παρατίθενται οι όροι ένωση, σύνδεση και ταινία εσωτερικής σύνδεσης (Εικ. 2). Η διάκριση μεταξύ των όρων γίνεται κατανοητή αφενός μέσω των ορισμών τους, αφετέρου μέσω των συνοδευτικών εικόνων ή σχημάτων.

Όρος	Ενότητα	Ορισμός	Συνώνυμα	Ξενόγλωσσος όρος	Ξενόγλωσση ερμηνεία	Εικόνα
Ένωση	ΣΩΜΑ	Η περιοχή της επένδυσης του καλύμματος όπου εφάπτεται η πινακίδα με τη ράχη.		outer joint charnière	The area of the covering material where the board meets the spine of the book	
Σύνδεση	ΣΩΜΑ ΚΑΛΥΜΜΑ	Οι σπάγκοι, τα χαρτιά, τα εσιφύλλα και οτιδήποτε άλλο συνδέει το κάλυμμα με το σώμα του βιβλίου		Joint	The cords, paper leaves, endpapers or any other medium that is used to join the cover with the textblock.	
Ταινία εσωτερικής σύνδεσης	ΣΩΜΑ	Στενό επίμηκες κομμάτι από δέρμα, ύφασμα, χαρτί ή άλλο υλικό που τοποθετείται κατά μήκος της πρόσθιας ακμής της πινακίδας, καλύπτοντας και προστατεύοντας μέρος της επιφάνειάς της και την ακμή της. Για τις μπρατέλες χρησιμοποιείται το ίδιο υλικό με το υλικό επένδυσης του καλύμματος στην περιοχή της ράχης.	Μπρατέλα εσωφύλλου	Inner joint	A narrow, elongated piece of leather, fabric, or other material that is placed along the joint of the textblock and the boards	

Εικ. 2. Οι όροι «ένωση», «σύνδεση» και «ταινία σύνδεσης» της ενότητας «σώμα», όπως εμφανίζονται στο Θησαυρό της Ορολογίας Σταχώσεων

Σε κάθε ενότητα περιλαμβάνονται όροι που σχετίζονται με τον προσδιορισμό της θέσης του επιμέρους στοιχείου στην κατασκευή της στάχωσης π.χ. «κεφαλάρι», «άνω κεφαλάρι», «κάτω κεφαλάρι» (Εικ. 3). Επίσης, περιλαμβάνονται τεχνικοί όροι κατασκευής, όπως «πρωτεύον κεφαλάρι», «δευτερεύον κεφαλάρι», «υποστήριγμα κεφαλαριού», «πλέξη κεφαλαριού», «ποντάκι» και «στερέωση κεφαλαριού» (Εικ. 3).

Όρος	Ενότητα	Ορισμός	Συνώνυμα	Ξενόγλωσσος όρος	Ξενόγλωσση ερμηνεία	Εικόνα
Κάτω κεφαλάρι	ΚΕΦΑΛΑΡΙΑ	Το κεφαλάρι στο κάτω τμήμα της ράχης.	κεφαλάρι ποδιού	tailband	The endband at the tail of the spine.	
Στερέωση κεφαλαριού	ΚΕΦΑΛΑΡΙΑ	Το πέρασμα της κλωστής πλέξης του κεφαλαριού στο εσωτερικό των τευχών, συνήθως κάτω από τα πέρασματα ραφής και πιθανώς και στις πινακίδες. Με τον τρόπο αυτό επιτυγχάνεται η στερέωση του κεφαλαριού στο σώμα ή και στις πινακίδες του βιβλίου.		tied down	The passing of the thread used for the endbands into the inner part of the gatherings, usually lower than the kettle stitch and occasionally into the boards. In this way, the lacing of the endband on the textblock and the boards is achieved.	

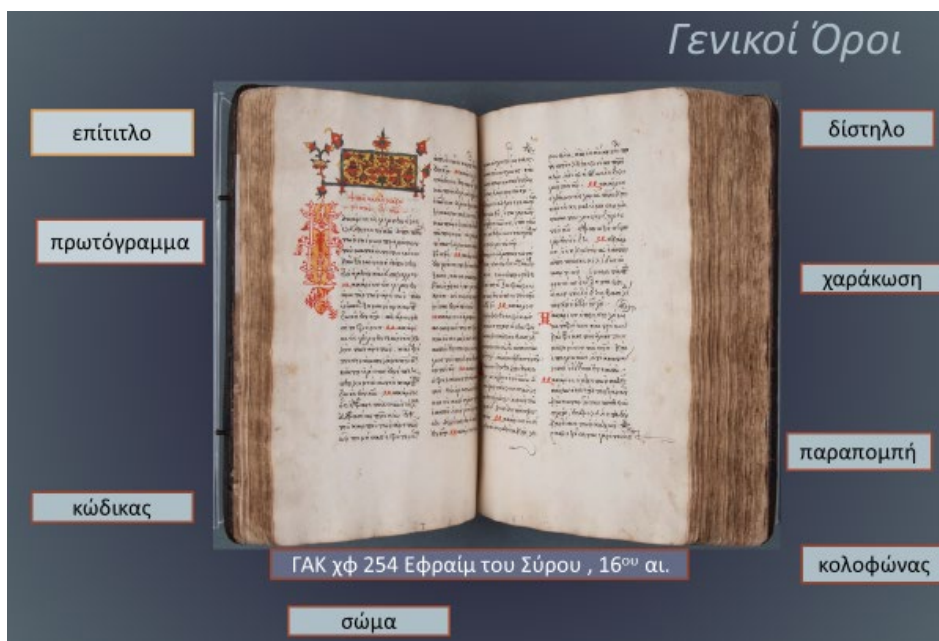
Εικ. 3. Οι όροι «κάτω κεφαλάρι» και «στερέωση» από την ενότητα «κεφαλάρια», όπως εμφανίζονται στη βάση δεδομένων του Θησαυρού της Ορολογίας Σταχώσεων

Κατά την επεξεργασία των όρων στην ελληνική και ξενόγλωσση βιβλιογραφία, έγινε αντιληπτό το γεγονός ότι το θέμα της ορολογίας της περιγραφής των σταχώσεων έχει καλυφθεί σε ικανοποιητικό βαθμό στην αγγλική γλώσσα. Θα πρέπει επίσης να επισημανθεί ότι η κάθε γλώσσα δεν αποτυπώνει μόνο το νόημα του όρου, αλλά και την εννοιολογική προσέγγιση. Επί παραδείγματι, επισημάνθηκε ότι οι αγγλικοί όροι εστιάζουν περισσότερο στη χρηστικότητα, ενώ οι γαλλικοί όροι αποδίδουν αποχρώσεις των αισθητικών προσεγγίσεων του βιβλίου.

Σε τακτά χρονικά διαστήματα πραγματοποιήθηκαν συναντήσεις των μελών κάθε ομάδας για την ενημέρωση της προόδου των εργασιών. Επίσης, η ολομέλεια των επιμέρους ομάδων εργασίας

συνεδρίασε για την επανεξέταση και επαναξιολόγηση του Θησαυρού, πάντα με κατευθυντήριο άξονα την πρόταση για την υιοθέτηση μιας κοινής ορολογίας περιγραφής των σταχώσεων. Σε αυτό το πλαίσιο θεωρήθηκαν απαραίτητες ορισμένες διορθώσεις και αναθεωρήσεις της διατύπωσης των ορισμών ορισμένων όρων ή της επιλογής του κύριου όρου μεταξύ των συνωνύμων του. Για παράδειγμα, μεταξύ των όρων «καπάκι», «πινακίδα», «πάνω ή κάτω κάλυμμα» (όρος που χρησιμοποιείται ορισμένες φορές συμπεριλαμβάνοντας την πινακίδα μαζί με την επένδυση του καλύμματος) επιλέχθηκε ο κύριος όρος «πινακίδα». Επίσης, κάποιοι όροι κατά την επεξεργασία τους θεωρήθηκε απαραίτητο να εμφανίζονται σε δύο ενότητες, όπως για παράδειγμα ο όρος «ακμές διάστικτες», ο οποίος εμφανίζεται στην ενότητα του σώματος της στάχωσης και στην ενότητα της διακόσμησης.

Το αποτέλεσμα των συναντήσεων και των συνεδριάσεων των ομάδων εργασίας ήταν να αναθεωρηθούν ορισμένες αρχικές αποφάσεις σχεδιασμού του Θησαυρού. Η σημαντικότερη αφορούσε στην ομάδα των γενικών όρων που περιελάμβανε αρχικά όρους περιγραφής των διαφόρων τύπων των σταχώσεων, όπως «βυζαντινή βιβλιοδεσία», «μεταβυζαντινή βιβλιοδεσία», «δυτική βιβλιοδεσία», «ισλαμική βιβλιοδεσία», «εύκαμπτη βιβλιοδεσία», «βιβλιοδεσία alla greca» και των υλικών κατασκευής των κωδίκων (δέρμα, περγαμηνή, χαρτί, υδατόσημο, εχέτριχο, εχέσαρκο). Την ενότητα θεωρήθηκε απαραίτητο να συμπληρώσουν όροι περιγραφής του περιεχομένου των χειρόγραφων κωδίκων και συγκεκριμένα της δομής του περιεχομένου τους σε στήλες ή δίστηλα, των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών γνωρισμάτων του κειμένου, όπως τα πρωτογράμματα, τα επίτιτλα και τον κολοφώνα, αλλά και των στοιχείων που σχετίζονται με τη γραφή των κειμένων των χειρογράφων, όπως είδη γραφής (κεφαλαιογράμματος, μικρογράμματος, επισεσυρμένη, αποίητα γράμματα κ.λπ.) και τεχνικές που εφαρμόζονται για την προετοιμασία της γραφής (χαράκωση, γράμμωση).

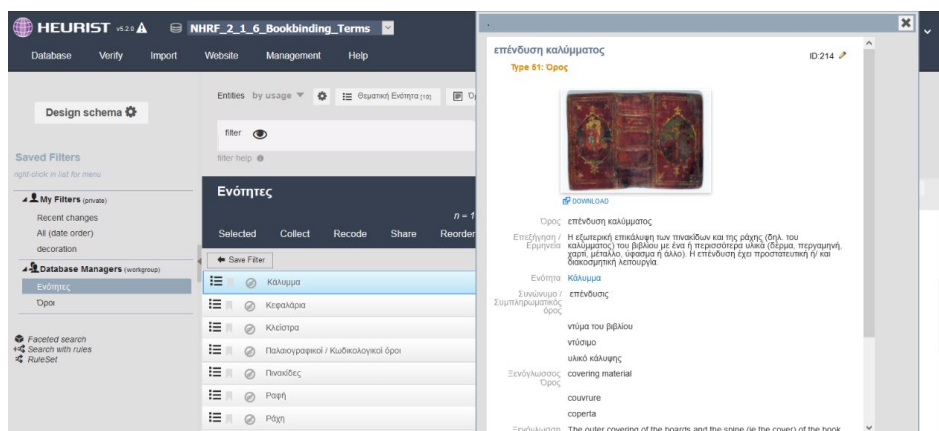

Εικ. 4. Ορισμένοι όροι από την ενότητα των γενικών όρων

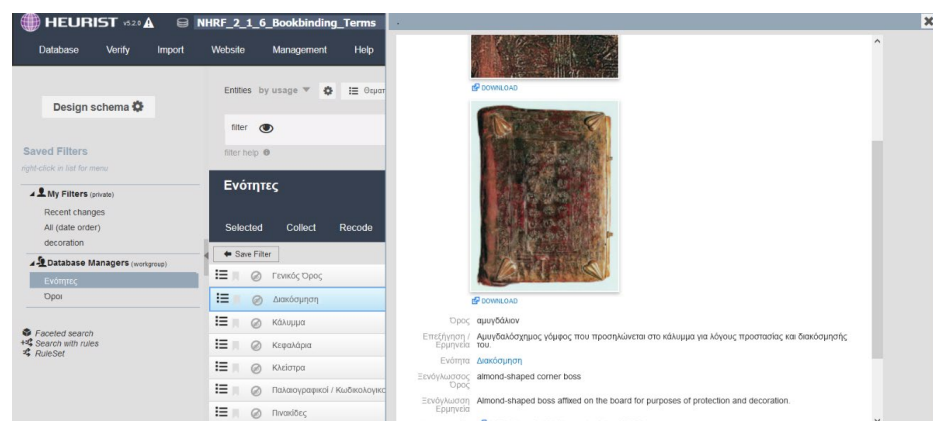
Παράλληλα με την επεξεργασία των ορισμών στα ελληνικά και την απόδοσή τους στην αγγλική γλώσσα, έγινε προσπάθεια να συγκεντρωθεί φωτογραφικό υλικό και σχηματικές απεικονίσεις ή σχέδια των επιμέρους όρων. Εκτός από τις φωτογραφίες λεπτομερειών στοιχείων

σταχώσεων που προέρχονται από τα προσωπικά φωτογραφικά αρχεία συντηρητών, μελετητών των βυζαντινών και μεταβυζαντινών σταχώσεων και βιβλιοδετών, χρησιμοποιήθηκαν ιχνογραφήματα (frottis) διακοσμητικών στοιχείων. Φωτογραφικό υλικό παραχωρήθηκε από τους εξής φορείς και ιδιώτες: Γενικά Αρχεία του Κράτους, φωτογραφικό Αρχείο ΣΕΒΥ (με υλικό από το ΕΙΕ, το ΒΧΜ και την ΕΛΕΒΙΒ), φωτογραφικό Αρχείο Μπάμπη Λέγγα, φωτογραφικό Αρχείο Κωνσταντίνου Χούλη, αρχείο περιοδικής έκδοσης για την ελληνική βιβλιοδεσία «Βιβλιοαμφιάστης», φωτογραφικό Αρχείο Αγγελικής Στασινού, φωτογραφικό Αρχείο Ζωίτσας Γκιννή, Athos Library. Θεωρήθηκε ότι μέσω της προσθήκης της εικονογράφησης στη λεκτική ερμηνεία κάθε όρου, ο όρος θα επεξηγείται με μεγαλύτερη σαφήνεια στον τελικό χρήστη του Θησαυρού.

Το επόμενο στάδιο της μεθοδολογίας ήταν η μεταφορά των στοιχείων που συγκεντρώθηκαν στον Θησαυρό σε μια βάση δεδομένων, στην οποία θα παρέχεται η δυνατότητα αναζήτησης των όρων της στάχωσης. Σαν πρώτο βήμα, χρησιμοποιήθηκε η βάση Heurist (<https://heuristnetwork.org/>) του Πανεπιστημίου του Sydney, που έχει ευρύτατη απήχηση στον τομέα των ανθρωπιστικών επιστημών, καθώς προσφέρει μια εύχρηστη υπηρεσία διαδικτύου, χωρίς να είναι απαραίτητες ειδικές τεχνικές γνώσεις και εμπειρία. Η Heurist παρέχει ένα ενοποιημένο περιβάλλον που υποστηρίζει τη δημιουργία των δομών δεδομένων και την εισαγωγή των δεδομένων (Εικ. 5 και 6).

Εικ. 5. Ο όρος ΕΠΕΝΔΥΣΗ ΚΑΛΥΜΜΑΤΟΣ, όπως εμφανίζεται στη βάση δεδομένων Heurist http://heurist.eie.gr/heurist/?db=NHRF_2_1_6_Bookbinding_Terms&w=a&q=sortBy%3A-m

Εικ. 6. Ο όρος ΑΜΥΓΔΑΛΙΟΝ, όπως εμφανίζεται στη βάση δεδομένων Heurist http://heurist.eie.gr/heurist/?db=NHRF_2_1_6_Bookbinding_Terms&w=a&q=sortBy%3A-m

Μέσα στο περιβάλλον της Heurist πραγματοποιήθηκε τελική αναθεώρηση των στοιχείων που εισήχθησαν, αλλά και προσθήκη του φωτογραφικού υλικού και των σχηματικών απεικονίσεων που συγκεντρώθηκαν. Επίσης, τακτοποιήθηκαν οι εργασίες που εκκρεμούσαν στη συμπλήρωση ορισμένων δεδομένων, όπως των μεταφράσεων των όρων της διακόσμησης στην αγγλική ή στη γαλλική γλώσσα και ορισμένων ξενόγλωσσων μεταφράσεων. Είναι ιδιαίτερα σημαντικό το γεγονός ότι μέσω της Heurist δίδεται η δυνατότητα της χρήσης των δεδομένων και της μεταφοράς τους για τη διαμόρφωση νέων βάσεων δεδομένων μέσω Γραφικής Διεπαφής Ιστού (WebGUI), γεγονός το οποίο ήταν και το τελικό ζητούμενο. Περισσότερα σχετικά με τις δυνατότητες της βάσης δεδομένων Heurist στο: <https://pergamos.lib.uoa.gr/uaa/dl/frontend/file/lib/default/data/2713999/theFile/2728284>

Αναβαθμίς -η βάση δεδομένων Ορολογίας Σταχώσεων

Στη συνέχεια, τα δεδομένα μεταφέρθηκαν από τη βάση Heurist http://heurist.eie.gr/heurist/?db=NHRF_2_1_6_Bookbinding_Terms&w=a&q=sortby%3A-m στην ειδικά διαμορφωμένη και σχεδιασμένη βάση δεδομένων Ορολογίας Σταχώσεων και συγκεκριμένα στον ερευνητικό ιστότοπο ANABAΘΜΙΣ της ιστοσελίδας του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών. Στη βάση δεδομένων Ορολογίας Σταχώσεων, ο χρήστης, προκειμένου να εντοπίσει έναν όρο έχει τη δυνατότητα να πραγματοποιήσει γενική αναζήτηση χρησιμοποιώντας μια λέξη-κλειδί, μέσω της οποίας εντοπίζεται η συγκεκριμένη λέξη σε όλα τα πεδία της βάσης. Στο παράδειγμα που ακολουθεί βλέπουμε το αποτέλεσμα αναζήτησης του όρου «εσωτερική πλευρά της πινακίδας» (Εικ. 7).

The screenshot shows the search results for the term «εσωτερική πλευρά της πινακίδας» in the ANABAΘΜΙΣ database. The interface includes a navigation bar with tabs for 'Ορολογία σταχώσεων', 'ΑΡΧΙΚΗ', 'ΤΟ ΕΡΓΟ', 'ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ', 'ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ', and 'ΕΛΙΕΝ'. Below the navigation bar, the search results are displayed in a table format. The table has three columns: 'Ξενόγλωσση ερμηνεία', 'Ξενόγλωσσοι όροι', and 'Συνώνυμα / Συμπληρωματικοί όροι'. The first row shows the search results for the term 'εσωτερική πλευρά της πινακίδας'. The 'Ξενόγλωσση ερμηνεία' column contains the text 'The side of the board in contact with the endpapers of the textblock.' The 'Ξενόγλωσσοι όροι' column contains the text 'Inner side of the board, inner face of the board, face interne de l'ais, face interne du plat'. The 'Συνώνυμα / Συμπληρωματικοί όροι' column contains the text 'έσω πινακίδα'. Below the table, there are three small images showing the internal structure of a book binding, specifically the inner side of the board and the endpapers.

Ξενόγλωσση ερμηνεία	Ξενόγλωσσοι όροι	Συνώνυμα / Συμπληρωματικοί όροι
The side of the board in contact with the endpapers of the textblock.	Inner side of the board, inner face of the board, face interne de l'ais, face interne du plat	έσω πινακίδα

Εικ. 7. Αναβαθμίς. Αναζήτηση όρου «εσωτερική πλευρά της πινακίδας» στη βάση Ορολογίας Σταχώσεων <http://bookbinding-terms.anavathmis.eu/record/?id=142>

Επίσης, ο επισκέπτης της βάσης ορολογίας σταχώσεων μπορεί να αναζητήσει όρους στα ελληνικά ή στα αγγλικά. Ακόμη, έχει τη δυνατότητα να επιλέξει μεταξύ των ενοτήτων της ορολογίας των σταχώσεων και να έχει πρόσβαση σε όλους τους όρους που σχετίζονται με τη

Για τη διάχυση των αποτελεσμάτων της έρευνας της Ορολογίας των σταχώσεων και της επεξεργασίας των όρων για τη δημιουργία του Θησαυρού πραγματοποιήθηκαν παρουσιάσεις στην Ημερίδα της Πανελληνίας Ένωσης Συντηρητών Αρχαιοτήτων (Γκιννή, Στασινού, Τσιρώνη 2014), στο διεθνές συνέδριο *Men and Books: From Microorganisms to Megaorganisms* στο St. Polten της Αυστρίας (Stassinou, Gkinni and Tsironis 2014) και στον κύκλο διαλέξεων των Μορφωτικών Εκδηλώσεων του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών με τίτλο «Το βιβλίο ως κείμενο και αντικείμενο», όπου παρουσιάστηκε ανακοίνωση με θέμα «Λέξεις για το βιβλίο. Το βιβλίο μέσα από λέξεις» στις 16/1/2018 (Στασινού και Τσιρώνη 2018).

Μέχρι πρόσφατα η στάχωση των κωδίκων δεν τύγχανε ιδιαίτερου ενδιαφέροντος από τους μελετητές των χειρογράφων, καθώς αποτελούσε απλά το μέσο για να διατηρηθεί το σώμα του κώδικα και κατ' επέκταση η πληροφορία που περιείχε. Αυτή η αντίληψη άλλαξε σημαντικά τα τελευταία χρόνια και σε αυτό το πλαίσιο η καταγραφή των τεχνικών και διακοσμητικών στοιχείων της στάχωσης σε καταλόγους χειρογράφων αποτελεί μείζον ζήτημα, για το οποίο απαραίτητη είναι η ύπαρξη ενιαίας και συνεπούς ορολογίας, η οποία προτείνεται στον Θησαυρό Όρων.

Η αποτίμηση του ερευνητικού έργου και των εργασιών που μεθοδεύτηκαν για τη δημιουργία της βάσης της Ορολογίας των Σταχώσεων συνοψίζεται στο σημαντικό στοιχείο αυτής της προσπάθειας, που είναι το γεγονός ότι δημιούργησε γέφυρες. Δημιούργησε μία γέφυρα μεταξύ των αρχικών όρων (όπως συναντώνται σε βυζαντινές πηγές) και των όρων που χρησιμοποιούνται σήμερα σε φιλολογικές πηγές, επιστημονικές μελέτες, καθώς και τη σύγχρονη χρήση τους από συντηρητές και βιβλιοδέτες. Επιπλέον, δημιούργησε μια ακόμη γέφυρα συνεργασίας μεταξύ των επιστημόνων και επαγγελματιών διαφόρων ειδικοτήτων που ασχολούνται με τα χειρόγραφα και την τεκμηρίωσή τους για την υιοθέτηση ενός κοινού λεξιλογίου επικοινωνίας. Ο Θησαυρός και η βάση όρων βιβλιοδεσίας αποτελεί την ερευνητική συμβολή της διεπιστημονικής κοινότητας στη μελέτη της δομής των σταχώσεων, της καλλιτεχνικής αξίας και αισθητικής των κωδίκων, στα σύγχρονα επιστημονικά πεδία της ιστορίας του βιβλίου και της ιστορίας της βιβλιοδεσίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Adam, C., 1984. *Restauration des manuscrits et des livres anciens*, Puteaux.
- Atsalos, B., 1971. *La terminologie du livre-manuscrit à l'époque byzantine. Première partie: termes désignant le livre-manuscrit et l'écriture* (Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών), Θεσσαλονίκη.
- Bainbridge, A., 2015. "Bookbinding according to Diderot, an Exploration of Eighteenth-Century French Binding", *Journal of Paper Conservation* 16.2, 67–73. <http://www.tandfonline.com/loi/yjpc20>
- Βέης, Ν., 1960. "Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Χριστιανικῆς Αρχαιολογικῆς Ἐταιρείας Ἀθηνῶν", Ἐπίμετρον, ΔΧΑΕ 6, τεύχος β', περίοδος Α', 49-120.
- , 1967 (1998). *Τὰ χειρόγραφα τῆς Μονῆς Μεταμορφώσεως*, Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων, Κατάλογος περιγραφικὸς τῶν χειρογράφων κωδίκων τῶν ἀποκειμένων εἰς τὰς μονὰς τῶν Μετεώρων, 1ος τόμ., Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, ΚΕΜΝΕ, Ἀθήνα 1967, επιμ. Λ. Βρανούση, 2η έκδ., επιμ. Λ. Βρανούση και Δ. Σοφιανού, Ἀθήνα 1998.
- , 1984. *Τὰ χειρόγραφα τῆς Μονῆς Βαρλαάμ*, επιστ. επιμ. Δ. Σοφιανού, Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων, Κατάλογος περιγραφικὸς τῶν χειρογράφων κωδίκων τῶν ἀποκειμένων εἰς τὰς μονὰς τῶν Μετεώρων, 2ος τόμ., Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, ΚΕΜΝΕ, Ἀθήνα.
- Γανιάρης, Α., Γανιάρη, Φ. 1985. *Βιβλιοδεσία. Τέχνη και τεχνική*, Ἀθήνα.
- Γανιάρη, Φ., 1987. *Ἡ τεχνικὴ τῆς βιβλιοδεσίας τέχνης*, Ἀθήνα.

- Γκιννή, Ζ., Στασινού, Α. και Τσιρώνη, Ν., 2014. “Η τεκμηρίωση των ιστορικών βιβλιοδεσιών: Ο ρόλος του συντηρητή και η ανάγκη για ένα κοινό κώδικα επικοινωνίας”, εισήγηση στο “Ετήσιο Συνέδριο Συντηρητών Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης”, Αθήνα: Πανελλήνια Ένωση Συντηρητών Αρχαιοτήτων.
- Clarkson, C., 1982. *Limp Vellum Binding and Its Potential as a Conservation Type Structure for the Rebinding of Early Printed Books— A Break with the 19th- and 20th Century Rebinding Attitudes and Practices* (ICOM Committee for Conservation, 4th Triennial Meeting, Venice, 1975), Λονδίνο.
- Διαμάντης, Κ., 1972. *Τα περιεχόμενα των Γενικών Αρχείων του Κράτους*, 1ος τόμ., Βιβλιοθήκη Γενικών Αρχείων του Κράτους, 11, Αθήνα και Ηράκλειο.
- — —, 1974. *Τα περιεχόμενα των Γενικών Αρχείων του Κράτους*, 3ος τόμ., Βιβλιοθήκη Γενικών Αρχείων του Κράτους, 13, Αθήνα και Ηράκλειο.
- — —, 1977. *Τα περιεχόμενα των Γενικών Αρχείων του Κράτους*, 6ος τόμ. (5α), Βιβλιοθήκη Γενικών Αρχείων του Κράτους, 16, Αθήνα και Ηράκλειο.
- Diehl, E., 1946. *Bookbinding: Its Background and Technique*, Ν. Υόρκη.
- Ευστρατιάδης, Σ. και Αρκάδιος Βατοπεδινός, 1924. *Κατάλογος τῶν ἐν τῇ ἱερᾷ μονῇ Βατοπεδίου ἀποκειμένων κωδίκων*, Καίμπριτζ, ΜΑ, Λονδίνο και Παρίσι.
- Glaister, G.A., 1996. *Encyclopedia of the Book*, 2η έκδ., Λονδίνο και New Castle, DE.
- Glossary of Binding terms*, University of Florida, Preservation Department, Gainesville, 1996, <http://www.philobiblon.com/gbwarticle/bindterm.html>
- Θεοδώρου, Θ., 1999. “Η ορολογία της ιστορίας της βιβλιοδεσίας”, *Βιβλιοαμφιάστης* 1, Αθήνα, 299–306.
- Johnson, A., 1978. *The Thames and Hudson Manual of Bookbinding*, Λονδίνο.
- — —, 1988. *A Practical Guide to Book Repair and Conservation*, Λονδίνο.
- Jutzi, K., 2015. *Medieval Manuscripts, Bookbinding Terms, Materials, Methods and Models*, Special Collections Conservation Preservation Department, Yale University Library (ψηφ. έκδ., διαθέσιμη από το: <https://travelingscriptorium.files.wordpress.com/>).
- Lambros, S., 1966. *Catalogue of the Greek Manuscripts on Mount Athos*, 2 τόμ., Amsterdam.
- Ligatus, *Language of Bindings Thesaurus*, διαδικτυακή βάση δεδομένων ορολογίας στάχωσης, <https://www.ligatus.org.uk/lob/>.
- Marks, P.J.M., 1998. *The British Library Guide to Bookbinding: History and Techniques*, Λονδίνο.
- Muzerelle, D., 1985. *Vocabulaire codicologique. Répertoire méthodique des termes français relatifs aux manuscrits*, Παρίσι, <https://vocabulaire.irht.cnrs.fr/vocab.html>, <http://codicologia.irht.cnrs.fr>
- Λάππα-Ζίζηκα, Ε. και Ρίζου-Κουρουπού, Μ., 1991. *Κατάλογος ελληνικών χειρογράφων του Μουσείου Μπενάκη (10ος-16ος αι.)*, (Μουσείο Μπενάκη - C.N.R.S.), Αθήνα (ψηφ. έκδ. διαθέσιμη από το <https://www.benaki.org/images/publications/>).
- Μάργαρης, Δ., 1939. *Βιβλιολογία και βιβλιοθηκονομία*, Γενικόν Συμβούλιον Βιβλιοθηκῶν τῆς Ἑλλάδος, Αθήνα.
- Μελισσάκης, Ζ., 2007. *Κατάλογος των κωδίκων της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Τυρνάβου*, Τύρναβος.
- Πάλλας, Δ., 1936 (ανατύπ. 2013). *Κατάλογος τῶν χειρογράφων τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν*, ΔΧΑΕ, 2, 1936.
- Παπαδοπούλου, Φ., 1994. “Κατάλογος των εντύπων της Βιβλιοθήκης Ιω.Πεζάρου”, ΜΙΕΤ, Δελτίο του Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου, 6ος τόμ., Αθήνα, 121-180.
- Πελεκανίδου, Σ., Χρήστου, Π., Μαυροπούλου-Τσιούμη, Χ. και Καδά Σ., 1973. *Οι Θησαυροί του Αγ. Όρους*, τόμ. Α΄, Αθήνα.
- Παναγιάρης, Γ. και Αργυροπούλου, Β., (επιμ.), 2001. *The Conservation Dictionary*, Αθήνα.
- Pickwood, N., 2016. “Bookbindings and the History of the Book”, *Arhivski Vjesnik* 59, 157–76.
- Πολίτης, Λ., 1961. *Οδηγός Καταλόγου χειρογράφων*, Γενικόν Συμβούλιον Βιβλιοθηκῶν τῆς Ἑλλάδος 17, Αθήνα
- Πολίτης, Λ. και Πολίτη, Μ., 1991. *Κατάλογος χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος αρ.1857-2500*, Πραγματεία τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμ. 54, Αθήνα.
- Rhodes, B., 1995. “18th and 19th Century European and American Paper Binding structures: A Case Study of Paper Bindings in the American Museum of Natural History Library”, *The Book and Paper Group Annual* 14, 51–62.

- Roberts, M. και Etherington, D., *Bookbinding and the Conservation of Books: A Dictionary of Descriptive Terminology*, διαδικτυακή έκδοση, (<https://cool.culturalheritage.org/don/toc/toc1.html>).
- Σκεπαστιανού, Μ., 1995. *Λεξικό όρων διατήρησης και συντήρησης έντυπου υλικού*, Θεσσαλονίκη.
- Σκουβαράς, Ε., 1967. *Όλυμπιώτισσα. Περιγραφή και Ιστορία της Μονής. Η Βιβλιοθήκη και τὰ Χειρόγραφα--Κατάλογος τῶν κωδίκων, ἀναγραφὰι καὶ χρονικὰ σημειώματα, ἀκολουθία Παναγίας Όλυμπιωτίσσης, ἔγγραφα ἐκ τοῦ ἀρχείου τῆς μονῆς (1336-1900)*, (Ακαδημία Αθηνών, ΚΕΜΝΕ), Αθήνα.
- Smith, P., 1974. *New Directions in Bookbinding*, Λονδίνο.
- Σοφιανός, Δ., 1986. *Τὰ χειρόγραφα τῆς Μονῆς Ἁγ. Στεφάνου*. Κατάλογος περιγραφικός τῶν χειρογράφων κωδίκων τῶν αποκειμένων εἰς τὰς μονὰς τῶν Μετεώρων, 3ος τόμ. (Ακαδημία Αθηνών, ΚΕΜΝΕ), Αθήνα.
- , 1993. *Τὰ χειρόγραφα τῆς Μονῆς Ἁγίας Τριάδος*, Τα χειρόγραφα των Μετεώρων, Κατάλογος περιγραφικός των χειρογράφων κωδίκων των αποκειμένων εἰς τὰς μονὰς των Μετεώρων, 4ος τόμ. (Ακαδημία Αθηνών, ΚΕΜΝΕ), Αθήνα.
- , 2009. *Τα χειρόγραφα της Μονῆς Ρουσάνου των Μετεώρων, Κατάλογος περιγραφικός*, Αθήνα.
- Σοφιανός, Δ., και Δημητρακόπουλος, Φ., 2004. *Τα χειρόγραφα της Μονῆς Δουσίου Αγίου Βησσαρίωνος, Κατάλογος περιγραφικός* (Ακαδημία Αθηνών, ΚΕΜΝΕ), Αθήνα.
- Stassinou, A., Gkinni, Z. και Tsironis, N., 2014. "Bookbinding Terminology: A proposal for Establishing a Common Language", εἰσήγηση στο *Men and Books: From Microorganisms to Megaorganisms*, St. Pölten, Austria, 28 Απρ. ἕως 1 Μαΐου 2014.
- Szirmai, J.A., 1999. *The Archaeology of Medieval Bookbinding*, Aldershot.
- Tzanetatos, E. (επιμ.), 2002. *The Art of Bookbinding: Treasures from the Gennadius Library, 1464–1911*, *Η Τέχνη της Βιβλιοδεσίας: Θησαυροί της Γενναδείου Βιβλιοθήκης, 1464–1911* (κατάλογος έκθεσης), Αθήνα.
- Τσελίκας, Α., 1988. "Παράρτημα Καταλόγων και Αναγραφών", ΜΙΕΤ, *Δελτίο του Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου*, 4ος τόμ., Αθήνα, 41-224.
- , 1992. "Καταγραφή του Αρχείου του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων", ΜΙΕΤ, *Δελτίο του Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου*, 5ος τόμ., Αθήνα.
- , 1997. "Ίκαριακά Χειρόγραφα", ΜΙΕΤ, *Δελτίο του Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου*, 7ος τόμ., Αθήνα, 25-195.
- , 1997. "Χειρόγραφα της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Λέρου", ΜΙΕΤ, *Δελτίο του Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου*, 7ος τόμ., Αθήνα, 197-398.
- Τσιρώνη, Ν., 2004. "Η Ελληνική Εταιρεία Βιβλιοδεσίας", *Βιβλιοαμφιάστης 2*, Αθήνα, 19-24.
- , 2007. Παραδοτέο προγράμματος "Σύγχρονες Εφαρμογές Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Βιβλιοδεσίας".
- , (επιμ.), 2008. *Το Βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα 13-16 Οκτωβρίου 2005), *Βιβλιοαμφιάστης 3*, Αθήνα.
- Τσιρώνη, Ν. και Λέγγας, Μ., 2003. *Η τέχνη της βιβλιοδεσίας. Οι θησαυροί της πόλης των Ιωαννίνων*, Αθήνα.
- Van Regemorter, B., 1967. "La reliure Byzantine" (avant-propos par J. Irigoien), *Revue belge d'archéologie et d'histoire de l'art* 36, 99-162.
- , 1954. "La reliure des manuscrits grecs", *Scriptorium* 8, 3-22.
- , 1992. *Binding Structures in the Middle Ages: A Selection of Studies*, μετάφρ. και επιμ. J. Greenfield, Βρυξέλλες και Λονδίνο.
- Velios, A. και Pickwoad, N., 2005. "Current Use and Future Development of the Database of the St. Catherine's Library Conservation Project", *The Paper Conservator*, 29.1, 39-53.
- Χατζοπούλου, Β., 2017. *Κατάλογος Ελληνικών χειρογράφων του Μουσείου Μπενάκη (16ος-20ος αιώνας)*, Αθήνα (ψηφ. έκδ. διαθέσιμη από το <https://www.benaki.org/images/publications/>).
- Χούλης, Κ., 1999. "Η βυζαντινή βιβλιοδεσία. Ιστορία, τέχνη και τεχνική", *Βιβλιοαμφιάστης 1*, Αθήνα, 13-52.
- , 2008. "Δερμάτινες βυζαντινές σταχώσεις σε ελληνικές βιβλιοθήκες: έρευνα και προβληματισμοί", στο Ν. Τσιρώνη (επιμ.), *Το Βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα 13-16 Οκτωβρίου 2005), *Βιβλιοαμφιάστης 3*, Αθήνα, 111-24.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ: ΨΗΦΙΑΚΕΣ ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ ΤΗΣ ΟΡΟΛΟΓΙΑΣ ΤΩΝ ΣΤΑΧΩΣΕΩΝ

Α. Παραδείγματα γενικής αναζήτησης χρησιμοποιώντας μια λέξη-κλειδί στη βάση δεδομένων Ορολογίας βυζαντινών και μεταβυζαντινών Σταχώσεων (Εικ. 1-7).

	ΑΡΧΙΚΗ	ΤΟ ΕΡΓΟ	ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ	ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ	ΕΛ ΕΝ
<p>Δοκίμια κονδυλίου Η δοκιμή του καλάμου πριν το γράψιμο, προκειμένου να δοκιμαστεί το μελάνι και κυρίως η προετοιμασία (κοπή) της γραφίδος. Ο γραφέας δοκίμαζε τον κάλαμο αναγράφοντας στην άκρη γραμμές, ένα ρητό, το αλφάβητο κλπ.</p>					
Ξενογλωσση ερμηνεία	Ξενογλωσσοί όροι	Συνώνυμα / Συμπληρωματικοί όροι			
Test of the reed pen before application, in order to verify the suitability of ink and (mainly) of the preparation of the nib. The scribe would test the pen by drawing in the margin lines, a saying, the alphabet, etc.	probatio pennaе (λατ.), pen trial				
					
© 2020 Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών					

Εικ. 1. Αναβαθμίσ. Αναζήτηση του όρου «δοκίμια κονδυλίου» <http://bookbinding-terms.anavathmis.eu/record/?id=203>

Ορολογία σταχώσεων	ΑΡΧΙΚΗ	ΤΟ ΕΡΓΟ	ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ	ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ	ΕΛ ΕΝ
<p>Αμυγδάλιον Αμυγδαλόσχημος γόμφος που προσηλώνεται στο κάλυμμα για λόγους προστασίας και διακόσμησης του.</p>					
Ξενογλωσση ερμηνεία	Ξενογλωσσοί όροι	Συνώνυμα / Συμπληρωματικοί όροι			
Almond-shaped boss affixed on the board for purposes of protection and decoration.	almond-shaped corner boss				
					
© 2020 Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών					

Εικ. 2. Αναβαθμίσ. Αναζήτηση του όρου «αμυγδάλιον» στη βάση Ορολογίας Σταχώσεων <http://bookbinding-terms.anavathmis.eu/record/?id=180>

	ΑΡΧΙΚΗ	ΤΟ ΕΡΓΟ	ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ	ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ	ΕΛ EN
<p>Επένδυση καλύμματος</p> <p>Η εξωτερική επικάλυψη των πινακίδων και της ράχης (δηλ. του καλύμματος) του βιβλίου με ένα ή περισσότερα υλικά (δέρμα, περγαμηνή, χαρτί, μέταλλο, ύφασμα ή άλλο). Η επένδυση έχει προστατευτική ή/ και διακοσμητική λειτουργία.</p>					
Ξενογλώσση ερμηνεία	Ξενογλωσσικοί όροι		Συνώνυμα / Συμπληρωματικοί όροι		
The outer covering of the boards and the spine (ie the cover) of the book with one or more materials (leather, parchment, paper, metal, fabric or other). The covering has a protective and/or decorative function.	covering material, couverture, coperta		επένδυσις, ντύμα του βιβλίου, ντύσιμο, υλικό κάλυψης		
					
© 2020 Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών					

Εικ. 3. Αναβαθμίσ. Αναζήτηση του όρου «επένδυση καλύμματος» στη βάση Ορολογίας Σταχώσεων <http://bookbinding-terms.anavathmis.eu/record/?id=145>

 Ορολογία σταχώσεων	ΑΡΧΙΚΗ	ΤΟ ΕΡΓΟ	ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ	ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ	ΕΛ EN
<p>Άνω κεφαλάρι</p> <p>Το κεφαλάρι στο άνω τμήμα της ράχης.</p>					
Ξενογλώσση ερμηνεία	Ξενογλωσσικοί όροι		Συνώνυμα / Συμπληρωματικοί όροι		
The endband on the upper side of the spine.	headband		κεφαλάρι κεφαλιού		
					
© 2020 Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών					

Εικ. 4. Αναβαθμίσ. Αναζήτηση του όρου «άνω κεφαλάρι» στη βάση Ορολογίας Σταχώσεων <http://bookbinding-terms.anavathmis.eu/record/?id=178>

ΑΡΧΙΚΗ	ΤΟ ΕΡΓΟ	ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ	ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ	ΕΛ ΕΝ
<p>Διαδέτης Υφασμάτινες ταινίες ή δερμάτινα κορδόνια, συνήθως σε ζεύγη, που χρησιμοποιούνται για τη συγκράτηση του σώματος του βιβλίου. Προσαρτώνται στην πρόσθια άνω ή κάτω πλευρά του καλύμματος.</p>				
<p>Ξενογλωσση ερμηγεία</p> <p>Tapes/ribbons or leather straps, usually in pairs, used to hold the textblock together. They are attached to the foredge, head or tail side of the cover.</p>		<p>Ξενογλωσσισσι όροι</p> <p>ties</p>		<p>Συνώνυμα / Συμπληρωματικοί όροι</p>
				
<p>© 2020 Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών</p>				

Εικ. 5. Αναβαθμίσ. Αναζήτηση του όρου «διαδέτης» στη βάση Ορολογίας Σταχώσεων <http://bookbinding-terms.anavathmis.eu/record/?id=161>

 Ορολογία σταχώσεων						
Όρος	Ερμηγεία	Ξενογλωσση ερμηγεία	Ξενογλωσσισσι όροι	Συνώνυμα / Συμπληρωματικοί όροι	Ενότητα	Εικόνα
ελεύθερο εσώφυλλο	Το φύλλο του εσωφύλλου που δεν είναι κολλημένο στην πινακίδα (κάλυμμα).	The leaf of the endpapers' bifolio that is not pasted to the inner side of the board.	flyleaf, flying leaf, free leaf, garde volante	εσώφυλλα	Σώμα	
<p>Προηγούμενη 1 Επόμενη</p>						

Εικ. 6. Το λήμμα «ελεύθερο εσώφυλλο», όπως εμφανίζεται κατά την αναζήτησή του μέσω του ερευνητικού ιστοτόπου ΑΝΑΒΑΘΜΙΣ του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών <http://bookbinding-terms.anavathmis.eu/%ce%b2%ce%ac%cf%83%ce%b7-%ce%b4%ce%b5%ce%b4%ce%bf%ce%bc%ce%ad%ce%bd%cf%89%ce%bd-2/>

 Ορολογία σταχώσεων						
Όρος	Ερμηγεία	Ξενογλωσση ερμηγεία	Ξενογλωσσισσι όροι	Συνώνυμα / Συμπληρωματικοί όροι	Ενότητα	Εικόνα
θηλόκιο	Η απόληξη του κινήτου μέρους του κλειστρου. Μπορεί να έχει μορφή δακτυλίου ή σκαίστρου.	The ending of the moving part of the fastening. It may look like a ring or a hook.	side-pin catch, catchplate ring	θηλυκωτήρι, κρικος κλειστρου	Κλειστρα	
<p>Προηγούμενη 1 Επόμενη</p>						

Εικ. 7. Ο όρος «θηλόκιο» της ενότητας ΚΛΕΙΣΤΡΑ, όπως εμφανίζεται μέσα από την αναζήτησή του μέσω του ερευνητικού ιστοτόπου ΑΝΑΒΑΘΜΙΣ του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών <http://bookbinding-terms.anavathmis.eu/%ce%b2%ce%ac%cf%83%ce%b7-%ce%b4%ce%b5%ce%b4%ce%bf%ce%bc%ce%ad%ce%bd%cf%89%ce%bd-2/>

Β. Παραδείγματα αναζήτησης στη βάση δεδομένων Ορολογίας βυζαντινών και μεταβυζαντινών Σταχώσεων με επιλογή ενότητας «γενικοί όροι», «διακόσμηση», «πινακίδες», «ραφή», «σώμα», «ράχη», «κεφαλάρια», «κλείστρα» (Εικ.8-15).

**Ορολογία
σταχώσεων**

ΑΡΧΙΚΗ
ΤΟ ΕΡΓΟ
ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ
ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ
ΕΛΕΓΧΟΙ

Γενική Αναζήτηση

Ενότητα

Γενικός Όρος x

Αναζήτηση Όρου

Αναζήτηση Ξερόλογου Όρου

Όρος	Ερμηνεία	Ξερόλογος Όρος	Ξερόλογος Όροι	Συνώνυμα / Συμπληρωματικοί Όροι	Ενότητα	Εικόνα
Υφασμάτινη βιβλιοδεσία	Βιβλιοδεσία, όπου ως υλικό επένδυσης του καλύμματος χρησιμοποιείται ύφασμα. Από τη βυζαντινή περίοδο σώζονται αρκετές υφασμάτινες σταχώσεις με βελούδο και μετάξι. Το πιο χαρακτηριστικό δείγμα είναι η σταχωση με το μονόγραμμα των Παλαεολόγων. Ιδιαίτερα διαδεδομένη ήταν η χρήση τέτοιων υφασμάτων για την επένδυση Ευαγγελιστηρίων κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο.				Γενικός Όρος	
χαράκιση	Στην κωδικολογία χαράκιση είναι η προκαταρκτική έργασία στο στήσιμο ενός χειρογράφου βιβλίου, με την οποία δημιουργείται ένα πλέγμα περισσότερο ή λιγότερο διαβρωμένων γραμμών (χαραγμένων στο λευκό φύλλο) που χρησιμεύει ως οδηγός της γραφής και κατά συνέπεια καθορίζει τη σελιδοποίηση (δηλαδή τη γραφή σε μία ή περισσότερες στήλες).		ruling	ρίγωμα	Γενικός Όρος	
χαρτί	Προϊόν που κατασκευάζεται από πολυποσειμμένες φυτικές ίνες οι οποίες, ύστερα από κατάλληλη συμπίεση και αποξήρανση, παίρνουν τη μορφή λεπτού φύλλου.		paper, papler		Γενικός Όρος	
χαρικογράφος	Βυζαντινός όρος για τον απαιδέυτο γραφέα.		scrawler	κακογράφος, σφαλτογράφος	Γενικός Όρος	

Προηγούμενη 1 2 3 4 4 Επόμενη

© 2020 Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών

Εικ. 8. Αναβαθμής. Επιλογή της ενότητας «γενικός όρος» στη βάση Ορολογίας

Ορολογία Σταχώσεων		ΑΡΧΙΚΗ	ΤΟ ΕΡΓΟ	ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ	ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ	ΕΛΙΞΗΝ
Όρος	Εργασία	Ενθάλυση εργασία	Ενθάλυση όρος	Σύνονομο / Σχηματισμικοί όροι	Ενότητα	Εικόνα
αφαιρέσιμ κάρωμα	Κάρωμα με τετράγωνα σε μονοχρωμία ή σε διαφορετικό χρώματα που μορφοποιεί στο θρησκευτικό, οικιακό στο σκιά.	Σ.1.1.2 Ornament with squares in the same or in different colours resembling the checkerboard.	checkerboard ornament, damier (FR)	Κάρωμα θρησκευτικό	Διακόσμηση	
αισάνθη	Κάρωμα που μοιάζει με φύλλα του αινθούρου φυτού.	Decorations imitating the leaves of the acanthus plant.	acanthus, acanthé (FR)		Διακόσμηση	
ακρωτήρια	Μεταλλικά προστάγματα που θηλειάζουν στις γωνίες των πιννακλών για προστασία του καλύμματος αλλά και για διακοσμητικούς λόγους.	Metal fittings attached to the corners of the boards for protective and decorative purposes.	corner pieces		Διακόσμηση	
αμυγδαλόν	Αμυγδαλόμορφος γήφυρα που προστάγμαται στο κλάμμα για λόγους προστασίας και διακοσμητικής.	Almond shaped boss affixed on the board for purposes of protection and decoration.	almond shaped corner boss		Διακόσμηση	
ανέμω	Σχηματοποιημένο άνθος κλασικό διακοσμητικό μοτίβο ευρήματα διαδόθηκαν στην αρχαία Ελλάδα (Αίγυπτος). Χρησιμοποιείται επίσης στη βυζαντινή, μεταβυζαντινή και νεοκλασική τέχνη.	Stylized flower. A classical decorative motif, popular in ancient Greek art. It was also used in the art of the Byzantine and post-Byzantine era, as well as in modern times.	palmette		Διακόσμηση	
αραβουργήματα	Πολύπλοκα διακοσμητικά θέματα γεωμετρικών σχημάτων ή σχηματοποιημένων φύλλων σε συμμετρική διάταξη. Χρησιμοποιείται κυρίως στην ισλαμική τέχνη.	Intricate decorative pattern based on geometrical motifs or stylized floral designs in a symmetrical arrangement. Widely used in Islamic art.	arabesque	αραβικό	Διακόσμηση	
αργυροτόμια	Η αποτίμηση οχθίνων αργυρών απόδοσης στο υλικό επινοήθηκε και υλοποιήθηκε με την εφαρμογή οξείας μεττάλλου εν θερμώ. Ανάμεσα στο εργαλείο και το μέταλλο παραμόρφωση φύλλο αργύρου ή ενός άλλου χυτευμένου αργύρου χρώματος.	The method of decorative motifs of silver colour on the cover material. The technique entails the application of a heated blunt metal tool or engraved decorative plaque. Between the tool or plaque and the leather intervenes a silver leaf or gilding paste in silver colour.	silver tooling		Διακόσμηση	
βαλκονικό κάρωμα	Κάρωμα που αναπτύσσεται σε επόμενα επίπεδα.	Decoration evolving in consecutive horizontal stepped levels.	step ornament		Διακόσμηση	
γάρματα	Μεταλλικά στοιχεία σε σχήμα Γ ή σε μορφή που μοιάζουν με πιννακλών για προστασία του υλικού επινοήθηκε του καλύμματος αλλά και για διακοσμητικούς λόγους.	Metallic Gamma-shaped elements affixed at the corners of the boards for the protection and decoration of the cover material.	metal corner	γάρματα	Διακόσμηση	
γάρματα	Καμπύλο διακοσμητικό με λοξοειδή φύλλα, γνωστό ήδη από ρωμαϊκά γλυπτά και κεραμικά.	Curved decorative motif in the form of a hanging chain formed by lance-shaped leaves, widely employed in Roman sculpture and mosaics.	festoon		Διακόσμηση	

Εικ. 9. Αναβαθμίς. Επιλογή της ενότητας «διακόσμηση» στη βάση Ορολογίας Σταχώσεων

 Ορολογία Σταχώσεων		ΑΡΧΙΚΗ	ΤΟ ΕΡΓΟ	ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ	ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ	ΕΛ EN
Όρος	Ερμηνεία	Συνόλυσση εργαλεία	Συνόλυσση όροι	Συνώνυμα / Συμπληρωματικοί όροι	Ενότητα	Εικόνα
αμφές της πινακίδας	Οι τέσσερις περιμετρικές λεπρές πλευρές της πινακίδας.	The four perimeter thin sides of the board.	rim of the board	χείλος της πινακίδας, πηχός της πινακίδας	Πινακίδες	
αυλάκι	Το αυκασιό κούλημα που δημιουργείται στο το αυκασιό των τριών εξωτερικών σημείων των πινακίδων. Συναντάται με τρήματα, τρύπωση ή τραμαβέλι. Δοσολη κυρίως στην βιβλινή βερμολογία.	The cutaway cavity created by the carving of the three outer edges of the boards. It is usually met in flutes - blinders and it can have triangular, square or semicircular cross section.	edge groove	αυλάκι της πινακίδας	Πινακίδες	
εξωτερική πλευρά της πινακίδας	Η πλευρά της πινακίδας που έρχεται σε επαφή με την επένδυση του καλύμματος.	The side of the board in contact with the covering material.	outer face of the board, face externe de l'als, face externe du plat		Πινακίδες	
εσωτερική πλευρά της πινακίδας	Η πλευρά της πινακίδας που έρχεται σε επαφή με το εσωτερικό του βερμολογίου.	The side of the board in contact with the endpapers of the watchblock.	inner side of the board, inner face of the board, face interne de l'als, face interne du plat	έσω πινακίδα	Πινακίδες	
κλιμακωτή άκρη	Το κοβή κούλημα (φαλοσφραγισ) κατά μήκος των σημείων της πινακίδας, που αποσκοπεί συνήθως στα περιθώρια. Κοσμητικό ή και έτσι ώστε η οβελία γωνία να εφάπτεται με το σώμα του βερμολογίου.	The oblique cut along the thickness of the boards, which usually corresponds to the margins. The oblique angle is in contact with the watchblock.	bevelled edges, plats bisautés	κλιμακωτό πήχης	Πινακίδες	
νύχκι	Το κοβή κούλημα στις εξωτερικές γωνίες της πινακίδας, που εφάπτεται με τη ράξη. Αρβάνινο τις γωνίες των πινακίδων και προλαμβάνει τη φθορά της επένδυσης του καλύμματος στο σημείο αυτό.	The slanted (oblique) cut of the outer corner of the board in contact with the frame. It softens the corners of the boards and prevents the damage of the covering material in this area.	back cornering		Πινακίδες	
πίσω πινακίδα	Η πινακίδα του καλύμματος που αντιστοιχεί στο τώκος του βερμολογίου.	The board corresponding to the end of the book.	back board, lower board		Πινακίδες	
πινακίδα	Επίπεδη ορθογώνια επιφάνεια μαλακού πήχους συνήθως από ακαθό υλικό (ξύλο, τεκτερισμένο χαρτί, καλλιμμένα φύλλα χαρτί κλπ) ή πλαστικό, που προστατεύει το σώμα του βερμολογίου. Αποτελεί βασικό μέρος του καλύμματος.	Flat rectangular surface, usually made of hard material (wood, compressed paper board, glued sheets of paper or other), which protects the watchblock. It is a basic part of the cover.	board, cover board, book board, plat, als	καπίθιο, πρώτο πινακίο, βερμολογικό κάλυμμα, δεξιοεπιπέδιστο κάλυμμα, όχημα /αρσενία πινακίδα, εμπρόχ/πίσω πινακίδα, εσφραγισ (ξύλινο)	Πινακίδες	
πρόσωπι πινακίδα	Η πινακίδα του καλύμματος που αντιστοιχεί στην άκρη του βερμολογίου.	The board corresponding to the beginning of the book.	front board, upper board, upper board, als superior, plat supérieur	μπροστινό κάλυμμα, εμπρόσθια πινακίδα, πάνω κάλυμμα, πάνω πινακίδα	Πινακίδες	
ρύγχκι	Η ραχιά της κλωστής ή του υποορθογώνιου ραχής στην πλευρά κάθε πινακίδας που εφάπτεται στην ράξη, προκειμένου να συνδέσει την πινακίδα με το σώμα του βερμολογίου.	The course through which the sewing thread or the weaker support is attached to the spine edge of the board, to attach the board to the watchblock.	channels, railure		Πινακίδες	

Εικ. 10. Αναβαθμής. Ενότητα «πινακίδες» στη βάση Ορολογίας Σταχώσεων

Ορολογία Σταχώσεων		ΑΡΧΙΚΗ	ΤΟ ΕΡΓΟ	ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ	ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ	ΕΛ EN
Όρος	Ερμηνεία	Συνόλωσηση εργασία	Συνόλωσηση όρος	Συνώνυμα / Συμπληρωματικοί όροι	Ενότητα	Εικόνα
αμφές της πινακίδας	Οι τέσσερις περιμετρικές λεπτές πλευρές της πινακίδας.	The four perimeter thin sides of the board.	rim of the board	χείλος της πινακίδας, πηξός της πινακίδας	Πινακίδες	
αυλάκι	Το αυκασιό κούλωμα που δημιουργείται στο το αυκασιό των τριών εξωτερικών σημείων των πινακίδων. Συναντάται με τριγωνική, τετράγωνη ή κυκλική διατομή κυρίως στην βιβλιοθηκή βιβλιοδοξία.	The concavated cavity created by the curving of the three outer edges of the boards. It is usually met in triangular, square or semicircular cross section.	edge groove	αυλάκι της πινακίδας	Πινακίδες	
εξωτερική πλευρά της πινακίδας	Η πλευρά της πινακίδας που έρχεται σε επαφή με την επένδυση του καλύμματος.	The side of the board in contact with the covering material.	outer face of the board, face externe de l'als, face externe du plat		Πινακίδες	
εσωτερική πλευρά της πινακίδας	Η πλευρά της πινακίδας που έρχεται σε επαφή με το εσωτερικό του βιβλίου.	The side of the board in contact with the endpapers of the book.	inner side of the board, inner face of the board, face interne de l'als, face interne du plat	έσω πινακίδα	Πινακίδες	
κλιμακωτή άκρη	Το κορό κούρωμα (φαλοδοξοφρασί) κατά μήκος των σημείων της πινακίδας, που αποτελεί συνήθως στα περιθώρια. Κομμοειδής και έτσι ώστε η ορθή γωνία να εφάπτεται με το σώμα του βιβλίου.	The oblique cut along the thickness of the boards, which usually corresponds to the margins. The obtuse angle is in contact with the textblock.	beveled edges, plats bisautés	κλιμακωτό πήγος	Πινακίδες	
νύχκι	Το κορό κούρωμα στις εξωτερικές γωνίες της πινακίδας, που εφάπτεται με τη ράξη. Αρβάνινο τις γωνίες των πινακίδων και προλαμβάνει τη φθορά της επένδυσης του καλύμματος στο σημείο αυτό.	The slanted (oblique) cut of the outer corner of the board in contact with the spine. It softens the corners of the boards and prevents the damage of the covering material in this area.	back cornering		Πινακίδες	
πίσω πινακίδα	Η πινακίδα του καλύμματος που αντιστοιχεί στο τέλος του βιβλίου.	The board corresponding to the end of the book.	back board, lower board		Πινακίδες	
πινακίδα	Επίπεδη ορθογώνια επιφάνεια μακρού μήκους συνήθως από ακαθόρ υλικό (ξύλο, τεκπεριμένο χαρτί, κλιμακωμένο φύλλο χαρτί) ή φύλλα που προστατεύουν το σώμα του βιβλίου. Αποτελεί βασικό μέρος του καλύμματος.	Flat rectangular surface, usually made of hard material (wood, compressed paper board, glued sheets of paper or other), which protects the textblock. It is a basic part of the cover.	board, cover board, book board, plat, als	καπίθιο, πρόσω πινακίδα, μπροστινό κάλυμμα, δεξιοτροπέλινο κάλυμμα, όληρη πινακίδα, εμπρόχ/πίσω πινακίδα, εσόφυλλο (ξύλινο)	Πινακίδες	
πρόσω πινακίδα	Η πινακίδα του καλύμματος που αντιστοιχεί στην αρχή του βιβλίου.	The board corresponding to the beginning of the book.	front board, upper board, super board, als superior, plat supérieur	μπροστινό κάλυμμα, εμπρόσθια πινακίδα, πάνω κάλυμμα, πάνω πινακίδα	Πινακίδες	
ρύγχκι	Η ρέχκι της κλωστής ή του υποοριθμιγματος ροχής στην πλευρά κούρ πινακίδας που εφάπτεται στην ρέχκι, προκειμένου να συνδέσει την πινακίδα με το σώμα του βιβλίου.	The course through which the sewing thread or the sewing support is attached to the spine edge of the board, to attach the board to the textblock.	channels, railure		Πινακίδες	

Εικ. 10. Αναβαθμής. Ενότητα «πινακίδες» στη βάση Ορολογίας Σταχώσεων

 Ορολογία Σταχώσεων		ΑΡΧΙΚΗ	ΤΟ ΕΡΓΟ	ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ	ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ	ΕΛ EN
Όρος	Ερμηνεία	Ενθύλιωση εργαλεία	Ενθύλιωση όροι	Συνώνυμα / Σημειολογικοί όροι	Ενότητα	Εικόνα
<p>Γενική Αναζήτηση</p> <input type="text"/> <p>Ενότητα</p> <p>Ραφή <input type="button" value="x"/></p> <p>Αναζήτηση Όρου</p> <p>Αναζήτηση Ενθύλιωσής Όρου <input type="button" value="x"/></p> <p>Αναζήτηση Συνώνυμου Όρου</p> <p>Αναζήτηση Επικείμενου Όρου <input type="button" value="x"/></p>	<p>αλυσίδα</p> <p>Είδος ραφής των τευχών χωρίς υποστήριγμα. Το κάθε τμήμα ράβεται και στερεώνεται στο προηγούμενο με χρήση καμπύλης βελόνας, ώστε το νήμα να σχηματίζει στη ραφή συμπλεκόμενες κρίκους, θλαστή ένα είδος αλυσίδας. Απαντάται στις βιβλιοθηκωτικές και γενικότερα στις βιβλιοδοσίες της Ανατολικής Μεσογείου.</p>	<p>Type of sewing of the gatherings without sewing supports. Each section is sewn and secured on the previous one with the use of a curved needle and a thread, creating connected loops, resulting in a chain stitch pattern in the spine. It is usually found in incunable bindings and generally in bindings of eastern Mediterranean area.</p>	<p>chain</p>		<p>Ραφή</p>	
<p>δερμάτινη πλάτη</p>	<p>Λωρίδα από δέρμα που χρησιμοποιείται ως υποστήριγμα ραφής.</p>	<p>Strip of leather used as a sewing support</p>	<p>strips of leather, leather strips, thong</p>	<p>δερμάτινη λωρίδα</p>	<p>Ραφή</p>	
<p>ελεύθερο γέμισμα ραφής</p>	<p>Το γέμισμα του νήματος γύρω από το υποστήριγμα ραφής, χωρίς να περνά μέσα από το τεύχος.</p>	<p>The extra turns of the thread around the sewing support without entering in the gathering.</p>	<p>padding</p>	<p>γέμισμα ραφής</p>	<p>Ραφή</p>	
<p>νέιρα</p>	<p>Υποστηρίγματα ραφής με κυκλική διατομή από σπάγγο, δέρμα ή άλλο υλικό. Τα νείρα μπορεί να είναι κανονικά ή να προεξέχουν από τη ραφή.</p>	<p>Sewing supports of circular cross section, made of flax, leather or other material. The cords may be recessed or raised, protruding from the spine.</p>	<p>cords, bands, veils</p>	<p>χορδός, σπάγγος</p>	<p>Ραφή</p>	
<p>νείρα εσογλυμμένα</p>	<p>Υποστηρίγματα ραφής με κυκλική διατομή από σπάγγο, δέρμα ή άλλο υλικό που προεξέχουν από τη ραφή.</p>	<p>Sewing supports of circular cross section, made of flax, leather or other material protruding from the spine.</p>	<p>raised cords, raised bands</p>	<p>εσογλυμμένα, σπείρατα ραφής</p>	<p>Ραφή</p>	
<p>νείρα κανονικά</p>	<p>Υποστηρίγματα ραφής με κυκλική διατομή από σπάγγο, δέρμα ή άλλο υλικό, ενσωματωμένα στη ραφή του σπείρατος.</p>	<p>Sewing supports of circular cross section, made of flax, leather or other material, embedded in the spine.</p>	<p>recessed cords, sunken cords, recessed bands</p>	<p>νείρα ενσωματωμένα σε σπείρα</p>	<p>Ραφή</p>	
<p>πείρατα ραφής</p>	<p>Η ραφή των τευχών, στα δύο άκρα της ραφής του σπείρατος που δημιουργείται κατά τη σύνδεση με το προηγούμενο και το επόμενο. Οι ραφές αυτές είναι δύο και δεν συναρμολογούνται στους σπείρατους ραφής.</p>	<p>The stitches closed to the head and tail of the textblock, created when one gathering is linked to the previous and the next one. There are only two kettle stitches and they are not counted as sewing stations.</p>	<p>kettle stitch, fish stitch, chain climbing</p>	<p>εμπειράς αλυσίδες, ακριανά ραφή των τευχών</p>	<p>Ραφή</p>	
<p>παραγυμνή πλάτη</p>	<p>Λωρίδα από παραγυμνή που χρησιμοποιείται ως υποστήριγμα ραφής.</p>	<p>Strip of parchment used as a sewing support.</p>	<p>parchment flap, thong, slip</p>		<p>Ραφή</p>	
<p>ραφή</p>	<p>Η σύνδεση των τευχών με τη βοήθεια νήματος στη ραφή του σπείρατος. Υπάρχουν δύο κατηγορίες ραφής, η ραφή χωρίς υποστηρίγματα και η ραφή με υποστηρίγματα.</p>	<p>The process of securing the gatherings using thread at the textblock spine. There are two types of sewing: sewing without supports and sewing with supports.</p>	<p>sewing, couture</p>	<p>ράβημα</p>	<p>Ραφή</p>	
<p>ραφή σύνδεσης πλαισίου</p>	<p>Η ραφή που συνδέει το πλαίσιο ή τη λήξη με την πλαισίωση, περιμένοντας μέσα από τις σπείρατες. Αποτελεί χαρακτηριστικό βιβλιοδοσίας της βυζαντινής εποχής.</p>	<p>The sewing that connects the text block or gatherings with the board through the channels. It is a characteristic feature of the Byzantine.</p>	<p>bridges</p>	<p>ραφή σπείρατους πλαισίου</p>	<p>Ραφή</p>	

Εικ. 11.
Αναβαθμίες.
Επιλογή της ενότητας «ραφή» στη βάση Ορολογίας Σταχώσεων

 Ορολογία σταχώσεων		ΑΡΧΙΚΗ	ΤΟ ΕΡΓΟ	ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ	ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ	ΕΛΙΞΕΝ		
Γενική Αναζήτηση <input type="text"/>		Όρος	Ερμηνεία	Ξενογλωσσική ερμηνεία	Ξενογλωσσικοί όροι	Συνώνυμα / Συμπληρωματικοί όροι	Ενότητα	Εικόνα
Ενότητα Σώμα		ακμές	Οι τρεις εξωτερικές πλευρές του πάχους του σώματος, εκτός της ράχης, που σχηματίζονται από τις άκρες (ακμές) των φύλλων. Σε κάθε βιβλίο διακρίνονται οι άνω, κάτω και πρόσθετες ακμές.	The three outer sides of the textblock (spine excluded), formed by the ends (edges) of the sheets. Each book has the upper, lower and fore edge that correspond to the head, tail and foreedge.	edges, tranches	ζάκριασμα, σόκορο, πάχος (άνω, κάτω και πλευρικό αντίστοιχα), πάχος φύλλων, άκρες φύλλων	Σώμα	
Αναζήτηση Όρου Αναζήτηση Όρου		ακμές άσπρες	Οι ελεύθερες απολήξεις των διπλωμένων φύλλων, τα οποία δημιουργούν τα τόξα του σώματος του βιβλίου, που δεν έχουν κοπεί (ζακριαστεί).	The ends of the folded sheets that comprise the sections / gatherings that have not been cut or trimmed after the sewing.	untrimmed edges, uncut edges, tranches non rogées, tranches non coupées	ακμές σβάρκιστες	Σώμα	
Αναζήτηση Ξενογλωσσικού Όρου Αναζήτηση Ξενογλωσσικού Όρου		ακμές διάσπικτες	Οι ακμές, οι οποίες μετά το ζάκριασμα, διακοσμούνται με σπήγματα χρώματος.	Book edges that after trimming, are decorated with mottled colour.	sprinkled edges		Σώμα	
		ακμές εϊσγλυφες	Οι ακμές με εϊσγλυφα σχέδια που σχηματίζονται από την επαναλαμβανόμενη αποτύπωση σχεδίων εν θερμώ, συνήθως σε χρυσαμένες ακμές.	Book edges with engraved designs, consisting of repeated patterns which are formed by heated finishing tools, usually on gilded edges.	gauffered (UK) edges, gafferred (USA) edges, chased edges, gauffré, gauffré, gafferred, tranches ciselées	ακμές γκαοφραρισμένες	Σώμα	
		ακμές κομμένες	Οι ελεύθερες απολήξεις των φύλλων του σώματος του βιβλίου, που έχουν κοπεί κάθετα και δημιουργούν ενιαία επίπεδη επιφάνεια.	The edges of the leaves of the textblock that are cut at right angles in order to create a single flat surface.	trimmed edges, cut edges, tranches rogées, tranches coupées	ζάκριασμα, ακμές ζακριασμένες	Σώμα	
		ακμές μαρμαρογραφημένες	Οι ακμές, οι οποίες, μετά το ζάκριασμα, διακοσμούνται με τη μέθοδο της μαρμαρογραφίας.	Book edges that, after trimming, are decorated by the process of marbling.	marbled edges, tranches marbrées		Σώμα	
		ακμές με γραπτή διακόσμηση	Οι ακμές, οι οποίες, μετά το ζάκριασμα, διακοσμούνται με μοτίβα ή επιγραφές.	Book edges that, after trimming, are decorated with motifs or inscriptions.	edge titles		Σώμα	
		ακμές φυσικές	Οι ακμές του φύλλου που χρησιμοποιεί χαρτί οι οποίες διατηρούν τις φυσικές απολήξεις, όπως βγαίνουν από το τελάρο κατασκευής του.	The edges of the handmade paper sheet that maintain their original edges, as the sheet comes out of the deckle.	deckle edges	ζήφι	Σώμα	
		ακμές χρυσομένες	Οι ακμές στην επιφάνεια των οποίων μετά το ζάκριασμα, τη λείανση και ειδική προετοιμασία, επαλλάσσεται φύλλο χρυσού.	Book edges that after trimming, sanding and special preparation (gilding), have a gold leaf bonded to their surface.	gilt edges, gilded edges, tranches dorées		Σώμα	
		ακμές χρωματισμένες	Οι ακμές, οι οποίες, μετά το ζάκριασμα βάφονται σε όλη την επιφάνειά τους με ειδικές χρωματικές ουσίες.	Book edges that after trimming are painted evenly on their surface with special dyes.	coloured edges		Σώμα	

Εικ. 12. Αναβαθμίζ. Επιλογή της ενότητας «σώμα» στη βάση Ορολογίας Σταχώσεων

 Ορολογία σταχώσεων		ΑΡΧΙΚΗ	ΤΟ ΕΡΓΟ	ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ	ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ	ΕΛ EN		
Γενική Αναζήτηση		Όρος	Ερμηνεία	Ενθόλωση / ερμηνεία	Ενθόλωση / ορος	Συνώνυμα / Συμπληρωματικοί οροι	Ενότητα	Εικόνα
<input type="text"/>		άνω μέρος ράχης	Το μέρος της ράχης που αντιστοιχεί στο άνω κεφαλάρι.	The part of the spine corresponding to the headband.	head of the spine	κορυφή	Ράχη	
Ενότητα <input type="text"/>		δοκίματα ράχης	Τα τεμάχια που ορίζονται από τα εζονώματα της ράχης ή από τις διακοσμητικές ταινίες. Ο αριθμός τους μπορεί να ποικίλλει και η αριθμηση ξεκινά από το άνω μέρος της ράχης.	The frames defined by the raised bands on the spine or the decorative bands. Their number may vary, and the numbering should start from the head of the spine.	panels, spine panels, compartments		Ράχη	
Αναζήτηση Ορους <input type="text"/>		εγχοπές ράχης	Οι τρύπες στην επιφάνεια της ράχης που δημιουργούνται για τη διέλευση σπινών από τις οποίες περνάει η κλωστή της ραφής. Στις εγχοπές συνήθως «χρυσούνται» τα υφείρα. Οι εγχοπές αυτές δημιουργούνται με μαχαίρη ή πριόνι (γυρελάς).	The grooves on the surface of the textblock spine, formed to open holes for the sewing thread. In these grooves, recessed cords are usually met. The grooves are commonly created by a knife or saw.	knife-cut sewing holes, groove	τρύπες της ράχης, χαραγμένα της ράχης, γυρελάς	Ράχη	
Αναζήτηση Ενθόλωσης Ορους <input type="text"/>		ενίσχυση της ράχης	Το ύφασμα, η πηργαμηνή ή το χαρτί που επικολλάται στη ράχη του σώματος για την ενίσχυσή του.	The layers of cloth, parchment or paper affixed on the textblock spine in order to reinforce it.	spine linings	φελδράκιμα, φοδράκιμα, ενισχύσεις	Ράχη	
		επίπεδη ράχη	Η ράχη του βιβλίου που είναι επίπεδη, καθώς η ράχη του σώματος δεν έχει καμπυλωθεί με σφυρί ή από την πίεση των πινακίδων.	A flat back, derives from a flat textblock spine when the latter is not rounded by hammering or by the pressure of the boards.	flat back, square back		Ράχη	
		καμπύλη ράχη	Το καμπύλιωμα της ράχης του βιβλίου που έχει προέλθει από το χτύπημα με σφυρί της ράχης του σώματος από την πίεση των πινακίδων.	The curve of the textblock spine as a result of its hammering or by the pressure of the boards.	rounded back	στρογγυλιωμένη ράχη, καμπυλωμένη ράχη	Ράχη	
		καμπυλωμένη ράχη	Η διαδικασία της διαμόρφωσης της ράχης του σώματος σε πηλίτσι 1/3 του κύκλου, η οποία έλκαστε προκαλεί το κοίλωμα των πρόσθιων σελίδων. Δημιουργείται είτε από χτύπημα με σφυρί είτε από την πίεση των πινακίδων.	The process of bowing the textblock spine to about 1/3 of the circle, which results in the concave shape of the foredge. It is created either by hammering the text block or by the pressure of the boards.	rounding, backing	σφόνισμα της ράχης, στρογγυλιωμένη της ράχης, καμπύλιωμα της ράχης	Ράχη	
		κίτυ μέρος ράχης	Το μέρος της ράχης που αντιστοιχεί στο κίτυ κεφαλάρι.	The part of the spine corresponding to the tailband.	tail of the spine	βύση	Ράχη	
		λεία ράχη	Η ράχη του βιβλίου που δεν φέρει εζονώματα.	The spine of the book which has no raised sewing supports.	smooth spine		Ράχη	
		πριονισμα ράχης	Η διαδικασία εγχοπών τριγωνικών σχημάτων στη ράχη με πριόνι ή μαχαίρα.	The process of cutting triangular notches on the textblock spine, using a saw or knife.			Ράχη	

Εικ. 13.
Αναβαθμής.
Επιλογή της ενότητας «ράχη» στη
βάση Ορολογίας Σταχώσεων

 Ορολογία Σταχώσεων		ΑΡΧΙΚΗ	ΤΟ ΕΡΓΟ	ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ	ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ	ΕΛΙΞΗ
Όρος	Ερμηνεία	Εννόηστος όρος	Εννόηστος όρος	Συνώνυμα / Σημειολογικοί όροι	Ενότητα	Εικόνα
άνω κεφαλί	Το κεφάλι στο άνω τμήμα της ράχης.	The endband on the upper side of the spine.	headband	κεφαλί κεφαλού	Κεφαλί	
δευτερεύον κεφαλί	Το κεφάλι το οποίο πλέκεται πάνω στο πρωτεύον για διακοσμητικούς λόγους.	The endband which is sewn on the primary endband for decorative purposes.	secondary endband	διακοσμητικό κεφαλί	Κεφαλί	
κάτω κεφαλί	Το κεφάλι στο κάτω τμήμα της ράχης.	The endband at the tail of the spine.	tailband	κεφαλί ποδιού	Κεφαλί	
κλωστή	Επίχρησι της ράχης, στην άνω και την κάτω πλευρά της, στρωμαμένη στο εσωτερικό των τυχών. Αποτελείται από κλωστές που κλωστούν και πλέκονται γύρω από ένα υποστήριγμα που είναι φτιαγμένο από εύκαμπτο υλικό. Για τη διακόσμηση του κεφαλαίου χρησιμοποιούνται χρωματιστές κλωστές (μασεματέ ή λινάρι, π.χ. κτηριακές βελανιδιές) το κεφαλί μπορεί να στερεωθεί και στις πλαισιώσεις. Το κεφαλί μπορεί να είναι μια πλεγμένη εκ των προτέρων ενότητα που επεκτείνεται στην άνω και την κάτω πλευρά της ράχης του σώματος του βιβλίου.	It is used as strengthening/reinforcement of the upper and lower part of the spine, fixed in the fold of the gutterings. It consists of threads, sewn around a support made of a flexible material. Coloured threads (silk or linen) can be used for the decoration of the endbands. In historical bindings, the endbands can be attached on the boards. The endband could also be a pre-sewn reinforcement that is affixed to the upper and lower side of the spine of the textblock.	endband	ροπαλού	Κεφαλί	
πλέξη κεφαλαίου	Η τεχνική κατασκευής του κεφαλαίου.	The construction technique of the endband.	sewing endbands	ροπή κεφαλαίου	Κεφαλί	
πυκνωτό	Η μέση γραμμή γραμμι στο άνω ή κάτω μέρος του κεφαλαίου, που σχηματίζεται κατά την πλέξη του.	The thin belted stitch at the upper or lower part of the endband, formed during its sewing.	bead	κόκκινη γραμμή	Κεφαλί	
πρωτεύον κεφαλί	Κεφαλί, συνήθως μονόχρωμο με βελανιδιές ενσωματωμένο πάνω στο πλέκεται απευθείας πάνω στο υποστήριγμα του κεφαλαίου. Συχνά διακοσμείται με το δευτερεύον κεφαλί.	An endband, usually monochrome, primarily used to reinforce the spine. It is sewn directly on the core cord and it is often decorated with a secondary endband.	primary endband		Κεφαλί	
στερέωση κεφαλαίου	Το πέρασμα της κλωστής πλέξης του κεφαλαίου στο εσωτερικό των τυχών, συνήθως κάτω από το πρόγραμμα ροής και πιθανώς και στις πλαισιώσεις. Με τον τρόπο αυτό επιτυγχάνεται η στερέωση του κεφαλαίου στο σώμα ή και στις πλαισιώσεις του βιβλίου.	The passing of the thread used for the endbands into the lower part of the gutterings, usually lower than the kettle stitch and occasionally into the boards. In this way, the lacing of the endband on the textblock and the boards is achieved.	stied down		Κεφαλί	
υποστήριγμα κεφαλαίου	Στήριγμα κατασκευασμένο από σπινό, περιγραμνι, δέρμα, κ.λ. γύρω από το οποίο πλέκεται το κεφαλί.	Stem made of flax cords, parchment, leather, etc., around which is the endband is sewn.	core cord, band, base, anima, aim	αναβαθίδα, στήριγμα βλάση του κεφαλαίου	Κεφαλί	

Εικ. 14. Αναβαθμίες, Επιλογή ενότητας «κεφαλί» στη βάση Ορολογίας Σταχώσεων

 Ορολογία σταχώσεων	ΑΡΧΙΚΗ	ΤΟ ΕΡΓΟ	ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ	ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ	ΕΛ EN		
Γενική Αναζήτηση <input type="text"/> Ενότητα Κλείστρα x Αναζήτηση Ορου Αναζήτηση Ορου Αναζήτηση Ξενόγλωσσου Ορου Αναζήτηση Ξενόγλωσσου Ορου	Όρος	Ερμηνεία	Ξενόγλωσση ερμηνεία	Ξενόγλωσσοί όροι	Συνώνυμα / Συμπληρωματικοί όροι	Ενότητα	Εικόνα
βάση κλείστρου		Το μεταλλικό έλασμα ή δέρμα πάνω στο οποίο στερεώνεται το κινητό τμήμα του κλείστρου πάνω στην πινακίδα. Στην περίπτωση των δερμάτινων /υφασμάτινων ταινιών ή πλεξίδων, η βάση συμπίπτει με την αγείρωσή τους στις πινακίδες, με εμφανείς συνήθως απολήξεις.	The metal plate or leather onto which the moving part (hasp) of the fastening is secured to the board. In the case of leather, textile tapes or plaits, the back plate is the same as their anchoring on the boards, with usually pronounced endings.	back plate		Κλείστρα	
διαδέτης		Υφασμάτινες ταινίες ή δερμάτινα κορδόνια, συνήθως σε ζεύγη, που χρησιμοποιούνται για τη συγκρότηση του σώματος του βιβλίου. Προσαρτώνται στην πρόσθια όνυ ή κάτω πλευρά του καλύμματος.	Tapes/ribbons or leather straps, usually in pairs, used to hold the textblock together. They are attached to the foredge, head or tail side of the cover.	ties		Κλείστρα	
θηλέωο		Η απόληξη του κινητού μέρους του κλείστρου. Μπορεί να έχει μορφή δακτυλίου ή αγκίστρου.	The ending of the moving part of the fastening. It may look like a ring or a hook.	side-pin catch, catchplate ring	θηλυκαυτήρι, κρηκός κλείστρου	Κλείστρα	
κινητό τμήμα του κλείστρου		Το αρθρικό τμήμα του κλείστρου που συνδέει τις δύο πινακίδες. Μπορεί να αποτελείται από μία ή περισσότερες δερμάτινες λωρίδες, πλεγμένες ή όχι, που σχηματίζουν ένα είδος αλυσίδας, ή μεταλλικές αλυσίδες, ή μεταλλικό έλασμα.	The moving part of the fastening that connects the two boards. It may consist of one or more leather straps, plaited or not, forming a kind of chain, or a metal plate.	hasp, strap		Κλείστρα	
κλείστρο		Είδος συνόστου που συγκρατεί το σώμα του βιβλίου σταθερό ανάμεσα στις δύο πινακίδες. Αποτελείται από τρία μέρη, το σταθερό και τη βάση, που προσαρτώνται στις πινακίδες, και το κινητό που τα συνδέει. Τα κλείστρα συνήθως τοποθετούνται στην πρόσθια πλευρά του βιβλίου.	Type of fasteners holding the textblock stable between the boards. It consists of three parts, the pin and the back plate, which are attached to the boards, and the hasp that couples them. The fastenings are usually placed at the fore edge of the book.	fastening, clasp	πόρπη, κομβόθηλο, κομβόθηγη	Κλείστρα	
σταθερό τμήμα του κλείστρου		Το τμήμα του κλείστρου, που βρίσκεται προσαρτημένο στη μία πινακίδα και πάνω στο οποίο εφαρμόζει το θηλέωο.	The part of the fastening that is secured on the board and onto which the hasp latches.	pin, catch plate		Κλείστρα	

Εικ. 15. Αναβαθμίες. Επιλογή ενότητας «κλείστρα» στη βάση Ορολογίας Σταχώσεων

ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ ΚΑΙ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΚΩΔΙΚΩΝ

Ζωή Γκιννή

Υπηρεσία Συντήρησης - Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος

Εισαγωγή

Η διατήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς, η απόδοσή της στις επόμενες γενεές και η επαφή της με την κοινωνία είναι θεμελιώδεις στόχοι φορέων όπως τα μουσεία, οι βιβλιοθήκες και τα αρχαία. Τα αντικείμενα που επιλέγονται να συντηρηθούν φέρουν σημασίες με ιδιαίτερη αξία σε αισθητικό, κοινωνικό, συμβολικό ή γνωσιακό επίπεδο. Βεβαίως, μέσα στην πορεία της ζωής του αντικειμένου, οι αποδιδόμενες σημασίες του μπορούν να αλλάξουν, εφόσον αλλάξει ο σκοπός που εξυπηρετούσαν δυνάμει των επιταγών και των αξιών του ευρύτερου πολιτισμικού περιβάλλοντος στο οποίο δημιουργήθηκαν. Οι κώδικες θα χρησιμεύσουν στην παρούσα εργασία ως παράδειγμα ιστορικού αντικειμένου όπου συναντάται ακριβώς αυτός ο πολυδιάστατος και μεταβαλλόμενος χαρακτήρας των νοημάτων του.

Μια από τις σημαντικότερες ενέργειες των φορέων για τη διατήρηση και την προβολή της πληροφορίας των αντικειμένων είναι η τεκμηρίωση, η οποία εξυπηρετεί τον σκοπό της οργάνωσης, της διατήρησης και της επέκτασης της γνώσης. Πρόκειται για τη διαρκή καταγραφή των συγκεντρωμένων πληροφοριών και της παραγόμενης γνώσης γύρω από το αντικείμενο στην πορεία του μέσα στο χρόνο, δηλαδή τον συνδυασμό κρίκο μεταξύ της διαρκούς έρευνας και της ιστορίας του αντικειμένου. Παράλληλα, υποστηρίζει επιστημονικά και διοικητικά ενέργειες, όπως είναι η συντήρηση των συλλογών και οι εκθέσεις, φυσικές και ψηφιακές, οι οποίες είναι ο τόπος επαφής μεταξύ των αντικειμένων και των ερευνητών ή του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου ως του αποδέκτη της πολιτιστικής κληρονομιάς.

Η συντήρηση αποτελεί μία εξελισσόμενη επιστήμη που δημιουργήθηκε για να καλύψει πολιτισμικές και αξιακές ανάγκες ανταποκρινόμενες σε συγκεκριμένες ιστορικές περιστάσεις. Κατά τη διάρκεια τη ιστορίας της, εμφανίστηκαν διαφορετικές τάσεις σε ό,τι ονομάστηκε «ηθική της συντήρησης», δηλαδή στο σύνολο των προτεραιοτήτων και των κυρίαρχων επιλογών της για τη θεώρηση των αντικειμένων της, τους στόχους του έργου της και τις αποφάσεις της για τον βαθμό και το είδος επεμβάσεων της σ' αυτά σε αναφορά με τον κοινωνικό της ρόλο και ευθύνη. Στο πλαίσιο αυτών των ζητημάτων, η συντήρηση συνδέθηκε στην εξέλιξή της με τις κοινωνικές και τις ανθρωπιστικές επιστήμες, ενώ προήγαγε τις τεχνικές της μεθόδους δια μέσου της εφαρμοσμένης έρευνας και των επιστημών των υλικών. Οι διαφορετικές συνιστώσες της, η «τεχνική», η «επιστημονική» και η «ανθρωπιστική», συμμετέχουν εξίσου στην προαναφερόμενη λήψη των αποφάσεων της και στην αντιμετώπιση των διλημάτων που ανακύπτουν. Όπως θα δειχθεί στη συνέχεια, ιδιαίτερα στην περίπτωση των κωδίκων, λόγω του βαθμού πολυπλοκότητάς τους,

εμφανίζονται προβλήματα και ερωτήματα αναφορικά με τη δέουσα προσέγγιση της συντήρησής τους που δεν έχουν εξεταστεί επαρκώς έως τώρα στο πλαίσιο των θεωριών της συντήρησης.

Η συμβολή αυτή εξετάζει ένα τμήμα των εφαρμογών της τεκμηρίωσης στο πλαίσιο της λειτουργίας των φορέων, το οποίο αφορά στην ιστορική, παλαιογραφική, κωδικολογική και αρχαιομετρική έρευνα, τη συντήρηση αλλά και τη διάχυση της πληροφορίας μέσω των εκθέσεων και της προβολής του υλικού. Εστιάζοντας περισσότερο στον τομέα της συντήρησης και μέσα από παραδείγματα συντήρησης και τεκμηρίωσης κωδίκων σε διαφορετικά περιβάλλοντα και με διαφορετικούς αποδέκτες όπως τα μουσεία, οι βιβλιοθήκες ή τα αρχεία, θα επιχειρηθεί η ανάδειξη του ρόλου της τεκμηρίωσης για τη διατήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς, τη διαχείριση της πληροφορίας και την παραγωγή γνώσης. Τέλος, η παρούσα εργασία στοχεύει στην ανάδειξη της σημασίας της συνεργασίας των εμπλεκόμενων μερών στις εργασίες τεκμηρίωσης, μέσα από τον συντονισμό των ενεργειών, την υπέρβαση των προβλημάτων επικοινωνίας, και τη διαμόρφωση μιας ενιαίας μεθοδολογικής προσέγγισης.

Η συντήρηση, προϊόν του χρόνου και του πολιτισμού

Η συντήρηση σήμερα αποτελεί έναν αυτόνομο κλάδο που απαιτεί ειδικές γνώσεις και δεξιότητες. Τον τελευταίο αιώνα, εξελισσόταν σταδιακά, διευρύνοντας το πεδίο εφαρμογής της και αναπτύσσοντας τις επιστημονικές μεθόδους της και τις δεοντολογικές αρχές της. Ενώ κατά τον 19ο αιώνα οι συντηρητές δεν δίσταζαν να προχωρήσουν σε επεμβάσεις αποκατάστασης, τροποποιώντας τα αντικείμενα εργασίας τους, τον επόμενο αιώνα, ειδικά στις περιπτώσεις των έργων τέχνης και των αρχιτεκτονικών μνημείων, υιοθετήθηκε μια διαφορετική στάση που έθετε ως κύριο πρόταγμα την ελαχιστοποίηση των παρεμβάσεων και τον έλεγχο του αποτελέσματος της συντήρησης ή της αποκατάστασης. Σε αυτή την στροφή του τρόπου προσέγγισης συνέβαλλαν σημαντικά οι κλασικές θεωρίες συντήρησης που αναπτυχθήκαν στις αρχές του 20ού αιώνα, οι οποίες χαρακτηρίζονται από την εστίασή τους στον αντικειμενισμό και την αναζήτηση της αλήθειας του αντικειμένου (Muñoz Viñas 2005, 69).

Ο Cesare Brandi, ένας από τους θεμελιωτές των κλασικών θεωριών της συντήρησης, αφιέρωσε μεγάλο μέρος των προβληματισμών του στην αναγνώριση της αισθητικής διάστασης των αντικειμένων. Στο έργο του *Θεωρία της Αποκατάστασης* (1963), που αποτελεί σημείο αναφοράς έως σήμερα, ο Brandi βλέπει τη συντήρηση και την αποκατάσταση ως «μεθοδολογικές στιγμές», δηλαδή, ως μέσα αναγνώρισης της αισθητικής και φυσικής παρουσίας του έργου τέχνης. Βασίζοντας τη θεωρία του στο τεκμήριο της ατομικότητας του δημιουργού και τη μοναδικότητα του αποτελέσματος της δουλειάς του, αποδίδει υψηλή αξία στη διατήρηση της αυθεντικότητας του αντικειμένου συντήρησης, αντιμετωπίζοντάς το ως ένα οργανικό σύνολο σχέσεων μεταξύ των συστατικών του μερών και όχι ως ένα απλό άθροισμά τους (Hölling, 2017, 91). Η προσοχή που επέστησε ο Brandi στους παράγοντες που προσδίδουν αισθητική αξία στο αντικείμενο ως βασικές παραμέτρους για τη λήψη των αποφάσεων συντήρησης, *συνετέλεσε* στην επαναξιολόγηση των μέχρι τότε προτεραιοτήτων.

Ο Brandi θέτει ως αξίωμα την ελαχιστοποίηση της υποκειμενικής προτίμησης (γούστο) στη διαδικασία λήψης αποφάσεων για τη συντήρηση και θεωρεί μη αποδεκτή κάθε «δημιουργική» ή «καλλιτεχνική» επέμβαση, καθώς ο συντηρητής δεν πρέπει ποτέ να μιμείται ή να υποκαθιστά τον καλλιτέχνη. Η συντήρηση πραγματεύεται το αντικείμενο στο παρόν και όχι στη στιγμή της

δημιουργίας του (Hölling, 2017, 91). Δια μέσου της προσέγγισης αυτής αναπτύχθηκε η αρχή της αντιστρεψιμότητας, η οποία υποστηρίζει ότι οι εργασίες συντήρησης δεν πρέπει να επηρεάζουν το αντικείμενο ως προς τα υλικά κατασκευής του και τις σημασίες που αυτό φέρει. Παρότι καινοτόμος για την εποχή της, η αρχή αυτή σήμερα παραμένει μια δεοντολογική ουτοπία, καθώς αναγνωρίζεται ευρέως ότι είναι πρακτικά αδύνατη η εφαρμογή της, καθώς η συντήρηση αναπόφευκτα αλλάζει είτε το υλικό (π.χ. μέσω του καθαρισμού ή των προσθηκών) είτε την πρόσληψη ενός αντικειμένου (π.χ., μέσω διαδικασιών ανάλυσης ή αποκατάστασης), ή πιθανόν και τα δύο (Muñoz Viñas 2005, 186). Ως συνέχεια της «αρχής της αντιστρεψιμότητας», αναπτύχθηκε η «αρχή της ελάχιστης επέμβασης», η οποία προφυλάσσει από ανεπιθύμητες υλικές και μορφικές αλλαγές, διατηρώντας παράλληλα την επιδίωξη της μακροχρόνιας διατήρησης του αντικειμένου και τους αρχικούς στόχους που είχαν τεθεί κατά τη λήψη των αποφάσεων συντήρησης. Εκτός τούτου, ο περιορισμός των επεμβάσεων και η κατά το δυνατόν διατήρηση του αρχικού υλικού, δίνει τη δυνατότητα περαιτέρω διερεύνησής του στο μέλλον.

Επιπλέον, η ανάγκη της αναγνώρισης και της ταυτοποίησης των πρωτότυπων και μη υλικών, οδήγησε στην εισαγωγή των θετικών επιστημών στη συντήρηση από τα μέσα του 19ου αιώνα. Το γεγονός αυτό αποτέλεσε ένα σημείο τομής για την ιστορία της συντήρησης, καθώς άλλαξε ο χαρακτήρας της από μια κυρίως (καλλι)τεχνική δραστηριότητα σε επιστημονική. Η «επιστημονική συντήρηση» διαθέτει ένα στέρεο θεωρητικό υπόβαθρο που προηγείται των επεμβάσεων της και αιτιολογεί επαρκώς τις ακολουθούμενες επιλογές και μεθόδους. Η αμιγώς «επιστημονική συντήρηση» στηρίζεται στις αρχές του επιστημονικού θετικισμού ως προς τη θεώρηση της αντικειμενικότητας (Hölling 2017, 90).

Στο ερώτημα «**τί είναι συντήρηση σήμερα;**», η Hölling (2017, 87) απαντά ότι η σύγχρονη συντήρηση δεν στοχεύει απλώς στη διαφύλαξη των αντικειμένων από την υλική φθορά, αλλά ασχολείται πλέον και με την «υλικότητα», όχι μόνο με το «υλικό». Η υλικότητα αφορά στον τρόπο με τον οποίο σημασιοδοτούνται τα αντικείμενα δια μέσου της επίδρασης των αλλαγών του χρόνου και του τόπου, του κοινωνικού περιβάλλοντος, των επικρατούσων αξιών, των πολιτικών, της οικονομίας και των πολιτισμικών προταγμάτων. Επιπλέον, πέρα από την ενασχόληση της συντήρησης με το «αντικείμενο» (τέχνηργο, μνημείο), σημαντικό μέρος της αποτελεί η επικοινωνία του έργου της με τους «δέκτες», δηλαδή οι τρόποι μετάδοσης των παραδόσεων, της μνήμης, των δεξιοτήτων, της τεχνικής και της γνώσης, είτε η τελευταία υποδηλώνεται άμεσα ή έμμεσα, ενσωματωμένη ή μη. Η συντήρηση δομείται πλέον ως ένας συνδυασμός ποικίλων θεωρητικών προσεγγίσεων και αντίστοιχων πρακτικών κατευθύνσεων, οι οποίες δεν προσβλέπουν απλώς στο βέλτιστο αποτέλεσμα αναφορικά με το παρόν, ούτε ανταποκρίνονται απλώς στο ενδιαφέρον μιας περιορισμένης ομάδας ανθρώπων, αλλά οφείλουν να συμπεριλάβουν στα κριτήριά τους την οπτική του μέλλοντος και την ευθύνη της προστασίας των πολιτιστικών αγαθών από την απώλεια και τη φθορά, διαφυλάττοντας την πολιτιστική κληρονομιά και συμβάλλοντας στη διατήρηση της μνήμης. Δεδομένου ότι η γνώση, η μνήμη και η εμπειρία συνδέονται με τον υλικό πολιτισμό και η συντήρηση συμβάλλει στην επέκταση της ζωής των προϊόντων του πολιτισμού αυτού στο μέλλον, μπορούμε να αντιληφθούμε καθαρά την κρισιμότητα του ρόλου της μέσα από τη συνάφεια της με τη διάρκεια, τη μετάδοση και τη λήψη (Matero, 2011, 1).

Σήμερα, στον τομέα της συντήρησης έχουν δημιουργηθεί νέες προοπτικές μέσω της συνεργασίας με τις θετικές και τις κοινωνικές επιστήμες. Εκτός αυτού, με την εξέλιξη των θεσμικών

πλαισίων και των επικρατουσών αντιλήψεων στον χώρο του πολιτισμού, η συντήρηση επαναπροσδιορίζεται και αναπροσαρμόζει τις προσεγγίσεις της. Από τα τέλη του 20ού και τις αρχές του 21ου αιώνα, αρχίζει μια πιο συστηματική επανεξέταση των αξιών και της ηθικής της συντήρησης. Τυπικά δείγματα αυτής της τάσης είναι τα έργα των Avrami, E., et al. (2000), Price, S., et al. (1996), Pearce, S.M. (1994), Oddy, A. et al. (1999), Baer, N.S. and Snickars, F., επιστ. επιμ. (2001) και Muñoz Viñas, S. (2003, 2009). Μερικές δεκαετίες μετά, αρχίζει η συζήτηση και η επανεξέταση θεμάτων ηθικής στον τομέα της συντήρησης, όπως φαίνεται από τα συνέδρια του ICOMOS (2018) και του ICOM (Κυότο, 2019), το νέο έργο του Salvador Muñoz Viñas με τίτλο «On Theoretical and Ethical Principles in Conservation» (Αύγουστος 2020), αλλά και από το πλήθος των ερευνητών που ασχολούνται με θεωρητικά προβλήματα συντήρησης, συνδεδεμένα με συγκεκριμένες μορφές της πολιτιστικής κληρονομιάς. Ως τώρα σημειώνεται ένα σημαντικό κενό στη συστηματική εξέταση της γραπτής πολιτιστικής κληρονομιάς (βιβλία, αρχεία) στο πλαίσιο των θεωριών αυτών, οι οποίες επικεντρώνονται κυρίως σε αρχιτεκτονικά μνημεία και έργα τέχνης.

Σύμφωνα με τον Muñoz Viñas (2005, 175), η σύγχρονη θεωρία της συντήρησης δεν τη συσχετίζει με την «αλήθεια» αλλά με «νοήματα ή έννοιες». Εκτός από τη συντήρηση του αντικειμένου, συνεισφέρει στη διατήρηση τριών βασικών σημασιών του με βάση τον ορισμό του Michalski, οι οποίες είναι:

1. Το νόημα ενός αντικειμένου από τη σκοπιά του επιστημονικού ενδιαφέροντος, οπότε η συντήρηση διασφαλίζει ότι αυτό μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως μέσο επιστημονικών αποδείξεων στο παρόν και στο μέλλον
2. Οι κοινωνικές και συμβολικές-πολιτισμικές σημασίες που φέρει το αντικείμενο
3. Οι συμβολικές-συναισθηματικές αξίες που φέρει το αντικείμενο για ένα άτομο ή μικρές ομάδες ατόμων

Η «ανθρωπιστική συντήρηση» εκφράζει μια σύγχρονη τάση της συντήρησης που προβάλλει την αντίληψη του ρόλου της υπό το πρίσμα της σύνδεσής της με τον πολιτισμό και τις αξίες που τον καθορίζουν. Αυτή η προσέγγιση ορμάται από τη θεώρηση των πολλαπλών αναφορών που δομούν ένα δίκτυο σχέσεων μεταξύ των ανθρώπων και των αντικειμένων-προϊόντων του ανθρώπινου πολιτισμού (Hölling 2017, 90). Επομένως, ξεπερνώντας σταδιακά τις παραδοσιακές προσεγγίσεις της συντήρησης ως τεχνικής εργασίας εστιασμένης αποκλειστικά στο ίδιο το αντικείμενο, τα τελευταία χρόνια τείνουμε όλο και περισσότερο στη διερεύνηση των πολλαπλών σημασιακών διασυνδέσεων των αντικειμένων με τους δέκτες τους, οπότε αναδεικνύεται συνάμα και η κοινωνική ευθύνη των συντηρητών. Σε αυτή την επιδίωξη, η «ανθρωπιστική» προσέγγιση αναδεικνύει τον κοινωνικό ρόλο της συντήρησης, δίνοντας έμφαση στην επικοινωνία μεταξύ των αντικειμένων και των δεκτών τους, οπότε διαπιστώνεται πλέον με σαφήνεια η μετατόπιση του ενδιαφέροντος στα υποκείμενα και στους παράγοντες εκείνους που διαμορφώνουν τη σχέση τους με τα υπό συντήρηση αντικείμενα (Muñoz Viñas, 2005, 147).

«Αυθεντικότητα» και συντήρηση

Το κύριο ερώτημα επί του οποίου τίθεται η σχέση ηθικής και συντήρησης είναι το είδος και ο βαθμός της επέμβασης στο αντικείμενο, στο μέτρο που αυτή θα οδηγήσει σε αλλοιώσεις στοιχείων της ταυτότητάς του. Σε αυτή την περίπτωση, το διακύβευμα των επιπτώσεων των επεμβάσεων συντήρησης εξετάζεται υπό το πρίσμα της διατήρησης της αυθεντικότητας και της διαφύλαξης της ακεραιότητας του αντικειμένου. Η αυθεντικότητα εδώ λαμβάνει τη σημασία της μοναδικότητας του αντικειμένου, η οποία μπορεί να θεωρηθεί ως συνώνυμη της ταυτότητάς του, δηλαδή της

ενότητας που προϋποθέτουμε γι' αυτό και η οποία μπορεί να αναλυθεί στο σύνολο των εγγενών και επίκτητων χαρακτηριστικών του και των σημασιών που αποκτά στο ιστορικά εξελισσόμενο δίκτυο αναφορών του. Εφόσον μιλάμε για ιστορικά αντικείμενα με μεγάλη διάρκεια ζωής, ο παράγοντας του χρόνου δεν επιτρέπει μια στατική θεώρηση αυτής της ταυτότητας, καθώς το αντικείμενο αλλοιώνεται και διαφοροποιείται ακόμα και ως προς εγγενή, συνυφασμένα με την ίδια τη δημιουργία του, χαρακτηριστικά του, όπως τα υλικά ή ο σκοπός του. Συνεπώς, η προαναφερόμενη σημασία της ταυτότητας περιλαμβάνει το σύνολο των υλικών, λειτουργικών και σημασιολογικών διαφοροποιήσεων του αντικειμένου στην πορεία του χρόνου, και μάλιστα στον βαθμό που μπορεί να μην είναι τελικά εφικτή η απόδοση μιας σταθερής ουσίας σ' αυτό, και συνακόλουθα η έννοια της αυθεντικότητας να αποδομείται δια μέσου της ίδιας της τής εμβάθυνσης. Ο Muñoz-Viñas (2002, 2009, 2011) θεωρεί λόγου χάριν ότι η απόδοση της αυθεντικότητας περιορίζεται στην πράξη μόνο στην τρέχουσα κατάσταση του αντικειμένου, καθώς άλλες προγενέστερες καταστάσεις του θεωρούνται εντελώς πλασματικές. Ωστόσο, η αυθεντικότητα αποτελεί εν προκειμένω έναν τεχνικό όρο ο οποίος, ακόμα και αν αναιρείται στην ανάλυσή του και δεν βρίσκει ακριβή εφαρμογή σε υπαρκτά αντικείμενα, μπορεί να αποτελέσει τον άξονα γύρω από τον οποίο τίθεται ο όλος προβληματισμός, καθώς και να φωτίσει δια μέσου της εξέτασής του τις ποιότητες εκείνες που θα επιλεγούν ως οι πλέον σημαντικές προς διαφύλαξη για το εκάστοτε αντικείμενο.

Σύμφωνα με την Clavir (2002), η «κλασική» συντήρηση δίνει έμφαση σε τρία είδη ακεραιότητας: τη φυσική, την αισθητική και την ιστορική. Η φυσική ακεραιότητα αναφέρεται στα υλικά συστατικά του αντικειμένου, τα οποία δεν μπορούν να μεταβληθούν χωρίς να παραβιαστούν, η αισθητική αφορά τις αισθητικές ποιότητές του και τέλος η ιστορική αφορά στα στοιχεία που η ιστορία έχει αποτυπώσει πάνω στο αντικείμενο, τη δική του, ιδιαίτερη ιστορία. Σε μια κάπως διαφορετική προσέγγιση, ο Muñoz Viñas (2003) διέγνωσε ότι για τις κλασικές θεωρίες η «ακεραιότητα» ενός αντικειμένου έγκειται σε τέσσερις κύριους παράγοντες: (1) στα υλικά συστατικά του, (2) στα αντιληπτά χαρακτηριστικά του, (3) στην πρόθεση του καλλιτέχνη/κατασκευαστή και (4) στην αρχική του λειτουργία (Muñoz Viñas 2009, 66).

Ο Scott (2016, 296) θεωρεί ότι η αυθεντικότητα έχει τρεις κύριες μορφές, την «εννοιολογική», την «υλική» και την «αισθητική/ιστορική». Η «εννοιολογική» καλύπτει τη σημασιολογική, την ερμηνεία και την πρόσληψη του αντικειμένου στο εκάστοτε πολιτισμικό πλαίσιο θεώρησής του και αφορά κυρίως σε έργα τέχνης που έχουν συγκεκριμένο χρόνο ζωής (self-destructive) και των οποίων η άυλη πτυχή τους έχει εξέχουσα σημασία. Η σχεδίαση, το είδος των υλικών και η τεχνική τοποθετούνται μεταξύ της μορφής της αισθητικής αυθεντικότητας και της υλικότητας ενός έργου τέχνης ή ενός μνημείου. Οι αποφάσεις για τη συντήρηση συχνά εστιάζουν σε μία από αυτές τις τρεις μορφές της αυθεντικότητας, αναλόγως προς την εκτίμηση του αντικειμένου. Για παράδειγμα, η «αυθεντικότητα του υλικού» μπορεί να θεωρηθεί λιγότερο σημαντική από την «εννοιολογική», οπότε στην περίπτωση αυτή τα αρχικά υλικά μπορούν να αντικατασταθούν, ή μπορεί να θεωρηθεί ότι είναι πιο κρίσιμο να διαφυλαχθεί η ιστορική αυθεντικότητα από το να επιχειρηθεί η επιστροφή στην «αυθεντικότητα του υλικού» του πρωτότυπου (Scott 2015, 303). Εφόσον λοιπόν η αυθεντικότητα, με τη σημασία μιας πρωταρχικής κατάστασης, δεν μπορεί να διατηρηθεί δυνάμει της αναπόφευκτα αλλοιώσιμης φύσης κάθε ιστορικού αντικειμένου, είναι αναγκαία η λήψη των αποφάσεων συντήρησης με γνώμονα την αξιολόγηση των παραμέτρων της αυθεντικότητας του αντικειμένου ανάλογα με την εκάστοτε περίπτωση.

Σύμφωνα με τον Matero (2011, 1), η συντήρηση ασχολείται με τρεις παραμέτρους σε θεωρητικό και πρακτικό επίπεδο: τη μορφή (form), την ύλη/δομή (fabric) και τη λειτουργία (function). Σ' αυτήν την περίπτωση υπονοείται η ιδέα της διατήρησης της επαφής με το παρελθόν μέσω της ταυτοποίησης, της μετάδοσης και της προστασίας αυτού που θεωρείται σημαντικό για το παρόν, και τούτο συνεπάγεται ότι ένα βασικό χαρακτηριστικό της συντήρησης πρέπει να είναι η ισορροπημένη προσέγγιση ανάμεσα στα εγγενή και τα επίκτητα χαρακτηριστικά του αντικειμένου. Η συντήρηση καλείται να επεκτείνει τη ζωή ενός αντικειμένου χωρίς να εμμένει στο δέον μιας αρχικής μορφής ή κατάστασης, διατηρώντας συγχρόνως τον σεβασμό στις προθέσεις του δημιουργού.

Στην καταγραφή της υλικής και σημασιολογικής «βιογραφίας» ενός αντικειμένου υπάρχουν πολλές και διαφορετικές προσεγγίσεις αναφορικά με τις παρελθοντικές επεμβάσεις που έχουν ενσωματωθεί στην ταυτότητά του. Για παράδειγμα, εάν ένας κώδικας στη γένεσή του αντιστοιχεί στην πρώτη εκδοχή του, οι «φθορές» που εμφανίζει αφορούν στις κατασκευαστικές ατέλειες των υλικών και διατηρούνται ως ιστορικές. Οι επόμενες εκδοχές προκύπτουν συνήθως από τη γήρανση των υλικών μέχρι να ξεκινήσουν οι πρώτες ιστορικές παρεμβάσεις, οπότε έχουμε πλέον τη δεύτερη εκδοχή του. Στην περίπτωση των κωδίκων, οι ιστορικές παρεμβάσεις έχουν συνήθως πολλά προτερήματα, καθώς είναι σαφείς στον στόχο τους, εμφανείς, αντιστρέψιμες και χρησιμοποιούν φυσικά, παραδοσιακά υλικά. Για παράδειγμα, σε περγαμηνά χειρόγραφα συχνά συναντούμε επιδιορθώσεις σχισιμάτων της περγαμηνής μέσω ραφής, οι οποίες χαρακτηρίζονται από μία πρωτόγονη απλότητα που τις καθιστά αισθητικά ευχάριστες και τις εντάσσει ως αναπόσπαστο στοιχείο της ταυτότητας του αντικειμένου. Με το πέρασμα του χρόνου, έχουμε διαφορετικές εκδοχές της γήρανσης του αντικειμένου και των ιστορικών επεμβάσεων, μέχρι την επόμενη παρέμβαση που θα μας δώσει την τρίτη εκδοχή. Η εκδοχή αυτή μπορεί να αφορά πολλαπλές επεμβάσεις περιορισμένου αντίκτυπου στο αντικείμενο, μέτριες παρεμβάσεις αντικατάστασης φθαρμένων μερών ή και σημαντικές αλλαγές στη σύνολη δομή του. Σε αυτή την περίπτωση ο στόχος της επέμβασης είναι η αποκατάσταση της λειτουργίας του κώδικα (δυνατότητα χειρισμού) χωρίς να δίδεται καμία προσοχή στη μορφή ή το υλικό του. Πιθανώς μια τέταρτη εκδοχή θα ήταν η επαναστάχωση του κώδικα με μια βιβλιοδεσία που κρίνεται ότι συνάδει ιστορικά με το σώμα. Εάν εξετάσουμε την αυθεντικότητα με βάση την τριμερή της παραμετροποίηση (εννοιολογική, υλική και ιστορική/αισθητική), οι παρεμβάσεις αυτές επηρεάζουν κάθε φορά περισσότερο ή λιγότερο τις παραμέτρους αυτές.

Επιπροσθέτως, δεν παραμένει σταθερή ούτε η αντίληψη της συντήρησης ενός αντικειμένου ως προς την ισορροπία της σχέσης μεταξύ της ηλικίας του και της φθοράς του. Ο τρόπος που αντιμετωπίζεται η φθορά μεταβάλλεται κοινωνικο-ιστορικά, καθώς εξαρτάται από τη γενικότερη κοινωνική ηθική ενός τόπου και μιας περιόδου. Εάν δεχτούμε τη γήρανση ως μια φυσική διαδικασία που, πέραν της ορατής αλλαγής, συνεπάγεται και την παρουσία ενός σημαντικού ιστορικού φορτίου, είμαστε ανεκτικοί στην αλλαγή της μορφής ως αποτέλεσμα της ηλικίας. Ένα αναλογικό παράδειγμα είναι η αποδοχή και ο σεβασμός στη γήρανση του ανθρώπου ως επακόλουθο και ένδειξη της φυσικής πορείας της ζωής που εντάσσεται απολύτως στην ταυτότητά του. Με την ίδια δεκτικότητα μπορεί να αντιμετωπιστεί η φθορά των πολιτιστικών αγαθών, ως ένα κομμάτι που μπορεί να επιβραδυνθεί μεν, αλλά μπορεί (ή πρέπει) να είναι εμφανές.

Εικόνα 1.
ΕΒΕ 286, Θεολογικό, Λόγοι διαφόρων Πατέρων και Διδασκάλων της Εκκλησίας, Βίοι και Μαρτύρια αγίων, 15ος αιώνας. Αυθεντική βιβλιοδεσία μετά από περιορισμένες (σωστικές) επεμβάσεις συντήρησης. (Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος).

Η τελική απόφαση για τη συντήρηση ενός αντικειμένου μπορεί να μην αναιρεί τις προηγούμενες εκδοχές του, αλλά έχει επιπτώσεις στη μεταγενέστερη ιχνηλάτησή τους, καθώς οι επεμβάσεις συντήρησης είναι συνήθως μη αναστρέψιμες, μη ανιχνεύσιμες και, δυστυχώς, όχι πάντα καταγεγραμμένες ή προσβάσιμες. Η τελική εκδοχή της συντήρησης και η προβολή της δικής μας εκδοχής, στηρίζεται μεν σε συγκεκριμένα διεπιστημονικά επιχειρήματα, αλλά θα πρέπει να εξετάζεται υπό τη βαρύτητα της απόφασής της και την αναλυτική τεκμηρίωση της διαδικασίας λήψης αποφάσεων. Σε αυτό το σημείο πρέπει να σημειωθεί ότι η τεκμηρίωση μπορεί να λειτουργήσει ως βασικό και απολύτως αναγκαίο εργαλείο για την περιγραφή ενός αντικειμένου και των διαφορετικών ιστορικών του φάσεων που ταυτοποιούνται, χωρίς βέβαια να χρησιμοποιηθεί ως εργαλείο μέσω του οποίου επιδιώκεται η “εξιλέωση” για εκείνες τις επεμβάσεις εκείνες που τροποποιούν σημαντικά τις παραμέτρους της αυθεντικότητας του αντικειμένου.

Από τη θεωρία στην πράξη: η λήψη αποφάσεων στη συντήρηση

Η έως τώρα εξέταση ανέδειξε τη δυναμική της συντήρησης, η οποία καθορίζεται από τις εκάστοτε επιταγές του χωροχρονικού πλαισίου εντός του οποίου συντελείται. Μπορούν να διακριθούν δύο στάδια σε επίπεδο μεθοδολογίας: η διερεύνηση και η εφαρμογή των επεμβάσεων. Κατά το πρώτο στάδιο, η συντήρηση εμπλέκεται καθοριστικά σε ένα σύνολο ενεργειών, πιθανώς εντασσόμενο σε μια διεπιστημονική συνεργασία, οι οποίες στοχεύουν στην έρευνα, την ανάλυση, την ερμηνεία και την τεκμηρίωση στοιχείων επί τη βάσει της ιστορικής εξακρίβωσης και της πληρότητας της γνώσης του αντικειμένου. Το στάδιο αυτό αποτελεί το θεμέλιο για την επιλογή του είδους, των τεχνικών, των μεθόδων, των υλικών και του βαθμού παρεμβατικότητας του δευτέρου σταδίου.

Στο στάδιο της διερεύνησης, οι συντηρητές οφείλουν να προβούν σε μια εις βάθος εξέταση των αντικειμένων, προκειμένου να καταγράψουν τα στοιχεία της δομής και της υλικότητάς τους και εν συνεχεία να αξιολογήσουν την κατάσταση διατήρησής τους και να εντοπίσουν τυχόν τροποποιήσεις από προγενέστερες επεμβάσεις, καθώς και ενδείξεις επανάχρησης. Η τεκμηρίωση των αντικειμένων είναι συνήθως αποτέλεσμα συνεργασίας επαγγελματιών του χώρου των ανθρωπιστικών και των θετικών επιστημών, συμπεριλαμβανομένων και των συντηρητών, οι οποίοι έχουν το συγκριτικό πλεονέκτημα της απτής, καθημερινής επαφής με το αντικείμενο. Η επικοινωνία των δεδομένων μεταξύ των εξειδικευμένων συνεργαζόμενων ομάδων σε συνδυασμό με τη δική τους άμεση επαφή και γνώση του αντικειμένου, επιτρέπει στους συντηρητές να έχουν μια ολιστική εικόνα αυτού, η οποία να ανταποκρίνεται ικανοποιητικά σε ό,τι ονομάστηκε παραπάνω «ταυτότητα του αντικειμένου».

Η σύνδεση αυτού του πρώτου σταδίου με το δεύτερο, δηλαδή με την εκτέλεση των εργασιών συντήρησης, περνά μέσα από μία διαδικασία λήψης αποφάσεων, οι οποίες προηγούνται και συμπορεύονται με τις εργασίες συντήρησης. Οι αποφάσεις αυτές βασίζονται στη γνώση, τις εκτιμήσεις και την ερμηνεία που προκύπτουν κατά το πρώτο στάδιο, αλλά και στις δηλωμένες ή σιωπηρές προτιμήσεις του θεματοφύλακα ή/και άλλων εμπλεκόμενων μερών. Παρότι η πορεία των εργασιών καθορίζεται κυρίως από τους συντηρητές, πολλές κρίσιμες επιλογές στο στάδιο αυτό αποτελούν συνήθως αποτέλεσμα ενός διαλόγου με άλλους εμπλεκόμενους φορείς, όπως ιστορικούς, αρχαιολόγους, επιμελητές, μουσειολόγους, κ.ά.

Ο συνδυασμός όλων των παραπάνω οδηγεί τελικά σε μια πορεία εργασιών η οποία κατά το εκτελεστικό στάδιο παράγει ένα μοναδικό αποτέλεσμα, ένα νέο τέχνηργο, απόλυτα συνδεδεμένο με τις επιλογές των δημιουργών του, καλλιτεχνών και συντηρητών. Σύμφωνα με τον Cosgrove (1994, στο Muñoz Viñas, 2005, 148) οποιαδήποτε απόφαση για την εφαρμογή συγκεκριμένων επεμβάσεων για την αποκατάσταση ενός αντικειμένου στην «πρωτότυπή» του κατάσταση, σε μία ενδιάμεση κατάσταση, ή απλά για τη διαφύλαξή του από περαιτέρω φθορές, είναι εξ ορισμού μη-αντικειμενική και θα πρέπει να αναγνωρίζεται εξ αρχής ως τέτοια. Επομένως, η συντήρηση μπορεί να θεωρηθεί ως μια «δημιουργική παρέμβαση» που υπόκειται σε ατομικές και κοινωνικές επιλογές και διαπραγματεύσεις. Με αντίστοιχο τρόπο προσεγγίζει την τρέχουσα περίοδο (όπου δεν αξιώνεται πλέον η αντικειμενικότητα) ο Muñoz Viñas (2005, 147-48), ο οποίος αναφέρεται σε εναλλακτικούς τρόπους προσέγγισης του ζητήματος με δεδομένη την υλική και νοηματική διαφοροποίηση των αντικειμένων και την προσαρμογή της συντήρησης στις ανάγκες του εκάστοτε περιβάλλοντος και εποχής. Επομένως, εάν ο συντηρητής αποκηρύξει την αντικειμενικότητα ως απόλυτο στόχο της συντήρησης, θα ανταποκριθεί ίσως καλύτερα στα προβλήματα που έχει να επιλύσει. Περνάμε έτσι από τον «αντικειμενισμό» στον «ριζοσπαστικό υποκειμενισμό» (Radical Subjectivism).

Δεν μπορεί συνεπώς να καθοριστεί ένας απόλυτος στόχος αναφορικά με την επέμβαση της συντήρησης επειδή δεν μπορεί να καθοριστεί μια ιδανική κατάσταση μετά τη συντήρηση. Στη λήψη των αποφάσεων, σταθερά σημεία αναφοράς αποτελούν η γνώση και η πρόσληψη του αντικειμένου, οι δυνατότητες του συντηρητή, αλλά και οι υποκειμενικές εκτιμήσεις των εμπλεκόμενων μερών, οπότε η «ιδανική επέμβαση» συναρτάται από απροσδιόριστους παράγοντες και υπόκειται σε αναγκαίους συμβιβασμούς. Ανάλογα με το εκάστοτε αντικείμενο, τίθεται μεν ένας σαφής στόχος ως προς το επιθυμητό αποτέλεσμα της συντήρησής του, αλλά κατά την εφαρμογή

των επεμβάσεων παρατηρούνται συνήθως υψηλά ποσοστά αλλαγών, καθώς η ίδια η πορεία των εργασιών εμπεριέχει συχνά διαρκείς επανεξετάσεις των αποφάσεων. Η, έστω και μερική, αντιστρεψιμότητα των επεμβάσεων και η επιλογή των υλικών που θα χρησιμοποιηθούν για τη συντήρηση διασφαλίζει ότι στην περίπτωση μελλοντικών αλλαγών στόχευσης, η διαφορετική προσέγγιση θα είναι δυνατόν να πραγματοποιηθεί (Appelbaum, Himmelstein 2015, 5). Αυτό προϋποθέτει μια στέρεη θεωρητική και επιστημονική βάση για τη στήριξη των αποφάσεων, ώστε η συντήρηση να λαμβάνει θέση κατά το δυνατόν τεκμηριωμένα στα διλήμματα που τίθενται.

Το αντικείμενο μέσα στο χρόνο: Η περίπτωση των κωδίκων

Σε συνέχεια της συζήτησης περί της λήψης αποφάσεων κατά τη συντήρηση ιστορικών αντικειμένων, θα πρέπει να εξεταστούν οι τρόποι αξιολόγησης, πρόσληψης, αξιοποίησης και προβολής τους συναρτήσει της μεταλλαγής και της διεύρυνσης του αρχικού νοήματός τους. Σύνηθες παράδειγμα της μετατόπισης της αξίας και του νοήματος των αντικειμένων είναι το γεγονός ότι παρότι τα ιστορικά αντικείμενα έχουν συνήθως απωλέσει τη χρηστικότητα τους (στην περίπτωση που πρόκειται εξαρχής για χρηστικά αντικείμενα), η αξία εκείνη που καθιστά επιθυμητή τη συντήρησή τους δεν έγκειται στον ενδεχόμενο αρχικό σκοπό της λειτουργικότητάς τους, αλλά στην καθαρά συμβολική λειτουργία την οποία αποκτούν με την πάροδο του χρόνου (Μυῖοz Viñas 2005, 58). Οι κώδικες θα χρησιμεύσουν στην παρούσα εργασία ως παράδειγμα για την περαιτέρω ανάπτυξη του εν λόγω θέματος, καθώς αποτελούν χαρακτηριστική περίπτωση ιστορικών αντικειμένων, από τα οποία αποκαλύπτεται ο πολυδιάστατος χαρακτήρας των νοημάτων και η ιστορική διαφοροποίησή τους. Γνωστοί κώδικες, όπως ο Σιναϊτικός ή ο κώδικας του Κέλς (Book of Kells), δεν χρησιμοποιούνται για ανάγνωση ή ως λατρευτικά αντικείμενα στο αρχικό τους περιβάλλον, όμως το αποτέλεσμα αυτής της αλλαγής αντιμετώπισής τους από το κοινό ή τους χρήστες τους είναι η απώλεια αρχικών σημασιών και η απόκτηση νέων, οι οποίες με τη σειρά τους τα καθιστούν άξια συντήρησης.

Ο Larkin, ένας από τους σημαντικότερους Άγγλους συγγραφείς και βιβλιοθηκονόμος στην Βιβλιοθήκη Brynmor Jones του Πανεπιστημίου του Hull, αναφέρεται στη σημασία των χειρογράφων, δηλαδή των κειμένων εκείνων που συντάχθηκαν από έναν συγγραφέα κατά τη δημιουργία και τη διαμόρφωση ενός έργου προτού αυτό φτάσει στη δημοσίευση. Στην κατηγορία των χειρογράφων ο Larkin κατατάσσει και τα δακτυλογραφημένα με πιθανές χειρόγραφες διορθώσεις, τα ημερολόγια, τα σημειωματάρια, τις επιστολές, ακόμη και φωτογραφίες και μαγνητοσκοπημένες ταινίες. Περιλαμβάνεται οτιδήποτε αποτελεί ένα είδος αρχείου της δημιουργικής πορείας ενός συγγραφέα. Ακόμα και αντίγραφα που γίνονται για φιλανθρωπικούς σκοπούς ή για παρουσιάσεις μπορεί να οδηγούν σε διαφορετικές αναγνώσεις (Larkin, 1979). Εφόσον μιλάμε για έργα με μεγάλη επίδραση στην ιστορία του ανθρώπινου πνεύματος, πρόκειται για ένα είδος κειμένων με ιδιαίτερη αξία, καθώς φανερώνουν τη γένεση και την εξέλιξη των έργων αυτών. Σύμφωνα με τον Larkin, τα λογοτεχνικά χειρόγραφα αξιολογούνται σε δυο επίπεδα: α) στο επίπεδο της «μαγικής αξίας» τους (magical value) και β) στο επίπεδο της «νοηματικής αξίας» τους (meaningful value). Η «μαγική αξία» είναι η παλαιότερη και πιο οικουμενική, καθώς αφορά στο χαρτί (το υπόστρωμα της γραφής) και τις λέξεις που γράφτηκαν και εμφανίστηκαν για πρώτη φορά σε αυτόν τον ιδιαίτερο συνδυασμό. Η «νοηματική αξία» αφορά στη γνώση του έργου του συγγραφέα δια μέσου της κατανόησης της ζωής του και της πνευματικής του διαδρομής. Ένα χειρόγραφο έργου μπορεί να δείξει τις απορρίψεις, τις αντικαταστάσεις, το σύνολο της δημιουργικής πορείας προς την τελική του μορφή. Ένα σημειωματάριο, απλώς με μια σταθερή σειρά σελίδων, μπορεί να παράσχει

αποδείξεις χρονολογίας, ενώ η αδημοσίευτη δουλειά, η ημιτελής εργασία, ακόμη και οι σημειώσεις, είναι πολύ σημαντική πηγή για την κατανόηση των προθέσεων του συγγραφέα και την πληρέστερη ερμηνεία του συνολικού του έργου. Τα γράμματα και τα ημερολόγια του προσθέτουν σε ό,τι γνωρίζουμε για τη ζωή του και τις συνθήκες που επέδρασαν στο έργο του (Larkin 1979, 34).

Ίσως το καταλληλότερο σημείο εκκίνησης για την κατανόηση της αντιμετώπισης των βιβλίων από τη συντήρηση είναι η επίδραση της παρουσίας γραφής σε ένα αντικείμενο και ο τρόπος με τον οποίο αυτή επηρεάζει την ισορροπία μεταξύ των υλικών και της αξίας του κειμένου. Η Pye (2013, 321--2) αναγνωρίζει τρία είδη σχέσης μεταξύ κειμένου και υλικού υποστρώματος. Το πρώτο αφορά σε αντικείμενα με βασική λειτουργία την παροχή του περιεχομένου της γραφής, περίπτωση κατά την οποία το υπόστρωμα αντιμετωπίζεται απλώς ως φορέας για το κείμενο (π.χ. μια εφημερίδα). Το δεύτερο περιλαμβάνει αντικείμενα στα οποία το κείμενο είναι ένα σημαντικό χαρακτηριστικό της λειτουργίας τους, αλλά το υπόστρωμα είναι εξίσου σημαντικό, π.χ. μια περιγραφή που έχει χρησιμοποιηθεί σ' ένα χειρόγραφο, ένα νόμισμα, κλπ. Το τρίτο είδος αφορά στη γραφή που υποδηλώνει ποιότητα ή πηγή, αλλά δεν επηρεάζει τη λειτουργία του αντικειμένου, π.χ. επισήματα, σημάνσεις κ.ά.

Σχεδόν πάντα, η παρουσία οποιασδήποτε μορφής γραφής έχει προτεραιότητα κατά την προκαταρκτική έρευνα και τη λήψη αποφάσεων για τη συντήρηση ενός αντικειμένου. Στην περίπτωση των βιβλίων, οποιοδήποτε άλλο δομικό στοιχείο εκτός από το σώμα τους (δηλαδή οι πινακίδες, τα εσώφυλλα, η ράχη ή η επένδυση του καλύμματος) θα πρέπει να εξετάζεται προσεκτικά και με διαφορετικές διαγνωστικές μεθόδους για πιθανή εύρεση στοιχείων ή αποτυπωμάτων γραφής. Είναι κρίσιμο να εντοπιστεί κάθε δείγμα γραφής στα έντυπα βιβλία, καθώς αυτό διαφοροποιεί την αξία και τη σημασία δύο ίδιων αντιτύπων, ωστόσο η αναγνώριση αυτή μπορεί να είναι ιδιαίτερα δυσχερής στην περίπτωση των κωδίκων, ειδικά εάν έχει γίνει επανάχρηση υλικών. Επόμενο στάδιο της έρευνας της γραφής είναι η αναγνώριση των μέσων αποτύπωσής της και της μορφής της, είτε αποτελεί έργο γραφέων, είτε αντικείμενο τυπογραφίας. Για παράδειγμα, σε ένα πρώιμο τυπωμένο κείμενο, η άνιση διάταξη ή/και το έντονο ανάγλυφο που παραμένει στο χαρτί από τα τυπογραφικά στοιχεία μπορούν να οδηγήσουν σε πιθανές δυσκολίες κατά τη συντήρηση. Το ίδιο το περιεχόμενο του κειμένου είναι εξαιρετικά σημαντικό αφ' εαυτού, αλλά και το πρωτότυπο υλικό υπόστρωμα της γραφής, όπως και η στάχωση, συνιστούν ουσιώδεις ιστορικούς προσδιορισμούς του κώδικα που μπορούν να αποτελέσουν βάση για μελλοντική έρευνα. Τέλος, εκτός από το κείμενο, τα έγγραφα μπορούν να φέρουν και άλλα στοιχεία ως σημαντικές πηγές πληροφοριών, όπως είναι οι σφραγίδες, οι υπογραφές ή τα κτητορικά σημειώματα, τα οποία καταδεικνύουν την αυθεντικότητα και τη νομική διάσταση του κειμένου (Pye 2013, 321).

Τα μορφικά χαρακτηριστικά και το είδος της βιβλιοδεσίας ενός βιβλίου ή ενός κώδικα έχουν ιστορική και αισθητική αξία, ενώ φέρουν επίσης σημαντικές πληροφορίες για το ιδιοκτησιακό τους παρελθόν και το στάδιο εξέλιξης της τεχνικής στην εποχή της δημιουργίας του αντικειμένου (Foot 1984). Πέραν αυτών, ένας κώδικας μπορεί να συνιστά επίσης ένα αρχετυπικό δείγμα ή σύμβολο μιας ιδιαίτερα σημαντικής τυπολογικής μορφής. Για παράδειγμα, τα ελληνικά χειρόγραφα κατά τη βυζαντινή περίοδο αποτελούσαν κτήμα των μοναστηριακών βιβλιοθηκών και στόχευαν πρωταρχικά στην κάλυψη συγκεκριμένων αναγκών. Τα ειδοποιά στοιχεία, ωστόσο, της δερματόδετης βιβλιοδεσίας (οι ξύλινες πινακίδες που ακολουθούν τις διαστάσεις του σώματος, τα εξογκωμένα κεφάλαια, η ραφή τύπου αλυσίδας και τα κλείστρα) δημιούργησαν επιπλέον ένα

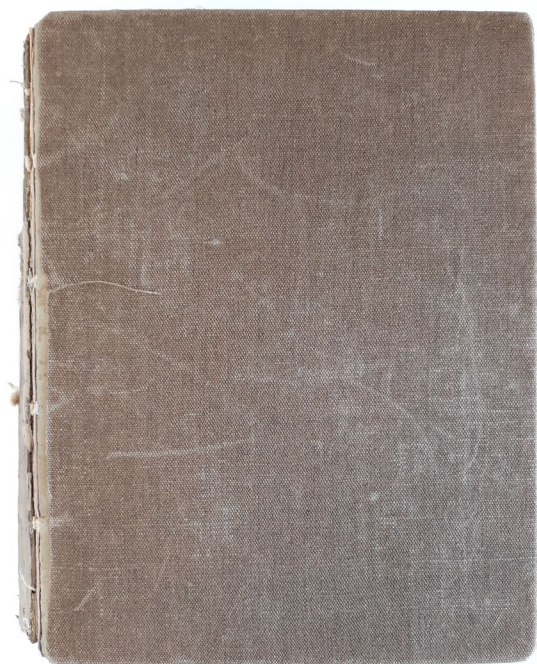
διακριτό τυπολογικό σύμβολο με πολύ συγκεκριμένη ταυτότητα και αισθητική επίδραση στους χρήστες ή στους θεατές ενός κώδικα του τύπου αυτού, ανεξαρτήτως του τόπου ή του χρόνου παραγωγής.

Εικόνα 2.

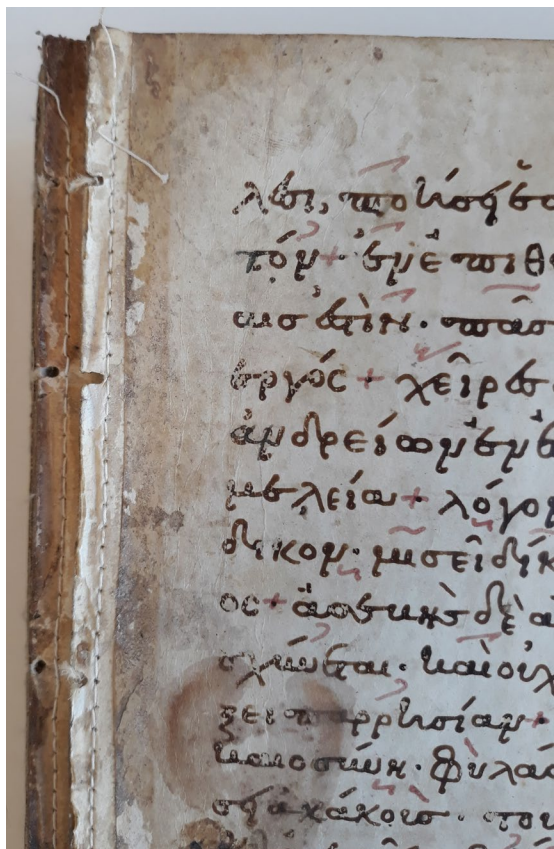
Βιβλιοδεσία βυζαντινού τύπου. ΕΒΕ 1893, Ψαλτήριο. Ο τόμος περιλαμβάνει χειρόγραφο του 16ου αιώνα και έντυπο, έκδοση του Άλδου Μανουτίου (1497). (Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος).

Διαχρονικά, τα βιβλία φροντίζονταν με σκοπό να διατηρήσουν τη χρησιμότητά τους. Μια ευρέως διαδεδομένη και αποδεκτή πρακτική προηγούμενων δεκαετιών ήταν η αφαίρεση και η αντικατάστασή παλαιών και φθαρμένων βιβλιοδεσιών. Οι νέες βιβλιοδεσίες δεν ακολουθούσαν απαραίτητως τον αρχικό τύπο, αλλά διαφοροποιούνταν ανάλογα με τις ανάγκες του ιδιοκτήτη, το κόστος, τις αισθητικές επιταγές της εποχής κλπ. Στην καλύτερη περίπτωση, η νέα βιβλιοδεσία προστάτευε επαρκώς το σώμα του βιβλίου, το οποίο παρέμενε προσβάσιμο. Ωστόσο, η λύση της επαναβιβλιοδέτησης έχει ως αποτέλεσμα την απώλεια της αρχικής βιβλιοδεσίας, των δομικών στοιχείων της και των πληροφοριών που αυτή έφερε, μέσω της αφαίρεσης της ραφής, του ξακρίσματος του σώματος, της αφαίρεσης των εσωφύλλων και άλλων παράπλευρων εργασιών. Το ποσοστό ιστορικών βιβλιοδεσιών στο οποίο εφαρμόστηκε αυτή η πρακτική είναι χαμηλότερο σε σχέση με αυτό των νεότερων βιβλιοδεσιών, όμως στην περίπτωση τους οι επεμβάσεις προκάλεσαν σαφώς μεγαλύτερη και σημαντικότερη απώλεια ιστορικών πληροφοριών. Επί χρόνια, η εστίαση στο σώμα του κώδικα, δηλαδή στο κείμενο έναντι της βιβλιοδεσίας, οδήγησε στη συστηματική επαναστάχωση κωδίκων. Η νέα βιβλιοδεσία μπορεί να ακολουθεί τον τύπο ή μορφολογικά στοιχεία της αρχικής και, εάν η επαναστάχωση πραγματοποιηθεί στο πλαίσιο επεμβάσεων συντήρησης, είναι πιθανό να διατηρηθούν σπαράγματα της αρχικής στάχωσης ή να γίνει τεκμηρίωση της μορφής της. Σε αντίθετη περίπτωση, αυτή η έστω αποσπασματική πληροφορία χάνεται ολοκληρωτικά.

Εικόνα 3.

Επανασταχωμένος κώδικας. ΕΒΕ 20, Λειτουργικό, Περικοπές από τους προφήτες και άλλα βιβλία της Παλαιάς Διαθήκης, 11ος αιώνας. (Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος).

Εικόνα 4.

Λεπτομέρεια από τη γραφή (γάζωμα) των περγαμηνών φύλλων που χρησιμοποιήθηκε με σκοπό τη δημιουργία επιμέρους τευχών. ΕΒΕ 20, Λειτουργικό, Περικοπές από τους προφήτες και άλλα βιβλία της Παλαιάς Διαθήκης, 11ος αιώνας. (Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος).

Οι επιλογές για τις ορατές ενδείξεις μετά τις επεμβάσεις συντήρησης ή/και αποκατάστασης κυμαίνονται από το σκόπιμα προφανές έως το σχεδόν μη ανιχνεύσιμο. Ειδικά όσον αφορά στα αντικείμενα με κινητά μέρη, υπάρχει η επιλογή της διατήρησης της λειτουργίας με βάση τον αρχικό σχεδιασμό ή της πλήρους κατάρτησης της κίνησης των μερών (Ashley-Smith 2017, 6). Τα τελευταία χρόνια, με την αναγνώριση της σημασίας διατήρησης των αρχικών ή ιστορικών βιβλιοδεσιών, ακολουθείται μια πιο συντηρητική προσέγγιση στις επεμβάσεις ιστορικών βιβλίων ή κωδίκων. Ακόμα και σε αυτή την προσέγγιση όμως, ο βαθμός και ο στόχος της επέμβασης μπορεί να διαφέρει σημαντικά. Για παράδειγμα, θα πρέπει η συντήρηση των βιβλίων να περιλαμβάνει απαραίτητα την αποκατάσταση του ασφαλούς γυρίσματος των σελίδων, ή θα πρέπει αυτά, ή έστω κάποια από αυτά, να διατηρούν τις ενδείξεις ότι είναι πολυδιαβασμένα, ακόμα και εάν σχεδόν αποσυντίθενται, προκειμένου να είναι εμφανής η παρατεταμένη χρήση τους; Και στην περίπτωση που επεμβαίνουμε με εργασίες συντήρησης για την ενίσχυση φθαρμένων περιοχών προκειμένου να προλαμβάνουμε επιπλέον φθορά, σε ποιο βαθμό θα πρέπει να γίνεται αυτό; Το δέον, σε θεωρητικό επίπεδο, παραμένει ο περιορισμός και η επιλογή των επεμβάσεων, ώστε να επιτυγχάνεται, κατά το δυνατόν, η διατήρηση των τεκμηρίων του ιστορικού χρήσης του αντικειμένου και να αποφεύγεται συγχρόνως η περαιτέρω φθορά του (Pye 2013, 324).

Τέλος, ένα βασικό κριτήριο για τη στρατηγική της συντήρησης βιβλίων και κωδίκων αποτελεί ο φορέας προέλευσης. Οι βιβλιοθήκες διατηρούν τις συλλογές τους με σκοπό τη συνεχή χρήση τους (ανάγνωση) και παρέχουν σχετικά εύκολη πρόσβαση στο κοινό, ενώ τα μουσεία περιορίζουν τη χρήση των συλλογών τους και τείνουν να επικεντρώνονται στη μακροχρόνια συντήρηση. Έτσι, η προσέγγιση της συντήρησης στις συλλογές των βιβλιοθηκών αποσκοπεί στη διατήρηση βιβλίων και εγγράφων σε κατάσταση χρήσης, ενώ ο σκοπός της συντήρησης στα μουσεία είναι η μακροχρόνια διατήρηση των αντικειμένων μέσω του περιορισμού της άμεσης και μαζικής πρόσβασης σ' αυτά, εκτός από περιπτώσεις συγκεκριμένων εκπαιδευτικών και ερευνητικών σκοπών. Επομένως, για κώδικες με ίδια ή αντίστοιχα χαρακτηριστικά, η προσέγγιση της συντήρησής τους αλλάζει βάσει του φορέα προέλευσης. Στην περίπτωση των μεγάλων βιβλιοθηκών, οι οποίες διατηρούν πολύτιμο υλικό γραπτών κειμένων, χειρογράφων και αρχείων, η αντιμετώπιση της συντήρησής τους συνάδει με αυτή των μουσείων, δίνοντας έμφαση στη διατήρηση και την έρευνα (Pye 2013, 320). Παρόλα αυτά, ακόμα και σε αυτές τις βιβλιοθήκες, η πρόσβαση του ερευνητικού κοινού σε κώδικες και αρχαιακό υλικό είναι συχνότερη.

Προβολή και αντίληψη: Αντικείμενα πομποί και υποκείμενα δέκτες

Ο συντηρητής έχει ενεργό ρόλο στη διαμόρφωση της αντίληψης που σχηματίζει το κοινό για την πολιτιστική κληρονομιά μέσα από την συνεισφορά του και τις συνέπειες των συναποφάσεων του με τις υπόλοιπες εμπλεκόμενες ειδικότητες. Στο σημείο αυτό κρίνεται σκόπιμο να γίνει μία σύντομη αναφορά στη σχέση της συντήρησης με την προβολή των αντικειμένων στο πλαίσιο των εκθέσεων μέσα από το παράδειγμα των κωδίκων.

Η έκθεση ενός κώδικα συχνά συνοδεύεται από εργασίες συντήρησης που στοχεύουν σε μια αισθητικά αποδεκτή και «φροντισμένη» παρουσίασή του. Σε κάποιες περιπτώσεις, αυτό σημαίνει τη συντήρηση της στάχωσής του, την επαναβιβλιοδέτησή του, ή επεμβάσεις αποκατάστασης τέτοιου βαθμού, που οι αρχικές φθορές να μην είναι εμφανώς ορατές ή αντιληπτές από το ευρύ κοινό. Η γήρανση των υλικών και οι φθορές που επιφέρει ο χρόνος αποτελούν στοιχείο της μοναδικότητας του κώδικα, αλλά συχνά δεν συνάδει με την κοινώς αποδεκτή εικόνα της

παρουσίασής του στο κοινό. Θα πρέπει να γίνει αντιληπτό ότι με την επιλογή επεμβάσεων που παρεμβαίνουν δραστικά στην αποκατάσταση των φθορών, δημιουργείται η ψευδής εντύπωση ότι ένα αντικείμενο με ηλικία αιώνων είναι σχεδόν ανέγγιχτο από τον χρόνο, χωρίς σημάδια από την πορεία της ζωής του, ενώ αλλοιώνονται σημαντικά η αισθητική και η ιστορική αυθεντικότητά του.

Πέρα από τις εμφανείς αλλαγές, όπως αυτές που οφείλονται στη φυσική γήρανση των υλικών, οι κώδικες δύνανται να φέρουν και μη ορατές παρεμβάσεις, μέχρι αυτές να διαγνωστούν, να καταγραφούν και να προβληθούν μέσα από τις εργασίες συντήρησης. Οι αλλαγές αυτές μπορεί να παραμείνουν μη εμφανείς και μετά το πέρας των εργασιών ή να διαφοροποιήσουν αισθητά την εικόνα του αντικειμένου, επηρεάζοντας και την υλική του αυθεντικότητα. Πρέπει λοιπόν να λαμβάνεται υπόψη από όλους τους εμπλεκόμενους φορείς ότι οι όποιες προσθήκες ή τροποποιήσεις πραγματοποιηθούν για την αντιμετώπιση του χρόνου ως παράγοντα φθοράς θα επηρεάσουν ενδεχομένως σημαντικά και ίσως μη αναστρέψιμα ουσιώδεις παραμέτρους της ιστορικής ταυτότητας του αντικειμένου, οπότε θα πρέπει να εξετάζονται και να τεκμηριώνονται πριν τη λήψη των αποφάσεων συντήρησης.

Επιπλέον, οι αλλαγές στην υλικότητα των αντικειμένων μέσω προσθηκών ή αντικατάστασης υλικών δεν επηρεάζει μόνο την μορφή τους, οπότε θα πρέπει να ληφθούν υπόψη και εκείνες οι παράπλευρες συνέπειες των αλλοιώσεων των αντικειμένων, οι οποίες δεν εξετάζονται συχνά ή επαρκώς. Για παράδειγμα, στην περίπτωση των βιβλίων ή άλλων οργανικών αντικειμένων, ένα χαρακτηριστικό άμεσα συνδεδεμένο με την ταυτότητά τους είναι η οσμή τους. Η οσμή, ως μία εκ των κύριων αισθήσεων του ανθρώπου, είναι βασική συνιστώσα της ανθρώπινης εμπειρίας, καθώς επιδρά άμεσα σε συναισθηματικό, ψυχολογικό και σωματικό επίπεδο. Συνεπώς, πρέπει να αναγνωριστεί η σημασία της στη διαμόρφωση της συνολικής εμπειρίας του αντικειμένου και να αξιοποιηθούν οι ιδιότητές της ως εργαλείο επικοινωνίας με το κοινό (Bembibre και Strlič 2017, 1). Η σημασία της οσμής των βιβλίων και το αντίκτυπο που έχει σε κοινό και ερευνητές αναδεικνύεται μέσα από το παράδειγμα της βιβλιοθήκης του καθεδρικού του Αγίου Παύλου στο Λονδίνο. Ο επιμελητής της βιβλιοθήκης συμφώνησε στις προτάσεις συντήρησης των βιβλίων, αλλά παρακάλεσε αυτά να διατηρήσουν τη μυρωδιά τους, αναγνωρίζοντας ότι είναι σημαντική για τους επισκέπτες, οι οποίοι σημειώνουν ότι «εισπνέουν την γνώση όπως μπαίνουν στην βιβλιοθήκη», επιβεβαιώνοντας τη δύναμη της όσφρησης και την ισχυρή σύνδεση οσμών και αναμνήσεων (BBC 2017).

Οι εκθέσεις των μουσείων κατά κανόνα προβάλλουν αυθεντικά αντικείμενα, τα οποία και επικοινωνούν στο κοινό ως τέτοια. Η αλήθεια των παραστάσεων που διαμορφώνουμε για τον πολιτισμό του παρελθόντος εξαρτάται ουσιαστικά από την υλική αυθεντικότητα των ιστορικών αντικειμένων που έχουν αποσπαστεί από το περιβάλλον της εποχής που τα παρήγαγε και έχουν επαναπροσδιοριστεί στον χώρο του μουσείου (Mairesse και Peters 2019, 10). Το ερώτημα λοιπόν, το οποίο συνδέει όλα τα ζητήματα που τίγονται στην παρούσα εργασία, είναι το εξής: εφόσον από την αυθεντικότητα εξαρτάται η ειλικρίνεια της παρουσίασης των ιστορικών εκθεμάτων στο κοινό, ποιος πρέπει να είναι ο τρόπος που διαχειριζόμαστε, προβάλλουμε, τεκμηριώνουμε και τελικά επικοινωνούμε αυτήν την αυθεντικότητα;

Η παραδοσιακή προσέγγιση, όπου το υποκείμενο-δέκτης μπορεί να σταθεί σε απόσταση μερικών δεκάδων εκατοστών από το φυσικό αντικείμενο, είναι ίσως ο αμεσότερος τρόπος

επικοινωνίας, αποδοχής μηνυμάτων και πρόκλησης συναισθημάτων. Αυτή η σχέση υποκειμένου-αντικειμένου, όμως, δεν διαμορφώνεται πλέον μόνο από τον συγκεκριμένο τρόπο της παρουσίας του αντικειμένου και τις πληροφορίες που το συνοδεύουν, αλλά σε μεγάλο βαθμό και από το αφήγημα της έκθεσης, τον χώρο της και το στήσιμό της. Ο,τιδήποτε αντλείται λοιπόν σε γνωσιακό, αισθητικό και συναισθηματικό επίπεδο από την επαφή του δέκτη με τα εκτιθέμενα αντικείμενα, είναι το αποτέλεσμα των αποφάσεων, των επιλογών και του σχεδιασμού ενός μικρού αριθμού επαγγελματιών (επιμελητών, ιστορικών, αρχαιολόγων, αρχιτεκτόνων, συντηρητών κ.ο.κ). Οι σύγχρονες αντιλήψεις μας περί των εκθέσεων πηγάζουν από τον 19ο αιώνα και βασίζονται στην ιδέα μιας «μεγάλης κλίμακας δημόσιας έκθεσης». Ωστόσο, η έκθεση βιβλίων και εγγράφων στα ράφια και τα αναλόγια ξεκινά από τον πρώιμο Μεσαίωνα, όταν η έκθεση των βιβλίων δεν αφορούσε στην αισθητική, αλλά στον πλούτο, την αφοσίωση και το πνεύμα. Τα βιβλία και τα έγγραφα εμφανίστηκαν σε δημόσιους χώρους, όπως οι εκκλησίες, για να ενισχύσουν τη νομική και λατρευτική τους σημασία ή για τον εορτασμό συγκεκριμένων περιστάσεων (Watteeuw 2013, 24).

Οι χώροι πρόσβασης και έκθεσης των κωδίκων, δηλαδή τα μουσεία, οι βιβλιοθήκες και τα αρχεία, είναι σχεδιασμένοι ώστε να ακολουθούν την αισθητική, τους σκοπούς και τους κανόνες έκθεσης της εκάστοτε εποχής. Μερικές δεκαετίες πριν, μια τυπική έκθεση κωδίκων γινόταν σε χώρους παλαιών και άμεσα αναγνωρίσιμων αρχιτεκτονικών τύπων (από νεοκλασικά κτήρια έως μοναστικές βιβλιοθήκες), με φυσικό φωτισμό και μέσα σε ξύλινες προθήκες - έπιπλα με βάση υπό κλίση, επενδυμένη με υφάσματα, όπως βελούδο και μετάξι. Ο τρόπος αυτός απέδιδε την αίσθηση του κύρους και της πολυτέλειας που συνδέονταν συνειρμικά με ένα χειρόγραφο κώδικα ή ένα πολύτιμο έντυπο βιβλίο. Το ίδιο αντικείμενο παρουσιάζεται μερικές δεκαετίες αργότερα σε κλειστό χώρο, απομονωμένο από το εξωτερικό περιβάλλον και τον επιβλαβή φυσικό φωτισμό, σε γυάλινη προθήκη, με ξύλινη ή μεταλλική βάση βαμμένη σε ουδέτερο χρώμα, συνήθως αρκετά μεγαλύτερη, ώστε να επιτυγχάνεται το κενό των 20-30 εκατοστών από τον υαλοπίνακα της προθήκης, σε οριζόντιο επίπεδο, τοποθετημένο σε υποστήριγμα από Plexiglas®. Το περιβάλλον του αντικειμένου στην περίπτωση αυτή είναι ουδέτερο, κατευθύνει το κοινό στη ροή και την επεξήγηση της έκθεσης και των αντικειμένων, δεν στοχεύει στην πρόκληση των ίδιων συναισθημάτων με την προηγούμενη περίπτωση, αλλά μπορεί να υποβάλλει εξίσου τους επισκέπτες μέσω αρχιτεκτονικών διευθετήσεων του χώρου και του φωτισμού.

Η ιδέα της αντικατάστασης των αντικειμένων για μακροχρόνια έκθεση με ακριβή αντίγραφα (facsimile), ψηφιακές αναπαραγωγές ή αντίγραφα βιβλιοδεσίας (binding mockups), ανάλογα με τον στόχο της έκθεσης, δεν είναι καινούργια. Μετά το Sankt-Gallen (1898) και τη Συνδιάσκεψη της Λιέγης (1905), την οποία παρακολούθησε μια μεγάλη ομάδα ευρωπαίων βιβλιοθηκονόμων, μία από τις λύσεις που προτάθηκαν για την προστασία του αρχικού βιβλίου ήταν η αναπαραγωγή (Van den Gheyn 1905 στο Watteeuw 2013, 26). Με βάση αυτή τη θέση, απεστάλησαν μόνο ακριβή αντίγραφα των ευρωπαϊκών χειρογράφων στην Παγκόσμια Έκθεση του Σαιντ Λούις το 1904, λόγω των πιθανών κινδύνων κατά τη μεταφορά και της μεγάλης διάρκειας της έκθεσης (Watteeuw 2013, 26).

Η τεκμηρίωση στο πλαίσιο των φορέων πολιτιστικής κληρονομιάς

Μέχρι τώρα εξετάστηκαν ζητήματα που αφορούν στη θεώρηση και την έρευνα της ταυτότητας του ιστορικού αντικειμένου, καθώς και τη συνάφεια των παραμέτρων αυτής της ταυτό-

τητας με τον σχεδιασμό και την επιλογή των προτεραιοτήτων των εργασιών της συντήρησης. Οι προβαλλόμενες σημασίες του ιστορικού αντικειμένου θα εξεταστούν εδώ υπό το πρίσμα της τεκμηρίωσης. Η τεκμηρίωση συνιστά το σύνολο των ενεργειών που συγκεντρώνουν, οργανώνουν και διαφυλάττουν την πληροφορία που αντλείται από την έρευνα των ιστορικών αντικειμένων και των συλλογών. Ως διαδικασία, εμπλέκεται σε πολλές λειτουργίες εντός των φορέων που σχετίζονται με τον πολιτισμό, εδώ όμως εξετάζεται κυρίως ως προς το μέρος εκείνο, το οποίο υποστηρίζει την έρευνα, τη διατήρηση και την πρόσβαση σε πληροφορίες και αντικείμενα.

Το επίπεδο εμβάθυνσης, η πληρότητα της προσέγγισης και η μεθοδολογική ακρίβεια στην τεκμηρίωση των συλλογών, αποτελούν τους δείκτες του επαγγελματισμού και της οργάνωσης που διέπει τον εκάστοτε φορέα της τεκμηρίωσης. Η συνεισφορά του τομέα αυτού είναι μείζονος σημασίας για:

- την κατά το δυνατόν ολοκληρωμένη και συνεχή επιμέλεια του αντικειμένου,
- την ελαχιστοποίηση των κινδύνων και τη νομική προστασία του φορέα και των επαγγελματιών που ανήκουν σ' αυτόν,
- τη διασφάλιση της ποιότητας των εργασιών και της προοπτικής βελτίωσής της,
- τη συνεργασία μεταξύ των εμπλεκόμενων μερών (stakeholders).

Η γνώση της ταυτότητας του αντικειμένου ως το σύνολο των γνωρισμάτων του και των αλλαγών στην πάροδο του χρόνου εξαρτάται από την τεκμηρίωσή του, η οποία ιδανικά το ακολουθεί ως μια συνεχής εργασία. Εντός του πλαισίου των φορέων, η τεκμηρίωση ξεκινά με την πρόσκτηση υλικού, διαδικασία η οποία εμπλέκει συνήθως τη μετακίνηση αντικειμένων από το αρχικό τους περιβάλλον. Όταν ένα αντικείμενο τεθεί υπό την επίβλεψη ενός φορέα, αρχίζει πλέον ένας νέος κύκλος, με την τεκμηρίωση να έχει καθοριστικό ρόλο στη γνώση της προέλευσής του, στις επιλογές της διαχείρισής του και στο όλο εγχείρημα της «επαναφοράς του στη ζωή».

Στον χώρο των φορέων πολιτιστικής κληρονομιάς, η Διεθνής Επιτροπή για την Τεκμηρίωση (CIDOC) του Διεθνούς Συμβουλίου Μουσείων (ICOM), έχει παρουσιάσει την πληρέστερη προσέγγιση στην τεκμηρίωση της πολιτιστικής κληρονομιάς έως τώρα. Βάσει του κώδικα Δεοντολογίας του Διεθνούς Συμβουλίου Μουσείων, «Οι συλλογές των μουσείων θα πρέπει να τεκμηριώνονται σύμφωνα με αποδεκτά επαγγελματικά πρότυπα. Η τεκμηρίωση αυτή πρέπει να περιλαμβάνει πλήρη ταυτοποίηση και περιγραφή του κάθε αντικειμένου, τις διασυνδέσεις του, την προέλευση, την κατάσταση (διατήρησης), τη συντήρηση και την υφιστάμενη θέση φύλαξης. Τα δεδομένα αυτά πρέπει να διατηρούνται σε ασφαλές περιβάλλον και να υποστηρίζονται από συστήματα ανάκτησης που παρέχουν πρόσβαση στις πληροφορίες από το προσωπικό του μουσείου και άλλους νόμιμους χρήστες.» (ICOM Code of Ethics 2017, 15).

Ωστόσο, η τεκμηρίωση αντικειμένων γραπτής κληρονομιάς όπως τα βιβλία, οι κώδικες και τα αρχεία μοιράζεται ανάμεσα στον κόσμο των Μουσείων και τον κόσμο των Βιβλιοθηκών και των Αρχείων, οπότε η προσέγγισή της εξαρτάται από τον φορέα προέλευσης. Ανάλογα με το αν η τεκμηρίωση γίνεται μέσω βιβλιοθηκονομικών ή μουσειολογικών εργαλείων, καταγράφει και προβάλλει στο κοινό διαφορετικά είδη πληροφορίας σχετικά με την ταυτότητα, τις ιδιότητες και την ιστορία του αντικειμένου, καθώς και τη διαχείρισή του από τον φορέα ή τη διαθεσιμότητά του. Είναι χαρακτηριστικό ότι, ακόμα και στην περίπτωση των κωδίκων ή σπάνιων βιβλίων, το επίπεδο πληροφορίας που είναι διαθέσιμο στο κοινό μέσω των ηλεκτρονικών καταλόγων των βιβλιοθηκών δεν είναι πάντα ευρύ ή εμπειριστατωμένο, ώστε να απευθύνεται σε ικανοποιητική ποικιλία ερευνητικών ενδιαφερόντων. Όπως και σε άλλα αρχαιολογικά και ιστορικά αντικείμενα, η

τεκμηρίωση των βιβλίων και ιδιαίτερα των κωδίκων, είναι μια διαδικασία που απαιτεί εξειδίκευση και ευρεία συνεργασία με άλλους επιστημονικούς και θεωρητικούς κλάδους. Οι κώδικες ειδικά, συνιστούν ένα από τα πολυπλοκότερα ιστορικά αντικείμενα, τα οποία πρέπει να τεκμηριώνονται με ιδιαίτερη σχολαστικότητα σε σχέση με κάθε μία από το πλήθος μορφών τέχνης που εμπειρεύουν, εφόσον είναι σε κάποιες περιπτώσεις παράλληλα έργα λογοτεχνίας, καλλιγραφίας, ζωγραφικής, βιβλιοδεσίας, μεταλλοτεχνίας, υφαντουργίας κ.ά.

Ο στόχος της τεκμηρίωσης των αντικειμένων και των εργασιών στις οποίες αυτά εμπλέκονται είναι καταρχάς η καταγραφή των στοιχείων της ταυτότητάς τους και εν συνεχεία η παροχή πρόσβασης της αποκτηθείσας γνώσης στο ενδιαφερόμενο κοινό. Το σύνολο των δεδομένων και της γνώσης που προκύπτει από προηγούμενες μελέτες και επεμβάσεις συντήρησης, είναι αποτέλεσμα συνεργασιών ή ατομικής έρευνας, θα πρέπει να καταγράφεται και να τεκμηριώνεται με βάση το αίτημα της επαγγελματικής ευθύνης των εμπλεκόμενων μερών. Επιπλέον, αντικείμενο καταγραφής θα πρέπει να είναι και το πλαίσιο των κυρίαρχων αξιών και των κοινωνικο-πολιτικών συνθηκών που συντελούν στην απόφαση για τη διατήρηση ή όχι ενός αντικειμένου, όπως επίσης, σε δεύτερο επίπεδο, και τα δεδομένα που αφορούν στη συντήρηση, τη φύλαξη, τη χρήση και την προβολή του.

Ο συντηρητής αποφασίζει, στο πλαίσιο των αρμοδιοτήτων του, για την προτεραιότητα συντήρησης ενός αντικειμένου, το είδος και την έκταση των απαιτούμενων ενεργειών, τον τρόπο και τη διάρκεια της έκθεσής του, καθώς και για τη μορφή που θα αποκτήσει μετά τις εργασίες συντήρησης έως το αποτέλεσμα αισθητικών, δομικών και υλικών επεμβάσεων. Οι αποφάσεις που καλείται να λάβει έχουν βαρύτητα ανάλογη της αξίας των αντικειμένων ως πολιτισμικών κληροδοτημάτων. Παρά τη σημασία της, η τεκμηρίωση της συντήρησης συχνά εμφανίζεται σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό αποσπασματική, ανάλογα με τον βαθμό εξοικείωσης των επαγγελματιών και τις δυνατότητες των φορέων κατοχής των αντικειμένων. Κι ενώ η οργάνωση της τεκμηρίωσης έχει αποκτήσει νέες δυνατότητες στον σύγχρονο ψηφιακό κόσμο, ο όγκος της πληροφορίας των ψηφιακών τεκμηρίων που συνδέονται με ένα αντικείμενο αυξάνεται με τέτοιο ρυθμό, ώστε στην πράξη να προκαλείται δυσχέρεια στη διαχείρισή του.

Η διαθεσιμότητα ενός εργαστηρίου συντήρησης, αλλά και ο βαθμός οργάνωσης του φορέα, επηρεάζουν την τήρηση και το επίπεδο επιμέλειας της τεκμηρίωσης στη διατήρηση των συλλογών. Το βάθος και η ανάλυση της τεκμηρίωσης συνδέεται άρρηκτα με την ποιότητα των αποφάσεων συντήρησης ενός αντικειμένου, αλλά και με το ίδιο το αντικείμενο. Για παράδειγμα, η αρχειοθέτηση και τεκμηρίωση οποιουδήποτε υλικού, το οποίο αφαιρείται κατά τη διάρκεια μιας επέμβασης, απαιτεί αποφάσεις πριν από τη συντήρηση, ακόμα κι αν αυτές αφορούν στη διατήρηση του περιεχομένου της ηλεκτρικής σκούπας κατά τον καθαρισμό ενός αντικειμένου. Μια τόσο αναλυτική τεκμηρίωση θα πρέπει να είναι αιτιολογημένη και συμφωνημένη εξ αρχής στο πλαίσιο λειτουργίας ενός εργαστηρίου συντήρησης.

Έως τώρα έχει γίνει εκτενής αναφορά στη σημασία της συνεργατικής προσέγγισης της καταγραφής των πληροφοριών του αντικειμένου και της λήψης των αποφάσεων συντήρησης και προβολής του. Ένα επόμενο στάδιο της συνεργατικής προσέγγισης είναι η τεκμηρίωση της διαδικασίας λήψης αποφάσεων. Θα είχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον η καταγραφή των διαφορετικών απόψεων σχετικά με τις αξίες και τις σημασίες που αποδίδονται σε ένα αντικείμενο και τις προτεραιότητες που τίθενται. Από την καταγραφή αυτή, θα μπορούσε να προκύψει ένα εξαιρετικά χρήσιμο

αρχείο για το αντικείμενο, εντός και εκτός του φορέα. Ο Ashley-Smith (2017, 6) θεωρεί ότι όλοι, σε ατομικό ή/και συλλογικό επίπεδο, ωφελούνται από τον προβληματισμό και την καταγραφή στάσεων και προτιμήσεων για τη λήψη αποφάσεων σε θέματα διατήρησης σε τακτή βάση. Αυτό προϋποθέτει ότι οι κώδικες επικοινωνίας που αναπτύσσονται από αυτή τη διαδικασία θα έχουν καταρτιστεί κατόπιν συμφωνίας και θα είναι άμεσα διαθέσιμοι για διαβούλευση και σύγκριση.

Εκτός από τη συντήρηση, η ιστορία, η κωδικολογία, η αρχαιολογία του βιβλίου και οι επιστήμες της φυσικής και της χημείας είναι επιστημονικοί τομείς απαραίτητοι για την καταγραφή των στοιχείων της ταυτότητας του αντικείμενου. Όλο και περισσότεροι επαγγελματίες συνεισφέρουν στη συνολική εργασία με ευρήματα που άπτονται του κλάδου τους. Συχνά, όμως, η συνεργασία των διαφορετικών επαγγελματιών στο πλαίσιο της τεκμηρίωσης της «βιογραφίας» ενός αντικείμενου, δεν ακολουθεί μια συνολική οργάνωση και έναν ευρύτερο συντονισμό. Επιπλέον, ένα από τα συχνά προβλήματα στη συνεργασία των διαφορετικών ειδικοτήτων είναι οι διαφορές στη χρησιμοποιούμενη ορολογία της περιγραφής των βιβλιοδεσιών, η οποία δυσχεραίνει την τήρηση της ελάχιστης ομοιογένειας που απαιτείται κατά τις καταγραφές της τεκμηρίωσης. Οι όροι που περιγράφουν τις βιβλιοδεσίες διαφοροποιούνται τόσο με την πάροδο του χρόνου, όσο και μεταξύ αναλόγως προς τον επαγγελματικό τομέα, στον οποίο χρησιμοποιούνται, γεγονός που οδηγεί σε ασυμφωνίες στη χρήση τους (Γκιννή κ.ά, 2014). Τοιουτοτρόπως, προκύπτει ένας κατακερματισμός στο σύνολο των διαθέσιμων πληροφοριών, που καθιστά δύσκολη την ευρετηρίαση και κατ'επέκταση την πρόσβαση στο περιεχόμενό τους.

Μια διεπιστημονική προσέγγιση στον τομέα της τεκμηρίωσης των βιβλίων από το Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών (IBE) του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, το Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών (ΒΧΜ) και την Ελληνική Εταιρεία Βιβλιοδεσίας (ΕΛΕΒΙΒ) πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος του Γ' ΚΠΣ με τίτλο «Σύγχρονες εφαρμογές βυζαντινής και μεταβυζαντινής βιβλιοδεσίας». Στο πλαίσιο του προγράμματος αυτού, το οποίο ξεκίνησε το 2002 με σκοπό τη συστηματοποίηση της μελέτης της βιβλιοδεσίας, αλλά και τη σύνδεσή της με την παραγωγή (Τσιρώνη κ.ά, 2008), αναπτύχθηκε ο «Θησαυρός όρων βιβλιοδεσίας για βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς κώδικες». Πρόκειται για έργο πολυετούς και συστηματικής εργασίας, με στόχο να φανεί χρήσιμο στους μελετητές της βιβλιοδεσίας, αλλά και να καλύψει τις ανάγκες ενός κοινού κώδικα επικοινωνίας ανάμεσα σε συντηρητές, ιστορικούς και βιβλιοδέτες. Ο Θησαυρός ήταν το αποτέλεσμα μιας συντονισμένης ομαδικής εργασίας και τα οφέλη αυτής της συνεργασίας, πέραν του αποτελέσματος, ήταν πολλαπλά, καθώς το όλο εγχείρημα οδήγησε στη δημιουργία ενός διαλόγου μεταξύ των διαφορετικών ειδικοτήτων, στο πλαίσιο του οποίου αναπτύχθηκαν γόνιμοι προβληματισμοί και ανέκυψαν ενδιαφέροντα ερευνητικά ερωτήματα. Ο Θησαυρός όρων συνεισέφερε στο σημαντικό ζήτημα της ορολογίας της βιβλιοδεσίας, προτείνοντας έναν κοινό κώδικα και εξυπηρετώντας έτσι την ανάγκη ενός διαύλου επικοινωνίας μεταξύ επαγγελματιών διαφορετικών επιστημονικών τομέων, στους οποίους δόθηκε η ευκαιρία να κατανοήσουν καλύτερα τις δυνατότητες συνεισφοράς, αλλά και τα όρια των ειδικοτήτων τους.

Επίλογος – Συμπεράσματα

Στη σημερινή εποχή, όπου η εξέλιξη της τεχνολογίας έχει οδηγήσει σε νέες δυνατότητες προβολής της πολιτιστικής κληρονομιάς, η χρήση ψηφιακών αντικατάστατων είναι πλέον ευρέως διαδεδομένη και η άμεσα διαθέσιμη πληροφορία στο διαδίκτυο αυξάνεται συνεχώς. Η ανθρωπότητα καλείται να αναπτύξει νέες διασυνδέσεις με τα ιστορικά αντικείμενα, οι οποίες θα συ-

νοδεύονται από τη δική τους αφήγηση. Σ' αυτή τη νέα συνθήκη των πολλαπλών απομιμήσεων, αναπαραγωγών και προσομοιώσεων είναι ακόμα περισσότερο επιτακτική η ανάγκη της διερώτησης σχετικά με τη σημασία της αυθεντικότητας του ιστορικού αντικειμένου, η οποία, μας οδηγεί στην έννοια της ταυτότητάς του στον χρόνο. Αναδείχθηκε η κρισιμότητα του στοχασμού γύρω από αυτήν την έννοια, καθώς αυτός συνδέεται απόλυτα με την αντίληψη των πολλαπλών και διαφοροποιήσιμων σημασιών που φέρει το αντικείμενο και, κατ' επέκταση, με τις προτεραιότητες και τις τελικές αποφάσεις αναφορικά με τον τρόπο που θέλουμε να το διατηρήσουμε στο παρόν και το μέλλον.

Η «ταυτότητα», και η συζήτηση περί αυτής, είναι το αντικείμενο καταγραφής της τεκμηρίωσης, που λειτουργεί ως εργαλείο υποστήριξης για την παραγωγή γνώσης, η οποία περιλαμβάνει το σύνολο των επιστημονικών δεδομένων γύρω από το αντικείμενο, σε ιστορικό επίπεδο, αλλά και ειδικότερα στο επίπεδο του φορέα προέλευσης. Η αρτιότητα και η ποσότητα των δεδομένων που παρέχονται από την τεκμηρίωση βοηθούν στην αποκατάσταση της ιστορικής ταυτότητας του αντικειμένου, είτε αυτό προβάλλεται άμεσα στο πλαίσιο εκθέσεων, είτε ψηφιακά μέσω των καταλόγων των βιβλιοθηκών και των μουσείων. Ειδικά στον τομέα της συντήρησης, εφόσον πρόκειται για μια διαδικασία που παρεμβαίνει στο αντικείμενο επιδρώντας καθοριστικά στην κατάστασή του, η συγκέντρωση πληροφοριών για το ιστορικό των επεμβάσεών του, τον στόχο τους και την πλήρη αιτιολόγηση των εργασιών που θα ακολουθήσουν, είναι βασική προϋπόθεση για την υπεύθυνη διαχείρισή του. Είναι λοιπόν ευνόητο ότι η διάσωση και η διάδοση αυτής της γνώσης αποτελεί βασικό καθήκον των φορέων του πολιτισμού.

Ωστόσο, παρότι οι δυνατότητες για την τεκμηρίωση έχουν αυξηθεί δραστικά στην εποχή μας μέσω των τεχνολογικών επιτευγμάτων που έχουν προσφέρει νέα εργαλεία έρευνας και καταγραφής, παραμένει –ίσως εντονότερα πλέον– η πρόκληση της οργάνωσης μιας διεπιστημονικής συνεργασίας, η οποία, στηριζόμενη σε έναν κοινό κώδικα επικοινωνίας, θα επιτρέψει στα εμπλεκόμενα μέρη, επαγγελματίες και κοινό, την έγκυρη και χωρίς περιορισμούς ανταλλαγή πληροφοριών. Ενώ είναι βέβαιο ότι υπάρχει συνείδηση της άρρηκτης σχέσης μεταξύ των φορέων που θεωρούνται θεματοφύλακες της πολιτιστικής κληρονομιάς και των ιστορικών αντικειμένων, η δημιουργία συνεργασιών, ευρέως αποδεκτών συσχετισμών και κοινοτήτων δεν έχει προβληθεί ως αναγκαιότητα, με τη συνακόλουθη πρόταση ενός εμπεριστατωμένου οργανωτικού πλαισίου, αλλά επαφίεται στις πρωτοβουλίες του εκάστοτε φορέα ή μεμονωμένων επαγγελματιών. Δεχόμενοι λοιπόν την τεκμηρίωση ως μια διαδικασία καταλυτικής διοικητικής και επιστημονικής σημασίας στο πλαίσιο λειτουργίας των φορέων και υποστηρίζοντας την οργάνωσή της μέσω προτύπων και κοινής ορολογίας, συνεισφέρουμε στη διάσωση και τη διασύνδεση ανιχνεύσιμων πληροφοριών, οι οποίες θα λειτουργήσουν ως ένα σημαντικό κληροδότημα, μία μελλοντική παρακαταθήκη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Appelbaum, B. και Himmelstein, P., 2015. “The False Dichotomy of ‘Ideal’ Versus ‘Practical’ Conservation Treatments”, στο *Practical Philosophy, or Making Conservation Work*, AIC Abstracts, 43rd Annual Meeting, Miami.
- Ashley-Smith, J., 2017. “A role for bespoke codes of ethics”, στο J. Bridgland (επιμ.), *ICOM-CC 18th Triennial Conference Preprints*, Copenhagen, 4–8 September 2017, ψηφ. έκδ., Παρίσι, art. 1901.
- Avrami, E., Mason, R. και De la Torre, M. (επιμ.), 2000. *Values and Heritage Conservation: Research Report*, Getty Conservation Institute, Los Angeles, CA (ψηφ. έκδ., διαθέσιμη από το http://www.getty.edu/conservation/publications_resources/).
- Baer, N. και Snickars, F. (επιμ.), 2001. *Rational Decision-Making in the Preservation of Cultural Property*, Βερολίνο.
- BBC, 2017. “Inhaling Knowledge in the Library”. Διαθέσιμο στο: <https://www.bbc.com/news/av/science-environment-39537483/inhaling-knowledge-in-the-library> (τελευταία επίσκεψη 12/3/2020).
- Bembibre, C. και Strlič, M., 2017. “Smell of Heritage: A Framework for the Identification, Analysis and Archival of Historic Odours”, *Heritage Science* 5.2 (ψηφ. έκδ., doi: 10.1186/s40494-016-0114-1).
- Brandi, C., 1963. *Teoria del restauro*, Ρώμη και Τορίνο.
- Clavir, M., 2002. *Preserving what is Valued: Museum, Conservation and First Nations*, Vancouver και Toronto.
- Cosgrove, D., 1994. “Should We Take It All So Seriously? Culture, Conservation, and Meaning in the Contemporary World”, στο W. Krumbein κ.ά. (επιμ.) *Durability and Change. The Science, Responsibility, and Cost of Sustaining Cultural Heritage*, Chichester, 259–66.
- Foot, M., 1984. “The Binding Historian and the Book Conservator”, *The Paper Conservator* 8, 77–83.
- Van den Gheyn, J., 1905. “Les manuscrits des bibliothèques de Belgique à reproduire”, στο *Rapport présenté au Congrès international pour la reproduction des manuscrits, des monnaies et des sceaux*, Actes du Congrès international tenu à Liège, 21, 22 et 23 août 1905, Βρυξέλλες, 46–7.
- Hölling, H., 2017. “The Technique of Conservation: On Realms of Theory and Cultures of Practice”, *Journal of the Institute of Conservation* 40.2, 87–96.
- ICOM, 2017. *ICOM Code of Ethics for Museums*, ICOM, Παρίσι (διαθέσιμο στο: <https://icom.museum/wp-content/uploads/2018/07/ICOM-code-En-web.pdf>).
- ICOM-CC, 2020. Introduction, στο *Reflecting on Theory, History and Ethics in the Conservation of Paintings: From Sources to the Wider Social Context*, Joint Interim Meeting ICOM-CC Paintings Working Group and Theory, History and Ethics of Conservation Working Group. Caparica, 6–7 February 2020 Faculdade de Ciências e Tecnologia Universidade Nova de Lisboa.
- ICOM-CC. 2008. “Terminology to Characterize the Conservation of Tangible Cultural Heritage”, International Council of Museums – Committee for Conservation (ψηφ. έκδ. διαθέσιμη από: <http://www.icom-cc.org/242/about/terminology-for-conservation/#.Xv9UHygzY2w>).
- Larkin, P., 1979. “A Neglected Responsibility: Contemporary Literary MSS”, *Encounter* 53.1 (1979), 33-34.
- Mairesse, F. και Peters, R., 2019. “What is the essence of conservation?”, στο F. Mairesse και R.F. Peters (επιμ.), *What is the Essence of Conservation?*, ICOM-CC and ICOM-CC joint session, ICOM 25th General Conference, “Museums as Cultural Hubs: The Future of Tradition”, Kyoto, 1-7 Σεπτ. 2019, Παρίσι, 9--14.
- Matero, F., 2011. “Confronting Time: On the Modalities of Conservation”, *AIC News* 36.1, 1–4.
- Muñoz-Viñas, S., 2003. *Teoría Contemporánea de la Restauración*, Μαδρίτη.
- , 2005. “Contemporary theory of conservation”, *Studies in Conservation*, 47:1, 25–34.
- , 2011. *Contemporary Theory of Conservation*, Λονδίνο και Ν. Υόρκη.
- Oddy, A. και Carroll, S. (επιμ.), 1999. *Reversibility: Does It Exist?*, Λονδίνο.
- Pearce, S. (επιμ.), 1994. *Interpreting Objects and Collections*, Λονδίνο.
- Price, S., Kirby Taller Jr., M. και Melucco Vaccaro, A. (επιμ.), 1996. *Historical and Philosophical Issues in the Conservation of Cultural Heritage*, Getty Conservation Institute Readings in Conservation, Los Angeles.

- Pye, E., 2013. "Writing Conservation. The Impact of Text on Conservation Decisions and Practice", στο K. Piquette και R. Whitehouse (επιμ.), *Writing as Material Practice. Substance, Surface and Medium*, Λονδίνο, 319–333.
- Scott, D., 2015. "Conservation and Authenticity: Interactions and Enquiries", *Studies in Conservation* 60.5, 291-305.
- Watteeuw, L., 2013. "Books in Exhibitions: History and Adventures in Display", στο L. Watteeuw και C. Hofmann (επιμ.), *Paper Conservation: Decisions & Compromises*, Extended Abstracts. ICOM-CC Graphic Document Working Group Interim Meeting Vienna, Austrian National Library, 17-19 April 2013, 24–7.
- Γκιννή, Ζ., Στασινού Α. και Τσιρώνη, Ν., 2014. "Η τεκμηρίωση των ιστορικών βιβλιοδεσιών: Ο ρόλος του συντηρητή και η ανάγκη για ένα κοινό κώδικα επικοινωνίας". Ετήσιο Συνέδριο Συντηρητών Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης. Αθήνα: Πανελλήνια Ένωση Συντηρητών Αρχαιοτήτων.
- Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), 2008. *Το Βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης* 3, Αθήνα.

ΟΨΕΙΣ ΒΙΒΛΙΩΝ ΣΤΟΝ ΔΗΜΟΣΙΟ ΧΩΡΟ: ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑΣ

Νίκη Τσιρώνη

Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών – Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών

*Εἶπε πάλιν, ὅτι ἀναγκαῖα τῶν Χριστιανῶν βιβλίων ἢ κτῆσις τοῖς ἔχουσι.
Καὶ αὐτὴ γὰρ καθ' ἑαυτὴν τῶν βιβλίων ἢ ὄψις, ὀκνηροτέρους ἡμᾶς πρὸς τὴν
ἀμαρτίαν ἐργάζεται, καὶ πρὸς δικαιοσύνην μᾶλλον διανίστασθαι προτρέπεται.*

Επιφάνιος Σαλαμίνος (PG 65:165A)

Σύμφωνα με τον Επιφάνιο Σαλαμίνος και η όψις, η θέα, μόνον των βιβλίων, απομακρύνει τον άνθρωπο από την αμαρτία και τον προτρέπει προς τη δικαιοσύνη. Όψις και περιεχόμενο υπογραμμίζουν τον διττό ρόλο του βιβλίου από την περίοδο της Ύστερης Αρχαιότητας ως τους νεότερους χρόνους. Στη σύγχρονη ιστορική συγκυρία, κατά την οποία το βιβλίο δοκιμάζεται από οικονομικές και πολιτισμικές συνθήκες, οι εκθέσεις με θέμα την τέχνη της βιβλιοδεσίας ευαισθητοποιούν το ευρύ κοινό απέναντι στο πλούσιο, ιστορικό και εικαστικό, υλικό του κόσμου του βιβλίου. Από τη βιβλιογραφία, η οποία παρατίθεται σε αδρές γραμμές στο τέλος του παρόντος τόμου, γίνεται σαφές ότι οι εκθέσεις βιβλιοδεσίας έχουν προσφέρει σημαντικό υλικό για την αξιολόγηση των καλυμμάτων των βιβλίων στην ιστορική έρευνα και την ιστορία της τέχνης. Παράλληλα, έδωσαν το έναυσμα για την επεξεργασία μιας ορολογίας, η οποία θα δίνει στους χρήστες της τη δυνατότητα να περιγράψουν με ακρίβεια τις παρατηρήσεις τους.

Τα καλύμματα των βιβλίων της βυζαντινής περιόδου, τις περισσότερες φορές σώζονται αποσπασμένα από το αρχικό τους κείμενο. Σε αυτή την κατηγορία ανήκουν σχεδόν όλα τα πρώιμα σωζόμενα κειμήλια, όπως –μεταξύ άλλων– οι θησαυροί της Σιών, του Karer Koraeon, τα ευαγγέλια Freer (Lowden 2007), αλλά και τα γνωστά καλύμματα Ευαγγελίων της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης Εικ. 1 και 2).

Εικ. 1 και 2. Οι δύο όψεις αργυρεπίχρυσου Ευαγγελισταρίου της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης, διακοσμημένο με περικλειστα σμάλτα, μαργαριτάρια και πολύτιμους λίθους. Αναδημοσίευση από Γαλάβαρης 2004, Εικ. 11, 12.

Η εικονογραφία και εν γένει η διακόσμηση των πρώιμων αυτών θησαυρών έχουν αναλυθεί σε βάθος από τον John Lowden από τη σκοπιά της ιστορίας της τέχνης. Από τη δεκαετία του 1990, οι σημαντικές εκθέσεις για το Βυζάντιο στο Λονδίνο, τη Νέα Υόρκη, την Αγία Πετρούπολη και αλλού, συμπεριέλαβαν χειρόγραφα, τα οποία εκτέθηκαν είτε ως περιεχόμενο για τις υπέροχες μικρογραφίες τους, είτε ως έργα τέχνης που αναδεικνύουν την επιδεξιότητα των τεχνιτών της αργυροχρυσοχοΐας, των σμάλτων και γενικά της μικροτεχνίας. Μεταξύ αυτών, αναφέρω την έκθεση θησαυρών βυζαντινής τέχνης από βρετανικές συλλογές στο Λονδίνο (Buckton 1994), τη μεγαλειώδη έκθεση του Μητροπολιτικού Μουσείου της Νέας Υόρκης (Evans 1997), την οποία ακολούθησε η έκδοση του τόμου *Faith and Power* (Evans 2004), την έκθεση που παρουσιάστηκε στην Αγία Πετρούπολη και το Courtauld Institute στο Λονδίνο με εκθέματα προέλευσης από το Σινά, το Βυζάντιο και τη Ρωσία (Piatnisky 2000) και την πιο πρόσφατη μεγάλη έκθεση βυζαντινής τέχνης από ελληνικές συλλογές που παρουσιάστηκε στην Εθνική Πινακοθήκη της Ουάσιγκτον, στο Μουσείο Getty στο Λος Άντζελες και στο Ινστιτούτο Τέχνης του Σικάγου (Δρανδάκη κ.ά. 2013). Πρωτοποριακή από πολλές απόψεις ήταν η παρουσίαση χειρογράφων στην επανέκθεση του Βυζαντινού Μουσείου της Αθήνας, η οποία παρουσιάζεται στο έργο του Δημήτρη Κωνσταντινίου (2004). Μία εμπεριστατωμένη και εμβριθή μελέτη των εκθέσεων αυτών και της σημασίας τους μπορεί κανείς να βρει στο έργο του Σταμάτη Χονδρογιάννη (Chondrogiannis 2017, και πίνακας εκθέσεων στις σ. 312–15).

Στο πλαίσιο των μεγάλων αυτών διοργανώσεων, το κάλυμμα του Ευαγγελίου παρουσιάζεται ως κειμήλιο. Και οι κώδικες, ωστόσο, τεκμηριώνονται χωρίς ιδιαίτερη έμφαση στη βιβλιοδεσία.

Οι πολυτελείς σταχώσεις δεν μπορούν να θεωρηθούν αντιπροσωπευτικές του μεγάλου όγκου των βυζαντινών κωδίκων, η πλειονότητα των οποίων δενόταν με δέρμα, υλικό ανθεκτικό και αποτελεσματικό ως προς τον σκοπό της χρήσης του, το οποίο διακοσμήτο με σφραγίδες.

Εικ. 3. Δερματόδετη στάχωση του 14ου αι. Ευαγγελίου του 12ου αι., με διακοσμητικές σφραγίδες, αμυγδάλια και εμφανή τα σταθερά μέρη των κλείστρων. Μουσείο Μπενάκη. Αναδημοσίευση από Τσελίκας 1998, Εικ. α', σ. 78.

Οι περισσότερες εκθέσεις της κατηγορίας αυτής, που ξεκινούν αρκετά νωρίς στον 20ό αιώνα, διοργανώνονται από βιβλιοθήκες και μουσεία και είναι σχετικά περιορισμένης εμβέλειας. Με κέντρο βάρους τη δυτική παράδοση της τέχνης, κυκλοφορεί το 1924 στο Μιλάνο μονογραφία διακοσμητικών τεχνών (de Todo 1924). Το 1947, κυκλοφορεί ο κατάλογος βιβλιοδεσιών της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Γαλλίας (BNF 1947), που συνοδεύει την αντίστοιχη έκθεση. Στη βιβλιοθήκη Pierpont Morgan διοργανώνεται το 1979 έκθεση που καλύπτει δώδεκα αιώνες βιβλιοδεσίας και συνοδεύεται από τον κλασικό κατάλογο του Needham (1979). Στις ίδιες γενικές γραμμές κινείται και το μικρό εγχειρίδιο που κυκλοφόρησε από την British Library (Marks 1998). Στον κατάλογο της έκθεσης που διοργανώθηκε από το Μουσείο Τέχνης της Βαλτιμόρης (Baltimore 1957), και ο οποίος είναι από τους πρώτους του είδους, βλέπουμε ότι οι βυζαντινές σταχώσεις δεν αναφέρονται ως ξεχωριστή κατηγορία, καθώς τα εκθέματα που παρουσιάζονται ξεκινούν από την κοπτική Αίγυπτο, συνεχίζουν με δείγματα από την Τυνησία και το Μαρόκο και στη συνέχεια το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στις βιβλιοδεσίες της ισλαμικής Ανατολής και της ευρωπαϊκής χριστιανικής Δύσης. Η βυζαντινή παράδοση της τέχνης της βιβλιοδεσίας περνά απαρατήρητη και από την Rosanna Miriello στην παρουσίαση του ηλεκτρονικού καταλόγου της βιβλιοθήκης Ricardiana (Miriello 2014). Αντίθετα, πολύτιμο υλικό προσφέρει η έκθεση βυζαντινών βιβλιοδεσιών, που πραγματοποιήθηκε στην Αποστολική Βιβλιοθήκη του Βατικανού (6 Νοεμβρίου 1988-15 Απριλίου 1988) και ο συνοπτικός κατάλογος σε επιμέλεια Assunta di Febo, Κωνσταντίνου Χούλης και Sever J. Voicu, με πρόλογο του σπουδαίου μελετητή Paul Canart (Febo, Choulis κ.ά. 1988). Τη συλλογή βυζαντινών βιβλιοδεσιών του Βατικανού μελέτησαν σε βάθος οι Κωνσταντίνος Χούλης και Carlo Federici (1988). Στην ίδια κατεύθυνση κινείται και η έκθεση βυζαντινών βιβλιοδεσιών της Βιβλιοθήκης του Βατικανού και της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης, η οποία διοργανώθηκε από το Istituto Centrale per la patologia del libro στην Παλατινή Βιβλιοθήκη της Πάρμας (16 Νοεμβρίου –

22 Δεκεμβρίου 1989), σε επιμέλεια των Assunta di Febo, Κωνσταντίνου Χούλη, Gabriele Mazzucco και Sever J. Voicu (1989), με έμφαση στην κατασκευή και τη διακόσμηση των κωδίκων. Στον κατάλογο καταγράφονται –εκτός των άλλων– σφραγίδες που κοσμούν δερματόδετες βυζαντινές βιβλιοδεσίες των συλλογών των βιβλιοθηκών που προαναφέρθηκαν (Febo, Choulis κ.ά. 1989). Σημαντική, τέλος, σε αυτή την κατηγορία, είναι και η έκθεση βιβλιοδεσιών από τη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, με κατάλογο που υπογράφει η Βαγγελιώ Τζανετάτου (2002). Οι εκθέσεις αυτές άνοιξαν καινούργιες προοπτικές στη μελέτη της στάχωσης (Χούλης 2008, 112-113).

Μία ξεχωριστή κατηγορία εκθέσεων είναι αυτή της καλλιτεχνικής βιβλιοδεσίας. Στις αρχές του 20ού αιώνα, η βιβλιοδεσία στη Δύση αναδείχθηκε σε τέχνη, πήρε την ονομασία *reliure d'art* (καλλιτεχνική βιβλιοδεσία) και συνδέθηκε με σημαντικά και συνειδητά εικαστικά ρεύματα. Την ίδια περίοδο στην Ελλάδα, η τέχνη της βιβλιοδεσίας επηρεάζεται σημαντικά από τη σχολή αυτή που αντιμετωπίζει τη βιβλιοδεσία ως καμβά πάνω στον οποίο ο βιβλιοδέτης, σε αντιστοιχία με τον ζωγράφο, φιλοτεχνεί μοναδικά έργα τέχνης, τα οποία διεκδικούν τον χώρο τους στην ιστορία των εφαρμοσμένων και των διακοσμητικών τεχνών. Η προσέγγιση του Ανδρέα Γανιάρη, που συνέχισε την παράδοση μιας οικογενειακής αφοσίωσης στην τέχνη και το πολυεπίπεδο έργο του (εκπαιδευτικό, καλλιτεχνικό κλπ.) αποτελούν μάρτυρες αυτής της εξέλιξης (Γανιάρης και Γανιάρη 1983). Η Κική Δούση απετέλεσε σίγουρα μία ξεχωριστή προσωπικότητα στον χώρο της καλλιτεχνικής βιβλιοδεσίας, συνδέοντας τις εξελίξεις στην Ελλάδα με τα διεθνή τεκταινόμενα. Το ελληνικό τμήμα της ARA (Les amis de la reliure d'art), το οποίο ιδρύθηκε το 1996 και εν πολλοίς της οφείλει τη σύστασή του, διοργανώνει τακτικά εκθέσεις καλλιτεχνικής βιβλιοδεσίας και διεκδικεί επάξια μία θέση στον διεθνή χώρο (Αποκορίτη-Μπουρλογιάννη 2004), ενώ μεμονωμένοι βιβλιοδέτες παρουσιάζουν έργα υψηλής αισθητικής αξίας, όπως αυτά της Ευαγγελίας Μπίζα (2004, Εικ. 4) ή της Βαγγελιώς Τζανετάτου, η οποία εμπνεύστηκε τη βιβλιοδεσία για το «Μήτηρ Θεού» του Άγγελου Σικελιανού από τη γνωστή κοπτική στάχωση της Pierpont Morgan Library (Εικ. 5 και Τζανετάτου 2004, εικόνα κοπτικής στάχωσης στο ίδιο έργο, 304).

Εικ. 4α, 4β. Δείγματα βιβλιοδεσίας της Ευαγγελίας Μπίζα. Βλ. επίσης, <http://evangeliabizabookbinding.blogspot.com/>

Εικ. 5. Βαγγελιώ Τζανετάτου, βιβλιοδεσία “Μήτηρ Θεού-Mater Dei” για το Μήτηρ Θεού του Άγγελου Σικελιανού.

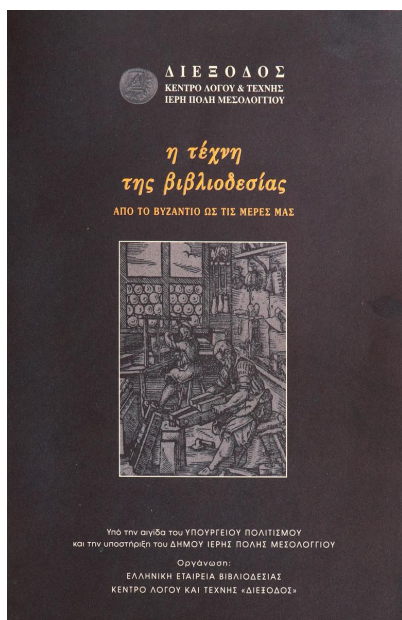
Συνδυάζοντας στοιχεία από τις παραπάνω κατηγορίες εκθέσεων βιβλιοδεσιών, στο πλαίσιο του προγράμματος του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών για «Το Βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία», πραγματοποιήθηκαν τρεις εκθέσεις: στο Μεσολόγγι, τα Ιωάννινα και τη Δράμα (βλ. εισαγωγή και Τσιρώνη 2004, 19-23). Στόχος των εκθέσεων ήταν η επαφή του κοινού με την παράδοση της τέχνης του βιβλίου, του δεσίματος και της διακόσμησής του. Επιδίωξη των επιμελητών και των διοργανωτών ήταν η συνειδητοποίηση της αξίας των παλαιών, ιδιαίτερα, βιβλίων ως αποθετήριο ιστορικών τεκμηρίων σε ό,τι αφορά στην παραγωγή του κάθε βιβλίου και την ιστορία της απόκτησης, φύλαξης και παράδοσής του στις επόμενες γενεές. Μία ξεχωριστή ιστορία θα μπορούσε να γραφτεί για κάθε ένα από τα βιβλία, χειρόγραφα και έντυπα, που συμπεριελήφθησαν στις εκθέσεις αυτές, για τα κείμενα, τη μορφή, τα τεχνικά του χαρακτηριστικά, τη διακόσμησή του, το ταξίδι από τον γραφέα, το εργαστήριο παραγωγής ή το τυπογραφείο ως τον αποδέκτη-κάτοχο-χρήστη, καθώς και για τα χέρια που άλλαξε ως τη στιγμή της συνάντησής μας μαζί του. Για τις εκθέσεις του Μεσολογγίου και των Ιωαννίνων, η σημασία της έρευνας σε τοπικές συλλογές ήταν αφορμή για το κοινό να κατανοήσει την αξία των οργανισμών διαφύλαξης πολιτιστικής κληρονομιάς και, πιο συγκεκριμένα, τον ρόλο των βιβλιοθηκών και των συλλεκτών σε αυτή τη διαδικασία. Η έκδοση που συνόδευσε την έκθεση των Ιωαννίνων, με τίτλο *Οι θησαυροί της πόλης των Ιωαννίνων* (Τσιρώνη και Λέγγας 2003), προκάλεσε το ενδιαφέρον των Ιωαννιτών για τα βιβλία που αποκλήθηκαν «θησαυροί» και των οποίων δεν υπήρχε επίγνωση ως τη στιγμή της έκθεσής τους.

Εικ. 6. Πολυτελής χρυσοκέντητη στάχωση Ευαγγελίου. Έκδοση Νικολάου Γλυκή, Βενετία, 17ος αι. Αναδημοσίευση από Τσιρώνη-Λέγγας 2003, Εικ. 7, σ. 78.

Και οι τρεις αυτές εκθέσεις, σε επιστημονική επιμέλεια της υπογράφουσας και γενική επιμέλεια του Μπάμπη Λέγγα, διαρθρώθηκαν σε τρία μέρη: 1) αναδρομή στην τέχνη και την τεχνική της βιβλιοδεσίας μέσα από εποπτικό υλικό, 2) έκθεση ιστορικών βιβλιοδεσιών από τοπικές βιβλιοθήκες ή από βιβλιοθήκες και συλλογές με θεματικό ενδιαφέρον και 3) εργαστήριο βιβλιοδεσίας

από την Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου του 19ου αιώνα, σε χώρο που χρησιμοποιήθηκε και για την υλοποίηση των εκπαιδευτικών προγραμμάτων. Οι εκθέσεις συνοδεύτηκαν από ντοκιμαντέρ για την τέχνη της βιβλιοδεσίας σε σκηνοθεσία Άκη Χατζηαντωνίου και παραγωγή της Ελληνικής Εταιρείας Βιβλιοδεσίας, στο οποίο ο θεατής είχε την ευκαιρία να παρακολουθήσει τα στάδια επαναβιβλιοδέτησης ενός βιβλίου σε ένα σύγχρονο εργαστήριο με τις παραδοσιακές τεχνικές από το ξήλωμα και την εκ νέου ραφή μέχρι την κατασκευή του καλύμματος και τη διακόσμηση. Το εποπτικό υλικό κυκλοφόρησε στον κατάλογο με τίτλο «Η τέχνη της βιβλιοδεσίας από το Βυζάντιο ως τις μέρες μας» (Τσιρώνη και Λέγγας 2002, επανέκδοση 2003 και 2012) και συνόδευσε όλες τις εκθέσεις με στόχο να δώσει μία εικόνα για τη συνέχεια της τέχνης και την επικαιρότητά της. Ο βασικός κορμός της έκθεσης παρουσιάστηκε πρώτη φορά τον Νοέμβριο του 2002, στο Μεσολόγγι, στο Κέντρο Λόγου και Τέχνης «Διέξοδος» (Εικ. 7).

Εικ. 7. Φυλλάδιο έκθεσης Μεσολογγίου

Στην έκθεση του Μεσολογγίου παρουσιάστηκαν ιστορικές βιβλιοδεσίες από τη Μητρόπολη Ιωαννίνων, τη Μονή Ελεούσης Νήσου Ιωαννίνων, τη Ζωσιμαία Βιβλιοθήκη, τη Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ανδρίτσαινας, τη Βάλβειο Δημοτική Βιβλιοθήκη Μεσολογγίου, τη Βιβλιοθήκη Μεσολογγίου «Χρήστου Ευαγγελάτου», τη Μονή Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Ναυπάκτου, τη Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ναυπάκτου, τη Δημοτική Βιβλιοθήκη Πατρών και τη Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Πύργου. Με τις απαραίτητες προσθήκες και προσαρμογές, η έκθεση παρουσιάστηκε στη συνέχεια στα Ιωάννινα, στο Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Ιωαννιτών, τον Φεβρουάριο του 2003, στο πλαίσιο των εκδηλώσεων για τα 90 χρόνια από την απελευθέρωση της πόλης (Εικ. 8, 9).

Εικ. 8. Βενετσιάνικη στάχωση με μεταλλικό διάκοσμο. Έκδοση Νικολάου Γλυκή, Βενετία, 17ος αι. Ι. Μ. Ελεούσης Νήσου Ιωαννίνων. Αναδημοσίευση από Τσιρώνη και Λέγγας 2003, Εικ. 9, σ. 81.

Εικ. 9. Ζωγραφική δερματόδετη βιβλιοδεσία. 18ος αι. Αναδημοσίευση από Τσιρώνη και Λέγγας 2003, Εικ. 11, σ. 86-87.

Η διοργάνωση πραγματοποιήθηκε σε συνεργασία με τη Ζωσιμαία Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ιωαννίνων και το Ίδρυμα Κωνσταντίνου Κατσάρη. Στην έκθεση των Ιωαννίνων παρουσιάστηκαν ιστορικές βιβλιοδεσίες από τη συλλογή της Μητρόπολης Ιωαννίνων, της Μονής Ελεούσης Νήσου Ιωαννίνων, των Αγαθοεργών Καταστημάτων της Μητρόπολης Ιωαννίνων, της Ζωσιμαίας Βιβλιοθήκης, της Βιβλιοθήκης του Τομέα Ιστορίας Νεωτέρων Χρόνων του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, της Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, και από ιδιωτικές συλλογές, οι οποίες και δημοσιεύθηκαν σε αυτοτελή έκδοση (Τσιρώνη και Λέγγας 2003).

Τον Σεπτέμβριο του 2003, η έκθεση, με τίτλο «Μορφές του Αρχαίου και Βυζαντινού Βιβλίου. Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία», παρουσιάστηκε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Δράμας στο πλαίσιο του ΣΤ' Διεθνούς Συμποσίου Ελληνικής Παλαιογραφίας που διοργανώθηκε από την Comité Internationale de Paléographie Grecque. Η έκθεση συνοδεύτηκε από συνοπτικό οδηγό, ο οποίος δημοσιεύεται εδώ στο Παράρτημα 3. Την ευθύνη της επιλογής των εκθεμάτων είχε ο καθηγητής Βασίλης Άτσαλος.

Οι εκθέσεις και οι παράλληλες δράσεις υποστηρίχθηκαν από το Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών (νυν Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών) του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών και τον Διευθυντή του, καθηγητή Ευάγγελο Χρυσό. Με την εμπειρία των εκθέσεων αυτών και των εθνικών και ευρωπαϊκών προγραμμάτων στην περίοδο 2002-2012, διοργανώθηκε στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο έκθεση με τίτλο «Η τέχνη της βιβλιοδεσίας από το Βυζάντιο στη Σύγχρονη Εικαστική Δημιουργία», στον χώρο περιοδικών εκθέσεων του ανακαινισμένου Μεγάρου Δουκίσσης Πλακεντίας. Η έκθεση εγκαινιάστηκε στις 19 Σεπτεμβρίου 2012 και η διάρκειά της παρατάθηκε ως τον Μάρτιο του 2013. Την επιμέλεια της έκθεσης είχε η υπογράφουσα, σε συνεργασία με την τ. Διευθύντρια του Βυζαντινού Μουσείου, ιστορικό τέχνης Δρ Αναστασία Λαζαρίδου, και συμβούλους τον Μπάμπη Λέγγα και τον Κωνσταντίνο Στάικο. Ως ειδικός επιστημονικός συνεργάτης εργάστηκε ο Κύριος Ερευνητής του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών, Δρ Ζήσης Μελισσάκης. Τη μουσειογραφική μελέτη της έκθεσης εκπόνησε ο Σπύρος Νάσαινας και το προσωπικό του Μουσείου, ιδιαίτερα οι συνάδελφοι στα εργαστήρια χαρτιού και εικόνων, προσέφεραν πολύτιμη βοήθεια στη συγκρότηση και την υλοποίηση αυτού του φιλόδοξου έργου, το οποίο προσείλκυσε περισσότερους από 18.000 επισκέπτες (Εικ. 10).

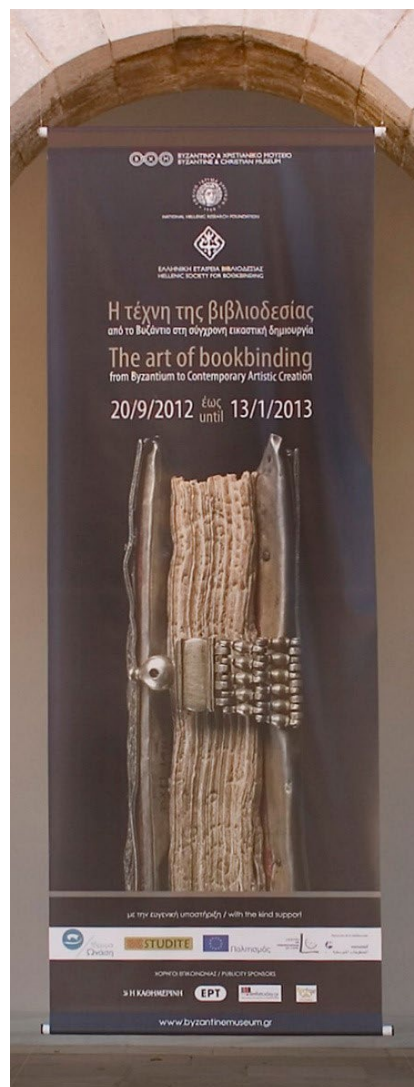

Εικ. 10. Επισκέπτες της έκθεσης του ΒΧΜ.

Οι συνθήκες της εποχής δεν κατέστησαν εφικτή τη δημοσίευση καταλόγου, έλλειψη την οποία έρχεται να αναπληρώσει μερικά η παρούσα συμβολή, παρουσιάζοντας το γενικό σκεπτικό, τη διάρθρωση και τα εκθέματα που παρουσιάστηκαν. Η έκθεση είχε στόχο τη διασύνδεση της επιστημονικής γνώσης για τη βιβλιοδεσία από τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες ως τις μέρες μας με τη σύγχρονη εικαστική δημιουργία. Παράλληλα, στόχευε στην ανάδειξη των ιστορικών βιβλιοδεσιών των

συλλογών του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου και της Συλλογής του Κωνσταντίνου Π. Στάικου που περιήλθε στην κατοχή του Κοινωφελούς Ιδρύματος «Αλέξανδρος Σ. Ωνάσης», το οποίο ευγενικά παραχώρησε την άδεια παρουσίασης των επιλεγμένων εκθεμάτων (Εικ. 11).

Στο πρώτο, εισαγωγικό, μέρος της έκθεσης παρουσιάστηκε ιστορική επισκόπηση της τέχνης της βιβλιοδεσίας από την υιοθέτηση του κώδικα, με εικονογραφικό υλικό την εγκαυστική εικόνα του Χριστού από το Σινά (6ος αι.), την κοπτική βιβλιοδεσία της βιβλιοθήκης Morgan (7ος-8ος αι.), αλλά και σχέδιο του ζωγράφου Αγήνορα Αστεριάδη για την επεξεργασία της περγαμηνής. Οι πολυτελείς βυζαντινές σταχώσεις της μέσης βυζαντινής περιόδου παρουσιάστηκαν μέσα από δείγματα του θησαυρού του Αγίου Μάρκου Βενετίας, ενώ για τις δερματόδετες βυζαντινές βιβλιοδεσίες επιλέχθηκαν δείγματα από τη Βιβλιοθήκη του Βατικανού και του Μουσείου Μπενάκη. Η μεταξωτή στάχωση με το μονόγραμμα των Παλαιολόγων, από τη Μονή Κρυπτοφέρρης στη Ρώμη, έδωσε αφορμή για την αναφορά σε βιβλιοδεσίες ως παραγγελίες και αυτοκρατορικά δώρα, αλλά και για τη μνεία της ξεχωριστής κατηγορίας των υφασμάτων σταχώσεων που δεν έχουν μελετηθεί επαρκώς. Η κατηγορία των διακοσμημένων με ποικιλία υλικών (ασήμι, χρυσός, βελούδο και ένθετα σμάλτα) υστεροβυζαντινών σταχώσεων εικονογραφήθηκε με τη στάχωση του 14ου αιώνα από τη Μονή Διονυσίου του Αγίου Όρους και το αργυρεπίχρυσο κάλυμμα Ευαγγελίου από τη Μαρκανή Βιβλιοθήκη (13ος αι.). Οι επιδράσεις της βυζαντινής στάχωσης σε Ανατολή και Δύση είναι εμφανείς στο Ευαγγέλιο του 12ου αι. του επισκόπου Bernward (Hildesheim, Γερμανία) και την Κωνσταντινούπολιτική στάχωση της Ισπανίας του δεύτερου μισού του 11ου αιώνα. Οι Κρητικές βιβλιοδεσίες και οι *alla greca*, που αναπτύσσονται σχεδόν ταυτόχρονα σε διαφορετικά γεωγραφικά μήκη και πλάτη, καταδεικνύουν τους διαφορετικούς δρόμους που θα έπαιρνε η βυζαντινή και η δυτική παράδοση της τέχνης. Φωτογραφικά δείγματα δεμένων βιβλίων, συνόδευσαν επίσης τις σταχώσεις της περιόδου της Οθωμανικής κυριαρχίας: μουσικοί κώδικες, λειτουργικά βιβλία δεμένα με ισλαμικές βιβλιοδεσίες και ζωγραφικές διακοσμήσεις, καθώς και βιβλιοδεσίες με χρυσοτυπικό διάκοσμο τεκμηριώνουν την ποικιλία και την ευρηματικότητα των τεχνιτών της βιβλιοδετικής τέχνης που συνεχίζει να αναπτύσσεται κάτω από αντίξοες συνθήκες, ενσωματώνοντας αφενός τεχνικά στοιχεία δυτικής προέλευσης, όπως η χρήση της ρουλέτας, και αφετέρου στοιχεία αισθητικής από την Ανατολή. Οι μεταλλικές σταχώσεις Ευαγγελίων και λειτουργικών βιβλίων αποτελούν χαρακτηριστικό της παραγωγής της βιβλιοδετικής διακοσμητικής των αιώνων της

Εικ. 11. Η αφίσα της έκθεσης τυπωμένη σε λάβαρο στο Βυζαντινό Μουσείο.

Οθωμανικής κυριαρχίας, όπου τα μέσα λείπουν, αλλά οι ανάγκες της χρήσης παραμένουν. Ο 19ος αιώνας εικονογραφείται μέσα από τα έργα του ασημοουργού από τους Καλαρρύτες της Ηπείρου, Αθανάσιου Τζημούρη, ο οποίος συνθέτει ανατολικά και δυτικά στοιχεία στα μεταλλικά του καλύμματα (Εικ. 12).

Εικ. 12. Αργυρεπίχρυση στάχωση Τετραευαγγελίου του Αθανάσιου Τζημούρη.

Το εποπτικό υλικό ολοκληρώνεται με παραδείγματα βιβλιοδεσιών του Διαφωτισμού και της Νεοελληνικής βιβλιοδεσίας του 19ου και του 20ού αιώνα. Οι ράχες αναδεικνύονται σε κυρίαρχο στοιχείο για τη διακόσμηση του βιβλίου, η κατασκευή και παραγωγή του οποίου έχει διαφοροποιηθεί σημαντικά σε σχέση με τα βυζαντινά πρότυπα.

Στο δεύτερο μέρος της έκθεσης παρουσιάστηκαν χειρόγραφα και έντυπα από τη Συλλογή Χειρογράφων και Χαρτών Αντικειμένων του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου και από τη Συλλογή του Ιδρύματος Ωνάση. Οι ενότητες διαμορφώθηκαν με βάση τα χαρακτηριστικά στοιχεία των εκθεμάτων και, πιο συγκεκριμένα, με άξονα την εποχή της κατασκευής και διακόσμησης της βιβλιοδεσίας τους. Ξεκινώντας από το παλαιότερο χειρόγραφο του Βυζαντινού Μουσείου, το δεύτερο μέρος της έκθεσης κάλυψε ενότητες που καταδεικνύουν τη χρονολογική εξέλιξη της τέχνης της βιβλιοδεσίας, παράλληλα με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της κάθε ομάδας. Εδώ παρουσιάζεται το σκεπτικό της οργάνωσης του υλικού, ενώ τα χειρόγραφα και τα έντυπα εκθέματα περιλαμβάνονται κατά ομάδες στο Παράρτημα 2, όπου παρατίθενται επίσης οι αριθμοί ταξινόμησης της κάθε συλλογής, τα βιβλιογραφικά στοιχεία και η συνοδευτική τους λεζάντα.

Σταχώσεις βυζαντινού τύπου

Η έκθεση των ιστορικών σταχώσεων ξεκινά με την παρουσίαση βυζαντινού τύπου βιβλιοδεσιών, οι οποίες συνέχισαν να κατασκευάζονται και τους πρώτους μεταβυζαντινούς αιώνες, κυρίως σε περιοχές που ήταν υπό βενετική κατοχή, όπως η Κρήτη.

Στάχωση χειρογράφων και έντυπων

Η επινόηση του έντυπου βιβλίου δεν απετέλεσε τομή στην εξέλιξη της βιβλιοδεσίας. Όπως χειρόγραφα και έντυπα μοιάζουν στη φιλοτέχνηση των στοιχείων και τον σχεδιασμό τους, έτσι και η στάχωση παρουσιάζει ομοιότητες. Ιδιαίτερα στην Ανατολή, όπου χειρόγραφα και έντυπα θα συνυπάρχουν για αιώνες στις βιβλιοθήκες, δεν γίνεται διάκριση στον τρόπο στάχωσής τους. Ωστόσο, ενώ σύντομα το έντυπο επιφέρει την τυποποίηση του περιεχομένου κάθε τόμου, το χειρόγραφο προσφέρεται για συστάχωση διαφόρων κειμένων σύμφωνα με τις ανάγκες του κατόχου του.

Υφασμάτινες σταχώσεις

Αφήνοντας κατά μέρος τις πολυτελείς βυζαντινές σταχώσεις, το συνηθέστερο υλικό για την επένδυση του καλύμματος των βυζαντινών και μεταβυζαντινών σταχώσεων ήταν το δέρμα. Ωστόσο, ήδη από τους βυζαντινούς χρόνους, το ύφασμα χρησιμοποιήθηκε ευρέως, ιδίως σε περιπτώσεις που έπρεπε να τονιστεί ο ιερός χαρακτήρας του περιεχομένου του βιβλίου.

Βιβλία που έντυσαν άλλα βιβλία

Η πολυτιμότητα των υλικών στους αρχαίους πολιτισμούς οδήγησε τεχνίτες και χρήστες στην επαναχρησιμοποίηση πρώτων υλών. Έτσι, ο σταχωτής, για οικονομικούς ή πρακτικούς λόγους ή επειδή το είδος του βιβλίου του επέτρεπε μια πιο πρόχειρη βιβλιοδεσία, αναζητά άλλα υλικά, εκτός από το δέρμα ή το ύφασμα, για την επένδυσή της. Το πλέον πρόσφορο, στις περιπτώσεις αυτές, ήταν τα φύλλα περγαμηνής από χειρόγραφα που δεν ήταν πλέον σε χρήση.

Πολυτελής στάχωση Μεγάλης Αικατερίνης

Είναι γνωστό ότι το βιβλίο με πολυτελή στάχωση χρησιμοποιήθηκε και διακινήθηκε ως διπλωματικό δώρο από τους πρώτους αιώνες της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Η πρακτική αυτή συνεχίστηκε στους αιώνες που ακολούθησαν και κάθε τέτοιο αντικείμενο έχει ιδιαίτερη σημασία για τις πολιτικές και πολιτισμικές συνθήκες εντός των οποίων φιλοτεχνήθηκε και δωρίστηκε.

Εγκόλπια

Χρηστικά βιβλία, που έπρεπε να μεταφέρονται ενδεχομένως και σε ταξίδια, χρειαζόταν να είναι πρακτικά σε μέγεθος. Πρόκειται για τα «εγκόλπια», των οποίων η στάχωση ενίοτε ενισχύεται με πρόσθετες κατασκευές για μεγαλύτερη αντοχή. Τα βιβλία αυτά είχαν ιδιαίτερη σημασία και για την ιδιωτική λατρευτική πρακτική των πιστών και πολλές είναι οι ιστορίες που τα συνοδεύουν στις μαρτυρίες εκείνων που τους απέδωσαν τη σωτηρία τους από κινδύνους.

Πολύτιμες μεταλλικές βιβλιοδεσίες

Από την πρώιμη βυζαντινή περίοδο, πολύτιμα μέταλλα, όπως χρυσός και ασήμι, χρησιμοποιούνται για την επένδυση καλυμμάτων Ευαγγελίων. Από την περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας σώζονται πολλά και αξιόλογα δείγματα τέτοιου τύπου σταχώσεων, που συνδέονται με τοπικά εργαστήρια ή με τοπικές παραδόσεις αργυροχρυσοχοΐας. Ο μεγαλύτερος αριθμός των Ευαγγελίων με επένδυση στη Συλλογή του Βυζαντινού Μουσείου προέρχεται από ναούς και μοναστήρια των Βαλκανίων, από ναούς και χριστιανικά μνημεία της Ανατολικής Ρωμυλίας, τη Μονή Μπάτσκοβο και από τις ελληνικές κοινότητες της Μικράς Ασίας και της Ανατολικής Θράκης, τα λεγόμενα «Κειμήλια των Προσφύγων».

Βιβλιοδεσίες με υλικά σε δεύτερη χρήση

Εκτός από το κάλυμμα της στάχωσης, συχνά ο βιβλιοδέτης καταφεύγει σε υλικά δεύτερης χρήσης και για άλλα μέρη της. Οποιοδήποτε κομμάτι χαρτιού ή περγαμηνής μπορεί να αποκτήσει νέα ζωή ως πινακίδα, εσώφυλλο, παράφυλλο ή και ταινία για την κόλληση ενός αποσταχωμένου διφύλλου. Άλλοτε πάλι, μία φθαρμένη στάχωση επιδιορθώνεται ώστε να αποφευχθεί το κόστος της νέας, ενώ τα λευκά παράφυλλα είναι συνήθως ιδιανικά για τις σημειώσεις των αναγνωστών.

Προφύλαξη και διακόσμηση του βιβλίου

Ως κάλυμμα του βιβλίου, η στάχωση αποσκοπεί στην προστασία των φύλλων του, τα οποία, διατεταγμένα σε τεύχη (αντίστοιχα με τα σημερινά τυπογραφικά δεκαεξασέλιδα) ράβονται με νήμα μεταξύ τους και ακολουθώντας με τα εξώφυλλα («πινακίδες»), που μέχρι και τους μεταβυζαντινούς χρόνους ήταν ξύλινα. Το δεμένο πλέον σώμα επενδύεται με δέρμα (ή ενίοτε ύφασμα), το οποίο συνήθως διακοσμείται, στο σημείο της ραφής των τευχών, το οποίο είναι πιο ευαίσθητο, προηγείται ένα ανθεκτικό υφασμάτινο υπόστρωμα.

Βιβλία από τη Δύση, αναγνώστες από την Ανατολή, βιβλιοδεσίες σε Δύση και Ανατολή

Από τα τέλη του 15ου αιώνα, το έντυπο βιβλίο αρχίζει να συνυπάρχει με το χειρόγραφο. Δεδομένου όμως ότι η τυπογραφία στον χώρο της Ανατολής θα αργήσει ακόμη να εμφανιστεί, τα βιβλία τυπώνονται και φθάνουν εκεί αποκλειστικά από τη Δύση, συχνά μαζί με τις δυτικές τους βιβλιοδεσίες. Άλλες πάλι φορές φτάνουν άδετα – η συνήθεστη μορφή βιβλίου όπως αυτό πωλείται από τον εκδότη– και βιβλιοδετούνται στην Ανατολή, συνήθως σε μοναστηριακούς χώρους, σύμφωνα με τις εκεί πρακτικές, ή αντικαθίσταται η αρχική τους στάχωση, συνήθως λόγω φθοράς. Από την άλλη πλευρά, τον 16ο αιώνα στην Ιταλία παρατηρείται η πρακτική της βιβλιοδέτησης σύμφωνα με τον βυζαντινό τρόπο (“alla greca”).

Η δυτική χρυσοτυπία επεκτείνεται στον χώρο της Ανατολής

Από τον 17ο αιώνα, η τεχνική της χρυσοτυπίας και η συρραφή των τευχών με νεύρα που διακρίνονται στη ράχη, αρχίζουν να εφαρμόζονται και σε σταχώσεις που κατασκευάζονται στην Ανατολή.

Έντυπα και χειρόγραφα με σταχώσεις ισλαμικού τύπου

Στον ενιαίο χώρο της οθωμανικής αυτοκρατορίας, η στάχωση του ελληνικού βιβλίου δεν έμεινε ανεπηρέαστη μορφολογικά από τις ισλαμικές βιβλιοδεσίες. Αν και συνήθως πρόκειται για επιρροές στη διακόσμηση, δεν απουσιάζουν οι περιπτώσεις τόμων με σταχώσεις καθαρά ισλαμικού τύπου.

Έντυπα με ισλαμικές επιδράσεις στη διακόσμηση

Από τον 17ο αιώνα και εξής, στην έκτυπη διακόσμηση των σταχώσεων του ελληνικού χώρου εμφανίζονται ανατολικές (ισλαμικές) επιδράσεις. Εκτός από τα αμιγώς ανατολικής προέλευσης διακοσμητικά μοτίβα, όπως το “arabesque”, χαρακτηριστική είναι και η διάταξη της διακόσμησης των πινακίδων με ένα μεγάλο κόσμημα στο κέντρο του διάχωρου – που ορίζεται από ένα ή περισσότερα περιμετρικά πλαίσια – και τέσσερα «γαμμάτια» (δηλαδή κοσμήματα σε σχήμα γράμματος Γ) στις ισάριθμες γωνίες του.

Σταχώσεις με ανθρωπόμορφη διακόσμηση

Ο έκτυπος διάκοσμος των βυζαντινών σταχώσεων είναι κατά κανόνα ανεικονικός και μόνο μικρά ζωόμορφα κοσμήματα συναντώνται περιστασιακά μεταξύ των φυτικών και γεωμετρικών σχεδίων. Αντίθετα, στις νεότερες σταχώσεις, συχνά, ένα μεγάλων διαστάσεων ανθρωπόμορφο κόσμημα (τις περισσότερες φορές ένα πρόσωπο ή μια παράσταση από την Αγία Γραφή, που ενίοτε σχετίζεται με το περιεχόμενο του βιβλίου) καταλαμβάνει το κέντρο της πινακίδας και ο υπόλοιπος διάκοσμος διατάσσεται γύρω από αυτό.

18ος αιώνας. Νέα και παλαιά εκδοτικά κέντρα. Νέες και παλαιές τάσεις στη βιβλιοδεσία

Τον 18ο αιώνα, η Βενετία συνεχίζει να αποτελεί το σημαντικότερο κέντρο έκδοσης ελληνικών βιβλίων, αλλά σύντομα στη Βιέννη αναπτύσσεται εξίσου έντονη δραστηριότητα, ενώ αρχίζουν προσπάθειες και στον ελληνικό χώρο. Οι βιβλιοδεσίες φιλοξενούν πλήθος διακοσμητικών στοιχείων ποικίλης προέλευσης, ενώ κατασκευαστικά ορισμένες συνήθειες τείνουν να εγκαταλειφθούν.

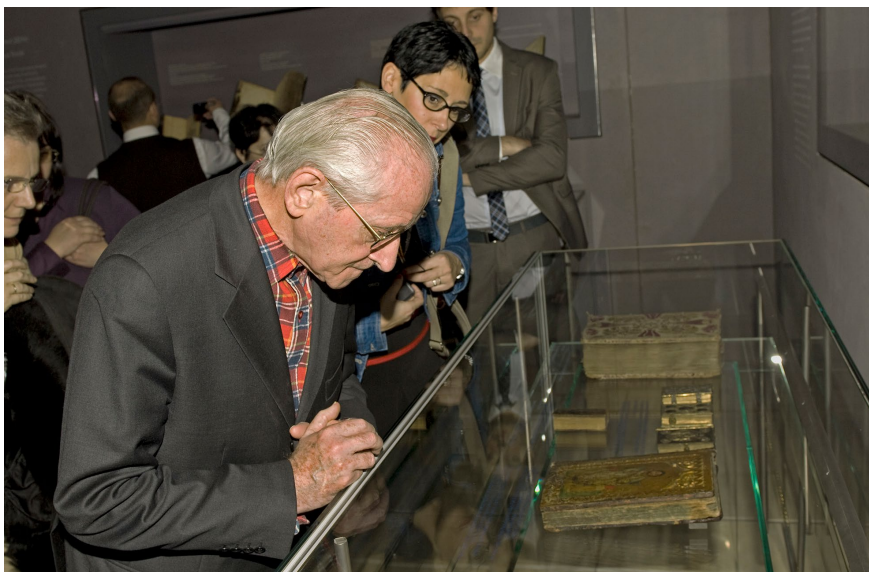
Βιβλιοδεσίες του 19ου αιώνα

Στην τουρκοκρατούμενη Ανατολή, όπου η αντιγραφή βιβλίων συνεχίστηκε μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα, έντυπα και χειρόγραφα συνεχίζουν να σταχώνονται με τον ίδιο τρόπο, ενώ οι δυτικές επιδράσεις αυξάνονται. Στη Δύση, ελληνικά βιβλία εξακολουθούν πάντα να εμπλουτίζουν τις συλλογές, ενίοτε δεμένα πολυτελώς.

Στο σημείο αυτό κλείνει ο κύκλος των ενοτήτων των ιστορικών βιβλιοδεσιών. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι ιστορικές βιβλιοδεσίες συνοδεύτηκαν από επιλογή εικόνων με απεικονίσεις σταχώσεων από τη Συλλογή του Βυζαντινού Μουσείου, αξιοποιώντας με τον τρόπο αυτό την έρευνα που είχε διεξαχθεί για τη συνάφεια μεταξύ σωζόμενων σταχώσεων και απεικονίσεων στην τέχνη (Tsironis 2020).

Οι ιστορικές βιβλιοδεσίες εκτέθηκαν, ως επί το πλείστον, σε προθήκες φτιαγμένες από Plexiglas, το οποίο επέτρεπε στον θεατή την απρόσκοπτη οπτική επαφή με όλες τις πλευρές του βιβλίου-εκθέματος, χωρίς τη χρήση κατόπτρων που είχαν χρησιμοποιηθεί σε άλλες εκθέσεις κωδίκων.

Το τρίτο μέρος της έκθεσης παρουσίασε εποπτικό υλικό του προγράμματος Studite που υλοποιήθηκε από τους Stephane Ipert και François Vinourd του Centre du Conservation du Livre (Arles) σε μία συνεργασία έξι ευρωπαϊκών χωρών (Γαλλία, Αγγλία, Ρουμανία, Ελλάδα, Ιταλία, Ουγγαρία) με σημαντικές συλλογές χειρογράφων. Σκοπός του προγράμματος ήταν αφενός η συγκριτική μελέτη ιστορικών βιβλιοδεσιών, και αφετέρου η εφαρμογή των διακοσμητικών βιβλιοδετικών προτύπων σε έργα φοιτητών σχολών καλών τεχνών και εφαρμοσμένων τεχνών. Στην Ελλάδα, η επιστημονική ομάδα, με τη συμμετοχή των Stephane Ipert, François Vinourd και του Paul Canart, μελέτησε κώδικες των συλλογών του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου, της Γενναδείου Βιβλιοθήκης και της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων (Εικ. 13).

Εικ 13. Ο Monseigneur Paul Canart στην αποστολή επιτόπιας έρευνας στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, το 2012.

Στον ίδιο χώρο παρουσιάστηκε και λειτούργησε βιβλιοδετικό εργαστήριο με αυθεντικό εξοπλισμό βιβλιοδετείου του 19ου αιώνα, από την Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου. Ο εξοπλισμός αυτός χρησιμοποιήθηκε από την ομάδα εκπαιδευτικών προγραμμάτων του Βυζαντινού Μουσείου για ειδικά σχεδιασμένες δράσεις που απευθύνθηκαν σε παιδιά ηλικίας από 8 έως 16 ετών. Η σύνδεση εποπτικού και ιστορικού υλικού, με την πρακτική αισθητική πρόσβαση στον χειρισμό υλικών και εργαλείων, έδωσε την ευκαιρία μιας ολιστικής εμπειρίας και δημιούργησε τις προϋποθέσεις για τη συνέχιση των εκπαιδευτικών προγραμμάτων μέσα στις τάξεις και τους χώρους εκπαίδευσης στη διάρκεια του ακαδημαϊκού έτους.

Το τελευταίο μέρος της έκθεσης φιλοξένησε δημιουργίες σύγχρονων Ελλήνων εικαστικών, που φιλοτέχνησαν έργα εμπνευσμένα από την τέχνη του βιβλίου και τις διάφορες παραδόσεις διακόσμησης των καλυμμάτων του. Η Βένια Δημητρακοπούλου παρουσίασε λεπορέλο, σκεπτογραμμές και εγκόλπια σε λεπταίσθητο εικαστικό ιδίωμα, στο οποίο συναντήθηκαν ετερόκλητες παραδόσεις σε δημιουργική σύνθεση. Ο Δημήτρης Ξόνουγλου παρουσίασε μία εικαστική παρέμβαση στον κεντρικό χώρο της έκθεσης, σηματοδοτώντας την πορεία και τη σημασία του βιβλίου στην ιστορική επίγνωση. Τέλος, έξι σύγχρονοι Έλληνες δημιουργοί παρουσίασαν εικαστικές αποδόσεις απεικονίσεων βιβλιοδεσιών για το βιβλίο *Κασσιανή η Υμνώδης* (Τσιρώνη 2002). Οι Πάνος Φειδάκης (†), Κώστας Παπατριανταφυλλόπουλος, Φωτεινή Στεφανίδου, Μάρκος Καμπάνης, Χρήστος Μαρκίδης και Χρήστος Μποκόρος απέδωσαν, ο καθένας με τον δικό του τρόπο, μοναδικά έργα τέχνης αποτυπωμένα στο κάλυμμα του βιβλίου της Κασσιανής, εμπνευσμένα από αυθεντικά έργα βυζαντινής τέχνης της εποχής κατά την οποία συνέγραψε το έργο της η Κασσιανή (Καλόφωνος 2004).

Τέλος, το μεγάλο κενό στην αντίληψη της λεπτότητας και της πολυπλοκότητας της τεχνικής και της τέχνης της βιβλιοδεσίας κάλυψε με το video art *Aenigma: η τέχνη της βιβλιοδεσίας*, η Veronique Magnes (2012), αναδεικνύοντας τις λεπτομέρειες της ύφανσης κεφαλαριών, της

διακόσμησης των ακμών και τη βάση της έκφρασης, που κάνουν την τέχνη της βιβλιοδεσίας μοναδική, όχι μόνο ως ιστορικό τεκμήριο, αλλά και ως έναυσμα καλλιτεχνικής δημιουργίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ¹

- Baltimore 1957. *The History of Bookbinding 525-1950 A.D.* Κατάλογος έκθεσης, Baltimore Museum of Art, 12 Νοεμ. 1957 – 12 Ιαν. 1958, Βαλτιμόρη, MD.
- BNF 1947= Société de la reliure originale, *La reliure originale : catalogue de l'exposition*, Bibliothèque Nationale de France, Παρίσι.
- Buckton, D. (επιστ. επιμ.), 1994. *Byzantium: Treasures of Byzantine Art and Culture from British Collections*. Κατάλογος έκθεσης, Λονδίνο.
- Γανιάρης, Α. και Γανιάρη, Φ., 1983. *Βιβλιοδεσία. Τέχνη και τεχνική*, Αθήνα.
- Drandaki, A., Papanikola-Bakirtzi, D. και Tourta, A. (επιστ. επιμ.), 2013. *Heaven and Earth: Art of Byzantium from Greek Collection*. Κατάλογος έκθεσης, Αθήνα.
- Evans, H. (επιστ. επιμ.), 1997. *The Glory of Byzantium: Art and Culture of the Middle Byzantine Era, A.D. 843-1261*. Κατάλογος έκθεσης, Metropolitan Museum of Art, Ν. Υόρκη.
- — — (επιστ. επιμ.), 2004. *Byzantium: Faith and Power (1261-1557)*, Ν. Υόρκη.
- Febo, A., Houlis, K. και Voicu, S. (επιμ.), 1988. *Legature bizantine vaticane. Storia dei materiali e delle tecniche di manifattura*, Βενετία.
- Febo, A., Houlis, K., Mazzucco, G. και Voicu, S. (επιμ.), 1989. *Legature bizantine vaticane e marciante. Storia dei materiali e delle tecniche di manifattura* (Κατάλογος έκθεσης, Biblioteca Palatina, Πάρμα, 16 Νοεμ. – 22 Δεκ. 1989), Πάρμα.
- Federici, C. και Houlis, K., 1988. *Legature bizantine vaticane*, Ρώμη.
- Federici, C. και Macchi, F. (επιμ.), 2014. *Le materie dei libri. Le legature storiche della Biblioteca Teresiana*, Κατάλογος έκθεσης (Μάντοβα, Biblioteca Comunale Teresiana, 5 Σεπτ. 2014 - 11 Ιαν. 2015), Μάντοβα.
- Καλόφωνος, Γ., 2004. “Η εικαστική έκδοση του βιβλίου ‘Κασσιανή η Ύμνωδός’”, *Βιβλιοαμφιάστης* 2, 319–28.
- Κωνσταντίνος, Δ., 2004. Ο κόσμος του Βυζαντινού Μουσείου, Αθήνα.
- Lowden, J., 2007. “The Word Made Visible: The Exterior of the Early Christian Book as Visual Argument”, στο W. Klingshirn και L. Safran (επιμ.), *The Early Christian Book*, Ουάσιγκτον, 15–47.
- Magnes, V., 2012. Video art *Aenigma: The Art of Bookbinding*, <https://www.youtube.com/watch?v=pkUOWEB-Fqo>
- Marks, P., 1998. *The British Library Guide to Bookbinding: History and Techniques*, Λονδίνο.
- Miriello, R., 2014. “Catalogue on-line of Medieval and Renaissance Bindings of the Riccardiana Library of Florence”, στο W. Börner και S. Uhlirz (επιστ. επιμ.), *Proceedings of the 18th International Conference on CHNT (Vienna, Nov. 11-13, 2013)*, Βιέννη.
- Μπίζα, Ε., 2004. “Η χρήση των μη συμβατικών υλικών στις σύγχρονες εφαρμογές της βιβλιοδεσίας”, *Βιβλιοαμφιάστης* 2, 293–96.
- Needham, P., 1979. *Twelve Centuries of Bookbindings: 400-1600*, Κατάλογος έκθεσης, The Pierpont Morgan Library, 21 Φεβ. – 8 Απρ. 1979, Λονδίνο και Ν. Υόρκη.
- Piatnisky Y., κ.ά. (επιστ. επιμ.) 2000. *Sinai, Byzantium, Russia: Orthodox Art from the Sixth to the Twentieth Century*. Κατάλογος έκθεσης, Λονδίνο.

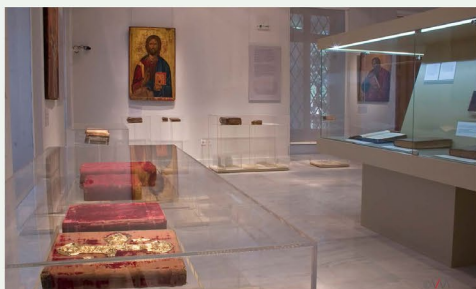
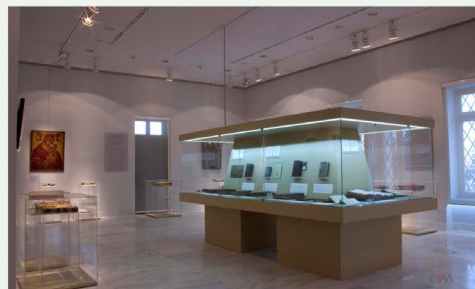
1. Για πλήρη βιβλιογραφία σχετικά με τις ομάδες σταχώσεων, τις χρήσεις και την ορολογία βλ. Τσιρώνη, «Η έρευνα των σταχώσεων. Βιβλιογραφικές καταγραφές και (προ)οπτικές προσέγγισης» στον παρόντα τόμο.

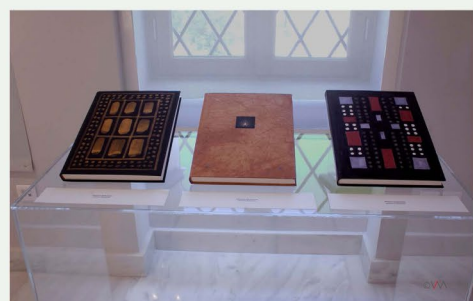
- Τζανετάτου, Β. (επιμ.), 2002. *The Art of Bookbinding: Treasures from the Gennadius Library, 1464-1911. Η Τέχνη της Βιβλιοδεσίας: Θησαυροί της Γενναδείου Βιβλιοθήκης, 1464-1911*, Κατάλογος έκθεσης, Αθήνα.
- De Todo, V. (επιστ. επιμ.), 1924. *L'art italien de la reliure du livre (XVe-XVIe siècle)*, Μιλάνο.
- Τσιρώνη, Ν., 2002. *Κασσιανή η Υμνωδός*, Αθήνα.
- , 2004. “Η Ελληνική Εταιρεία Βιβλιοδεσίας”, *Βιβλιοαμφιάστης* 2, 19–24.
- , 2020. «Quelques observations sur la décoration des reliures», στο Ν. Tsironis (επιστ. επιμ.), *Le livre : texte, image, objet*, Études Balkaniques, Cahiers Pierre Belon 24, Paris.
- Τσιρώνη, Ν. και Λέγγας, Μ., 2002 (επανέκδοση 2003, 2012). *Η τέχνη της βιβλιοδεσίας από το Βυζάντιο ως τις μέρες μας*. Οδηγός έκθεσης, Αθήνα.
- Τσιρώνη, Ν. και Λέγγας, Μ., 2003. *Η τέχνη της βιβλιοδεσίας. Οι θησαυροί της πόλης των Ιωαννίνων*, Αθήνα.
- Chondrogiannis, S., 2017. *Byzantium in the World: Artistic, Cultural and Ideological Legacy from the 19th to the 21st Century*, Θεσσαλονίκη.
- Χούλης, Κ., 2008. “Δερμάτινες βυζαντινές σταχώσεις σε ελληνικές βιβλιοθήκες: έρευνα και προβληματισμοί”, στο Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., Βιβλιοαμφιάστης 3, Αθήνα, 111–24.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1:

Γενικές όψεις της έκθεσης
Η ΤΕΧΝΗ ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑΣ
ΑΠΟ ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΙΚΑΣΤΙΚΗ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ
Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο
19 Σεπτεμβρίου 2012 - 23 Μαρτίου 2013

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2:

Έκθεση Βυζαντινού Μουσείου, «Η τέχνη... δημιουργία»

ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΜΕ ΣΤΑΧΩΣΕΙΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΤΥΠΟΥ

Χειρόγραφο περγαμηνό *Εὐαγγελιστάριο* (εὐαγγελικά ἀναγνώσματα γιὰ λειτουργικὴ χρῆση). Γραφέας Ἰωάννης. Προέλευση: οἰκὸγενεῖα Λεβίδη τῆς Καππαδοκίας. Ἔτος 1070.

BXM 01609

- Ἐχοντας χάσει τὴν ἀρχικὴν στάχωση του, ὁ κώδικας δέθηκε περὶ τὸ 1890, ὥστε νὰ ἀντιμετωπιστεῖ ἡ ἀπώλεια φύλλων. Γιὰ νὰ ἀναπληρώσει τὰ κενὰ, ὁ βιβλιοδέτης προσέθεσε χαρτῶα φύλλα, στὰ ὁποῖα συμπλήρωσε τὸ χαμένο κείμενο.

Χειρόγραφο περγαμηνό *Εὐαγγελιστάριο* (εὐαγγελικά ἀναγνώσματα γιὰ λειτουργικὴ χρῆση). Προέλευση: Γυμνάσιο Ἀδριανουπόλεως. 12ος αἰ.

BXM 19515

- Στάχωση βυζαντινοῦ τύπου μὲ μεταγενέστερο μεταλλικὸ σταυρό. Συστάχωση φύλλων ἀπὸ ἄλλο χειρόγραφο σὲ ρόλο παραφύλλων. Στὸ ἐσωτερικὸ τῶν πινακίδων διακρίνεται τὸ «ζικ-ζάκ» ποὺ σχηματίζει τὸ νῆμα κατὰ τὴν ἔνωση τῶν τευχῶν μὲ αὐτές.

Διάφορα τροπάρια καὶ Εὐχολόγιο (ἐκκλησιαστικὸ βιβλίο). Χειρόγραφο πολὺ μικροῦ σχήματος (ἐγκόλπιο). Προέλευση: Κ. Πετριδης ἀπὸ τὴ Στυλίδα. 16ος αἰ.

BXM 19624

- Βυζαντινοῦ τύπου στάχωση μὲ ὑπερυψωμένα κεφαλάρια. Ἡ ἔκτυπη διακόσμηση μαρτυρεῖ τὴν κρητικὴ τῆς προέλευση.

Χειρόγραφες Λειτουργίες τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Μεγάλου Βασιλείου καὶ τῶν Προηγουσμένων. Γραφέας Ἀθανάσιος ἱερομόναχος. 15ος αἰ.

BXM 19526

- Κρητικῆς προέλευσης βυζαντινὴ στάχωση. Μεταξὺ τῶν ἔκτυπων κοσμημάτων διακρίνεται δικέφαλος ἀετὸς καὶ δράκος.

Βίοι ἁγίων καὶ λόγοι γιὰ διάφορες ἐκκλησιαστικὲς ἐορτές. Χειρόγραφο. 15ος αἰ.

BXM 19795

- Βυζαντινοῦ τύπου στάχωση κρητικῆς προέλευσης, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸν ἔκτυπο διάκοσμο. Τὸ «αὐλάκι» στὶς ἀκμὲς τῶν πινακίδων ἀποτελεῖ ἰδιαιτερότητα τῶν βυζαντινῶν βιβλιοδεσιῶν.

ΣΤΑΧΩΣΗ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ ΚΑΙ ΕΝΤΥΠΩΝ

Χειρόγραφο *Πανηγυρικὸ* (ὁμιλίες γιὰ ἐκκλησιαστικὲς ἐορτές). Γραφέας Σωφρόνιος ἀρχιερέας Μελενίκου. Ἔτος 1626/7. Προέλευση, ἀπὸ τὸν μητροπολίτη Φιλαδελφείας Χρυσόστομο. Παλαιότερη προέλευση, ἀπὸ τὴ Μονὴ Εἰκοσιφοίνισσας στὴ Δράμα. Ἔτος 1626/7.

BXM 19585

- Ἡ βυζαντινὴ πρακτικὴ τοποθέτηση τῶν βιβλίων ὀριζόντια, καὶ ὄχι ὄρθια, στὰ ράφια ἐπέβαλε τὴν ἀναγραφή τοῦ τίτλου στὶς πρόσθιες ἀκμὲς,

δηλαδή στο πάχος τῶν φύλλων, καὶ τὴν προσθήκη μεταλλικῶν γόμφων (διακοσμητικῶν καρφιῶν) στὶς πινακίδες γιὰ τὴν προστασία τους.

Ἐξομολογητάριο, Νομοκάνοντας, διάφορες Ἀκολουθίες καὶ εὐχές. Χειρόγραφο σύμμεικτου περιχομένου γιὰ χρήση ἀπὸ ἱερεῖς. 16ος αἰ.

BXM 19765

- Προσωπικὴ συλλογὴ χρηστικῶν κειμένων συσταχωμένων μὲ βυζαντινοῦ τύπου βιβλιοδεσία. Στὰ χαρακτηριστικὰ τῆς περιλαμβάνεται καὶ ἡ ἴση ἐπιφάνεια σώματος καὶ πινακίδων, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ δυτικὴ πρακτικὴ τῶν πινακίδων ποὺ προεξέχουν ἀπὸ τὸ σῶμα.

Πεντηκοστάριον. Ἐκκλησιαστικὸ λειτουργικὸ βιβλίο. Ἔκδοση τῶν Giovanni, Antonio καὶ Pietro di Nicolini da Sabbio. Βενετία 1544.

Βιβλιοθήκη Ἰδρύματος «Ἀλέξανδρος Ὠνάσης» 781

- Ἐντυπο λειτουργικὸ βιβλίο σταχωμένο μὲ τὸν βυζαντινὸ τρόπο, ἀλλὰ καὶ μὲ δυτικῆς ἐπίδρασης νεῦρα στὴ ράχη. Ἡ ἀπουσία διακόσμησης εἶναι συνηθισμένη σὲ πολλὲς σταχώσεις χειρόγραφων καὶ ἐντύπων.

ΥΦΑΣΜΑΤΙΝΕΣ ΣΤΑΧΩΣΕΙΣ

Χειρόγραφο Εὐαγγελιστάριο. Προέλευση ἀπὸ τὴ Μητρόπολη Νικομηδείας. 14ος αἰ.

BXM 19513

- Ἐπένδυση ἀπὸ κόκκινο βελουδο. Στὴν πινακίδα ἀρχῆς, ἴχνη ἀπὸ πρόσθετη μεταλλικὴ παράσταση Ἐσταυρωμένου μὲ τὴ Θεοτόκο καὶ τὸν εὐαγγελιστὴ Ἰωάννη στὸ κέντρο, καὶ οἱ τέσσερις εὐαγγελιστὲς στὶς γωνίες. Διακοσμητικοὶ γόμφοι καὶ στὶς δύο πινακίδες.

Χειρόγραφο Τετραεὐάγγελο. Γραφέας μοναχὸς Μαρκιανός. Ἔτος 1573.

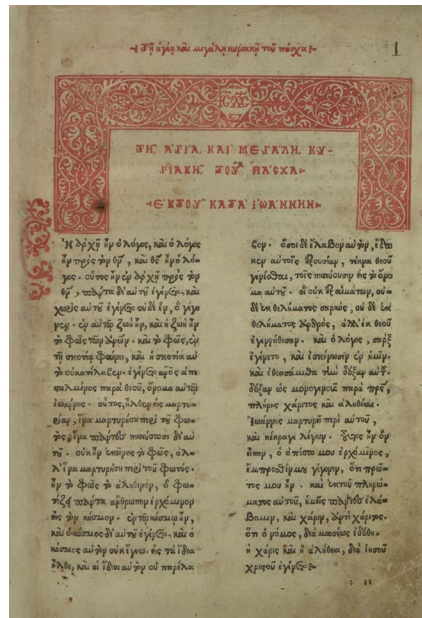
BXM 19588

- Ἡ βυζαντινοῦ τύπου στάχωση ἐπενδύθηκε μὲ κόκκινο μεταξωτὸ ὕφασμα, στὸ ὁποῖο διακρίνονται ἴχνη ὕφαντοῦ διάκοσμου.

Εὐαγγελιστάριο. Ἔκδοση τοῦ Stefano di Nicolini da Sabbio. Βενετία 1539.

Βιβλιοθήκη Ἰδρύματος «Ἀλέξανδρος Ὠνάσης» 542

- Στὸ βελούδινο κάλυμμα τῆς στάχωσης διακρίνονται ἴχνη μεταλλικοῦ διάκοσμου μετὰ παράσταση Ἀνάστασης καὶ πιθανὸν τοὺς Εὐαγγελιστὲς στὶς γωνίες τῆς πινακίδας ἀρχῆς καὶ Σταύρωσης μετὰ τῆ Θεοτόκου καὶ τὸν Ἰωάννη στὴν πινακίδα τέλους.

Εὐαγγελιστάριο. Ἔκδοση τῶν κληρονόμων τοῦ Piero Zanetti di Cristoforo. Βενετία 1599.

Προέλευση: Μ. Ἁγίας Φιλοθέης.

BXM 17850

- Οἱ ξύλινες πινακίδες ἐπενδύθηκαν μετὰ δέρι καὶ ἀπὸ ἐπάνω μετὰ κόκκινο βελούδο ποὺ κάλυψε ὁλόκληρη τὴν στάχωση. Τὴν ἐμπρόσθια πινακίδα κοσμεῖ μεταλλικὸς σταυρὸς μετὰ τὸν Ἐσταυρωμένο καὶ τὰ σύμβολα τῶν εὐαγγελιστῶν καὶ ἀπεικονίσεις τῆς Θεοτόκου καὶ τοῦ Ἰωάννη.

ΒΙΒΛΙΑ ΠΟΥ ΕΝΤΥΣΑΝ ΑΛΛΑ ΒΙΒΛΙΑ

Θεοδώρου Στουδίτου, *Κατηχήσεις* (ψυχωφελῆ κείμενα). Γραφέας ἱερομόναχος Θεόκλητος στὸ Ἅγιον Ὄρος. Ἔτος 1671.

BXM 19860

- Ἡ στάχωση τοῦ τόμου ἐπενδύθηκε μετὰ τρία κομμάτια περγαμνῆς προερχόμενα ἀπὸ χειρόγραφο τοῦ 10ου αἰ. μετὰ ἀσκητικὰ κείμενα.

Χειρόγραφο βυζαντινῆς μουσικῆς μετὰ διάφορα τροπάρια. Γραφέας ἱερομόναχος Ἀνανίας Σιναΐτης στὴν Κύπρο. 17ος-18ος αἰ.

BXM 19821

- Ὡς πρόχειρη ἐπένδυση τῶν χαρτονένιων πινακίδων τοῦ τόμου χρησιμοποιήθηκε ἓνα δίφυλλο ἀπὸ περγαμνὸν χειρόγραφο τοῦ 11ου αἰ. μετὰ ἐρμηνευτικὴ Σειρὰ στὴν Ἐξοδο τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης.

ΣΤΑΧΩΣΗ ΜΕΓΑΛΗΣ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ

Ευαγγέλιο, Μόσχα 1763.

ΒΧΜ 17797

- Πολυτελής μεταλλική στάχωση με ξύλινες πινακίδες. Αφιέρωμα της Μεγάλης Αικατερίνης της Ρωσίας στον ναό της ελληνικής κοινότητας της Αγίας Τριάδας στο Λιβόρνο. Το εμπρόσθιο κάλυμμα φέρει παράσταση των Ευαγγελιστών στο ύφος της εποχής.

ΕΓΚΟΛΠΙΑ

Σύνοψις Ιερά. Έκκλησιαστικό λειτουργικό βιβλίο. Έκδοση του Δημητρίου Θεοδοσίου. Βενετία 1795.

Βιβλιοθήκη Ιδρύματος «Αλέξανδρος Ωνάσης» 873-875

- Η δυτικού τύπου βιβλιοδεσία με νεύρα στη ράχη και χρυσοτυπικό διάκοσμο, που επεκτείνεται και στις άκμες των φύλλων, προστατεύθηκε με δερμάτινη θήκη διακοσμημένη με πρόστιπες γραμμές.

Ψαλτήριον του Δαβίδ. Έκδοση των Giovanni, Antonio και Pietro di Nicolini da Sabbio. Βενετία 1545.

Βιβλιοθήκη Ιδρύματος «Αλέξανδρος Ωνάσης» 842

- Η απλούστερη, αλλά και συνηθέστατη, μορφή βιβλιοδεσίας έπινοήθηκε στη Δύση και συνίσταται στην επένδυση των ραμμένων τευχών από ένα κομμάτι άγραφης περγαμηνής, χωρίς την ύπαρξη πινακίδων.

Ή Καινή Διαθήκη. Έκδοση του Johann Leusden. Luchtmanniana 1765.

ΒΧΜ 17696

- Δυτική στάχωση με νεύρα στη ράχη και πλούσια χρυσοτυπική διακόσμηση δυσανάλογη προς το σχήμα του βιβλίου. Χρυσά έκτυπα σχέδια κοσμοῦν και τις άκμες των φύλλων.

Θεῖον καὶ ἱερὸν Εὐαγγέλιον. Έκδοση τῆς Έλληνικῆς Τυπογραφίας τοῦ Φοίνικος. Βενετία 1852.

Βιβλιοθήκη Ἰδρύματος «Αλέξανδρος Ὠνάσης» 597

- Ἡ πρακτικότητα τοῦ μικροῦ σχήματος δὲν ἀπέκλεισε τὴν πολυτελῆ στάχωση μὲ διακοσμημένη μεταλλικὴ ἐπένδυση ἐπάνω σὲ ξύλινες πινακίδες, ποὺ αὐξήσε τὴν ἀντοχὴ τῆς, ἀλλὰ καὶ τὸ βάρος τῆς.

ΠΟΛΥΤΙΜΕΣ ΜΕΤΑΛΛΙΚΕΣ ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΕΣ

Εὐαγγελιστάριο, Βενετία, τυπογράφος Νικόλαος Γλυκύς, 1776.

BXM 17856

- Στάχωση ὑφασμάτινη μὲ μεταλλικὴ ἐπένδυση, ξύλινες πινακίδες, κεντρικὴ παράσταση Σταύρωσης καὶ τοὺς τέσσερις Εὐαγγελιστὲς στὶς γωνίες τοῦ ἐμπρόσθιου καλύμματος.

Εὐαγγελιστάριο, Βενετία, τυπογράφος Πάνος Θεοδοσίου, 1801.

BXM 17859

- Στάχωση μὲ μεταλλικὴ ἐπένδυση τοῦ 1813, κεντρικὲς παραστάσεις τῆς Εἰς Ἄδου Καθόδου, τοὺς τέσσερις Εὐαγγελιστὲς στὶς γωνίες καὶ ἐπιγραφές.

Εὐαγγελιστάριο, Βενετία, τυπογράφος Νικόλαος Γλυκύς, 1791.

BXM 17868

- Στάχωση μὲ μεταλλικὴ ἐπένδυση ἐν εἴδει θήκης. Τὸ κάλυμμα εἶναι διακοσμημένο μὲ κεντρικὴ παράσταση τῆς Εἰς Ἄδου Καθόδου, τοὺς τέσσερις Εὐαγγελιστὲς καὶ εὐαγγελικὲς σκηνές.

ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΕΣ ΜΕ ΥΛΙΚΑ ΣΕ ΔΕΥΤΕΡΗ ΧΡΗΣΗ

Λόγοι Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, κείμενα κλασικῶν συγγραφέων καὶ Ἀριθμητικὴ. Χειρόγραφο σχολικῆς χρήσης. Γραφέας ἱερομόναχος Ἰωσήφ στὴ σχολὴ τῶν Κυδωνιῶν. Ἔτη 1817–1826.

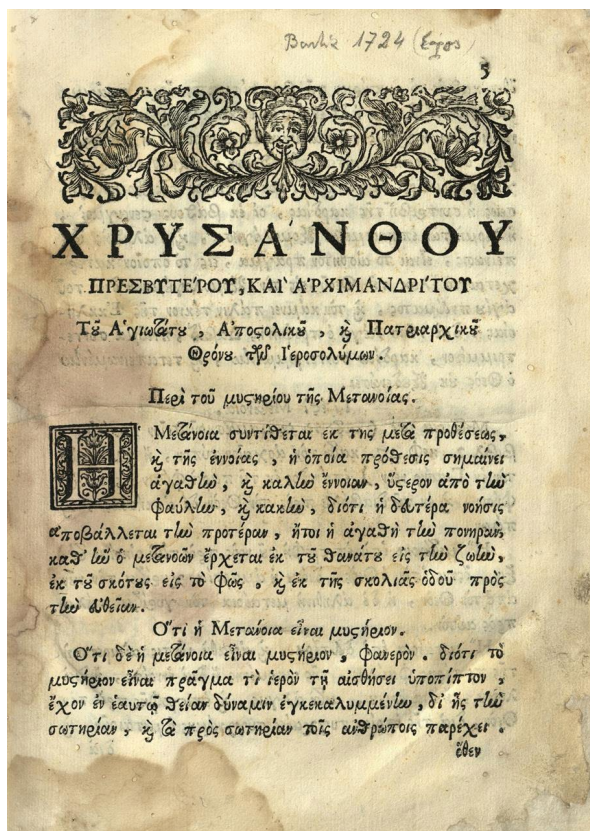
BXM 19742

- Οἱ πινακίδες ἀποτελοῦνται ἀπὸ φύλλα ἐκκλησιαστικοῦ ἐντύπου, ὅπως καὶ ἀπὸ κομμάτια χαρτὶ μὲ χειρόγραφες σημειώσεις σὲ ἐλληνικὴ καὶ ἀραβικὴ γραφὴ, ἐνῶ ὡς ἐσώφυλλα καὶ παράφυλλα βρίσκουμε ἐπιστολὲς ἄχρηστες πλέον γιὰ τὸν κάτοχό τους.

Χρυσάνθου Νοταρᾶ, Διδασκαλία ὠφέλιμος περὶ μετανοίας. Ἔκδοση τοῦ Νικολάου Σάρου. Βενετία 1724.

Βιβλιοθήκη Ἰδρύματος «Ἀλέξανδρος Ωνάσης» 996–997

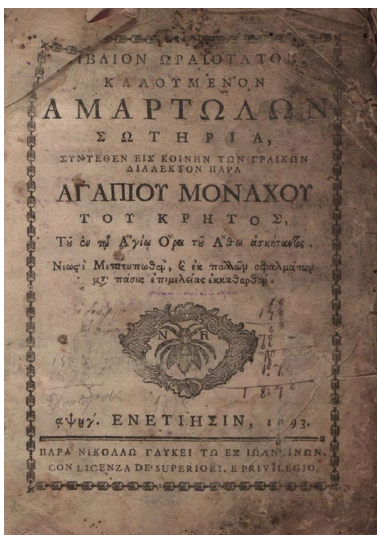
- Τὸ δέριμα τῆς βιβλιοδεσίας μὲ τὸν στοιχειώδη πρόστυπο διάκοσμο εἶχε κοπεῖ σὲ δύο τμήματα, ἀλλὰ κρίθηκε προτιμότερο νὰ ραφεῖ καὶ ὄχι νὰ ἀντικατασταθεῖ μὲ νέο.

Άγαπίου [Λάνδου], *Αμαρτωλῶν σωτηρία*. Ψυχοφελές ἔργο σὲ ἀπλῆ ἑλληνικῆ. Ἔκδοση τοῦ Νικολάου Γλυκέως. Βενετία 1793.

Βιβλιοθήκη Ἰδρύματος «Αλέξανδρος Ὠνάσης» ΘΕΟ 141

- Ἡ πινακίδα ἀρχῆς συγκροτήθηκε ἀπὸ φύλλα λατινικοῦ ἐντύπου, ἐνῶ τὸ ἐσώφυλλο ἀρχῆς ποὺ ἦταν λευκὸ προσέφερε χῶρο στὶς προσευχὰς ἐνὸς ἀναγνώστη τοῦ 1880 ἀπὸ τὴ Δημητσάνα.

ΠΡΟΦΥΛΑΞΗ ΚΑΙ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

Χειρόγραφο *Λεξικὸ σὲ περγαμνὴ καὶ χαρτί*. Προέλευση: Μονὴ Μεγάλου Μετεώρου. Γραφέας Κωνσταντῖνος Εὐγένη. Ἔτος 1296/7.

BXM 19540

- Οἱ ἀπώλειες φύλλων στὴν ἀρχὴ καὶ στὸ τέλος τοῦ τόμου ἀντιμετωπίσθηκαν κατὰ τὴ μεταγενέστερη, νέα βιβλιοδέτησή του μὲ τὴν προσθήκη χαρτῶν φύλλων, στὰ ὁποῖα ἀναπληρώθηκε τὸ χαμένο κείμενο. Ὅρισμένα σποραδικὰ διασωθέντα περγαμνὰ φύλλα ἀπὸ τὴν ἀρχὴ δὲν ἐγκαταλείφθηκαν, ἀλλὰ συσταχώθηκαν μὲ τὰ χαρτῶα. Ἡ συρραφὴ τῶν παλαιῶν μὲ τὰ νέα φύλλα διακρίνεται στὴ φθαρμένη σήμερα ράχη τοῦ κώδικα.

Σχεδογραφία (σχολικὸ βιβλίο). Περγαμνὸ παλίμψηστο χειρόγραφο. Στὸ παλαιότερο στρώμα γραφῆς ὕμνοι. 14ος αἰ.

BXM 19886

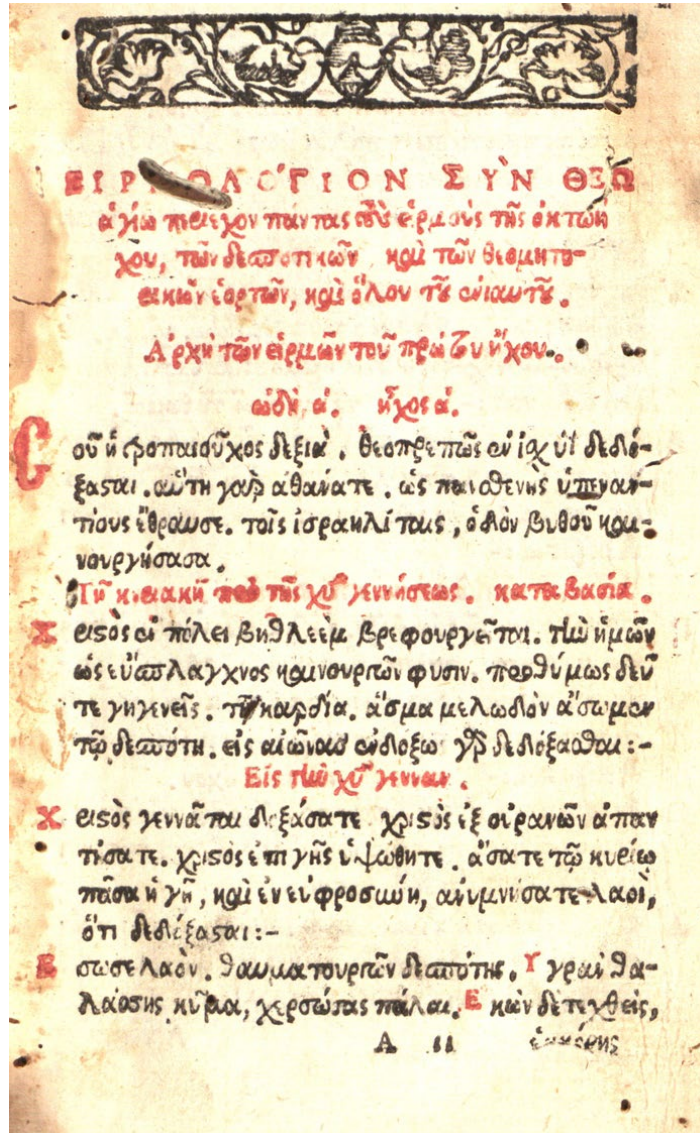
- Ἡ ἀπώλεια τοῦ καλύμματος τῆς στάχωσης καθιστᾷ ὀρατὴ τὴ ραφὴ τῶν τευχῶν. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ δυτικὴ πρακτικὴ τῶν νεύρων, στὶς βυζαντινὲς σταχώσεις οἱ «άλυσιδες» ποὺ σχηματίζονται ἀπὸ τὸ νῆμα τῆς ραφῆς ἐνσωματώνονται στὸ σῶμα τοῦ βιβλίου.

**ΒΙΒΛΙΑ ΑΠΟ ΤΗ ΔΥΣΗ, ΑΝΑΓΝΩΣΤΕΣ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΗ,
ΒΙΒΛΙΟΔΕΞΙΕΣ ΣΕ ΔΥΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΤΟΛΗ**

Είρμολόγιον. Ἐκκλησιαστικὸ βιβλίον. Ἐκδοση τοῦ [Ἀνδρέα] Κουνάδου. Βενετία 1584.

Βιβλιοθήκη Ἰδρύματος «Ἀλέξανδρος Ὠνάσης» 830

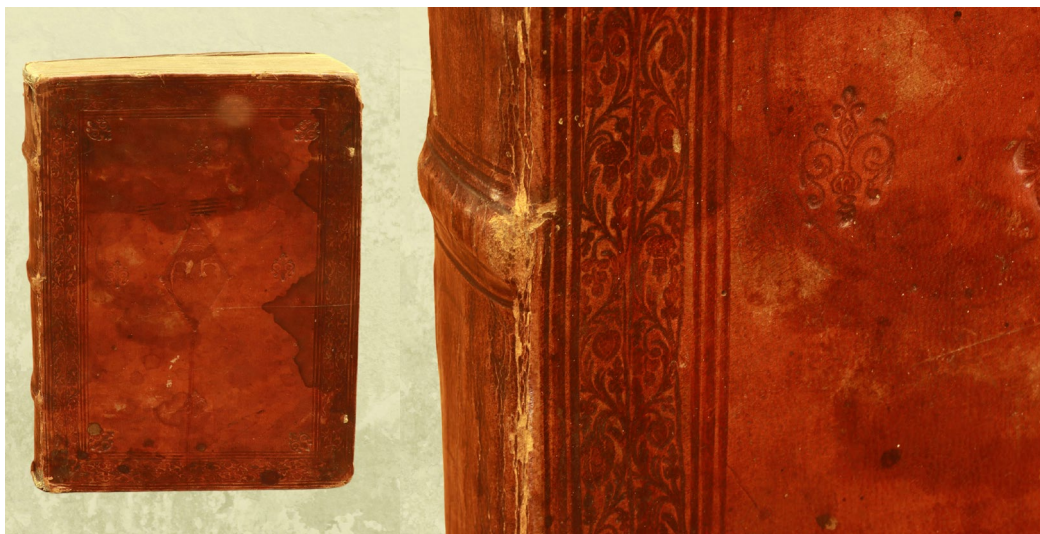
- Ἡ βυζαντινοῦ τύπου στάχωση προφανῶς ἐκτελέσθηκε στὴν Ἀνατολή καὶ φέρει τὰ χαρακτηριστικὰ ὑπερυψωμένα κεφαλάρια.

Μέγας Βασίλειος, *Συγγράμματά τινα*. Έκδοση του Stefano di Nicolini da Sabbio. Βενετία 1535.

Βιβλιοθήκη Ιδρύματος «Αλέξανδρος Ωνάσης» 893

- Η μεταγενέστερη στάχωση του τόμου φέρει νεύρα στη ράχη που αποτελούν δυτικό στοιχείο. Ωστόσο ο όρθοδοξος αναγνώστης του ενδιαφέρθηκε περισσότερο για το κείμενο και, μεταξύ άλλων σημειώσεών του, στα περιθώρια απευθύνεται και στους καθολικούς με τη φράση Σημείωσον σὺ ὁ λατῖνος περὶ τῆς ἐκπορεύσεως. Ένα πρόχειρο κομμάτι χαρτί σὲ χρήση σελιδοδείκτη (ἐδῶ διακρίνεται οἰκονομικὸς λογαριασμὸς) ἀποτελοῦσε, ὅπως καὶ σήμερα, εὐκόλη λύση, ὅταν ἡ βιβλιοδεσία δὲν ἔφερε ἐνσωματωμένο σελιδοδείκτη.

Θουκυδίδου, *Περὶ τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου* με λατινική μετάφραση του Lorenzo Valla. Έκδοση του Henri Estienne. [Γενεύη] 1588.

Βιβλιοθήκη Ιδρύματος «Αλέξανδρος Ωνάσης» 143

- Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν πλούσιο χρυσότυπο διάκοσμο καὶ τὸ χρυσὸ ξάκρυσμα τῶν φύλλων, τὴ δυτικὴ προέλευση τῆς στάχωσης μαρτυρεῖ καὶ τὸ οἰκόσημο τοῦ ἀρχιεπισκόπου Rheims, Léonore d'Estampes de Valençay (1589–1651).

Δημοσθένους, *Λόγοι και Προοίμια δημηγορικά και Έπιστολαι με έρμηνεία του Ούλπιανου. Έπιμέλεια του Guillaume Morel.* Έκδοση του Jean Bienné. Παρίσι 1570.

Βιβλιοθήκη Ιδρύματος «Αλέξανδρος Ωνάσης» 122

- *Η γαλλική στάχωση του 17ου αί. φέρει πλούσιο χρυσότυπο διάκοσμο με δυτικά μοτίβα (κρινάνθεμα) στις πινακίδες και νεύρα στις ράχες. Το βιβλίο ανήκε στην προσωπική βιβλιοθήκη του Λουδοβίκου ΙΓ' (1610-1643), και στην πινακίδα άρχης διακρίνεται το οικόσημό του.*

Η ΔΥΤΙΚΗ ΧΡΥΣΟΥΤΥΠΙΑ ΕΠΕΚΤΕΙΝΕΤΑΙ ΣΤΟΝ ΧΩΡΟ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ

Μελέτιος Συρίγος και Δοσίθεος Ίεροσολύμων, *Έργα κατά τών Καλβινιστών.* Έκδοση του Mitrofan al Husulul. Βουκουρέστι 1690.

Βιβλιοθήκη Ιδρύματος «Αλέξανδρος Ωνάσης» 971

- *Τα χρυσότυπα δυτικά φυτικά μοτίβα περιορίζονται στην πινακίδα άρχης, ενώ οι δυτικές επιδράσεις συμπληρώνονται από τα νεύρα της ράχης.*

Τυπικόν. Ἐκκλησιαστικὸ λειτουργικὸ βιβλίον. Ἐκδοσὴ τοῦ Νικολάου Σάρου. Βενετία 1691.

Βιβλιοθήκη Ἰδρύματος «Ἀλέξανδρος Ὠνάσης» 811

- Ἡ χρυσοτυπία φαίνεται ὅτι ἐφαρμόσθηκε μεταγενέστερα ἐπάνω στὸν προϋπάρχοντα ἔκτυπο διάκοσμο καὶ περιορίσθηκε σὲ ἓνα ὀρθογώνιο πλαίσιο στὸ κέντρο κάθε πινακίδας καὶ λίγα μικρὰ κοσμήματα.

Ἀρχιερατικόν. Ἐκκλησιαστικὸ Λειτουργικὸ βιβλίον. Ἐκδοσὴ τοῦ Antonio Bortoli. Βενετία 1778.

ΒΧΜ 17710

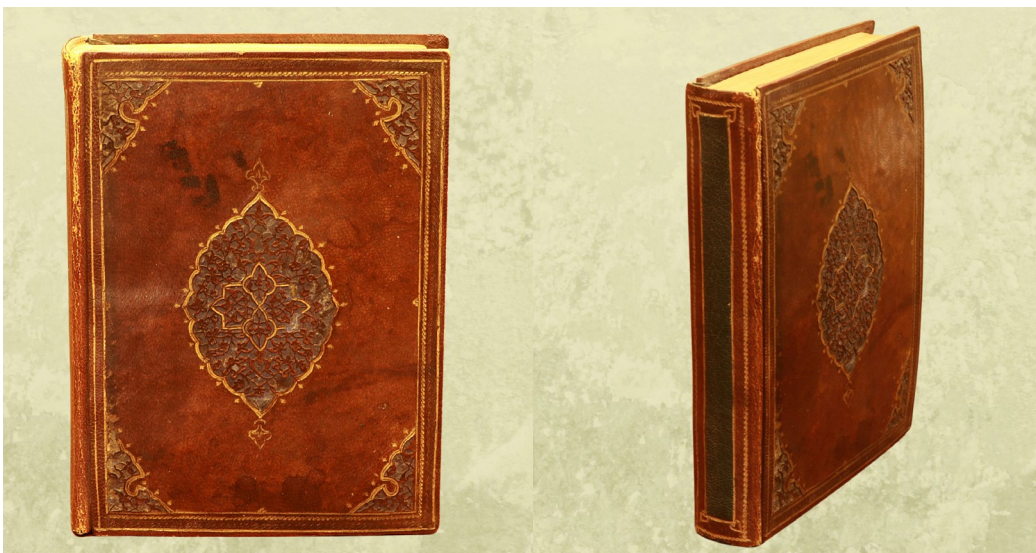
- Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ὀρθογώνια πλαίσια σὲ κάθε πινακίδα καὶ τὰ τέσσερα φυτικά μοτίβα στὶς γωνίες, ἡ χρυσοτυπὴ διακόσμηση περιλαμβάνει καὶ δύο μεγάλα κοσμήματα μὲ παραστάσεις Σταύρωσης καὶ Ἀνάστασης. Στὸ τέλος τοῦ τόμου συσταχώθηκαν λευκὰ φύλλα, σὲ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα προστέθηκε κείμενο ποὺ μιμεῖται τὴ σελιδοποίηση τοῦ ἐντύπου.

ΕΝΤΥΠΑ ΚΑΙ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΜΕ ΣΤΑΧΩΣΕΙΣ ΙΣΛΑΜΙΚΟΥ ΤΥΠΟΥ

Σεργίου Ἰωάννου, *Πραγματείας ἰατρικῆς τόμος πρῶτος*. Ἐπίτομη ἱστορία τῆς Ἰατρικῆς. Ἐκτύπωση στὴν [Πατριαρχικὴ Τυπογραφία]. Κωνσταντινούπολη 1818.

Βιβλιοθήκη Ἰδρύματος «Ἀλέξανδρος Ὠνάσης» 1413

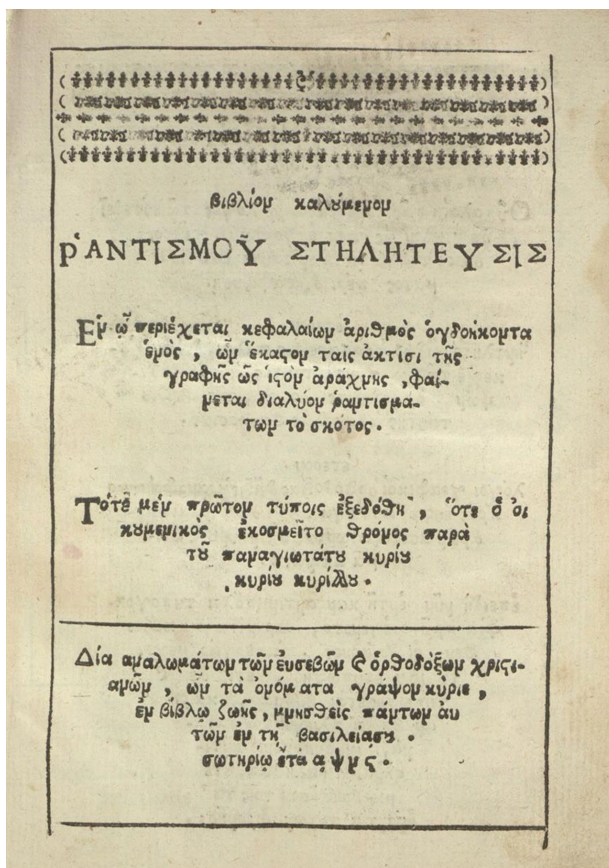
- Τὰ διακοσμητικὰ στοιχεῖα τῶν πινακίδων καὶ ἡ γενικὴ διάταξή τους (κεντρικὸ «arabesque» κόσμημα καὶ τέσσερα «γαμμάτια» στὶς γωνίες), ἡ τεχνικὴ τῆς ἀνάγλυφης ἐκτέλεσής τους καὶ ἡ χρῆση χρωμάτων καὶ χρυσοῦ προσδίδουν ἰσλαμικὸ χαρακτήρα στὴ στάχωση τοῦ τόμου. Τὰ ἐσώφυλλα ἀρχῆς καὶ τέλους ἔχουν ἐπενδυθεῖ μὲ χρυσοκέντητο ὕφασμα.

[Ευστράτιου Ἀργέντη], *Ραντισμοῦ Στῆλῆτευσις*. Θεολογικὸ βιβλίον. [Κωνσταντινούπολη] 1756.

Βιβλιοθήκη Ἰδρύματος «Ἀλέξανδρος Ὠνάσης» 1026-1027

- Ἡ ἰσλαμικὴ ἐπίδραση στὴ στάχωση περιορίζεται στὸ χρυσότυπο κεντρικὸ κόσμημα τῶν δύο πινακίδων, ἐνῶ δυτικὸ στοιχεῖο ἀποτελοῦν τὰ νεῦρα στὴ ράχη.

Χειρόγραφες *Λειτουργίες Ἰωάννου Χρυσοστόμου καὶ Μεγάλου Βασιλείου*. Γραφή καὶ πλούσια διακόσμηση, οἱ τυπικὲς τῆς σχολῆς τοῦ μητροπολίτη Βουζεαυ Λουκά. Προέλευση ἀπὸ τὸν ναὸ τῆς ἁγίας Ἀναστασίας τῆς Φαρμακολύτριας στὴ Μάκρη τῆς Θράκης. 17ος αἰ.

ΒΧΜ 19660

- Ὁ κώδικας φέρει τὴ συνήθη ἰσλαμικὴ στάχωση τύπου «τσέπης», μὲ κάλυμμα γιὰ τὴν τομὴ τῶν φύλλων στὴ μεγάλη πλευρά. Ἰσλαμικοῦ τύπου εἶναι ἐπίσης τὰ ἔκτυπα κοσμήματα τῶν πινακίδων, μὲ χρῆση κόκκινου χρώματος, καθὼς καὶ ἡ διάταξή τους.

ΕΝΤΥΠΑ ΜΕ ΙΣΛΑΜΙΚΕΣ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΣΤΗ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ ΤΗΣ ΣΤΑΧΩΣΗΣ

Ανθολόγιον τοῦ ὄλου ἐνιαυτοῦ. Ἐκκλησιαστικὸ λειτουργικὸ βιβλίον. Ἔκδοση τοῦ Antonio Pinelli. Βενετία 1603.

Βιβλιοθήκη Ἰδρύματος «Ἀλέξανδρος Ὠνάσης» 1018

- Ἡ συχνὴ χρῆση τοῦ τόμου στὴν ἐκκλησία προφανῶς ἐπέβαλε τὴν ἐκ νέου βιβλιοδέτησή του τὸν 17ο-18ο αἰ., κατὰ τὴν ἐκτέλεση τῆς ὁποίας σὲ ἀρκετὰ σημεῖα συσταχώθηκαν φύλλα μὲ χειρόγραφο κείμενο ποὺ ἀναπλήρωσαν ὅσα εἶχαν ἐκπέσει.

Δύο βιβλία συσταχωμένα: α. *Κυριακοδρόμιον*. Ὁμιλίαι γιὰ τὶς Κυριακὲς κατ' ἐκλογὴ τοῦ Ἀγαπίου [Λάνδου]. Ἔκδοση Νικολάου Γλυκέως. Βενετία 1751. β. *Βίβλος καλούμενη Καλοκαιρινή*. Βίοι ἁγίων τῶν καλοκαιρινῶν μηνῶν μεταφρασμένοι στὴν ἀπλὴ ἑλληνικὴ ἀπὸ τὸν Ἀγάπιο [Λάνδο]. Ἔκδοση Νικολάου Γλυκέως. Βενετία 1694.

ΘΕΟ 320

- Ἀνατολικῆς ἐπίδρασης διάταξη τῆς διακόσμησης. Ὡστόσο τὸ κεντρικὸ κόσμημα φέρει τὸ δυτικὸ μοτίβο τοῦ ἀετοῦ μὲ στέμμα ποὺ κρατᾶει πόλη, ἐνῶ δυτικὴ ἐπίδραση ἀποτελοῦν καὶ τὰ νεῦρα στὴ ράχη. Ἡ πρακτικὴ τῆς συστάχωσης σὲ ἓνα σῶμα δύο ἢ περισσότερων τόμων – συχνὰ τοῦ ἴδιου ἔργου – ἀποτελεῖ συνηθισμένη λύση γιὰ μείωση τοῦ κόστους καὶ διευκόλυνση τοῦ ἀναγνώστη.

ΣΤΑΧΩΣΕΙΣ ΜΕ ΑΝΘΡΩΠΟΜΟΡΦΗ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ

*Αόρατος πόλεμος. Πνευματικός οδηγός με επιμέλεια Νικοδήμου του Ἀγιορείτου. Έκδοση Πά-
νου Θεοδοσίου. Βενετία 1796.*

Βιβλιοθήκη Ιδρύματος «Αλέξανδρος Ωνάσης» 1126

- *Τὸ κέντρο τῆς πινακίδας ἀρχῆς διακοσμεῖται μὲ χρυσότυπη ἀπεικόνιση τοῦ προφήτη Δαβὶδ ποὺ κρατᾶει εἰλητᾶριο μὲ τὴν ἀρχὴ τοῦ κειμένου τοῦ Ψαλτηρίου, ἐνῶ μικρὰ χρυσότυπα φυτικὰ μοτίβα χρησιμοποιοῦνται στὴ ράχη.*

*Παρακλητικὴ. Ἐκκλησιαστικὸ λειτουργικὸ βιβλίον. Έκδοση τοῦ Andrea Spinelli. Βενετία
1559–1560.*

Βιβλιοθήκη Ιδρύματος «Αλέξανδρος Ωνάσης» 762

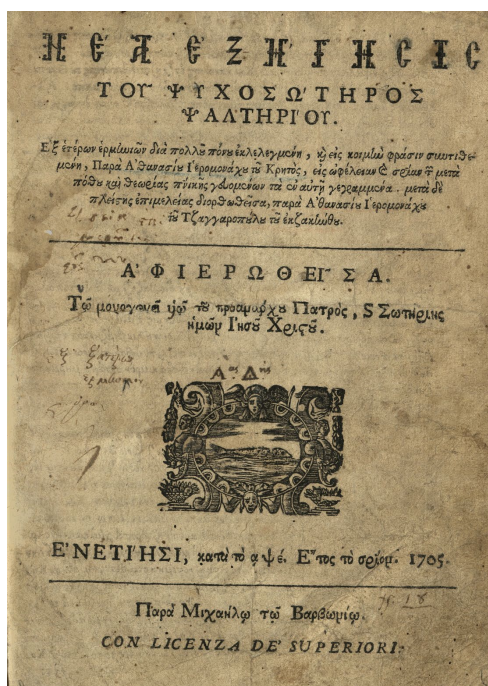
- *Στὸ μεγάλο κεντρικὸ κόσμημα τῆς πινακίδας ἀρχῆς ἀπεικονίζεται ἡ Θεοτόκος ἔνθρονη βρεφοκρατοῦσα, ἐνῶ σὲ αὐτὸ τῆς πινακίδας τέλους ἡ Σταύρωση. Ὁ πλούσιος φυτικὸς διάκοσμος διατάσσεται γύρω ἀπὸ τὰ κοσμήματα αὐτά, μέσα σὲ ὀρθογώνια παράλληλα πλαίσια.*

Νέα ἐξήγησις τοῦ ... Ψαλτηρίου. Ἑρμηνεία τοῦ Ψαλτηρίου σὲ ἀπλῆ ἑλληνικὴ ἀπὸ τὸν ἱερομόναχο Ἀθανάσιο [Βαρούχα]. Ἐκδοσὴ τοῦ Michelangelo Barboni. Βενετία 1705.

Βιβλιοθήκη Ἰδρύματος «Ἀλέξανδρος Ὠνάσης» 983–984

- Ἡ ἐπιλογὴ τοῦ κεντρικοῦ κοσμήματος τῆς πινακίδας ἀρχῆς μὲ τὸν προφήτη Δαβίδ, συγγραφέα τοῦ Ψαλτηρίου, πὸν κρατᾷ λύρα, προφανῶς συνδέεται μὲ τὸ περιεχόμενον τοῦ ἐντύπου. Ἡ διακόσμηση τῆς στάχωσης ἐπεκτείνεται καὶ στὴν τομὴ τῶν φύλλων (ξάκρισμα) μὲ χρυσότυπα φυτικὰ μοτίβα.

18ος ΑΙΩΝΑΣ: ΝΕΑ ΚΑΙ ΠΑΛΑΙΑ ΕΚΔΟΤΙΚΑ ΚΕΝΤΡΑ. ΝΕΕΣ ΚΑΙ ΠΑΛΑΙΕΣ ΤΑΣΕΙΣ ΣΤΗ ΒΙΒΛΙΟΔΕΞΙΑ

Ἐκλογὴ τοῦ Ψαλτηρίου ἀπὸ τὸν Νεόφυτο Κausοκαλυβίτη. Ἐκδοσὴ τοῦ Δούκα Σωτήρη. Ἄγιον Ὅρος 1759.

Βιβλιοθήκη Ἰδρύματος «Ἀλέξανδρος Ὠνάσης» 1032

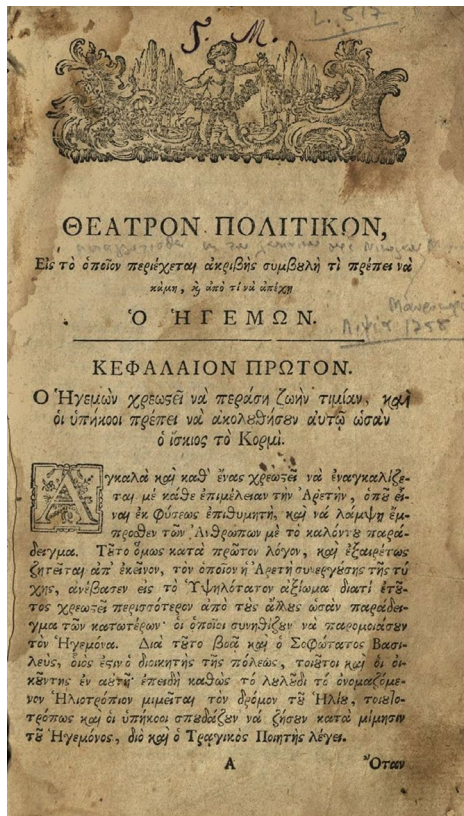
- Ἀντίτυπο τοῦ πρώτου βιβλίου πὸν ἐκδόθηκε στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Στὴ στάχωση προτιμήθηκε ἓνας συνδυασμὸς «κλασικῶν» στοιχείων, ὅπως τὰ κλείστρα καὶ οἱ ξύλινες πινακίδες, μὲ ἄλλα μοντέρνα, ὅπως τὰ νεῦρα καὶ τὰ ἀνθρωπόμορφα κοσμήματα.

Θέατρον Πολιτικόν. Μετάφραση λατινικού πολιτικού ἔγχειριδίου ἀπὸ τὸν Νικόλαο Μαυροκορδάτο. Ἔκδοσι τοῦ Johann Gottlob Immanuel Breitkopf. Λειψία 1758.

Βιβλιοθήκη Ἰδρύματος «Ἀλέξανδρος Ὠνάσης» 1218–1219

- Οἱ ξύλινες πινακίδες καὶ τὰ κλεῖστρα συνυπάρχουν μὲ χρυσοτυπίες, νεῦρα στῆράχη καὶ πολλὰ ἀνθρωπόμορφα κοσμήματα σὲ διάταξη ἰσλαμικῆς ἐπίδρασης. Ἡ ἐπιχρωματισμένη τομὴ τῶν φύλλων χρησιμοποιοῦντο γιὰ ἀναγραφὴ κτητορικοῦ σημειώματος.

Νέος Θησαυρός. Θρησκευτικοί λόγοι σε караμανλίδικη έκδοση (στά τουρκικά με ελληνικούς χαρακτήρες). Έκδοση του Antonio Bortoli. Βενετία 1756.

Βιβλιοθήκη Ιδρύματος «Αλέξανδρος Ωνάσης» 1029

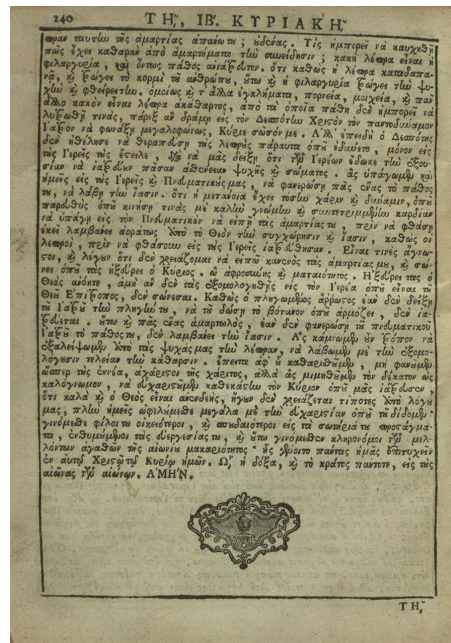
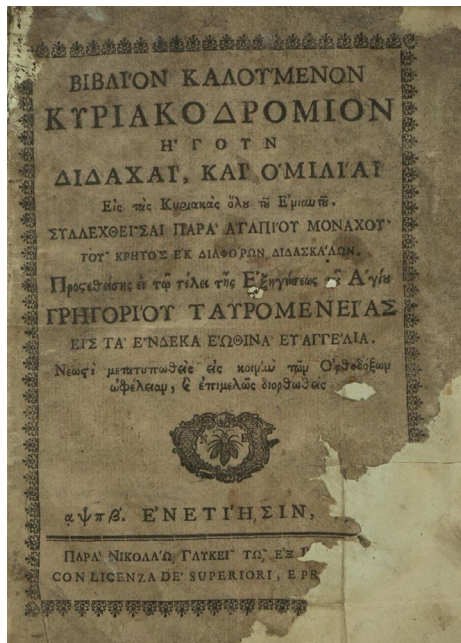
- Η συστάωση πολλῶν χαρακτικῶν καὶ ὁ κίνδυνος παρατοποθέτησής τους ὀδήγησε τὸν ἰταλὸν χαρακτὴρ νὰ σημειώσῃ τὴν ἀκριβῆ θέση (tra la pag. 60: 61). Ανάλογο ρόλο ἔχει, ὅπως καὶ σήμερα, ἡ βυζαντινὴ συνήθεια ἀρίθμησης τῶν τευχῶν, συνήθως στὸ κάτω περιθώριο.

Κυριακοδρόμιον. Ὁμιλίαι γιὰ τὶς Κυριακὲς κατ' ἐκλογήν τοῦ Ἀγαπίου [Λάνδου]. Έκδοση τοῦ Νικολάου Γλυκῆως. Βενετία 1782.

Βιβλιοθήκη Ιδρύματος «Αλέξανδρος Ωνάσης» 1079

- Ἰσλαμικῆς ἐπίδρασης διακόσμηση, δυτικῆς προέλευσης νεῦρα καὶ πινακίδες ἀπὸ χαρτόνι, στὶς ὁποῖες ἐπικολλήθηκαν ὡς ἐσώφυλλα σελίδες ἀπὸ ἄλλο ἔντυπο.

Γεωργίου Κωνσταντίνου, *Λεξικόν τετράγλωσσον*. Έκδοση τοῦ Δημητρίου Θεοδοσίου. Βενετία 1786.

Βιβλιοθήκη Ἰδρύματος «Ἀλέξανδρος Ὠνάσης» 437

- Δυτικῆς προέλευσης νεῦρα στή ράχη καὶ πλούσιος ἔκτυπος διάκοσμος σὲ διάταξη ποὺ θυμίζει περισσότερο βυζαντινὲς σταχώσεις. Ὡστόσο ἀπουσιάζουν πλέον τὰ κλειστὰ καὶ στίς πινακίδες χρησιμοποιεῖται χαρτόνι ἀντὶ γιὰ ξύλο.

ΒΙΒΛΙΟΔΕΞΙΕΣ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ

Χειρόγραφο Ἀνθολόγιο βυζαντινῆς μουσικῆς. Γραφέας Δημήτριος Μαρούκας στὴν Ὑδρα. Ἔτος 1808.

ΒΧΜ 19610

- Δέρμα μὲ «νερά», νεῦρα καὶ χρυσότυπα δυτικὰ μοτίβα. Οἱ ἀκμές τῶν φύλλων διακοσμοῦνται σὲ ἀπομίμηση «μαρμαρόκολλας», ἐνῶ δύο συσταχωμένες κορδέλλες ἐκτελοῦν χρέη σελιδοδεικτῶν.

Ζαχαρία Ἀγιορεῖτη, *Λεξικὸν τουρκικὸν καὶ γραικικόν*. Έκδοση τῆς τυπογραφίας τοῦ Φοίνικος. Βενετία 1861.

Βιβλιοθήκη Ἰδρύματος «Ἀλέξανδρος Ὠνάσης» 512

- Ἀποκλειστικὰ δυτικὰ χρυσότυπα μοτίβα στίς πινακίδες καὶ στή ράχη.

Νεκταρίου, Πατριάρχη Ἱεροσολύμων, Ἐπιτομή τῆς ἱεροκοσμικῆς ἱστορίας. Ἔκδοση τοῦ Νικολάου Γλυκέως. Βενετία 1729.

Βιβλιοθήκη Ἰδρύματος «Ἀλέξανδρος Ὠνάσης» 372

- Τὸ βιβλίο σταχώθηκε στὴ Δύση τὸν 19ο αἰ. μὲ πολυτελὴ χρυσότυπη διακόσμηση, στὴν ὁποία ξεχωρίζει ὁ θυρεὸς τοῦ πάπα Γρηγορίου Ιζ' (1831-1846).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 3:
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ ΔΡΑΜΑΣ (2003)

ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ
ΚΑΙ ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΔΗΜΟΥ ΔΡΑΜΑΣ
ΙΗ' ΕΦΟΡΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ & ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Έκθεση της

ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑΣ

*Μορφές του αρχαίου και βυζαντινού βιβλίου
Βυζαντινή και μεταβυζαντινή βιβλιοδεσία*

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΔΡΑΜΑΣ

15 Σεπτεμβρίου - 17 Οκτωβρίου 2003

ΜΕ ΤΗΝ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ ΤΟΥ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΠΡΟΕΔΡΟΣ

Βασίλης Άτσαλος
Ομότιμος Καθηγητής Α.Π.Θ.

ΜΕΛΗ

Γιώργος Βελένης
Καθηγητής Α.Π.Θ.

Κώστας Τριανταφυλλίδης
Διευθυντής ΔΕΚΠΟΤΑ Δράμας

Κατερίνα Περισιτέρη
ΙΗ' Εφορία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων

Μπάμπης Λέγγας
Πρόεδρος Ελληνικής Εταιρείας Βιβλιοδεσίας

Νίκη Τσιρώνη
*Αντιπρόεδρος Ελληνικής Εταιρείας Βιβλιοδεσίας
Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών / ΕΙΕ*

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ

Ραχήλ Μοχωρίδου
Μαρία Χατζησάββα

ΤΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΠΟΥ ΕΚΤΙΘΕΝΤΑΙ ΠΡΟΕΡΧΟΝΤΑΙ ΑΠΟ

το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
το Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο
το Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού
και τη Ζωσιμαία Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ιωαννίνων

ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΤΗΝ ΕΚΘΕΣΗ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης*

Χειρόγραφον άραβικόν. Κοράνιον

Χάρτ. 15x11 φφ. 306 στ. 15 έτ. 1827 Χφ άρ. 40

Γ ρ α φ ή έξαιρετικώς καλλιγραφική. Τò κείμενον έντòς χρυσών πλαισίων, χρυσόγραφα κοσμήματα. Έν τέλει έπιγραφή άναφέρουσα ότι τò βιβλίον έγράφη Υπό τού Seyd al-Seyh Mahmud ibn al-Seyd al-Seyh Mustafa istifavi [άπό τὰς Θήβας] έν έτει Έγεΐρας 1243 [= 1827/8]. — Χ ά ρ τ η ς λίαν λεπτός, σιλπινός, ύποκίτρινος. — Κ α τ ά σ τ α σ ι ς άριστη. — Σ τ ά χ ω σ ι ς έκ δέρματος καστανόχρου μετά χρυσοτύπων κοσμημάτων, τύπου άνατολικού (μετά γλωσσίδος).

Λειτουργίαι

Περγ. 21,5x15 φφ. 20 (21-1) στ. 22 κολοβ. 15. αϊ. Χφ άρ. 42

1 (φ. 2) Χρυσοστόμου (κολοβ.).

2 (φ. 10) Μ. Βασιλείου (άκέφ. - κολοβ.).

Έχει άφαιρεθ ή τò φ. 1. Τὰ έλλείποντα φύλλα ένδιαμέσως και έν τέλει έχουν ψαλιδισθ ή. — Γ ρ α φ ή έπιμελημένη, άλλ' άσυνήθης, συνεστραμμένη. Πλουσιωτάτη έρυθρογραφία. Περίτεχνα, κοσμημένα έρυθρόγραφα άρχικά, άπό φ. 10 κ.έ. δια συνδυασμού κυανού και έρυθρού χρώματος. — Κ α τ ά σ τ α σ ι ς κακή. — Σ τ ά χ ω σ ι ς τύπου δυτικου άναγεννησιακου (σανί-

* Η μερική περιγραφή των χειρογράφων του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, που περιλαμβάνονται στην έκθεση, έχει άντιγραφεί, με έλάχιστες έπεμβάσεις και με διατήρηση της γλώσσας και της όρθογραφίας, άπό τò βιβλίο: Λίνου Πολίτη, *Κατάλογος χειρογράφων του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*. Έπιμέλεια - Συμπληρώσεις Π. Σωτηροόδη, Ά. Σακελλαρίδου-Σωτηροόδη. Θεσσαλονίκη 1991.

δες), μετὰ χρυσοτύπων κοσμημάτων καὶ παραστάσεων· ἡ διακόσμησις ἐντὸς ὀρθογωνίου περιβαλλομένου ὑπὸ παρυφῆς, ὄπου, καὶ εἰς τὰ δύο ἐξώφυλλα, ἀνὰ ἕξ παραστάσεις ἁγίων καὶ παπῶν, δυτικῆς τεχνοτροπίας.

Εὐαγγελιστάριον

Χάρτ. 21,5×15,5 φφ. 249 στ. 21 ἀκέφ. ἀ ἡμ. 16. αἰ. Χφ ἀρ. 43

Ἐξέπεσε τὸ πρῶτον φύλλον τοῦ χφ. Μέγα χάσμα μετὰ φ. 90 (ἐξέπεσαν 67 φύλλα). — Γ ρ α φ ῆ φιλολογικῆ, λίαν ἐπιμελημένη, συνεστραμμένη, ἐμπείρου βιβλιογράφου. Ὡς ἀπεδείχθη ἐκ τῆς συγκριτικῆς ἐξετάσεως τῆς γραφῆς, γραφεὺς εἶναι ὁ μοναχὸς Κύριλλος ὁ Ναυπάκτιος. — Χ ἄ ρ τ η ς λεπτός, στυλπνός, ὕδατός. ἄγκυρα, τύπου Br. 484-493 [1511-1530], καὶ πῖλος, ὡς περ. Br. 3401 [1498-1512] ἢ 3407 [1527-1553]. (Πιθανῆ χρονολόγησις τοῦ χφ: 1513-1538.) — Κ α τ ἄ σ τ α σ ι ς ἀρκούντως καλή. — Σ τ ἄ χ ω σ ι ς βυζαντινῆ (αὔλακες), ἐκ δέρματος βυσσινόχρου, πιθανώτατα σύγχρονος μὲ τὸ χφ. Λεῖψανα μεταγενεστέρως ἐπενδύσεως ἐξ ἐρυθροῦ μεταξωτοῦ υφάσματος· ἴχνη προσηρμοσμένου ἄλλοτε εἰς τὸ πρόσθιον ἐξώφυλλον μεταλλίνου σταυροῦ· λείψανα δύο πορπῶν.

Τρεῖς Λειτουργίαι καὶ Ἁγιασματάριον

Χάρτ. 20,5×15 φφ. 95 στ. 18-19 16. καὶ 17. αἰ. Χφ 71

- 1 (φ. 1) Χρυσοστόμου.
- 2 (φ. 24) Μ. Βασιλείου.
- 3 (φ. 52) Προηγιασμένων.
- 4 (φ. 68) Μικρὸν εὐχολόγιον: Ἀκολουθία τοῦ μικροῦ ἁγιασμοῦ, Ἀποστολοευαγγέλια τῆς ἑβδομάδος καὶ Εὐχαὶ εἰς διαφόρους περιστάσεις.

Διακρίνονται δύο μέρη: α) φφ. 1-67, β) φφ. 68-95. — Γ ρ α φ ῆ . Ἡ λειτουργία τοῦ Χρυσοστόμου (ἀπὸ φ. 6ν-23) καὶ

ή λειτουργία τῶν Προηγιασμένων (φφ. 52-63) ἔχουν γραφή ὑπὸ μιᾶς χειρὸς (χ¹): γραφή συνεστραμμένη, ἀλλ' ἐπιμελημένη, τύπου λειτουργικοῦ. Δευτέρα χεὶρ (χ²) ἔγραψε τὴν λειτουργίαν τοῦ Βασιλείου (φ. 24 μέχρι τοῦ φ. 39): γραφή ὁμοίως ἐπιμελημένη, λειτουργική, περισσότερο ρέουσα. Τρίτη χεὶρ τέλος, (χ³), συνεπλήρωσε τὴν ἐλλείπουσαν ἀρχὴν τοῦ Χρυσοστόμου (φφ. 1-5) καὶ τὸ τέλος τοῦ Βασιλείου (φφ. 40-50): γραφή ὀρθία, γωνιώδης, λειτουργική, τύπου «μονῆς Ὁδηγῶν» (εἰς φ. 50ν συνεχίζει καὶ ἀποπερατώνει τὸ κείμενον ἢ χ¹). Καὶ αἱ τρεῖς χεῖρες σύγχρονοι. Τοῦ β' μέρους ἡ γραφή περίτεχνος, κατ' ἀπομίμησιν ἀρχαιότερας λειτουργικῆς (προεκτεινόμεναι κεραφαὶ τῶν γραμμάτων εἰς τὴν κάτω ᾠαν), 17. αἰ. (χ⁴). — Χάρις ἄ μέρους: ὕδατος. ἄγκυρα, τύπ. Br. 485-496 [1528-1547], ζυγός, ὡς περ. Br. 2520 [1555], πῖλος, ὡς περ. Br. 3417 [1540-1541]. (Πιθανὴ χρονολόγησις τοῦ ἄ μέρους: 1540-1543.) — Κατάστασις μετρία. — Στάχσις νεωτερική, ἐκ δέρματος καστανόχρου, ἄτεχνος, μετὰ τινῶν ἐντύπων κοσμημάτων: α) σταυρός, β) σχῆμα Χ.

Δύο σημειώματα εἰς τὰ δίπτυχα τοῦ Χρυσοστόμου (φ. 18) καὶ τοῦ Βασιλείου (φ. 44) ἐπιτρέπουν τὴν ὑπόθεσιν ὅτι ὁ ἱερομόναχος Σωφρόνιος εἶναι ἢ χ¹ καὶ ὁ μοναχὸς Ἰάκωβος ἢ χ³.

Λειτουργία Ἰωάννου Χρυσοστόμου

Χάρτ. 18,5×13 φφ. 52, IV στ. 11 ἔτ. 1678 Χφ ἄρ. 77

Γραφή ὀρθία, στρογγύλη, λειτουργική, λίαν καλλιγραφική. Χρυσόγραφα καὶ πολύχρωμα, εὐμεγέθη, ἐξαιρετικῶς πεποικιλμένα ἀρχικά. — Κατάστασις πολὺ καλή. — Στάχσις νεωτερική, ἐκ δέρματος ἐρυθρόχρου, μετὰ χρυσοτύπων κοσμημάτων εἰς τὸ μέσον.

Γραφεὺς τοῦ κώδικος ὁ ἱερομόναχος Παρθένιος ἐκ Πελοποννήσου (βλ. φ. 52).

Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου
Ὁμιλῖαι εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον εὐαγγέλιον

Περγ. 38,5×27,5 φφ. 16 σελ. 2 στ. 29-31 11. αἰ.
Χφ ἄρ. 92 (σπάραγμα)

Γ ρ α φ ἠ ἑλαφρῶς δεξιοκλινής, ἐξαιρετικῶς ἐπιμελημένη, τύπου μαργαριταρόσχημου. — Χ α ρ ἄ κ ω σ ι ς τύπου Lake II, 34e (Leroy 44C2).

Σπαράγματα χαρτῶων κωδίκων

Χφ ἄρ. 95*

Τὰ φύλλα ἐκ τῶν ὁποίων ἀπετελέσθη τὸ χφ 95 προέρχονται ἐκ τριάκοντα δύο κωδίκων θεολογικοῦ, λειτουργικοῦ καὶ ἐκκλησιαστικοῦ, κυρίως, περιεχομένου. Ἀκολουθεῖ σύντομος περιγραφή τεσσάρων ἐξ αὐτῶν, τὰ ὁποῖα συμπεριλαμβάνονται εἰς τὴν ἔκθεσιν.

Χφ 95, I. Ἀνατολικὸς χάρτης (βομβύκιος) 24,5×16,5 φ. 1 στ. 29 14. αἰ.

Εὐαγγελιστᾶριον· ἡ εὐαγγελικὴ περικοπὴ τῆς θ. λειτουργίας τοῦ Μ. Σαββάτου. — Γ ρ α φ ἠ ὀρθία, λειτουργικὴ, ἐπιμελημένη.

Χφ 95, VII. Δυτικὸς χάρτης 30×21,5 φφ. 5 σελ. 2 στ. 30 β' ἡμ. 14. αἰ.

Μηναῖον Σεπτεμβρίου (25-26). — Γ ρ α φ ἠ καλλιγραφικὴ, ρέουσα, λειτουργικὴ. Ὑδατόσ. φροῦτα, περ. Bg. 7376 [1361].

Χφ 95, XIX. Δυτικὸς χάρτης 28,5×21 φφ. 8 σελ. 2 στ. 24 α' ἡμ. 15. αἰ.

Συναξάριον Ἀπριλίου (18-23). — Γ ρ α φ ἠ ἑλαφρῶς δεξιοκλινής, ἐπιμελημένη. Ὑδατόσ. ἀμόνι, περ. Bg. 5955 [1418].

* Πλήρης περιγραφή ὅλων τῶν σπαραγμάτων ὑπὸ Π. Σωτηροῦδη, ἐν *ΕΕΦΣΘ*, Τμήμα Φιλολογίας 1, 1991, 173-213.

Χφ 95, XXX. Ἀνατολικὸς χάρτης (βομβύκιος) in folio φφ. 5 στ. 35 13. αἰ.

Θεοδωρήτου Κύρου, Ἑλληνικῶν θεραπευτικῶν παθημάτων. —
Γραφὴ ρέουσα, φιλολογικὴ, ἐμπείρου βιβλιογράφου. —
Κατάστασις πολὺ κακῆ· σιτόβρωτον.

Παλαιὰ Διαθήκη, Ἑσθήρ

Περγ. 382×11 15. αἰ. Χφ ἀρ. 101

Εἰλητάριον εἰς ἑβραϊκὴν γλῶσσαν. Τὸ κείμενον εἶναι ἄστικτον (ἀφωνήντιστον), ὡς εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑβραϊκὴν καὶ ὡς γράφεται σήμερον εἰς τὸ κράτος τοῦ Ἰσραήλ.

Ὀκτὼ τεμάχια περγαμνῆς συνερραμμένα διὰ κλωστῆς, ἀνίσου μήκους καὶ διπλωμένα εἰς ἀνισομεγέθη “φύλλα”. —
Γραφὴ τετράγωνος, εὐανάγνωστος, καλλιγραφικὴ, μετὰ διακοσμητικῶν ἀπολήξεων. Γραμμένον μόνον τὸ recto ἐκ δεξιῶν πρὸς τὰ ἀριστερά, συμφώνως πρὸς τὴν φορὰν τῆς ἑβραϊκῆς γραφῆς. — Ἄξων ἐξ ἐλεφαντοστοῦ.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΣΩΤΗΡΟΥΔΗΣ

Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο

ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΚΑΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΥ
ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΑΠΟ ΤΗ ΜΟΝΗ ΤΙΜΙΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ ΣΕΡΡΩΝ

Η μονή του Τιμίου Προδρόμου Σερρών, ένα από τα σημαντικότερα μοναστήρια της Β. Ελλάδος που ιδρύθηκε από το Σερραίο μοναχό του Αγίου Όρους Ιωαννίκιο, το 1270, αποτέλεσε κέντρο του ελληνοισμού και της ορθοδοξίας κατά την τουρκοκρατία. Η μονή γνώρισε μεγάλη πνευματική ακτινοβολία και οικονομική ευμάρεια που αποτυπώνεται στο πλούτο των ιερών σκευών και των πολύτιμων χειρογράφων της μονής, συχνά δωρεές προσκυνητών.

Η συμβολή της μονής στους θρησκευτικούς και εθνικούς αγώνες κατά την περίοδο του μακεδονικού αγώνα και των βαλκανικών πολέμων, οδήγησε στη δίκωση της βιβλιοθήκης και του σκευοφυλακίου του μοναστηριού από ομάδα βουλγάρων, το Μάρτιο του 1917. Τα κειμήλια και τα χειρόγραφα που αποσπάστηκαν, μεταφέρθηκαν στη Βουλγαρία. Μετά το τέλος των βαλκανικών πολέμων, ύστερα από παρέμβαση του Υπουργείου Εξωτερικών και των ελληνικών επιστημονικών κύκλων, συμπεριλήφθηκε στη συνθήκη του Νεϊγύ (27 Νοεμβρίου 1919), το άρθρο 126, σύμφωνα με το οποίο έπρεπε να επιστραφούν οι αρχαιολογικοί, ιστορικοί και καλλιτεχνικοί θησαυροί που η Βουλγαρία είχε αποσπάσει από τις βαλκανικές χώρες.

Με το έγγραφο της 16ης Μαρτίου του 1921, το Υπουργείο Εκκλησιαστικών όρισε τον έφορο βυζαντινών αρχαιοτήτων, Γεώργιο Σωτηρίου, σύμβουλο για την εξέταση των αποδοιέων από τους Βουλγάρους. Ο Σωτηρίου μετέβη στη Σόφια για την παραλαβή των αντικειμένων το Μάιο του 1923. Σύμφωνα με έγγραφο του Υπουργείου Εκκλησιαστικών, το Μάρτιο του 1924, κατατέθηκαν, από τα επιστραφέντα, πέντε χειρόγραφα στο Βυζαντινό Μουσείο. Τα υπόλοιπα κατατέθηκαν στην Εθνική Βιβλιοθήκη, ένας αριθμός κειμηλίων κατατέθηκε στο Μουσείο Μπενάκη, ενώ ορισμένα επιστράφηκαν στη μονή.

Βιβλιογραφία: 1884-1930. Από τη Χριστιανική Συλλογή στο Βυζαντινό Μουσείο. Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, Αθήνα 2003 (Κατάλογος έκθεσης, υπό έκδοση).

Τετραευάγγελο και Ἀποκάλυψη τοῦ Ἰωάννη

Περγαμηνή 22,5×16 φφ. 230 έτος 1292

Προέλευση: Μ. Τιμίου Προδρόμου Σερρών ΒΜ 2779 Χφ 155

Ο κώδικας αποτελείται από εικοσιεννέα τετράδια, κατά το πλείστον οκτάφυλλα και αριθμεί 189 φύλλα. Το κείμενο έχει γραφεί με μελάνι μαύρο. Οι τίτλοι, τα επίτιpla και τα πρωτογράμματα με ερυθρό, όπως και τα σχόλια στην ώα. Ερυθρόγραφη επίσης είναι και η σημείωση του γραφέα, μοναχού Θεοδοσίου του Κήνσου, στο φ. 230r, όπου ο βιβλιογράφος σημειώνει: «Ἐκπεπόνηταί μοι ἡ βίβλος αὕτη τοῦ θεοῦ κ(αί) ἱεροῦ εὐαγγελ(ίου) τῆ ἐμῇ χειρὶ Θεοδοσίου ἁμαρτολοῦ καὶ τάχα (μον)αχ(οῦ) τοῦ Κήνσου ἐν τῇ θεῖα κ(αί) σεβασμιωτ(ά)τη μονῇ τ(ῆς) Ὑπεράγνου μου Θεομήτ(ο)ρο(ς) τῆς ἐν Κινσαίνῃ κ(αί) ἐπιλιώθ(η) κατὰ μῆνα Μάιον τ(ῆς) ἰν(δικτιῶνος) ἐ τῷ ςω' (= 1292) ετ βασιλεύοντο(ς) κυρ Ἀνδρονίκου αὐτοκράτορο(ς) ρωμαίων τοῦ Παλαιολόγου πατριαρχοῦντος δὲ κύρ Ἀθανασίου, τοῦ Παναγιωτάτου κ(αί) Οἰκουμενικοῦ. Καὶ οἱ εντυγχάνοντ(ες) ταύτη εὐχεσθὲ μοι διὰ τὸν κ(ύριον) ἀδελφοί». Η γραφή είναι συνεχής, εκλεπτυσμένη. Η άριστη ποιότητα του κειμένου συμβαδίζει με την επιμελημένη εκτέλεση των διακοσμητικῶν θεμάτων που κοσμούν τα έγχρωμα επίτιpla (1r, 8v, 11r, 63r, 154r, 194r και 208r) ή τα πρωτογράμματα στην αρχή του κάθε ευαγγελίου. Στα φφ 2r-6r κανόνες αντιστοιχίας των ευαγγελίων πλαισιώνονται από δύο κίονες που στηρίζουν τρίλοβα, ορθογώνια και αετωματικά επιστήλια. Ο κώδικας περιλαμβάνει ολοσέλιδες μικρογραφίες των τεσσάρων ευαγγελιστῶν με τα σύμβολά τους, των Ματθαίου (φ.10r), Μάρκου (φ.62v), Λουκά(φ. 97v) και Ιωάννη (φ.153v), στο τύπο του γραφέα. Η χρωματική κλίμακα των μικρογραφιών είναι οι αποχρώσεις κυρίως του ερυθρού, του κυανού, του πράσινου, του ιώδους και της ώχρας σε σκούρους και ανοιχτούς τόνους, σε έντονες αντιθέσεις. Ο κώδικας φέρει δερμάτινη βυζαντινή στάχωση με εμπέεστα κοσμήματα και ίχνη κλείστρων από δέρμα.

Βιβλιογραφία: Δ. Ι. Πάλλας, *Κατάλογος χειρογράφων του Βυζαντινού Μονοείου Αθηνών*, Αθήναι 1955, σ. 33-35· *Οι Πύλες του Μυστηρίου, Θησαυροί της Ορθοδοξίας από την Ελλάδα*, Κατάλογος Έκθεσης, Αθήνα 1994, αρ. 23, σ.206.

Το βιβλίο του Ιώβ με ερμηνευτικά σχόλια

Περγαμηνή 24,4×17,5 φφ 278 12ος-13ος αι.

Προέλευση: Μ. Τιμίου Προδρόμου Σερρών ΒΜ 2781 Χφ 164

Ο κώδικας διατηρείται ελλιπής και κολοβός. Στο φ.1r, ατελές επίτιτλο, με απλό σχέδιο χωρίς χρώματα επιστέφει την αρχή του βιβλικού κειμένου με τις ερμηνευτικές σειρές (catenae) σε τριάντα τρία κεφάλαια. Ενταγμένες στο επίτιτλο είναι οι παραστάσεις του Ιωάννου Χρυσοστόμου και του Μεγάλου Βασιλείου, που εικονογραφούνται ολόσωμοι, αριστερά και δεξιά αντιστοίχως, κάτω από τόξα.

Το κείμενο είναι γραμμένο με μελάνι σκούρο καφέ, οι επικεφαλίδες, τα κεφαλαία γράμματα, και ορισμένα σημαδόφωνα με ανοιχτό καστανό. Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα πλαίσια που εντός του κειμένου αφήθηκαν κενά για την παρεμβολή μικρογραφιών που όμως δεν σχεδιάστηκαν ποτέ. Η στάχωση είναι δερμάτινη, με ξύλινες πινακίδες και διακόσμηση εμπύεστη με σφραγίδες και φέρει κλείστρα.

Βιβλιογραφία: Δ. Ι. Πάλλας, *Κατάλογος χειρογράφων του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών*, Αθήναι 1955, σ. 48-49.

Τετραευάγγελο

Περγαμηνή 23×16 φφ 185 13ος-14ος αι.

Προέλευση: Μ. Τιμίου Προδρόμου Σερρών ΒΜ 2782 Χφ 157

Ο κώδικας αποτελείται από είκοσι τρία τετράδια (α-κγ') που φέρουν αρίθμηση στο πρώτο και τελευταίο φύλλο κάθε τετραδίου, επάνω δεξιά. Το πρώτο παράφυλλο και το τελευταίο φύλλο είναι άγραφα. Στο τέλος κάθε ευαγγελίου αναγράφεται σε δακτυλικό μέτρο ένα επίγραμμα (στο Ματθαίο, φ. 52v, στο Μάρκο, φ. 85v, στο Λουκά, φ. 141v, στον Ιωάννη, φ. 148v). Στο χειρόγραφο γίνεται διάκριση σε κεφάλαια και παραγράφους. Το κείμενο είναι μονόστηλο και έχει γραφεί με μελάνι σκούρο καφέ ενώ οι επικεφαλίδες και τα κεφαλαία γράμματα με μελάνι κόκκινο. Κοσμείται από πορτραίτα των τεσσάρων ευαγγελι-

στών (φ. 3ν Ματθαίος, φ. 54ν Μάρκος, φ. 88ν Λουκάς, φ. 184ν Ιωάννης) που εικονογραφούνται σε παρένθετα φύλλα σκληρής περγαμηνής, περίτεχνα επίπιπλα στην αρχή κάθε ευαγγελίου (φφ. 4r, 55r, 89r και 144r) και πρωτογράμματα. Ερυθρόγραφα σχόλια αναγράφονται στην ώα. Η στάχωση είναι δερμάτινη βυζαντινή με διακόσμηση εμπόιστη με σφραγίδες.

Βιβλιογραφία: Δ. Ι. Πάλλας, *Κατάλογος χειρογράφων του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών*, Αθήνα 1955, σ. 37-38.

Κυριακοδρόμιο Μάξιμου του Πελοποννήσιου

Χαρτί 33×21 φφ 171 18ος αι.

Προέλευση: Μ. Τιμίου Προδρόμου Σερρών ΒΜ 2783 Χφ 184

Ο κώδικας αποτελείται από 171 φύλλα που φέρουν χειρόγραφο αρίθμηση και από 43 άγραφα. Στη πρώτη σελίδα του χειρογράφου (φ. 1 δις) αναγράφεται ο πλήρης τίτλος: «Διδαχὰ καὶ ὁμιλία τῶν Κυριακῶν ὅλου τοῦ χρόνου· συντεθέντων παρὰ τοῦ σοφωτάτου καὶ λογιωτάτου ἐν ἱερομονάχοις κυρίου κυρίου Μαξίμου τοῦ Πελοποννησίου, μαθητοῦ τοῦ μακαριωτάτου καὶ σοφωτάτου Πατριάρχου Ἀλεξανδρείας κυρίου κυρίου Μελετίου». Στη διπλανή σελίδα (φ.1ν) ολοσέλιδο σχεδιάσμα της παραβολῆς του Τελώνου και του Φαρισαίου που αποτελεί και το εικαστικό παράλληλο του Λόγου (α') με τίτλο *Εἰς τὴν Κυριακὴν πρώτην τοῦ Τελώνου καὶ τοῦ Φαρισαίου* που ιστορεῖται στο φ.1(δις)r. Ολοσέλιδος σταυρός κοσμεί το φ. 1r. Πλέγμα ταινιών σε πλατύ πλαίσιο σηματοδοτεῖ την αρχή και κειμένου (φ. 1(δις)r) και γεωμετρικό θέμα το τέλος του (φ.168r). Τα πρωτογράμματα, με τα επιμελημένα φυτικά μοτίβα που εγγράφουν τα αρχικά γράμματα, διάσπαρτα στο κείμενο, προσδίδουν στο χειρόγραφο υψηλή καλλιτεχνική ποιότητα. Η στάχωση είναι δερμάτινη, δυτικού τύπου, με διακόσμηση εμπόιστη με σφραγίδες.

Βιβλιογραφία: Δ. Ι. Πάλλας, *Κατάλογος χειρογράφων του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών*, Αθήνα 1955, σ. 66-70.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΛΑΖΑΡΙΔΟΥ

Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού.
Θεσσαλονίκη

Συναξάριον

Περγαμηνή 277×197 φφ 206 13ος-14ος αι Χφ αρ. 14

Εξαμηνιαίο Συναξάριο, που περιέχει τους βίους των αγίων, των οποίων η μνήμη εορτάζεται από την 1η Σεπτεμβρίου έως την 28η Φεβρουαρίου. Έχει γραφτεί κατά τα τέλη του 13ου με αρχές του 14ου αιώνα από το μοναχό Εφραΐμ πάνω σε περγαμηνή καλής ποιότητας, με μελάνη κόκκινη για τους τίτλους και μαύρη για το κείμενο. Είναι γραμμένο σε δύο στήλες, που η καθεμιά έχει 43 γραμμές. Το χειρόγραφο αγοράστηκε πρόσφατα από τον οίκο Hartung und Hartung του Μονάχου χάρη σε συντονισμένες ενέργειες πολλών κρατικών υπηρεσιών, ιδιαίτερα του Ελληνικού Υπουργείου Πολιτισμού. Προέρχεται από την πολύπαθη Ιερά Μονή της Παναγίας της Αχειροποιήτου του Παγγαίου, την επονομαζόμενη της Κοσινίτισης ή Εικοσιφοινίσσης. Η προέλευση του χειρογράφου από τη Μονή του Παγγαίου προκύπτει από δύο κτητορικά σημειώματα, που βρίσκονται το ένα στο φ. 48ν, το άλλο στο εσωτερικό του κάτω σανιδιού της στάχωσης.

Έως τώρα του Εφραΐμ αυτού γνωρίζαμε ένα μόνο χειρόγραφο, τον κώδικα 190 της Κοσινίτισας, ένα Θεοτοκάριο. Το χειρόγραφο αυτό σήμερα απόκειται στο Κέντρο Σλαβο-βυζαντινών Ερευνών της Σόφιας, όπου φέρει τον αριθμό 359. Μάλιστα –κατά σύμπτωση(;)– στο φ. 198 φέρει βιβλιογραφικό σημείωμα ταυτόσημο περίπου μ' αυτό που διαβάζουμε στο φ. 198 του νεοαποκτηθέντος χειρογράφου.

Τα δύο αυτά χειρόγραφα συγκαταλέγονται μεταξύ εκείνων, τα οποία μαζί με άλλους θησαυρούς (άμφια, ιερά σκεύη κτλ.) αφήρεσαν από τις Ιερές Μονές της Παναγίας της Αχειροποιήτου του Παγγαίου και του Τιμίου Προδρόμου Σερρών οι Βούλγαροι το 1917.

ΒΑΣΙΛΗΣ ΑΤΣΑΛΟΣ

Ζωσιμαία Βιβλιοθήκη Ιωαννίνων*

Ευαγγελιστάριον

Χαρτί 30×21 φφ 109 έτος 1451 αρ. ταξ. Γ.Δ.

Χειρόγραφος χαρτώος κώδικας με διακοσμημένα πρωτογράμματα και επίτιπλα σε ύφος λαϊκότερο. Τον ίδιο λαϊκότερο χαρακτήρα αναγνωρίζει κανείς και στη ζωγραφική παράσταση του φύλλου 12ν, όπου απεικονίζεται ο ευαγγελιστής Ματθαίος.

Η δερματόδετη στάχωση με τραχύ καφέ δέρμα πρέπει να έγινε την ίδια εποχή και μαρτυρεί ύφος επαρχιακό. Οι πινακίδες είναι ξύλινες, πάχους 13 χιλιοστών, ενώ εσωτερικά, διακρίνονται τα επαναλαμβανόμενα «ζήτα» που σχηματίζουν οι σπάγκοι του ραψίματος καθώς χωνεύονται στην πινακίδα. Στην ακμή της εμπρόσθιας πινακίδας διακρίνονται τα σταθερά μέρη των κλειστών.

Η ιδιαιτερότητα της στάχωσης έγκειται στο ότι το δέρμα δεν είναι επικολλημένο στις ξύλινες πινακίδες με τις ζωικές ή φυτικές κόλλες που συνήθως χρησιμοποιούσαν οι Βυζαντινοί. Το δέρμα έχει υγρανθεί και τενωθεί γύρω από τις πινακίδες. Στο εσωτερικό, οι γωνίες έχουν ραφτεί και τα υπόλοιπα γυρίσματα έχουν τενωθεί με σπάγκους που συνδέονται μεταξύ τους χιαστί. Στο εμπρόσθιο κάλυμμα διακρίνονται οι οπές και παραλληλόγραμμο αποτύπωμα της μεταλλικής πλάκας που πρέπει να κοσμούσε άλλοτε το βιβλίο. Το οπίσθιο κάλυμμα κοσμούν τέσσερις γόμφοι κυκλικού σχήματος με ανάγλυφο διάστικτο σχέδιο και εξογκωμένο στέλεχος στο κέντρο.

* Η μερική περιγραφή των χειρογράφων της Ζωσιμαίας Βιβλιοθήκης Ιωαννίνων, που περιλαμβάνονται στην έκθεση, έχει αντιγραφεί, από το βιβλίο: Νίκη Τοιρώνη - Μπάμης Λέγγας, *Η Τέχνη της Βιβλιοδεσίας. Οι Θησαυροί της πόλης των Ιωαννίνων*. Αθήνα 2003.

Εὐχολόγιον

Χαρτί 21×135 φφ 348 16ος αι. αρ. εισ. 218

Δερματόδετη στάχωση του 17ου αιώνα με καφέ δέρμα και χρυσοτυπική διακόσμηση, σε πολύ κακή κατάσταση. Οι πινακίδες είναι ξύλινες με ίχνη μετάλλου στο πάχος της εμπρόσθιας πινακίδας, που παραπέμπουν στην ύπαρξη κλείστρων τα οποία σήμερα έχουν εκπέσει. Τη ράχη διατρέχουν τρεις παράλληλες άνθινες ταινίες, ίδιες με αυτές που κοσμούν και τα καλύμματα. Ανάμεσά τους είναι τυπωμένα μαργαριταρόσχημα κοσμήματα, ενώ εμφανείς είναι οι σπάγκοι του ραψίματος.

Τα καλύμματα διατρέχει περιμετρικά φυτικός γεωμετρικός διάκοσμος, που περιβάλλεται από δύο απλές έγκαυστες γραμμές. Στο εμπρόσθιο κάλυμμα, εντός του παραλληλογράμμου, υπάρχουν χρυσοτυπικές παραστάσεις των ευαγγελιστών. Στο οπίσθιο κάλυμμα τη θέση των ευαγγελιστών καλύπτει κόσμημα που σχηματίζει αμυγδαλόσχημο σχέδιο στο εσωτερικό παραλληλόγραμμο. Τα καλύμματα κοσμούνται από δύο ισομεγέθη κοσμήματα αποτελούμενα από 21 παραστάσεις το καθένα, ύψους 13 εκατοστών και πλάτους 9, διαφορετικά στο εμπρόσθιο και το οπίσθιο κάλυμμα. Το κενό ανάμεσα στον περιμετρικό διάκοσμο και την κεντρική παράσταση καλύπτεται από μαργαριταρόσχημα κοσμήματα (23 στο εμπρόσθιο και 22 στο οπίσθιο κάλυμμα).

Ἀχιλλέως Τατίου Ἀλεξανδρέως

Τὰ κατὰ Λευκίππην καὶ Κλειτοφῶντα, λόγοι η΄.

Χαρτί 21.5×16.5 φφ. 113 ετ. 1764 αρ. ταξ. Γ.Δ.

Χειρόγραφο του 18ου αιώνα με αποσπάσματα από το μυθιστόρημα του Αχιλλέως Τατίου. Το χειρόγραφο ξεκινά με απόσπασμα του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Φώτιου σχετικά με το έργο του Τατίου (με σημείωση ότι κατ' άλλους θεωρείται γραμμένο από τον Λέοντα τον Σοφό). Στο άνω δεξιό μέρος της σελίδας σημειώνεται από το χέρι του γραφέα η ημερομηνία «αψξδ' [1764] ίανουαρίου ιθ' [19]». Η ημερομηνία που αναγράφεται

στο τέλος του χειρογράφου δείχνει ότι ο γραφέας τελείωσε το έργο του εντός δέκα ημερών. Το χειρόγραφο καταλήγει ως εξής: «τέλος τῶν περὶ Λευκίππην καὶ Κλειτοφῶντα ἐρωτικῶν πλασμάτων. ἰανουαρίου κθ' [29]».

Δερματόδετη βιβλιοδεσία του 18ου αιώνα, με καφέ δέρμα και χρυσοτυπικό άτεχνο διάκοσμο. Οι πινακίδες είναι φτιαγμένες από χαρτόνι και τα χειροποίητα κεφαλάρια είναι πράσινου και υπόλευκου χρώματος. Οι ακμές του βιβλίου παρουσιάζουν υπολείμματα μαύρων και ερυθρών στιγμάτων.

Τα χρυσοποίκιλτα καλύμματα κοσμούνται με περιμετρική διακοσμητική ταινία που φέρει άνθινες και μυθικές ζωόμορφες παραστάσεις. Τα άνθη και ο φυτικός διάκοσμος της ταινίας εμπλουτίζονται με διάσπαρτες παραστάσεις πτηνού και γρύπα, που εναλλάσσονται στο μήκος της διακόσμησης. Η ταινία πλαισιώνεται από δύο μικρότερες με γεωμετρικό και άνθινο διάκοσμο. Με το ίδιο σχέδιο συνδέεται το εξωτερικό παραλληλόγραμμο με το ομόκεντρο εσωτερικό. Οι πλευρές του εσωτερικού παραλληλογράμμου φέρουν τον ίδιο διάκοσμο, ενώ τις τέσσερις γωνίες του κοσμεί τρίκλωνο άνθος. Στο κέντρο, το κόσμημα των γωνιών είναι τυπωμένο δύο φορές, δίνοντας την εντύπωση αντικατοπτρισμού.

Πρόκειται για εξαιρετικό δείγμα χρυσοποίκιλτης δερματόδετης βιβλιοδεσίας του 18ου αιώνα, που φιλοτεχνήθηκε ειδικά γι' αυτό το χειρόγραφο. Η διακόσμηση του βιβλίου, αν και είναι τυπική του 18ου αιώνα, αντλεί στοιχεία από την προγενέστερη παράδοση του 17ου.

ΝΙΚΗ ΤΣΙΡΩΝΗ - ΜΠΑΜΠΗΣ ΛΕΓΓΑΣ

Το παρόν έντυπο εκδόθηκε από την
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑΣ
τον Σεπτέμβριο του 2003.

Η ΕΡΕΥΝΑ ΤΩΝ ΣΤΑΧΩΣΕΩΝ: ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ ΚΑΙ (ΠΡΟ) ΟΠΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗΣ

Νίκη Τσιρώνη

Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών – Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών

Κειμήλια ή αποκτήματα βιβλιοθηκών, οι σταχώσεις που σώζονται από τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο μέχρι τους νεότερους χρόνους, αποτελούν αποθετήριο αξιόλογου ιστορικού υλικού, το οποίο μόλις πρόσφατα άρχισε να αποκτά τον χώρο και την προσοχή που του πρέπει. Υλικό πολύτιμο για τις ιστορικοφιλολογικές προσεγγίσεις, την ιστορία της τέχνης, αλλά και την παλαιογραφική και κωδικολογική έρευνα, το κάλυμμα των βιβλίων, λειτουργικών και κοσμικών, προσφέρεται προς αξιοποίηση. Η έρευνα για τις σταχώσεις εμφανίζεται ως κλάδος της κωδικολογίας και, εύλογα, έπεται των παλαιογραφικών μελετών. Ωστόσο, το κάλυμμα ενός βιβλίου, είτε αναφερόμαστε σε κειμήλια της πρώιμης και μέσης βυζαντινής περιόδου, είτε σε χρηστικές δερματόδετες βιβλιοδεσίες, αποτελεί αντικείμενο, η μελέτη του οποίου χρήζει πλειάδας οπτικών και προοπτικών προσεγγίσεων. Η βιβλιογραφία που δημοσιεύεται στο παράρτημα της συμβολής αυτής, συντάχθηκε για τις ανάγκες του ερευνητικού προγράμματος «Το βιβλίο στο Βυζάντιο. Βυζαντινή και μεταβυζαντινή βιβλιοδεσία» και των διαφόρων συνεργειών του στο πλαίσιο εθνικών και ευρωπαϊκών προγραμμάτων. Οι τίτλοι που παρατίθενται –και που ίσως φανούν ετερόκλητοι στον αναγνώστη– καταδεικνύουν ακριβώς την ανάγκη πολλαπλών προσεγγίσεων για τη μελέτη της βιβλιοδεσίας.

Στον χώρο της Ανατολικής Μεσογείου, όπου γεννήθηκε ο κώδικας, το βιβλίο δεν ήταν απλώς αποθετήριο γνώσης. Η γνώση ήταν ταυτόχρονα άρμα σοφίας αλλά και εξουσίας. Οι κάτοχοι των βιβλίων, όπως και ο χαρακτήρας των βιβλιοθηκών (από τη σύσταση ως την οργάνωσή τους) μαρτυρούν τον πολύτροπο ρόλο του βιβλίου στην αρχαιότητα (Στάϊκος 1998, 2002, 2005, 2006, 2010, 2012). Παράλληλα, καθώς ο χριστιανισμός κερδίζει έδαφος, ο κώδικας υιοθετείται ως κυρίαρχη μορφή βιβλίου και ταυτίζεται με τον λόγο του Ευαγγελίου. Καίριος ο ρόλος του Ευαγγελίου, συνοψίζει τις αρχές του χριστιανισμού, ως μίας από τις τρεις μονοθεϊστικές θρησκείες του βιβλίου και, ταυτόχρονα, μετέχει στη θεία Λειτουργία ως λειτουργικό σκεύος και εικόνα που ταυτίζεται με τον Λόγο (Ganz και Schellewald 2019). Κείμενο και αντικείμενο το Ευαγγέλιο, διακοσμείται με πολύτιμα υλικά, όπως και τα λειτουργικά σκεύη και τα άμφια των ιερέων, περιφέρεται στον ναό κατά τη θεία Λειτουργία, και ανοίγει, μετά τον Απόστολο για την ανάγνωση της περικοπής. Τα πρώιμα κειμήλια μαρτυρούν την αναδυόμενη Αποστολική Εκκλησία και τα καλύμματα κοσμούν παραστάσεις των Ευαγγελιστών και των Αποστόλων (Lowden 2007). Η μεταλλική επένδυση των πρώιμων κειμηλίων αντανακλά το φως του κεριού που προηγείται κατά την περιφορά του στη Μικρά Είσοδο και του πάλλοντος φωτισμού κατά την ανάγνωση από τον άμβωνα ή την Ωραία Πύλη. Με τον τρόπο αυτό, το Ευαγγέλιο δίνει την εικόνα έμπυχου αντικειμένου που μετέχει στην τελετουργία του ορθόδοξου τυπικού. Κατά την περιφορά λειτουργεί ως εικόνα και ως εικόνα

προσκυνάται από τους πιστούς. Κατά την ανάγνωση λειτουργεί ως κείμενο και ως κείμενο μελετάται από τους ερευνητές (Krueger και Nelson 2016, Karvus-Hoffmann 2016).

Στην τέχνη, το βιβλίο απεικονίζεται στα χέρια του Χριστού, των Τριών Ιεραρχών, του Ιωάννη Χρυσόστομου, του αγίου Νικολάου και άλλων αγίων, καθώς και στα χέρια ιερέων και επισκόπων. Στον εικονογραφικό τύπο της Ετοιμασίας του Θρόνου, το Ευαγγέλιο εικονίζεται στη θέση του Χριστού ως οπτικό και νοηματικό ισοδύναμο, εμπνευσμένο από το τέταρτο κεφάλαιο της Αποκάλυψης. Στις απεικονίσεις του, το Ευαγγέλιο συνοψίζει το ορθό δόγμα απέναντι σε Χριστολογικές έριδες, δίνοντας έμφαση στον σταυρό, όπως βλέπουμε για παράδειγμα, στην εγκαυστική εικόνα του Χριστού από το Σινά τον 6ο αιώνα, όπου το Ευαγγέλιο κοσμείται με σταυρική κεντρική διακόσμηση με γαμμάτια και πολύτιμους λίθους. Σε παραστάσεις της Παλαιολόγειας περιόδου, το Ευαγγέλιο κοσμείται με ακτίνες φωτός που παραπέμπουν στη θεολογία του Γρηγορίου Παλαμά. Σε άλλα παραδείγματα, όπως στα αυτοκρατορικά ψηφιδωτά της Ραβέννας, βλέπουμε τη χρήση του βιβλίου ως μέσου για τη διασύνδεση των εικονιζομένων προσώπων με τη θεία εξουσία, από την οποία αντλούν το κύρος τους. Η συσχέτιση αυτή δηλώνεται μέσω της συνάφειας της διακόσμησης του Ευαγγελίου και των ενδυμάτων του ίδιου του αυτοκράτορα Ιουστινιανού και της ακολουθίας του. Ωστόσο, πολυτελείς σταχώσεις και απεικονίσεις δεν είναι αντιπροσωπευτικές της πλειονότητας των βυζαντινών και μεταβυζαντινών κωδίκων, οι οποίοι δένονταν με ύφασμα (μετάξι ή βελούδο) και συνηθέστερα με δέρμα και διακοσμούντο με σφραγίδες και μεταλλικά στοιχεία (γαμμάτια, γόμφους κλπ.).

Η συντριπτική πλειοψηφία των σωζόμενων κωδίκων είναι σταχωμένη με δέρμα και η μελέτη της στάχωσης περιλαμβάνει, πέραν των κατασκευαστικών στοιχείων (κεφαλάρια, πινακίδες, κλείστρα, σώμα κ.λ.π.), τη μελέτη της διακόσμησης. Στη συνοπτική αναφορά που ακολουθεί, όπως και στη βιβλιογραφία (Παράρτημα), περιλαμβάνονται επιλεγμένες παλαιογραφικές και κωδικολογικές μελέτες, καταγραφές βιβλιοδεσιών σε αρχεία και μοναστηριακά εργαστήρια, όπου συνεχίστηκε η παράδοση της τέχνης κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο, μαρτυρίες περί σταχωτών από σημειώματα κωδίκων, αλλά και ημερολόγια, καταλόγους εκθέσεων, ιστορικές μελέτες και μελέτες ιστορίας της τέχνης, που φωτίζουν το πλαίσιο μέσα στο οποίο φιλοτεχνήθηκαν ιστορικές σταχώσεις και χρησιμοποιήθηκαν είτε ως διπλωματικά δώρα, είτε ως αφιερώματα. Μέρος των μελετών έχει γραφεί από συντηρητές, μελετητές της βιβλιοδεσίας, οι οποίοι αποτελούν και σημαντική μερίδα των τελικών χρηστών τόσο της βιβλιογραφίας, όσο και των βάσεων δεδομένων που έχουν δημιουργηθεί και είναι προσβάσιμες πλέον από την ερευνητική κοινότητα. Η ποικιλομορφία του υλικού δείχνει με σαφή τρόπο την πολύτροπη φύση της μελέτης της ιστορικής βιβλιοδεσίας.

Από τον Montfaucon, που πρώτος χρησιμοποιεί τον όρο παλαιογραφία για τη μελέτη της γραφής, μέχρι σήμερα έχουν μεσολαβήσει στάδια πολλά (Mondrain 2012), κατά τα οποία οι ερευνητές έχουν διευρύνει το πεδίο μελέτης, συμπεριλαμβάνοντας στοιχεία που αφορούν στη μορφή και τις κατασκευαστικές λεπτομέρειες του κώδικα. Από τη δική τους πλευρά, οι ιστορικοί της τέχνης ασχολήθηκαν με τη διακόσμηση των χειρογράφων, την τεχνοτροπία και τις τεχνικές, τη θεματογραφία, αλλά και τη σχέση εικόνας-κειμένου. Οι κατάλογοι χειρογράφων μαρτυρούν αυτήν την ιεράρχηση, όπως επισημαίνεται από πολλούς μελετητές, μεταξύ των οποίων η Mirjam Foot (Foot 1986, 1998, 2006). Οι πρώτες δημοσιεύσεις αναφορικά με συλλογές χειρογράφων σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες, αλλά και στον ελληνικό χώρο, συνεπώς κάνουν περιληπτικές και συχνά ελάχιστα διαφωτιστικές περιγραφές της βιβλιοδεσίας τους (Χούλης 2008 και βλ. στον παρόντα τόμο, Στασινού 2020). Την ίδια εικόνα παρουσιάζουν και τα παλαιογραφικά εγχειρίδια,

όπως για παράδειγμα το κλασικό έργο *Αντιγραφείς και Φιλολογοί* (Reynolds και Wilson 1975), ή τα έργα *Ελληνικοί Πάπυροι. Εισαγωγή στη μελέτη και τη χρήση των παπυρικών κειμένων* (Turner 1968), και *Εισαγωγή στην ελληνική παλαιογραφία* (Mioni 1973). Το κατά τα άλλα πολύτιμο έργο, *Οι λόγοι στο Βυζάντιο* (Wilson 1991), ενώ προσφέρει στοιχεία για την πορεία της διανόησης και των γραμμάτων στο Βυζάντιο, δεν αναφέρεται ούτε στην τέχνη του βιβλίου, ούτε σε εκείνη της βιβλιοδεσίας. Λίγα είναι τα στοιχεία που προσφέρει για το ερευνητικό αντικείμενο των σταχώσεων και το – κατά τα άλλα – έργο αναφοράς *Ο κόσμος του βυζαντινού βιβλίου* (Hunger 1995). Στη διάρκεια του τελευταίου αιώνα και μέχρι σήμερα, πολλά είναι τα βιβλία που κυκλοφόρησαν με θέμα τη γραφή και την εξέλιξή της. Στα περισσότερα από αυτά η βιβλιοδεσία δεν βρίσκει τη θέση που της αντιστοιχεί ως μέρος της παραγωγής του βιβλίου. Ενδεικτικά μόνο αναφέρομαι στο εκλαϊκευτικό, αλλά αξιόλογο έργο, που κυκλοφόρησε με τίτλο *Γραφή: Ημνήμη των ανθρώπων* (Jean 1987), τα πρακτικά του συνεδρίου του Ινστιτούτου Βυζαντινών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, *Η ελληνική γραφή κατά τους 15ο και 16ο αιώνες* (Πατούρα 2000), και τα πρακτικά του διεθνούς συνεδρίου με τίτλο *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο. 15ος-19ος αιώνας* (Σκλαβενίτης, Στάϊκος 2004), που εστιάζουν κατά κύριο λόγο σε κωδικολογικούς και ιστορικοφιλολογικούς προβληματισμούς. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να γίνει αναφορά στο πρόγραμμα Greek Index Project (GIP) που ξεκίνησε από τους Walter M. Hayes (1971 έως 1985) και Robert E. Sinkewicz (1987 έως 1992) υπό την αιγίδα του Pontifical Institute of Mediaeval Studies in Toronto. Από το 1993, το πρόγραμμα πέρασε στα χέρια του Institut de Recherche et d'Histoire des Textes (CNRS), το οποίο έλεγξε και εμπλούτισε τις εγγραφές. Η ονομασία «Πίνακες» που του δόθηκε, αναφέρεται στον Καλλίμαχο Κυρηναίο, βιβλιοθηκάριο της Βιβλιοθήκης της Αλεξάνδρειας τον 3ο αι. π.Χ., και στην ψηφιακή έκδοσή του, που διατίθεται διαδικτυακά από το 2008, καταγράφονται 40.000 ελληνικά χειρόγραφα από 1.300 βιβλιοθήκες, στα οποία συμπεριλαμβάνονται 13.600 έργα της ελληνικής γραμματείας, με έμφαση σε βιβλικά και αγιολογικά κείμενα (Augustin, Binggeli, και Cassin 2009). Στη βάση, ωστόσο, δεν καταγράφονται παρά μόνο οι εντελώς απαραίτητες κωδικολογικές πληροφορίες (<https://pinakes.irht.cnrs.fr>). Στη διαδικτυακή σελίδα παρουσίασης του προγράμματος δίνονται αναλυτικά οι τίτλοι των καταλόγων που αποδελτιώθηκαν από το 1994 και εξής (<https://pinakes.irht.cnrs.fr/presentation.html>).

Η σταδιακή συνειδητοποίηση της αξίας του καλύμματος του βιβλίου σημειώνεται περίπου στα μέσα του 20ού αιώνα, οπότε ο κώδικας προσεγγίζεται στο πλαίσιο της ιστορικής εξέλιξης της τεχνικής και τεχνογνωσίας που ενσωματώνει. Ο Albert Clark (1951), σε ένα σύντομο αλλά εμπειριστατωμένο άρθρο του, επιχειρηματολογεί υπέρ της ένταξης της έρευνας των χειρογράφων στην αρχαιολογία, παρά το γεγονός ότι τα χειρόγραφα συνήθως δεν έρχονται στο φως από ανασκαφές. Τονίζει, ωστόσο, ότι η ανακάλυψη γραπτών μαρτυριών, ανεξαρτήτως της μορφής τους, εντάσσονται απόλυτα στη λογική και τη μεθοδολογία της αρχαιολογίας. Ο Albert Derolez (1973) αναφέρεται στην προσέγγιση και την ιστορία του όρου 'Αρχαιολογία του Βιβλίου', ενώ το πρώτο δείγμα της προγραμματικής εφαρμογής της μεθοδολογίας αξιολογείται από τους André Combes (1958) και τον Hubert Silvestre (1958). Μεταξύ των Ελλήνων μελετητών, ο Κωνσταντίνος Χούλης αναφέρεται επίσης στην 'Αρχαιολογία του Βιβλίου' (1991), επιλογή και κατεύθυνση που επικυρώνεται από τον τίτλο του σημαντικότερου ίσως πονήματος στον χώρο (Szirmai 1999). Στο αναλυτικό έργο του Szirmai δίνεται έμφαση στα κατασκευαστικά στοιχεία του κώδικα, αλλά η διακόσμηση του καλύμματος απουσιάζει. Συγκεντρωτικές παρουσιάσεις της βιβλιογραφίας, τουλάχιστον μέχρι την τελευταία δεκαετία, μπορεί να βρει ο μελετητής στους Prideaux (1892),

Hobson (1954), Pollard & Potter (1984), Breslauer (1986), Schmidt-Kimsemuller (1987), Canart (1991), Maniaci (2002), Παπάζογλου (2001, 2009), καθώς και στις πρόσφατες εκδόσεις (Bausi 2015).

Παράλληλα, οι μελέτες εξετάζουν τη λειτουργία βιβλιογραφικών εργαστηρίων κυρίως σε μονές και πνευματικά κέντρα, ενώ ανιχνεύονται και οι διασυνδέσεις μεταξύ κέντρων παραγωγής και διακίνησης χειρογράφων, καθώς και στοιχεία που λειτουργούν συνδυαστικά με τα κωδικολογικά. Σημαντικό είναι το έργο που ταυτίζει γραφείς και εργαστήρια και το οποίο κυκλοφόρησε στη Βιέννη (Gamillscheg, Harlfinger, και Hunger 1981–97). Καθώς ο κώδικας ενσωματώνει τόσο υλικά και παράδοση, όσο και γενικευμένες πρακτικές λύσεις, αποτελεί σημαντικό αρχαιολογικό στοιχείο για την απτή ανασύσταση του καθημερινού βίου και του υλικού πολιτισμού (Μπουδαλής 2018, και στον παρόντα τόμο), υποδηλώνοντας πιθανούς τρόπους με τους οποίους οι Βυζαντινοί έλυναν το πρόβλημα ενός κλείστρου πόρτας ερμαριού ή κουτιού· πώς έραβαν δύο κομμάτια δέρμα ή ύφασμα, πώς ενσωμάτωναν ένα κορδόνι ταυτόχρονα λειτουργικό και διακοσμητικό στην ένδυσή τους, πώς πιθανόν να κατασκεύαζαν τον εξοπλισμό των ιππέων και των πεζικάριων. Εξάλλου η ταυτοποίηση, για παράδειγμα, της προέλευσης των μετάλλων του διακόσμου τους μέσω χαρακτηρισμού των ισοτόπων τους δίνει στοιχεία για την ανάπτυξη του εμπορίου, τη μεταλλευτική δραστηριότητα και την ανακύκλωση των υλικών. Τέτοιες μέθοδοι συνιστούν πλέον πάγια πρακτική εργασίας στον χώρο της μεταλλουργίας και δεν χρήζουν σχολιασμού (Begemann κ.ά. 1999, Berger κ.ά. 2019, Gehrke κ.ά. 2011, Longman κ.ά. 2018). Αναδεικνύει όμως τρόπους, με τους οποίους, σε αντιστροφή των αναμενόμενων ρόλων, η κωδικολογία, παρέχοντας τον χρονολογικό ιστό, γίνεται πρόσφορη ancilla τέτοιου είδους ερευνών, ενώ υπάρχουν και άλλα υλικά των σταχώσεων από τα οποία η σύγχρονη τεχνολογία θα μπορούσε να αντλήσει πληροφορίες.

Η Berthe van Regemorter αποτελεί κομβική μορφή στη μελέτη του κλάδου και σηματοδοτεί την έναρξη της συστηματικής ενασχόλησης με την καταγραφή και την έρευνα του πεδίου της βιβλιοδεσίας. Συνεχίζοντας την προσπάθεια, μεταξύ άλλων, των Adam (1911, 1912, 1914, 1924), Willoughby (1929, 1939, 1940), κ.ά., χρησιμοποιώντας μεθοδολογικά εργαλεία που αναπτύχθηκαν για τη μελέτη των σταχώσεων του Δυτικού μεσαίωνα και με πρακτική τριβή με το αντικείμενο, η σπουδαία αυτή ερευνήτρια της βιβλιοδεσίας, αντιλαμβάνεται τον κώδικα ως υλικό τεκμήριο και οργανώνει αποστολές σε μεγάλες βιβλιοθήκες, εξετάζοντας *in situ* χειρόγραφους κώδικες, δημοσιεύοντας παράλληλα τις πρώτες σημαντικές μελέτες της (van Regemorter 1948, 1953, 1954, 1960). Οι δημοσιεύσεις της ξεκινούν από τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1940 και καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα, από τις βιβλιοδεσίες χειρογράφων της Auxerre, Autun και Troyes έως τα σημαντικά της άρθρα για την αρμενική, κοπτική, αιγυπτιακή, βυζαντινή βιβλιοδεσία κλπ.

Ο Jean Irigoïn και ο Paul Canart σφραγίζουν τις παλαιογραφικές και κωδικολογικές έρευνες με τις δημοσιεύσεις τους (βλ. Mondrain 2008, 2010 και Maniaci 2018, αντίστοιχα). Οι μελέτες του διακεκριμένου Γάλλου καθηγητή Jean Irigoïn για το βιβλιογραφικό και βιβλιοδετικό εργαστήριο του Μιχαήλ Αποστόλη στην Κρήτη κατέχουν ξεχωριστή θέση για τη μελέτη της βιβλιοδεσίας (Irigoïn 1961/62), όπως άλλωστε και η έρευνά του για τις Παλαιολόγιες σταχώσεις (Irigoïn 1982). Ο ακούραστος Paul Canart δημιουργεί χώρο στο πεδίο της κωδικολογίας για τις μαρτυρίες των σταχώσεων σε σειρά μελετών που διεξάγει μόνος του ή σε συνεργασία με άλλους ερευνητές (π.χ. Canart, Grodidier de Matons και Hoffmann 1991, Agati και Canart 2009, Canart και Lucà 2000). Τον δρόμο τους ακολουθεί σειρά μελετητών, οι έρευνες των οποίων αφορούν σε ελληνικά χειρόγραφα ελληνικών και ευρωπαϊκών βιβλιοθηκών. Ο μαθητής του Irigoïn, Βασίλης Ατσαλος, στη διδακτορική του διατριβή, τη δεκαετία του 1970, ασχολήθηκε με όρους που αναφέρονται στα

βυζαντινά χειρόγραφα. Η εργασία αυτή, κάθε άλλο παρά πρωτόλεια, απετέλεσε σημείο αναφοράς για τη μελέτη της ορολογίας του βιβλίου στη βυζαντινή παράδοση (Άτσαλος 1971α, 1977β). Σημαντική ήταν επίσης και η εργασία του για τους βυζαντινούς όρους που σχετίζονται με τη διακόσμηση των ελληνικών χειρογράφων και η οποία δημοσιεύθηκε στον τόμο των Πρακτικών του Ε΄ Διεθνούς Συμποσίου Ελληνικής Παλαιογραφίας, σε επιμέλεια του Giancarlo Prato, το 2000. Στο έργο του ο Β. Άτσαλος, παραθέτει και σχολιάζει όρους που σχετίζονται με τη βυζαντινή στάχωση, αντλώντας στοιχεία από κολοφώνες, βιβλιογραφικά σημειώματα, καθώς και ενθυμήσεις που έχουν καταγραφεί στα παράφυλλα ή στο εσωτερικό μέρος των πινακίδων των κωδίκων.

Η κατηγοριοποίηση των σωζόμενων σταχώσεων ακολουθεί κριτήρια που συνδέονται είτε με τον τόπο κατασκευής, είτε με τη χρονολογία και εξετάζονται σε ομάδες, παράλληλα με την προσπάθεια ταύτισης γραφών, αντιγραφών και σταχωτών. Στα μέσα της δεκαετίας του 1980, η Grosdidier de Matons ολοκληρώνει τη διατριβή της στην *École Pratique des Hautes Etudes* για το εργαστήριο της Μονής Αγίας Αναστασίας της Φαρμακολύτριας στη Χαλκιδική (1984), υπό την εποπτεία του Jean Irigoien, και μπαίνει δυναμικά στον χώρο, εστιάζοντας τις λεπτομερείς μελέτες της στην τεχνολογία του κώδικα (Grosdidier de Matons 1998) και στη διακόσμησή του (Grosdidier de Matons 2005). Από την πλειάδα των ερευνητών που εργάστηκαν από τότε μέχρι σήμερα, έργα αναφοράς αποτελούν οι δημοσιεύσεις των Federici και Χούλη (1986, 1988), οι ανεξάρτητες δημοσιεύσεις του Κωνσταντίνου Χούλη, του Philippe Hoffmann, της Maria Luisa Agati, της Marilena Maniaci, της Annaclara Cataldi Palau, της Inmaculada Perez Martin, της Silvia Pugliese, της Σοφίας Κοτζάμπαση, του Ζήση Μελισσάκη και άλλων που παρατίθενται αντιπροσωπευτικά στη βιβλιογραφία.

Στον ελληνικό χώρο, πέραν των πανεπιστημιακών τμημάτων και των ερευνητικών κέντρων που διακρίνονται για την προσφορά τους στον χώρο, σημαντικό έργο επιτελείται από το Ιστορικό και Παλαιογραφικό Αρχείο του Μορφωτικού Ιδρύματος της Εθνικής Τραπέζης Ελλάδος. Από την ίδρυσή του από τον καθηγητή Λίνο Πολίτη, αναπτύσσει πλειάδα δραστηριοτήτων που σκοπό έχουν την καταγραφή κωδίκων, παλαιτύπων, εντύπων και ιστορικών αρχείων του ελληνικού χώρου (σε αρχείο μικροταινιών) και την εν γένει μελέτη της ελληνικής παλαιογραφίας και κωδικολογίας. Παράλληλα, ο προϊστάμενός του, Αγαμέμνων Τσελίκας, καταγράφει στοιχεία που άπτονται της μελέτης της βιβλιοδεσίας και συγκαταλέγεται μεταξύ των πρώτων που αφιερώνουν χρόνο και δυναμικό στην αποτίμηση της σημασίας της τέχνης. Πέραν της έρευνας, παρέχει συμβουλές σε φορείς, ερευνητές και συλλέκτες σχετικά με τη μελέτη των ελληνικών χειρογράφων ενώ, παράλληλα, έχει αναπτύξει επιστημονικές συνεργασίες με άλλους επιστημονικούς φορείς της Ελλάδας και εξωτερικού. Μέσα στα χρόνια δραστηριοποίησής του, το Ιστορικό και Παλαιογραφικό Αρχείο του ΜΙΕΤ, έχει διοργανώσει περισσότερες από 250 επιστημονικές αποστολές φωτογράφισης, έχει φωτογραφήσει 7.500 χειρόγραφα και 20 μεγάλα ιστορικά αρχεία. Στο αρχείο του αυτή τη στιγμή βρίσκονται καταγεγραμμένα χειρόγραφα μοναστηριακών και δημοσίων βιβλιοθηκών από ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο ενώ, έχει επίσης καταχωρήσει κώδικες από την Κύπρο, την Αλεξάνδρεια, τα Ιεροσόλυμα, το Σινά, τη Βενετία, τη Σόφια, το Βουκουρέστι, το Κίεβο, τη Βουδαπέστη, αλλά και από ιδιωτικές συλλογές. Επίσης, στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων του, το ΙΠΑ έχει συντάξει ευρετήριο Ελλήνων κωδικογράφων του 17ου και του 18ου αιώνα.

Το Κέντρον Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών, δημοσιεύει τα *Ιστορικά σχόλια σε επιγραφές, επιγράμματα, χαράγματα και ενθυμήσεις της Μονής Δουσίκου. Συμβολή στην ιστορία της Μονής*, του Δημήτρη Σοφιανού (1984). Η εμβριθής αυτή μελέτη έφερε στα χέρια ερευνητών –μεταξύ άλλων– πολλά και πολύτιμα στοιχεία για τη λειτουργία

βιβλιοδετικού εργαστηρίου στη Μονή, συνεισφορά του Φώτη Δημητρακόπουλου, ο οποίος συνδέεται με 20ετή ερευνητική σχέση με τη Μονή Δουσίκου, και ο οποίος κατέγραψε τα βιβλιοδετικά εργαλεία του Γεράσιμου Δουσικιώτη σε μελέτη με τίτλο *Τα βιβλιοδετικά εργαλεία της Ιεράς Μονής Δουσίκου*, που δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Παλαιογραφικά και Μεταβυζαντινά Ε'* (1995).

Το ερευνητικό πρόγραμμα του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών «Το Βιβλίο στο Βυζάντιο. Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία», ξεκίνησε το 2002 με αφετηρία τη μελέτη της βιβλιοδεσίας ως υλικού τεκμηρίου της πνευματικής παράδοσης με έμφαση στον ελληνικό χώρο. Είκοσι χρόνια αργότερα, οι μελέτες όχι μόνο της βιβλιοδεσίας, αλλά και των βυζαντινών σπουδών γενικότερα, δείχνουν την ανάγκη για κάλυψη του ευρύτερου γεωγραφικού χώρου, με τον οποίο η βυζαντινή αυτοκρατορία βρισκόταν σε πολιτισμική διάδραση. Η δημοσίευση των αποτελεσμάτων του ερευνητικού προγράμματος *Comparative Oriental Manuscript Studies* (COMST), το οποίο εστιάζει στη συγκριτική μελέτη ανατολικών χειρογράφων (Bausi 2015), παραθέτοντας ξεχωριστά κεφάλαια για την κάθε παράδοση και ανοίγοντας το πεδίο σε μελετητές διαφόρων υποβάθρων και γενεών, φωτίζει αυτή την πλευρά της ιστορίας του βιβλίου, και είναι εξαιρετικά σημαντική. Είναι ίσως η πρώτη φορά που γίνεται αναφορά στη βιβλιοδεσία σε κάθε ενότητα του βιβλίου που εξετάζει τοπικές παραδόσεις, όπως η κοπτική, η αρμενική, η αιθιοπική, η εβραϊκή, η γεωργιανή, η σλαβονική, η παλαιστινιακή-αραμαϊκή και, βέβαια, η ελληνική. Το COMST υπογραμμίζει την κατεύθυνση στην οποία είχαν ήδη συμβάλει ωρίτερα με έρευνές τους ο Dickran Kouymjian για την παράδοση της τέχνης στην Αρμενία (Kouymjian 2008), ο Beit-Arié για τα εβραϊκά χειρόγραφα και την κωδικολογική έρευνα (π.χ. Beit-Arié 1993) και άλλοι ερευνητές που εντρύφησαν σε τοπικές παραδόσεις της τέχνης της κατασκευής και διακόσμησης του βιβλίου. Το συμπέρασμα υπογραμμίζει ο Γιώργος Μπουδαλής, προάγοντας την άποψη πως πέρα από το ενδιαφέρον των επιρροών που ασκεί και δέχεται το Βυζάντιο από γειτονικούς πολιτισμούς (Μπουδαλής 2004, 58-59), μέρος των κατεστραμμένων δομικών στοιχείων από τη μαζική αναστάχωση κωδίκων στις μεγάλες συλλογές ενδέχεται να ανασυσταθεί από την πληρέστερη εικόνα της εξέλιξης των επιδράσεων μεταξύ του κέντρου του Βυζαντινού κράτους και των περιφερειών ή των γειτονικών του πολιτισμών. Ο πλούτος της βιβλιογραφικής παραγωγής αντικατοπτρίζει την αλλαγή της έμφασης στα ενδιαφέροντα της ακαδημαϊκής κοινότητας και τη διεύρυνση του ορίζοντα που, σταδιακά, συμπεριλαμβάνει όλο και περισσότερο τη μελέτη της βιβλιοδεσίας.

Το 1890-91, ο Σπυρίδων Λάμπρος στο λήμμα «βιβλιοδετική» του εγκυκλοπαιδικού λεξικού των Μπαρτ και Χιρστ (Λάμπρος 1890-91, 866), σημειώνει: «...ο βιβλιοδέτης (λεγόταν) σταχωτής ενίοτε δε και βιβλιοαμφιάστης». Ο όρος απαντά στα *Βασιλικά* (Heimbach 1840), και αντίθετα από τις εναλλακτικές του μορφές (βιβλιοδέτης, βιβλιογράφος, βιβλιοπήξ, σταχωτής), συνδέει την τέχνη της βιβλιοδεσίας με την αμφίεση του κώδικα, αναδεικνύοντας με τον τρόπο αυτό την αισθητική πλευρά, όπως σημειώνει ο Γεώργιος Λαγανάς προσεγγίζοντας την ιστορία του όρου (Λαγανάς 2004, 289-90). Ο όρος απηχεί περαιτέρω τη λειτουργική χρήση του βιβλίου στο πλαίσιο του Ορθόδοξου τελετουργικού. Τον όρο αυτό δανείστηκε η έκδοση που κυκλοφόρησε από το Εργαστήριο Βιβλιοδεσιών Μπάμπη Λέγγα, το 1999, με τον τίτλο *Βιβλιοαμφιάστης* και στόχο τη συλλογή και δημοσίευση στοιχείων που αφορούν στην ελληνική παράδοση της τέχνης. Η έκδοση αυτή έχει ιδιαίτερη σημασία για το παρόν έργο, καθώς έφερε στο φως και αξιοποίησε υλικό από διάφορους χώρους.

Η καινοτομία του έγκειται στη διεύρυνση του ορίζοντα των πηγών για τη βιβλιοδεσία, καθώς αυτό το έργο, πέραν της αμιγώς επιστημονικής προσέγγισης προηγούμενων δημοσιεύσεων, εμπλουτίζεται με την οπτική συλλεκτών και συντηρητών. Μελέτες και μαρτυρίες για την

παράδοση της τέχνης συγκεντρώνονται και δημοσιεύονται για πρώτη φορά, αναδεικνύοντας τη συνέχεια, αλλά και τον πολυπρισματικό της χαρακτήρα. Ιστορικές μελέτες βιβλίων και βιβλιοθηκών, όπως αυτές του Κωνσταντίνου Χούλη και του Κωνσταντίνου Στάικου (Χούλης 1999, Στάικος 1999), εισάγουν τον αναγνώστη στον κόσμο του βυζαντινού χειρόγραφου κώδικα, στη διακίνηση του βιβλίου και στη συγκρότηση των βιβλιοθηκών, με έμφαση στις ουμανιστικές βιβλιοθήκες, δίνοντας παράλληλα συγκεκριμένα στοιχεία για την τέχνη και την τεχνική της βιβλιοδεσίας ως αναπόσπαστο μέρος των τεχνών του βιβλίου. Στον ευρύτερο ελληνικό χώρο, συνέχειες και ασυνέχειες διαμορφώνουν μία σύμμεικτη παράδοση που δέχεται επιρροές από Ανατολή και Δύση και γίνεται μάρτυρας ιστορικών συνθηκών από τη βυζαντινή αυτοκρατορική αυλή με τις ‘υπογεγραμμένες’ βιβλιοδεσίες των Παλαιολόγων, τα σημειώματα βιβλιοδετών σε κώδικες μονών του Αγίου Όρους (Χρυσοχοΐδης 1999, Καδάς 2004), που μαρτυρούν τις συνθήκες κάτω από τις οποίες βρέθηκαν κώδικες και σταχώσεις, τις οικονομικές παραμέτρους της ανακαίνισης, δηλαδή της επαναβιβλιοδέτησης, αλλά και παραινέσεις προς τον αναγνώστη να σεβαστεί το βιβλίο και να εντρυφήσει στο περιεχόμενο, κλείνοντας ενίοτε με αρά για εκείνον που θα αποξενώσει το βιβλίο ή έκκληση για τις ευχές των αναγνωστών. Η εύγλωττη διακόσμηση του ημερολογίου του 1922 της κοινότητας Μαλακοπής της Κωνσταντινούπολης, όπου η έκτυπη διακόσμηση του καλύμματος με την Αγία Σοφία συνυπάρχει με τη σχεδιαστική απεικόνιση της Ακρόπολης των Αθηνών (Ταρίνας 2004) αποτελεί εμβληματικό παράδειγμα για τη σχέση της βιβλιοδεσίας με τις ιστορικές συγκυρίες που υπαγορεύουν τη διακόσμηση του καλύμματος των βιβλίων.

Τα έργα των βιβλιοδετών κατά τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο, όπως ακριβώς και οι εικόνες, παραμένουν ανυπόγραφα. Σπάνια βρίσκουμε στοιχεία για το όνομα του βιβλιοδέτη, ενώ τα εργαστήρια ταυτίζονται ενώ τα εργαστήρια ταυτίζονται κατά κύριο λόγο μέσω των βιβλιοδετικών κοσμημάτων που χρησιμοποιούν. Η τεχνική της στάχωσης, αλλά και η διακόσμηση του καλύμματος, συνάδει με τις επιταγές της εκάστοτε περιόδου. Στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος, ο Καποδίστριας, αλλά και ο Όθωνας, προωθούν την τέχνη, ιδιαίτερα για όσους δεν είχαν οικονομικά μέσα ή έφεση στα γράμματα. Χαρακτηριστική είναι η προσπάθεια του Καποδίστρια να ιδρύσει βιβλιοδετείο στην Αίγινα και για την επίτευξη του σκοπού στέλνει τον Ιωάννη Πατεράκη στη Βενετία για να μάθει την τέχνη (Κούκου 1999, Λέγγας 2004, 269-271). Ανατολική και δυτικοευρωπαϊκή παράδοση απαντούν ως διακριτά ρεύματα με μονόδρομες επιδράσεις από τη Δύση, ενώ η ελληνική παράδοση της τέχνης διασώζεται κυρίως σε μοναστηριακά εργαστήρια. Στην Αθήνα, την εποχή εκείνη, λειτουργεί το βιβλιοδετικό «κατάστημα» του Παρθένιου, το οποίο σύντομα αναδεικνύεται και ως πνευματικός πυρήνας, καθώς διαθέτει ελληνικά βιβλία. Το «κατάστημα» αναφέρεται στις πηγές ως «βασιλικό βιβλιοδετείο» (Χούμης 1901) και είναι πιθανό να λειτουργούσε και ως σχολή εκμάθησης της τέχνης. Ο Παρθένιος υπογράφει τις βιβλιοδεσίες του στη ράχη, προσφέροντας πολύτιμο υλικό για την ταύτιση των έργων του και την ανασύσταση της δραστηριότητάς του. Η βιβλιοδεσία έχει ήδη περάσει στο επόμενο στάδιο της πορείας της, με τα έργα των τεχνιτών της να αναγνωρίζονται για την καλλιτεχνική τους αξία.

Η βιβλιοδετική παράδοση του ελληνικού χώρου, με ιδιαίτερη έμφαση στην πρώιμη περίοδο του νεοελληνικού κράτους, καλύπτει θέματα εκπαίδευσης, ιστορίες και τεκμήρια εργαστηρίων και σωματείων στην Αθήνα και αλλού (Κούκου 1999, Λαγανάς 1999, Σταματοπούλου 1999, Παπαδημητρακόπουλος 1999, Παυλόπουλος 1999α). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι ημερολογιακές σημειώσεις και τα τεκμήρια βιβλιοδετών (Λέγγας 1999, Γκίκας 1999, Ψωμάς 1999). “Σαμαράδες, βυρσοδέψες και βαλιτσοποιοί” ήταν οι πρώτοι βιβλιοδέτες της σύγχρονης εποχής στην Κύπρο, γράφει ο βιβλιοδέτης Πέτρος Κωνσταντινίδης, αν και είναι απίθανο η τέχνη να είχε σβήσει

εντελώς τα προηγούμενα χρόνια. Πάντως οι πρώτοι βιβλιοδέτες του 19ου αιώνα φαίνεται πως ήταν ερασιτέχνες και ασχολούνταν κυρίως με τη συντήρηση, ενώ ιδιαίτερης μνείας τυγχάνουν εκείνοι που «είχαν την ικανότητα να τυπώνουν τίτλους και να κάνουν χρυσοτυπίες» (Κωνσταντινίδης 1999, 257). Η ενασχόληση του βιβλιοδέτη προηγούμενου της Μονής Βατοπεδίου, Ματθαίου, όπως και του Νήφωνος του Γ', που έζησε και εργάστηκε στο Κουτλουμουσιανό κελλί του Αγίου Ευθυμίου, έξω από τις Καρυές, ζωντανεύουν μέσα από την αφήγηση του ιερομόναχου Ματθαίου Ψωμά και του Γιάννη Γκίκα αντίστοιχα (Ψωμάς 1999, Γκίκας 1999). Η αγάπη για τα βιβλία και η αφοσίωση στην τέχνη δίνουν μια βιωματική διάσταση στη μελέτη της βιβλιοδεσίας. Στο ημερολόγιό του, από τη δεκαετία του 1980, ο βιβλιοδέτης ιεροδιάκονος Νήφων, 'πρώην Καλαβρυτινός και νυν Αγιορείτης', σημειώνει τις αλλαγές του καιρού, τους επισκέπτες, το φαγητό του και τα βιβλία που δένει ή διακοσμεί. Στις 7 Μαρτίου 1987 σημειώνει: «Ο καιρός νοτιάς ήσυχος και ήλιος. Φαγητόν μαυρομάτικα φασόλια και τουρσιά, ελθαίς κ.λ.π. Δείπνον τσάι και χουσιάφι. Ο Παπάς τελείωσε έπειτα από τρία έτη (25) βιβλία Αγιορειτική Βιβλιοθήκη Πολ. Διοικήσεως 25X1000=25 χιλιάδες. (Υπάρχουν 100 βιβλία ακόμη διαφόρων. Πότε θα γίνουν;)». Και στις 24 Απριλίου 1987: «Καιρός βροχή. Εγώ αρχίησα τα Μηναία τα παλιά και τα μπάλωσα όλα. Τα είχεν φάγει ο σκόρος πολύ. Είνε Βενετίας παλιά» (*Βιβλιοαμφιάστης* 1, 249, 252, Λέγγας 1999, 207-209).

Η συναγωγή των βιβλιοδετικών διακοσμητικών θεμάτων σε ελληνικά χειρόγραφα και παλαιά έντυπα του Αθανασιάδη (2004, 148-151), προσφέρει μία συγκροτημένη παρουσίαση που διευκολύνει τόσο τη μελέτη της ορολογίας της διακόσμησης, όσο και την ταύτιση των εργαλείων που χρησιμοποιούνται. Η διάδραση παραδόσεων είναι εμφανής στα κεντρικά διακοσμητικά σχέδια των κωδίκων, όπως τεκμαίρεται και από τη μελέτη του Γιώργου Μπουδαλή για την επίδραση ισλαμικών βιβλιοδεσιών σε ελληνικές μεταβυζαντινές σταχώσεις (Μπουδαλής 2004).

Στο πλαίσιο του προγράμματος και με την υποστήριξη του Υπουργείου Πολιτισμού διοργανώθηκε το 2005 διεθνές συνέδριο για τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή βιβλιοδεσία. Εκτός των πολλών διακεκριμένων ερευνητών που έλαβαν μέρος, η συμμετοχή συντηρητών και ιστορικών τέχνης εμπλούτισε την προοπτική μελέτης της βιβλιοδεσίας και τεκμηρίωσε τη σκοπιμότητα της διεπιστημονικότητας και διακλαδικότητας για την προαγωγή της. Οι ανακοινώσεις που δημοσιεύθηκαν το 2008 εμπίπτουν στις εξής βασικές κατηγορίες: μελέτες βιβλιοδεσιών με γεωγραφικό προσδιορισμό ή κατηγορία (Palau 2008, Στασινού 2008, Σκορδύλης 2008, Σπανός 2008, Ipert-Vinourd 2008, Perez Martin 2008), μελέτες συγκεκριμένων συλλογών (Pugliese 2008, Georgoroulou 2008, Tzanetatos 2008, Gehin-Kourourou 2008, Γερογιώργη 2008), μελέτες σύγκλισης με την ιστορία της τέχνης (Οικονομάκη 2008, Βοκοτόπουλος 2008), ιστορικοφιλολογικές μελέτες (Μαρκόπουλος 2008, Αποστολόπουλος 2008, Παΐζη 2008, Καλόφωνος 2008, Παρχαρίδου 2008, Μπάνου 2008). Τέλος, μελέτες μαρτυριών για τη στάχωση και τους τεχνίτες της (Μελισσάκης 2008, Νούσια 2008, Μπουδαλής 2008), οι οποίες προσφέρουν εξαιρετικό υλικό για την ιχνηλάτηση του χώρου και την περαιτέρω έρευνα.

Το 2005, ο Κωνσταντίνος Χούλης επεσήμανε τις ελλείψεις που παρατηρούνται σε καταλόγους χειρογράφων βιβλιοθηκών σε ό,τι αφορά στην καταγραφή των σταχώσεων (Χούλης 2008). Είναι γεγονός, ότι οι περιγραφές και οι κατηγοριοποιήσεις συχνά δεν είναι αρκετά ακριβείς, καθώς χρησιμοποιούνται όροι γενικοί και εν πολλοίς αδιευκρίνιστοι. Ο Λίνος Πολίτης, πέραν της ανυπολόγιστης συνεισφοράς του στη μελέτη της παλαιογραφίας, ήταν ο πρώτος που αναφέρθηκε με λεπτομέρεια στη στάχωση των χειρογράφων, ανοίγοντας τον δρόμο για τις μετέπειτα εξελίξεις (Πολίτης 1961, 1979). Ένα τέτοιο δείγμα προσφέρει ο κατάλογος έκθεσης χειρογράφων της Γενναδείου Βιβλιοθήκης, που κυκλοφόρησε το 2004, με επιστημονική επιμέλεια της Μαρίας

Πολίτη και της Ελένης Παππά. Η έκδοση της Ελληνικής Παλαιογραφικής Εταιρείας δείχνει ότι οι γενικές κατηγορίες, τις οποίες εισήγαγε ο Πολίτης, στη διάρκεια των ετών έχουν εμπλουτιστεί και τύχει επεξεργασίας που καθοδηγεί τον ερευνητή στη μελέτη της στάχωσης. Αντίστοιχα πλούσια αποτελέσματα προσφέρει ο κατάλογος των κωδικών της δημοτικής βιβλιοθήκης Τυρνάβου από τον Ζήση Μελισσάκη, όπου λεπτομερείς παλαιογραφικές και κωδικολογικές αναφορές συνδέονται με την περιγραφή της στάχωσης και της διακόσμησής της (Μελισσάκης 2007). Στον παρόντα τόμο, η Αγγελική Στασινού συστηματοποίησε την έρευνα στους καταλόγους χειρογράφων και τη συνδέει με την έρευνα της ορολογίας των βυζαντινών και μεταβυζαντινών σταχώσεων που εκπονήθηκε στο πλαίσιο του προγράμματος του Ιδρύματος Ερευνών (βλ. παραπάνω).

Πτυχές της ιστορίας του βιβλίου ως κειμένου αλλά και αισθητού και αισθητικού αντικειμένου περιλαμβάνονται στις μελέτες που δημοσιεύονται στο *Early Christian Book* (Klingshirn και Safran 2007), στο έργο που αναφέρεται στην αμφίεση των Ιερών Κειμένων (Ganz και Schellewald 2019), ενώ μέσα στο 2020 δημοσιεύθηκε ο τόμος για το βιβλίο ως κείμενο και αισθητικό αντικείμενο από την Association Pierre Belon – Fondation Maison des Sciences de l’Homme (Tsironis 2020). Οι συμβολές αυτού του τελευταίου τόμου απορρέουν εν μέρει από τον κύκλο Μορφωτικών Εκδηλώσεων του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (Ιανουάριος 2018). Στον τόμο περιλαμβάνονται –μεταξύ άλλων– άρθρα για την απεικόνιση του βιβλίου ως ιερού αντικειμένου από τον Thomas Rainer, τις τελετουργικές χρήσεις του βιβλίου από την Paola Buzi, το βιβλίο ως έδεσμα από τον Χριστόφορο Κοντονικολή, τη θέση του βιβλίου στη βυζαντινή και την ισλαμική τέχνη από τη Μαρία Σάρδη και τη Hilal Kazan, φτάνοντας μέχρι τη βιβλιοδεσία τέχνης με σύγχρονα εικαστικά έργα Ελλήνων δημιουργών από τη Λουίζα Καραπιδάκη.

Από τη συνοπτική αυτή αναφορά στη μελέτη των σταχώσεων συνάγεται η διεύρυνση του επιστημονικού πεδίου της παλαιογραφίας και της κωδικολογίας εις τρόπον ώστε να συμπεριλάβει τη μελέτη των σταχώσεων, αλλά και η χρήση υλικού που προέρχεται από πηγές αναξιόπιστες μέχρι πρόσφατα και οι οποίες φωτίζουν τη μελέτη της τέχνης και της τεχνικής της βιβλιοδεσίας και το ίδιο το βιβλίο ως αποθετήριο ιστορικού υλικού.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Adam, P., 1911. "Das Kapital", *Archiv für Buchbinderei* 11, 53–61.
- , 1912. "Der koptische Einband in Berlin", *Archiv für Buchbinderei* 11, 177–81.
- , 1914. "Beiträge zur Entwicklung der frühislamitischen Einbände", *Archiv für Buchbinderei* 14, 90–97.
- , 1924. "Die griechische Einbandkunst und das frühchristliche Buch", *Archiv für Buchbinderei* 24, σ. 21–4, 31–3, 41–3, 51–3, 61–4, 78–80, 82–4, 97–9.
- Agati, M. και Canart, P., 2009. "Copie et reliure dans la Rome des premières décennies du xvie siècle. Autour du Cardinals' Shop", *Scripta* 2, 9–38.
- Αθανασιάδης, Χ., 2004. "Συναγωγή βιβλιοδετικών διακοσμητικών θεμάτων σε ελληνικά χειρόγραφα και παλαιά έντυπα", ΜΙΕΤ, *Δελτίο του Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου ΣΤ'* (1988–1992), Αθήνα 1994, 647–712. Ανατύπωση *Βιβλιοαμφιάστης* 2, 119–62.
- Αποστολόπουλος, Δ., 2008. "Οι σταχώσεις ως αποθέτες ιστορικού υλικού. 15ος–19ος αιώνας", στο Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το Βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης* 3, Αθήνα, 101–10.
- Άτσαλος, Β., 1969, 1971. "La terminologie du livre manuscrit à l'époque byzantine. Termes désignant le livre-manuscrit et l'écriture" (Extrait des positions des thèses de IIIe cycle), *Annuaire de l'École Pratique des Hautes Études*, iv Section (1968/1969), 571–73· (ανατύπωση ως Παράρτημα των *Ελληνικών* 21, Θεσσαλονίκη 1971).
- , 1977. "Sur quelques termes relatifs à la reliure des manuscrits grecs", στο Κ. Treu (επιμ.), *Studia codicologica* (Festschrift M. Richard), Βερολίνο, 15–42.
- , 2000. "Termes Byzantines relatifs à la décoration des manuscrits Grecs", G. Prato (επιμ.), *I Manoscritti Greci tra riflessione e dibattito*, Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Συμποσίου Ελληνικής Παλαιογραφίας (Κρεμόνα, 4–10 Οκτ. 1998), Φλωρεντία, 446–511.
- Augustin, P., Binggeli, A. και Cassin, M., 2009. "La base de données Pinakes : textes et manuscrits grecs", *Scriptorium* 63.1, 148–49.
- Bausi, A. (επιστ. επιμ.), 2015. *Comparative Oriental Manuscript Studies: An Introduction*, Αμβούργο.
- Beard, M., 1991. "Writing and Religion: Ancient Literacy and the Function of the Written Word in Roman Religion", στο Μ. Beard, κ.ά. (επιμ.), "Literacy in the Roman world", Παράρτημα, *Journal of Roman archaeology* 3, Ann Arbor, MI.
- Begemann, F, Kallas, K., Schmitt-Strecker, S. and Pernicka, E., 1999. "Tracing ancient tin via isotope analyses", *The Beginnings of Metallurgy* 9, 277–84.
- Berger, D., Soles, J., Giunilia-Mair, A. κ.ά., 2019. "Isotope Systematics and Chemical Composition of Tin ingots from Mochlos (Crete) and Other Late Bronze Age Sites in the Eastern Mediterranean Sea: An Ultimate Key to Tin Provenance?", ψηφιακή έκδ., *PLoS One*, 14.6: e0218326, doi:10.1371/journal.pone.0218326.
- Βοκοτόπουλος, Π., 2008. "Ο μεταλλικός διάκοσμος τριών βυζαντινών κωδίκων", στο Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το Βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης* 3, Αθήνα, 201–18.
- Breslauer, B., 1986. *The Uses of Bookbinding Literature*, Ν. Υόρκη.
- Canart, P., 1991. *Paleografia e codicologia greca: una rassegna bibliografica*, Βατικανό.
- Canart, P., Grosdidier de Matons, D. και Hoffmann, P., 1991. "L'analyse technique des reliures byzantines et la détermination de leur origine géographique (Constantinople, Crète, Chypre, Grèce)", στο G. Cavallo, G. De Gregorio και Μ. Maniaci (επιμ.), *Scrittura, Libri e testi nelle Aree provinciali di Bisanzio*, Atti del seminario di Erice (18–25 sept. 1988), Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, Spoleto, 751–68.
- Canart, P. και Lucà, S., 2000. *Codici greci dell'Italia meridionale: catalogo della mostra* (Grottaferrata, Biblioteca del Monumento Nazionale, 31 marzo–31 maggio 2000), Ρώμη.
- Cavallo, G., 1997. "Du volumen au codex : la lecture dans le monde romain", στο G. Cavallo και R. Chartier (επιμ.), *Histoire de la lecture dans le monde occidental*, Παρίσι, 85–114.

- , 2010. “Libri, lettura e biblioteche nella tarda antichità: un panorama e qualche riflessione”, *Antiquité Tardive* 18, 9–19.
- Combes, A. 1958. “Léon Marie Joseph Délaissé. Le manuscrit autographe de Thomas a Kempis et ‘l’Imitation de Jésus-Christ’”, *Revue d’histoire de l’Église de France* 44.141, 136–41.
- Cataldi Palau, A., 2008. “Bindings of the Sixteenth Century from the Monastery of St Nicholas Anapausa in the Meteora”, στο Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το Βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης* 3, Αθήνα, 317–42.
- Derolez, A., 1973. “Codicologie ou archéologie du livre?”, *Scriptorium* 27, 47–49.
- Foot, M., 1986. *Pictorial Bookbindings*, Λονδίνο.
- , 1998. *The History of Bookbinding as a Mirror to Society*, Λονδίνο.
- , 2006. *Bookbinders at Work: Their Roles and Methods*, Λονδίνο.
- Gamble, H., 1995. *Books and Readers in the Early Church: A History of Early Christian Texts*, New Haven, CT.
- Gameson, R., 2006. “The medieval library (to c. 1450)”, στο E. Leedham-Green και T. Webber (επιμ.), *The Cambridge History of Libraries in Britain and Ireland*, 1ος τόμ., Καίμπριτζ, 13–50, ιδιαίτερα 19–21.
- Gamillscheg, E., Harlfinger, D. και Hunger, H., 1981–97. Repertorium der griechischen Kopisten 800–1600, σειράς 3: (1) *Handschriften aus Bibliotheken Grossbritanniens*, τόμ. 3, 1981· (2) *Handschriften aus Bibliotheken Frankreichs und Nachträge zu den Bibliotheken Grossbritanniens*, τόμ. 3, 1989· (3), με την συνεργασία του P. Eleuteri, *Handschriften aus Bibliotheken Roms mit dem Vatikan*, τόμ. 3, 1997, Βιέννη.
- Ganz, D. και Schellewald, B. (επιστ. επιμ.), 2019. *Clothing Sacred Scriptures: Book Art and Book Religion in Christian, Islamic, and Jewish Cultures*, Manuscripta Biblica 2, Βερολίνο και Βοστώνη.
- Gehin, P. και Kourouropou, M., 2008. “Reliures d’époque Paléologue dans les fonds du Patriarcat OEcumenique”, στο Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το Βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης* 3, Αθήνα, 269–86.
- Gehrke, G., Blum, J., Marvin-DiPasquale, M., 2011. “Sources of Mercury to San Francisco Bay Surface Sediment as Revealed by Mercury Stable Isotopes”, *Geochimica et Cosmochimica Acta* 75.3, 691–705.
- Georgopoulou, M., 2008. “Bookbindings at the Gennadius Library”, στο Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το Βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης* 3, Αθήνα, 451–52.
- Γερογιώργη, Σ., 2008. “Μεταλλικές επενδύσεις Ευαγγελίων στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο. Η συγκρότηση της συλλογής”, στο Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το Βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης* 3, Αθήνα, 439–50.
- Γκίκας, Γ., 1999. “Νήφων ο Γ’ (1912–1987). Ο τελευταίος επαγγελματίας αγιορείτης βιβλιοδέτης ως τεχνίτης και ως άνθρωπος”, *Βιβλιοαμφιάστης* 1, 253–54.
- Grafton, A. και Williams, M., 2006. *Christianity and the Transformation of the Book: Origen, Eusebius, and the Library of Caesarea*, Καίμπριτζ, MA.
- Grosdidier de Matons, D., “Recherche sur les reliures Byzantines. I. L’atelier du monastère de Sainte-Anastasie Pharmacolytra en Chalkidique”, diplôme de l’EPHE (IVe section), Παρίσι 1984.
- Haines-Eitzen, K., 2000. *Guardians of Letters: Literacy, Power, and the Transmitters of Early Christian Literature*, Ν. Υόρκη.
- Hobson, A., 1954. *The Literature of Bookbinding*, Λονδίνο.
- Hunger, H., 1989. *Schreiben und Lesen in Byzanz. Die byzantinische Buchkultur*, Μόναχο· (ελληνική έκδ. Γ. Βασιλαρος (μετάφ.), *Ο κόσμος του βυζαντινού βιβλίου. Γραφή και ανάγνωση στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1995).
- Ipert, S. και Vinourd F., 2008. “Un groupe de particulier reliures byzantines au monastere Saint-Jean-le-Théologien de Patmos”, στο Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το Βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης* 3, Αθήνα, 252–68.

- Jean, G., 1987. *L'écriture, mémoire des hommes*, Παρίσι · ελληνική έκδ., Θ. Γκόρπας (μετάφ.), *Γραφή: Η μνήμη των ανθρώπων*, Αθήνα 1991.
- Καδάς, Σ., 2004. “Μαρτυρίες για τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή στάχωση σε σημειώματα χειρογράφων του Αγίου Όρους”, *Βιβλιοαμφιάστης* 2, 39–54.
- Καλόφωτος, Γ., 2008. “Το όνειρο στο βιβλίο και το βιβλίο στο όνειρο”, στο Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης* 3, Αθήνα, 15–24.
- Kavrus-Hoffmann, N., 2016. “Producing New Testament Manuscripts in Byzantium: Scribes, Scriptoria, and Patrons”, στο D. Krueger και R. Nelson (επιστ. επιμ.) *The New Testament in Byzantium*, Ουάσιγκτον, 117–45.
- Klingshirn, W. και Safran, L. (επιμ.), 2007. *The Early Christian Book*, Ουάσιγκτον.
- Κούκκου, Ε., 1999. “Το πρώτο ‘εργαστήριο της βιβλιοδετικής τέχνης’, στην Αίγινα, στα χρόνια του πρώτου Κυβερνήτου της Ελλάδος Ιωάννου Καποδίστρια”, *Βιβλιοαμφιάστης* 1, 93–102.
- Krueger, D. και Nelson, R. (επιστ. επιμ.), 2016. *The New Testament in Byzantium*, Ουάσιγκτον.
- Krueger, D. και Nelson, R., 2016. “New Testaments of Byzantium: Seen, Heard, Written, Excerpted, Interpreted”, in D. Krueger και R. Nelson (επιστ. επιμ.), *The New Testament in Byzantium*, Ουάσιγκτον, 1–20.
- Κωνσταντινίδης, Π., 1999. “Η βιβλιοδεσία στην Κύπρο”, *Βιβλιοαμφιάστης* 1, 257–60.
- Λαγανάς, Γ., 1999. “Μικρές ιστορίες από σημαντικά βιβλία”, *Βιβλιοαμφιάστης* 1, 291–98.
- , 2004. “‘Βιβλιοαμφιάστης’: Προσέγγιση στην ιστορία του όρου”, *Βιβλιοαμφιάστης* 2, 289–92.
- , 1999. “Το βιβλιοδετικό ‘Ο Άθως’ (1892–1992)”, *Βιβλιοαμφιάστης* 1, 207–34.
- , 2004. “Περί σταχωτών, σταχώσεων και άλλων: Ο βιβλιοδέτης ιερομόναχος Παρθένιος Μαρκουλῆς εκ Σάμου”, *Βιβλιοαμφιάστης* 2, 269–71.
- Lane Fox, R., 1994. “Literacy and Power in Early Christianity”, στο A. Bowman και G. Woolf (επιμ.), *Literacy and Power in the Ancient World*, Καίμπριτζ, 126–47.
- Longman, J., Veres, D., Ersek, V, κ.ά., 2018. “Quantitative Assessment of Pb Sources in Isotopic Mixtures Using a Bayesian Mixing Model”, ψηφιακή έκδ., *Scientific Reports* 8: 6154· doi: 10.1038/s41598-018-24474-0.
- Lowden, J., 2007. “The Word Made Visible: The Exterior of the Early Christian Book as Visual Argument”, in W. Klingshirn και L. Safran (επιστ. επιμ.), *The Early Christian Book*, Ουάσιγκτον, 15–47.
- Maniaci, M., 2002. *Archeologia del manoscritto: Metodi, problemi, bibliografia recente*, Ρώμη.
- , 2018. “Ricordo di Paul Canart (25 ottobre 1927 – 14 settembre 2017)”, *Adamantius* 24, 9–11.
- Μαρκόπουλος, Α., 2008. “Από τη δομή του βυζαντινού σχολείου. Ο δάσκαλος, τα βιβλία και η εκπαιδευτική διαδικασία”, στο Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης* 3, Αθήνα, 1–14.
- Μελισσάκης, Ζ., 2007. *Κατάλογος των κωδίκων της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Τυρνάβου*, Τύρναβος.
- , 2008. “Σταχώσεις και σταχωτές της Μονής Παντοκράτορος του Αγίου Όρους κατά τον 17ο και 18ο αιώνα”, στο Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης* 3, Αθήνα, 369–406.
- Mioni, E., 1973. *Introduzione alla paleografia greca, Padova*· (ελληνική μετάφ. Ν. Παναγιωτάκη, *Εισαγωγή στην Ελληνική Παλαιογραφία*, Αθήνα, 1979).
- Mondrain, B., 2008. “Bibliographie de Jean Irigoien (8 novembre 1920–28 janvier 2006)”, *Revue d'histoire des textes* 3, 287–364.
- , 2010. “Jean Irigoien et la paléographie grecque”, στο A. García και I. Pérez Martín (επιμ.), *The Legacy of Bernard de Montfaucon: Three Hundred Years of Study on Greek Handwriting* (Proceedings of the Seventh International Colloquium of Greek Palaeography, Madrid-Salamanca, 15–20 September 2008), Turnhout, 601–12.
- , 2012. “Bernard de Montfaucon et l'étude des manuscrits grecs”, *Scriptorium* 66.2, 281–316.
- Μπάνου, Χ., 2008. “Η βιβλιοδεσία ως μέσο προώθησης του ελληνικού εντύπου βιβλίου στην Ιταλία, 15ος–16ος αιώνας”, στο Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλι-*

- οδεσία, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης* 3, Αθήνα, 77–90.
- Μπουδαλής, Γ., 2004. “Οι ισλαμικές βιβλιοδεσίες και η επίδρασή τους στις ελληνικές μεταβυζαντινές σταχώσεις”, *Βιβλιοαμφιάστης* 2, 55–118.
- , “2008. ‘δία το στάχομα...’ Μια μαρτυρία για τη διαδικασία της βιβλιοδεσίας και την ορολογία της από το β΄ μισό του 18ου αιώνα”, στο Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το Βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης* 3, Αθήνα, 63–76.
- , 2018. *The Codex and Crafts in Late Antiquity*, Ν. Υόρκη.
- Νούσια, Φ., 2008. “Ανέκδοτο κείμενο περί σκευασίας μελανιού, κινναβάρεως, βαρζίου, καταστατού και κόλλησης χαρτιού (15ος αι.)”, στο Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το Βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης* 3, Αθήνα, 43–62.
- Οικονομάκη-Παπαδοπούλου, Γ., 2008. “Σχέσεις αργυροχοΐας και βιβλιοδεσίας τον 17ο αιώνα στον χώρο του νοτιοανατολικού Αιγαίου”, στο Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το Βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης* 3, Αθήνα, 421–38.
- Παΐζη-Αποστολοπούλου, Μ., 2008. “Σταχωτής και μελετητής: όταν ο δεσμός γίνεται ασφυκτικός”, στο Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το Βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης* 3, Αθήνα, 91–100.
- Παπαδημητρακόπουλος, Η., 1999. “Το σύντομο πέραςμα του Τάκη Κορκολή”, *Βιβλιοαμφιάστης* 1, 261–66.
- Παπάζογλου, Γ., 2001, 2009. *Βυζαντινή Βιβλιολογία ή Εγχειρίδιον Παλαιογραφίας και Κωδικολογίας*, Κομοτηνή.
- Παρχαρίδου-Αναγνώστου, Μ., 2008. “‘Τρώγοντας το βιβλίο’: η εικονογραφία της βιβλιοφαγίας και τα εικονολογικά της παράλληλα”, στο Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το Βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης* 3, Αθήνα, 25–42.
- Πατούρα, Σ. (επιμ.), 2000. *Η ελληνική γραφή κατά τους 15ο και 16ο αιώνες* (Πρακτικά 7ου Διεθνούς Συμποσίου), Αθήνα.
- Παυλόπουλος, Δ., 1999α. “Τυπογραφικά, χαρτοβιομηχανικά και βιβλιοδετικά καταστήματα στην Αθήνα του 19ου αιώνα”, *Βιβλιοαμφιάστης* 1, 151–60.
- , 1999β. “Ο βιβλιοδέτης Γιώργος Αβραγιανός”, *Βιβλιοαμφιάστης* 1, 267–70.
- Pérez Martín, I., 2008. “Encuadernaciones bizantinas en los manuscritos griegos de España”, στο Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το Βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης* 3, Αθήνα, 125–62.
- Πολίτη, Μ. και Παππά, Ε. (επιστ. επιμ.), 2011. *Ερευνήσεις στα Χειρόγραφα της Γενναδείου Βιβλιοθήκης – Exploring Greek Manuscripts of the Gennadius Library*, Princeton, NJ.
- Πολίτης, Λ., 1961. *Όδηγός Καταλόγου χειρογράφων*, Γενικόν Συμβούλιον Βιβλιοθηκών τῆς Ἑλλάδος 17, Αθήνα.
- , 1979. *Το βιβλιογραφικό εργαστήριο και η βιβλιοθήκη της Μονής Προδρόμου Σερρών, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Μεσλήνικου Σερρών*, Αθήνα, 3–55 και πιν. 1–11 / i–xi.
- Pollard, G., 1962. “The Construction of English Twelfth-Century Bindings”, *The Library* 17, 1–22.
- Pollard, G. και Potter, E., 1984. *Early Bookbinding Manuals: An Annotated List of Technical Accounts of Bookbinding to 1840*, Οξφόρδη.
- Prideaux, S., 1892. *A Bibliography of Bookbinding*, Λονδίνο.
- Pugliese, S., 2008. “Byzantine Bindings in the Marciana National Library”, στο Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το Βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης* 3, Αθήνα, 219–52.
- van Regemorter, B., 1948. “Evolution de la technique de la reliure du VIIIe au XIIe siecle, principalement d’après les MSS. d’Autun, d’Auxerre et de Troyes”, *Scriptorium* 2, 275–85.

- , 1954. “La reliure des manuscrits grecs”, *Scriptorium* 8, 3–22, x–xiii..
- , 1960. “La reliure des manuscrits gnostiques découverts à Nag Hammadi”, *Scriptorium* 14, 225–34.
- Reynolds, L. και Wilson, N., 1975. *Scribes and Scholars: A Guide to the Transmission of Greek and Latin Literature*, Λονδίνο: (ελληνική έκδ., Μ.Ν. Παναγιωτάκης (μετάφ.), *Αντιγραφείς και φιλόλογοι: Το ιστορικό της παράδοσης των κλασικών κειμένων*, Αθήνα 2001).
- Roberts, C. και Skeat, T., 1983. *The Birth of the Codex*, Οξφόρδη και Ν. Υόρκη.
- Rousseau, P., 2007. “Introduction: From Binding to Burning” στο W. Klingshirn και L. Safran (επιμ.), *The Early Christian Book*, Ουάσιγκτον, 1–9.
- Schmidt-Kimsemuller, F., 1987. *Bibliographie zur Geschichte der Einbandkunst von den Anfängen bis 1985*, Wiesbaden.
- Silvestre, H., 1958. “L. M. J. Délaissé. ‘Le manuscrit autographe de Thomas a Kempis et l’“Imitation de Jésus-Christ”’. Examen archéologique et édition diplomatique du Bruxellensis 5855-61”, - 12.2, 313–14.
- Σκλαβενίτης, Τ. και Στάκος, Κ. (επιμ.), 2004. *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο, 15ος–19ος αιώνας*, Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου, Δελφοί, 16–20 Μαΐου 2001, Αθήνα.
- Σκορδύλης, Ι., 2008. “Βιβλιοδεσίες ελληνικών εντύπων του 16ου αιώνα στην Ελβετία από τη συλλογή της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων”, στο Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης 3*, Αθήνα, 343–68.
- Σπανός, Α., 2008. “Δύο ομάδες σταχώσεων βυζαντινού τύπου, έργων Κωνσταντινουπολίτικου (;) Εργαστηρίου του 16ου αι., σε βυζαντινά χειρόγραφα της Μονής Λειμώνος”, στο Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης 3*, Αθήνα, 287–316.
- Στάκος, Κ.Σ., 1998. *Greek Books from the Time of the Neohellenic Enlightenment*, Catalogue of an Exhibition Accompanying the International Symposium “From Enlightenment to Revolution: Rhigas and his World”, Αθήνα.
- , 2002. *Από τον Μίνωα στην Κλεοπάτρα*, Η ιστορία της βιβλιοθήκης στον δυτικό πολιτισμό, 1ος τόμ., Αθήνα.
- , 2005. *Από τον Κικέρωνα στον Αδριανό: Ο ρωμαϊκός κόσμος από τις απαρχές της λατινικής λογοτεχνίας ως τις μνημειακές και ιδιωτικές βιβλιοθήκες των αυτοκρατορικών χρόνων*, Η ιστορία της βιβλιοθήκης στον δυτικό πολιτισμό, 2ος τόμ., Αθήνα.
- , 2006. *Από τον Μέγα Κωνσταντίνο έως τον Καρδινάλιο Βησσαρίωνα: Αυτοκρατορικές, μοναστηριακές, σχολικές και ιδιωτικές βιβλιοθήκες στον βυζαντινό κόσμο*, Η ιστορία της βιβλιοθήκης στον δυτικό πολιτισμό, 3ος τόμ., Αθήνα.
- , 2010. *Από τον Κασσιόδωρο στον Furnival*, Η ιστορία της βιβλιοθήκης στον δυτικό πολιτισμό, 4ος τόμ., Αθήνα.
- , 2012. *Από τον Πετράρχη έως τον Μιχαήλ Αγγελό*, Η ιστορία της βιβλιοθήκης στον δυτικό πολιτισμό, 5ος τόμ., Αθήνα.
- Σταματοπούλου, Ε., 1999. “Η διδασκαλία της βιβλιοδεσίας στη νεοελληνική εκπαίδευση (1830–1933)”, *Βιβλιοαμφιάστης 1*, 161–84.
- Στασινού, Α., 2008. “Αρχαϊκές βιβλιοδεσίες 17ου–19ου αιώνα από τις Μικρές Συλλογές των Γενικών Αρχείων του Κράτους (αρχείου Μυκόνου)”, στο Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης 3*, Αθήνα, 407–20.
- Stroumsa, G., 2003. “Early Christianity: A Religion of the Book?”, στο M. Finkelberg και G. Stroumsa (επιμ.), *Homer, the Bible and Beyond: Literary and Religious Canons in the Ancient World*, Jerusalem Studies in Religion and Culture 2, Leiden, 153–73.
- , 2008. “The Scriptural Movement of Late Antiquity and Christian Monasticism”, *Journal of Early Christian Studies* 16, 61–76.
- Ταρίνας, Σ., 2004. “Ρωμιοί βιβλιοδέτες της Κωνσταντινούπολης”, *Βιβλιοαμφιάστης 2*, 219–238.

- Τζανετάτου, Β., 2008. "Byzantine and post-Byzantine Bookbindings in the Gennadius Library", στο Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το Βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης 3*, Αθήνα, 453–80.
- Thomson, J. (επιμ.), 1939. *The Medieval Library*, Σικάγο.
- Thomson, R., 1978. "The 'scriptorium' of William of Malmesbury", Μ. Parkes και Α. Watson (επιμ.) *Medieval Scribes, Manuscripts and Libraries: Essays Presented to N.R. Ker*, Menston, Yorks, 117–42.
- Tsironis, N. (επιστ. επιμ.), 2020. *Le livre : texte, image, objet*, Études Balkaniques, Cahiers Pierre Belon 24, Paris.
- Turner, E., 1968. *Greek Papyri: An Introduction*, Οξφόρδη· (ελληνική έκδ., Γ.Μ. Παράσογλου (μετάφ.), *Ελληνικοί πάπυροι. Εισαγωγή στη μελέτη και τη χρήση των παπυρικών κειμένων*, Αθήνα 1981).
- Willoughby, H., 1929. "A Masterpiece of Byzantine Book-Making", *Press Impressions* 6.7, 1–6.
- , 1939. "A Contribution to Knowledge of Greek Monastic Bookbindings", στο Η.Ρ. Willoughby (επιμ.), *The Elizabeth Day McCormick Apocalypse I: A Greek Corpus of Revelation Iconography*, Σικάγο, 48–82.
- , 1940. "Greek Rebinding Colophons in Chicago Manuscripts", *Annales de l'Institut Kondakov, Seminarium Kondakovianum* 11, 21–32.
- Wilson, N., 1983. *Scholars of Byzantium*, Βαλτιμόρη· (ελλ. μετάφρ., Ν. Κονομής, *Οι λόγιοι στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1991).
- Χούλης, Κ., 1991. "Από την 'Παθολογία' στην Αρχαιολογία του βιβλίου", *Αρχαιολογία* 38, 70–77.
- , 2008. "Δερμάτινες βυζαντινές σταχώσεις σε ελληνικές βιβλιοθήκες: έρευνα και προβληματισμοί", στο Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το Βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης 3*, Αθήνα, 111–24.
- Χρυσοχοΐδης, Κ., 1999. "Βιβλιοδεσία και συντήρηση χειρογράφων στο Άγιον όρος κατά την πρώιμη Τουρκοκρατία", *Βιβλιοαμφιάστης 1*, 69–78.
- Χούμης, Α., *Περί τῆς τυπογραφίας ἐν Σύρῳ*, Σύρος 1901.
- Ψωμάς, Ιερομόναχος Ματθαίος, πρώην Βατοπεδινός, 1999. "Ο βιβλιοδέτης προηγούμενος Ματθαίος Βατοπεδινός", *Βιβλιοαμφιάστης 1*, 255–60.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ:
ΓΕΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγαπητός, Π. και Smith, O., “Scribes and Manuscripts of Byzantine Vernacular Romances: Palaeographical Facts and Editorial Implications”, *Hellenika* 44 (1994): 61–80.
- Adam, C., *Restauration des manuscrits et des livres anciens*, Puteaux 1984.
- Adam, P., *Der Bucheinband: seine Technik und seine Geschichte*, Λευψία 1890, επανέκδ.: Μόναχο, Παρίσι, Λονδίνο και New Providence, IA, 1993.
- , “Das Kapital”, *Archiv für Buchbinderei* 11 (1911): 53–61.
- , “Der koptische Einband in Berlin”, *Archiv für Buchbinderei* 11 (1912): 177–81.
- , “Beiträge zur Entwicklung der frühislamitischen Einbände”, *Archiv für Buchbinderei* 14 (1914): 90–97.
- , “Die griechische Einbandkunst und das frühchristliche Buch”, *Archiv für Buchbinderei* 23 και 24 αρ. 23 (1923): 89–91; αρ. 24 (1924): 21–24, 31–33, 41–43, 51–53, 61–64, 78–80, 82–84, 97–99.
- , *Das Restaurieren alter Bücher*, Halle και Saale 1927.
- Adorasio, A. και Federici, C., “Un manufatto poco noto: il codice”, *Archeologia medievale* 7 (1980): 483–506.
- Aga-Oglu, M., *Persian Bookbindings of the Fifteenth Century*, Ann Arbor, MI, 1935.
- Agati, M., “Il cod. Vat. gr. 2166. Per uno studio dello scriptorium di Efrem”, *Studi di Filologia bizantina* III (Quaderni del Sic. Gymn. XV), Catania 1985, 9–12.
- , “Una dotta copista e bibliofila: Teodora Raulena”, στο G. Passarelli (επιστ. επιμ.), *La civiltà bizantina: Donne, uomini, cultura e società*, Enciclopedia di Tematica Aperta, Μιλάνο 2001, 390–94.
- , “Un nuovo manoscritto di Emanuele Provataris”, *Scriptorium* 60.2 (2006): 289–90.
- , *Il libro manoscritto da Oriente a Occidente: Per una codicologia comparata*, 2η έκδ., Ρώμη 2010.
- , “Il libro manoscritto greco in Grecia tra Quattrocento e Cinquecento: prospettive di ricerca”, στο A. García και I. Pérez Martín (επιστ. επιμ.), *The Legacy of Bernard de Montfaucon: Three Hundred Years of Study on Greek Handwriting* (Πρακτικά του Ζ’ Διεθνούς Συμποσίου Ελληνικής Παλαιογραφίας, Μαδρίτη και Salamanca, 15–20 Σεπτ. 2008), Turnhout 2010, 257–72.
- , “Κωδικολογία, σύγχρονες κατευθύνσεις και νέα όρια”, *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 21 (2011): 195–216.
- , “Un manoscritto equivocato del copista santo Theophilus († 1548), *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 22 (2012): 265–91.
- , *The Manuscript Book: A Compendium of Codicology*, Ρώμη 2017.
- Agati, M. και Canart, P., “Copie et reliure dans la Rome des premières décennies du XVIe siècle. Autour du Cardinal’s Shop”, *Scripta* 2 (2009): 9–38.
- Agati, M. και Χούλης, Κ., “Greek Manuscripts Dated to the 15th and 16th Century kept in Athens and their Bindings”, εισήγηση στο “The Oriental book: The Shaping of the Page, the Scribe and the Illuminator at Work, The Making of Oriental Bookbindings and their Conservation”, Arles, Centre de Conservation du Livre, 9-13 Οκτ. 2012.
- , “Copisti e legature della Moni Doussikou (sec. XVI). Uno scriptorium metabizantino in piena regola”, στο *Griechische Handschriften: gestern, heute und morgen*, Πρακτικά του Η’ Διεθνούς Συμποσίου Ελληνικής Παλαιογραφίας, Αμβούργο 22–28 Σεπτ. 2013, Βερολίνο 2020, 3–20.
- Αθανασιάδης, Χ., “Συναγωγή βιβλιοδετικών διακοσμητικών θεμάτων σε ελληνικά χειρόγραφα και παλαιά έντυπα”, ΜΙΕΤ, *Δελτίο του Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου ΣΤ’* (1988–1992), Αθήνα 1994, 647–712. Ανατύπωση *Βιβλιοαμφιάστης* 2 (2004): 119–162.
- Alexander-Skipnes, I., “‘Bound with Wond’rous Beauty’: Eastern Codices in the Library of Federico da Montefeltro”, *Mediterranean Studies* 19 (2010): 67–85.
- Alexandre, J. και Maitre, C., *Catalogue des reliures médiévales conservées à la Bibliothèque municipale d’Autun ainsi qu’à la Société Eduenne*, Turnhout 1998.
- Alker, H., “Wiener Ketterstich- und Langsticheinbände”, *Gutenberg-Jahrbuch* 40 (1965): 368–73.
- , “Ketten- und Langsticheinbände aus der Österreichischen Nationalbibliothek”, *Gutenberg-Jahrbuch* 41 (1966): 331–35.

- Alker, H. και Alker, L., *Das Beutelbuch in der bildenden Kunst*, Mainz 1966.
- Allen, T., “Compendiums in Greek Palaeography”, *The Academy* 31 (1887): 399–400.
- , *Notes on Abbreviations in Greek Manuscripts*, Οξφόρδη, 1889.
- , “Fourteenth-Century Tachygraphy”, *The Journal of Hellenic Studies* 11 (1890): 286–93.
- , *Notes on Greek Manuscripts in Italian Libraries*, Λονδίνο 1890.
- , “On the Composition of Some Greek MSS”, *Journal of Philology* 22 (1894): 157–83.
- , “On the Composition of Some Greek MSS, II: The Ravenal Aristophanes”, *Journal of Philology* 24 (1896): 300–26.
- Alschner, C., “Ein ‘Hakenband’ – Weiterentwicklung des Beutelbuchs?”, *Marginalien* 94 (1984): 57–61.
- Anders, M., Szirmai, J. και Wellhäuser, A., “Conservation Bindings: Part 3–Materials Testing, Binding Function, Durability”, *Journal of Paper Conservation* 18.4 (2017): 142–50.
- Anderson, J., “The Common (Studite) Origin of the Moscow Menologium and Jerusalem Gregory”, *Byzantion* 57.1 (1987): 5–11.
- Andrews, T. και Macé, C. (επιστ. επιμ.), *Analysis of Ancient and Medieval Texts and Manuscripts: Digital Approaches*, Turnhout 2014.
- Andrist, P., *Catalogus codicum graecorum Helveticorum. Règles de catalogage élaborées sous le patronage du Kuratorium “Katalogisierung der mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Handschriften der Schweiz”*, β’ έκδ., Βέρνη 2003.
- , “Formules de description des signatures, réclames et autres marques de cahiers dans les catalogues de manuscrits anciens”, *Gazette du livre médiéval* 44 (2004), 25–38.
- , *Les manuscrits grecs conservés à la Bibliothèque de la Bourgeoisie de Burgerbibliothek Bern*, Catalogue et histoire Berne de la collection (Kataloge mittelalterlicher in der Schweiz), Ζυρίχη 2007.
- , “Purposes and Methods of a Modern Catalogue of Ancient Manuscripts: Some Reader’s Notes on the Recent Catalogue of Greek Manuscripts at St John’s College, Oxford”, *Medium Aevum* 77 (2008): 293–305.
- , “Particularités de la couture en deux blocs du Genavensis grec 19”, στο Β. Άτσαλος και Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Πρακτικά του ΣΤ’ Διεθνούς Συμποσίου Ελληνικής Παλαιογραφίας* (Δράμα, 21–27 Σεπτ. 2003), *Βιβλιοαμφιάστης*, Παράρτημα 1, Αθήνα 2008, 427–43.
- Andrist, P., Canart, P. και Maniaci, M., “L’analyse structurelle du codex, clef de sa genèse et de son histoire”, στο Α. García και Ι. Pérez Martín (επιστ. επιμ.), *The Legacy of Bernard de Montfaucon: Three Hundred Years of Study on Greek Handwriting* (Πρακτικά του Ζ’ Διεθνούς Συμποσίου Ελληνικής Παλαιογραφίας, Μαδρίτη και Salamanca, 15–20 Σεπτ. 2008), Turnhout 2010, 289–99.
- , *La syntaxe du codex : essai de codicologie structurale*, Turnhout 2013.
- Αωνύμου, “Έργα και ημέραι Γέροντος Νήφωνος ιεροδιακόνου βιβλιοδέτου Καλαβρυτινού, νῦν Ἀγιορείτου”, *Βιβλιοαμφιάστης* 1 (1999): 235–52.
- Αποκορίτη-Μπουρλογιάννη, Θ., “ΑΡΑ ‘Φίλοι της βιβλιοδετικής τέχνης’”, *Βιβλιοαμφιάστης* 2 (2004): 329–32.
- Αποστολόπουλος, Δ., “Οι σταχώσεις ως αποθέτες ιστορικού υλικού. 15ος–19ος αιώνας”, στο Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το Βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης* 3, Αθήνα 2008, 101–10.
- Appelbaum, B. και Himmelstein, P., “The False Dichotomy of ‘Ideal’ Versus ‘Practical’ Conservation Treatments”, εισήγηση στο “Practical Philosophy, or Making Conservation Work”, 43rd AIC Annual Meeting, Miami, FL, 2015, *AIC Abstracts*, ψηφ. έκδ., Ουάσιγκτον 2015.
- Arnold, T. και Grohmann, A., *The Islamic Book: A Contribution to its Art and History from the VII–XVIII Century*, Λονδίνο 1929.
- The Art of Bookbinding: Treasures from the Gennadius Library, 1464–1911*, Catalogue of an Exhibition (επιστ. επιμ. Β. Τζανετάτου), Αθήνα 2002.
- Ashley-Smith, J., “A Role for Bespoke Codes of Ethics”, στο J. Bridgland (επιστ. επιμ.), *ICOM-CC 18th Triennial Conference Preprints*, Copenhagen, 4–8 September 2017 (art. 1901), Παρίσι 2017.

- Astruc, C., “L’inventaire dressé en septembre 1200 du trésor et la bibliothèque de Patmos”, *Travaux et Mémoires* 8 (1981): 15–30.
- , “Isidore de Thessalonique et la reliure à monogramme du Parisinus graecus 1192”, *Revue française d’histoire du livre*, 36 (1982): 261–22.
- Astruc, C., Mondrain, B., κ.ά., *Les manuscrits grecs datés des XIIIe et XIVe siècles dans les bibliothèques publiques de France*, I. XIIIe siècle, Παρίσι 1989.
- Atil, E., *Art of the Arab World*, Ουάσινγκτον 1975.
- Άτσαλος, Β., “Φύλακες, un terme paléographique mal compris”, *Byzantinische Zeitschrift* 61 (1968): 254–60.
- , *La terminologie du livre-manuscrit à l’époque byzantine. Première partie : termes désignant le livre-manuscrit et l’écriture* (Παράρτημα των *Ελληνικών* 21), Θεσσαλονίκη 1971.
- , “Η ορολογία των χειρογράφων κατά τη βυζαντινή εποχή. Μέρος δεύτερο. Κεφάλαιο Πρώτο: Η περγαμηνή”, *Ελληνικά* 24 (1971): 5–32.
- , “Άλλες ονομασίες της περγαμηνής”, *Ελληνικά* 25 (1972): 78–102.
- , “Sur quelques termes relatifs à la reliure des manuscrits grecs”, στο Κ. Treu (επιστ. επιμ.), *Studia codicologica* (Festschrift M. Richard), Βερολίνο 1977, 15–42.
- , “La terminologie médiévale du livre dans ses rapports avec la description codicologique”, στο J. Glénisson, J. Bompaire και J. Irigoien (επιστ. επιμ.), *La paléographie grecque et byzantine*, Παρίσι 1977, 83–91.
- , *Τα χειρόγραφα της Ιεράς Μονής της Κοσίνιτσας (ή Εικοσιφοίνισσας) του Παγγαίου* (Δήμος Δράμας, Ιστορικό Αρχείο. Σειρά Δημοσιευμάτων, αρ. 1), Δράμα 1990.
- , “Τα ελληνικά χειρόγραφα του Αγίου Όρους”, *Θησαυροί του Αγίου Όρους*, Θεσσαλονίκη 1997, 511–41.
- , “Termes byzantines relatifs a la décoration des manuscrits grecs”, G. Prato (επιστ. επιμ.), *I Manoscritti Greci tra riflessione e dibattito*, Πρακτικά 5ου Διεθνούς Συμποσίου Ελληνικής Παλαιογραφίας (Κρεμόνα, 4–10 Οκτ. 1998), Φλωρεντία 2000, 446–511.
- , “Εφραίμ χειρόγραφο”, *Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού* 9 (2002): 98–103.
- , *Παλαιογραφικά και Κωδικολογικά Ανάλεκτα*, Θεσσαλονίκη 2004.
- , “Το βιβλίο στο Βυζάντιο. Βυζαντινή και μεταβυζαντινή βιβλιοδεσία. Συμπεράσματα”, στο Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το Βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης* 3, Αθήνα 2008, 481–5.
- Άτσαλος, Β. και Κατσαρός, Β., “Η παραγωγή ελληνικών χειρογράφων στις βυζαντινές μονές του Τιμίου Προδρόμου Σερρών και της Εικοσιφοίνισσης Δράμας”, *Πρακτικά του Συμποσίου “Η Μακεδονία κατά την εποχή των Παλαιολόγων”*, Θεσσαλονίκη 14–20 Δεκ. 1992, Θεσσαλονίκη 2002.
- , “Ένα άγνωστο χειρόγραφο από την Κοσίνιτσα στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης”, στο Β. Άτσαλος και Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Πρακτικά του ΣΤ΄ Διεθνούς Συμποσίου Ελληνικής Παλαιογραφίας* (Δράμα, 21–27 Σεπτ. 2003), *Βιβλιοαμφιάστης*, Παράρτημα 1, 2ος τόμ., Αθήνα 2008, 707–750.
- Άτσαλος, Β. και Τσιρώνη, Ν. (επιστ. επιμ.), *Πρακτικά του ΣΤ΄ Διεθνούς Συμποσίου Ελληνικής Παλαιογραφίας* (Δράμα, 21–27 Σεπτ. 2003), *Βιβλιοαμφιάστης*, Παράρτημα 1, 3 τόμ., Αθήνα 2008.
- Aufschneider, A., *Initiation à la reliure*, Παρίσι 1966.
- Augustin, P., “À propos d’un catalogue récent : Remarques philologiques et historiques sur quelques manuscrits grecs conservés à la Bibliothèque de la Bourgeoisie de Berne ou ayant appartenu à Jacques Bongars”, *Scriptorium* 63.1 (2009): 121–41.
- Augustin, P., Binggeli, A. και Cassin, M., “La base de données Pinakes : textes et manuscrits grecs”, *Scriptorium* 63.1 (2009): 148–49.
- Avrami, E., Mason, R. και de la Torre, M. (επιστ. επιμ.), *Values and Heritage Conservation* (The Getty Conservation Institute Research Report) Los Angeles 2000. Διαθέσιμο στο: www.getty.edu/conservation/resources/valuesrpt.pdf.
- Bacaru, L., “Vechi legaturi de carti romanesti. Introducere in istoria legatorieii din Romania”, *Studii si cercetari de bibliologie* 13 (1974): 39–90.

- Baer, N. και Snickars, F. (επιστ. επιμ.), *Rational Decision-Making in the Preservation of Cultural Property*, Βερολίνο 2001.
- Bagnal, R., *Early Christian Books in Egypt*, Princeton, NJ, 2009.
- Baltimore 1957. *The History of Bookbinding 525-1950 A.D.*, Κατάλογος έκθεσης στο Baltimore Museum of Art, 12 Νοεμ. 1957 έως 12 Ιαν. 1958, Βαλτιμόρη.
- Bainbridge, A., “Bookbinding according to Diderot, an Exploration of Eighteenth-Century French Binding”, *Journal of Paper Conservation* 16.2 (2015): 67–73.
- Βαλάσης, Δ., “Εκμάθηση βιβλιοδεσίας. Από τη μαθητεία δίπλα σε μαστόρους, στις σχολές και τα εργαστήρια βιβλιοδεσίας σήμερα”, *Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες*, Αθήνα, 8 Φεβ. 1998, 29–30.
- Banks, D., *Medieval Manuscript Bookmaking: A Bibliographical Guide*, Λονδίνο και Ν. Υόρκη 1989.
- Baras, E., Irigoien, J. και Vezin, J., *La reliure médiévale, trois conférences d'initiation*, Παρίσι 1978.
- Barber, G., *Textile and Embroidered Bindings*, Οξφόρδη 1971.
- , “Continental Paper Wrappers and Publishers’ Bindings in the 18th Century”, *The Book Collector* 24 (1975): 37–49.
- Barbieri, E., *La “macchina” per leggere. Il libro come tecnica per conservare i testi in Oriente e Occidente dal Medioevo a oggi* (κατάλογος έκθεσης, 3–5 Νοεμ. 2015, Biblioteca della Custodia di Terra Santa, S. Salvatore, Ιερουσαλήμ), Μιλάνο 2015.
- Βαρβούνης, Μ., “Η βιβλιοθήκη της Ι. Μονής Αγίας Τριάδος Σάμου”, *Επιστημονική Επετηρίδα Θεολογικής Σχολής Α.Π.Θ. – Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας* 5. Αφιέρωμα στη μνήμη του καθηγητού Παναγιώτου Κ. Χρήστου, τόμ. Α΄, Θεσσαλονίκη 1998, 233.
- , “Συμβολή στην καταγραφή και μελέτη των εκκλησιαστικών βιβλιοθηκών της Σάμου”, *Θεολογία* 69 (1998), 723–51.
- , “Η τέχνη της βιβλιοδεσίας στη Σάμο”, *Βιβλιοαμφιάστης* 2 (2004): 203–12.
- Barbour, R., *Greek Literary Hands, A.D. 400–1600*, Οξφόρδη 1981.
- Βαρδαβάκης, Μ., *Οι μικρογραφίες του Ακάθιστου στον κώδικα Garrett 13*, Princeton και Αθήνα 1992.
- Βαρλάμος, Γ., “Τέχνη και καλλιτεχνία. Η καλλιτεχνική βιβλιοδεσία εκφράζει το πνεύμα του συγγραφέα με εικαστική γλώσσα”, *Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες*, Αθήνα, 8 Φεβ. 1998, 27–28.
- Barns, J., “Greek and Coptic Papyri from the Covers of the Nag Hammadi Codices”, στο Μ. Krause (επιστ. επιμ.), *Essays on the Nag Hammadi Texts in Honour of Pahor Labib*, Leiden 1975.
- Bartelt, E. και Hammerschmidt, E., “Die Technik des äthiopischen Handschriften-einbandes”, στο Η. Franke, W. Heissig και W. Treue (επιστ. επιμ.), *Folia rara: Festschrift Wolfgang Voigt*, Weisbaden 1976, 6–10.
- Bassanoff, A., *Itinerario della carta. Dall’Oriente all’Occidente e la sua diffusione in Europa*, Μιλάνο 1965.
- Βατόπουλος, Ν., “Μια οικογενειακή υπόθεση. Η Ευφημία Γανιάρη έθεσε στο μεσοπόλεμο τις βάσεις για την ανάπτυξη της βιβλιοδεσίας τέχνης στην Ελλάδα”, *Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες*, Αθήνα, 8 Φεβ. 1998, 25–26.
- Bat-Yehouda, M. και Bourlet, C. (επιστ. επιμ.), *Matériaux du livre médiéval* (Actes du colloque du groupement de recherche “Matériaux du livre médiéval”, Paris, CNRS, 7–8 novembre 2007), Turnhout 2010.
- Bauden, F. (επιστ. επιμ.), *Liber Librorum – Cinq mille ans d’art du livre. Un panorama historique*, Bruxelles 1972. (= H. Vervliet (επιστ. επιμ.), *Liber Librorum. The Book through Thousand Years*, Λονδίνο 1972).
- Bausi, A. (επιστ. επιμ.), *Comparative Oriental Manuscript Studies: An Introduction*, Αμβούργο 2015.
- Beard, M., “Writing and Religion: Ancient Literacy and the Function of the Written Word in Roman Religion”, στο Μ. Beard, κ.ά. (επιστ. επιμ.), “Literacy in the Roman world”, Παράρτημα, *Journal of Roman Archaeology* 3, Ann Arbor, MI, 1991.
- Bearman, F., “Nineteenth-Century Book Repair Practices: Their Influence on Modern Conservation Ethics”, *Proceedings of the International Conference on Conservation and Restoration of Archival and Library Materials*, Erice, 22–9 Απρ. 1996, Ρώμη 1997.
- Βέη, Μ., *Βιβλία η διάφορα άλλα σημειώματα εν τη βιβλιοθήκη του Νίκου Βέη, σχέσιν έχοντα πρὸς τὸν Γεώργιον Βενδότην καὶ τὴν λειτουργίαν τοῦ τυπογραφείου αὐτοῦ ἐν Βιέννῃ μέχρι τοῦ 1810*, Αθήνα 1963.

- Βέης, Ν., “Κατάλογος των χειρογράφων της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας Αθηνών”, *Επίμετρον, Δελτίο ΧΑΕ* 6 (1960): 49-120.
- , *Τὰ χειρόγραφα τῆς Μονῆς Βαρλαάμ*, επιστ. επιμ. Δ.Ζ. Σοφιανού, *Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων, Κατάλογος περιγραφικὸς τῶν χειρογράφων κωδίκων τῶν ἀποκειμένων εἰς τὰς μονὰς τῶν Μετεώρων*, 2ος τόμ. (Ακαδημία Αθηνών, ΚΕΜΝΕ), Αθήνα 1984.
- , *Τὰ χειρόγραφα τῆς Μονῆς Μεταμορφώσεως*, Κατάλογος περιγραφικὸς τῶν χειρογράφων κωδίκων τῶν ἀποκειμένων εἰς τὰς μονὰς τῶν Μετεώρων, 1ος τόμ. (Ακαδημία Αθηνών, ΚΕΜΝΕ), Αθήνα 1967, 2η έκδ., επιμ. Λ. Βρανούση και Δ. Σοφιανού, Αθήνα 1998.
- Beit-Arié, M., “Why Comparative Codicology?”, *Gazette du livre médiéval* 23 (1993): 1–5.
- Βελοῦδης, Γ., *Das griechische Druck- und Verlagshaus ‘Glikis’ in Venedig (1670–1854): Das griechische Buch zur Zeit der Turkenherrschaft*, Wiesbaden 1971.
- , *Το Ἑλληνικό Τυπογραφεῖο τῶν Γλυκῆδων στὴ Βενετία (1670–1854)*, Αθήνα 1987.
- Belting, H., *Das Illumierte Buch in der spätbyzantinischen Gesellschaft*, Χαϊδελβέργη 1970.
- Bembibre, C. και Strlič, M., “Smell of Heritage: A Framework for the Identification, Analysis and Archival of Historic Odours”, *Heritage Science*, 5:2, 2017. doi: 10.1186/s40494-016-0114-1.
- Benedetti, L., “L’autonomia del calamo”, στο Α. García και Ι. Pérez Martín (επιστ. επιμ.), *The Legacy of Bernard de Montfaucon: Three Hundred Years of Study on Greek Handwriting* (Πρακτικά του Ζ’ Διεθνούς Συμποσίου Ἑλληνικῆς Παλαιογραφίας, Μαδρίτη και Salamanca, 15–20 Σεπτ. 2008), Turnhout 2010, 347–52.
- Berger, D., Soles, J., Giunilia-Mair, A., κ.ά., “Isotope Systematics and Chemical Composition of Tin ingots from Mochlos (Crete) and Other Late Bronze Age Sites in the Eastern Mediterranean Sea: An Ultimate Key to Tin Provenance?”, ψηφιακὴ έκδ., *PLoS One* 14.6 (2019): e0218326, doi:10.1371/journal.pone.0218326
- Bianconi, D., “Età comnena e cultura scritta. Materiali e considerazioni alle origini di una ricerca”, στο Α. García και Ι. Pérez Martín (επιστ. επιμ.), *The Legacy of Bernard de Montfaucon: Three Hundred Years of Study on Greek Handwriting* (Πρακτικά του Ζ’ Διεθνούς Συμποσίου Ἑλληνικῆς Παλαιογραφίας, Μαδρίτη και Salamanca, 15–20 Σεπτ. 2008), Turnhout 2010, 75–96.
- Το βιβλίο στις προϊομηχανικὲς κοινωνίες*, Πρακτικά του Α’ Διεθνούς Συμποσίου του Κέντρου Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν, Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἐρευνῶν, Αθήνα 1982.
- Bibliothèque nationale de France, *Les tranches files brodées. Étude historique et technique*, Παρίσι 1989.
- Βιοτεχνικὴ Ἐνωση Κλάδων Βιβλιοδεσίας Ἀττικῆς (εκδ.), *Κατάλογος Β’ Πανελληνίας Ἐκθεσης Βιβλιοδεσίας* (1–20 Δεκ. 1984), Αθήνα 1984.
- Birt, T., *Die Buchrolle in der Kunst. Archäologisch-antiquarische Untersuchungen zum antiken Buchwesen*, Λειψία 1907.
- Blanchard, A. (επιστ. επιμ.), *Les débuts du codex. Actes de la journée d’étude organisée à Paris les 3 et 4 juillet 1985*, Turnhout 1989.
- BNF 1947= Société de la reliure originale, *La reliure originale: catalogue de l’exposition*, Bibliothèque Nationale de France, Παρίσι 1947.
- Bober, H., “On the Illumination of the Glazier Codex: A Contribution to Early Coptic Art and its Relation to Hiberno-Saxon Interlace”, στο *Homage to a Bookman: Essays Written for Hans P. Kraus*, Βερολίνο 1967, 31–49.
- Bobichon, P., *Mise en page et mise en texte des manuscrits hébreux, grecs, latins, romans et arabes*, Παρίσι 2008.
- Βοκοτόπουλος, Π., “Ο μεταλλικός διάκοσμος τριῶν βυζαντινῶν κωδίκων”, στο Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινὴ και Μεταβυζαντινὴ Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδικὴ έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης* 3, Αθήνα 2008, 201–18.
- Bologna, G., *Legature*, Μιλάνο 1998.
- Bosch, G., Carswell, J. και Petherbridge, G., *Islamic Bindings and Bookmaking: A Catalogue of an Exhibition*, Σικάγο 1981.
- Bouchot, H., *Les reliures d’art à la Bibliothèque Nationale*, Παρίσι 1888.

- Bourboudakis, M. και Agathonikou, E. (επιστ. επιμ.), *Gates of Mystery : Treasures of Orthodoxy from Holy Russia*, κατάλογος έκθεσης, Αγία Πετρούπολη και Αθήνα 1995.
- Βουρλιώτης, Μ., *Καρμανιόλοι και βιβλίο (1800–1839)*, Αθήνα 1990.
- Bozzolo, C. και Ornato, E., *Pour une histoire du livre manuscrit au Moyen Âge. Trois essais de codicologie quantitative*, Παρίσι 1980.
- Brandi, C., *Teoria del restauro*, Ρώμη και Τορίνο 1963.
- Brandt, M. και Effenberger, A., *Byzanz. Die Macht der Bilder*, Κατάλογος έκθεσης, Καθεδρικός Hildesheim, 1998, Βερολίνο 1998.
- Brassington, W., *A History of the Art of Bookbinding, With Some Account of the Books of the Ancients*, Λονδίνο 1894.
- Bravetti, P., Campana, C. και Lugato, C. (επιστ. επιμ.), *Collezioni veneziane di codici greci dalle raccolte della Biblioteca Nazionale Marciana*, Βενετία 1993.
- Breslauer, B., 1986. *The Uses of Bookbinding Literature*, Ν. Υόρκη.
- British Leather Manufacturers' Research Association, *The Conservation of Bookbinding Leather: A Report*, Λονδίνο 1984.
- Brizzi, G. και Tavoni, M. (επιστ. επιμ.), *Dalla pecia all'e-book. Libri per l'università: stampa, editoria, circolazione e lettura* (Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου, Μπολόνια, 21–25 Οκτ. 2008), Μπολόνια 2009.
- Brownrigg, L. (επιστ. επιμ.), *Making the Medieval Book: Techniques of Production* (Proceedings of the Fourth Conference of the Seminar in the History of the Book to 1500, Oxford July 1992), Los Altos Hills, CA, 181–98.
- Brunet, G., *La reliure ancienne et moderne*, Παρίσι 1878.
- Buchthal, H., “A Greek New Testament Manuscript in the Escorial Library: Its Miniatures and its Binding”, στο I. Hutter (επιστ. επιμ.), *Byzanz und der Westen. Studien zu Kunst des europäischen Mittelalters*, Βιέννη 1984, 85–98.
- Buchthal, H. και Belting, H., *Patronage in Thirteenth Century Constantinople: An Atelier of Late Byzantine Book Illumination and Calligraphy*, Ουάσιγκτον 1978.
- Buckton, D. (επιστ. επιμ.), *Byzantium: Treasures of Byzantine Art and Culture from British Collectors*, Λονδίνο 1994.
- Budny, M., “Physical Evidence and Manuscript Conservation: A Scholar's Plea”, in N. Hadgraft και K. Swift (επιστ. επιμ.), *Conservation and Preservation in Small Libraries*, Καίμπριτζ 1994, 29–46.
- Το Βυζάντιο μέσα από τα μάτια ενός συλλέκτη* (Κατάλογος της έκθεσης Συλλογής Τσολίδη), Αθήνα 2001.
- Buringh, E., *Medieval Manuscript Production in the Latin West: Explorations with a Global Database* (Global Economics History Series, 6), Leiden και Βοστώνη 2011.
- Buringh, E. και Van Zanden, J., “Charting the ‘Rise of the West’: Manuscripts and Printed Books in Europe, a Long-Term Perspective from the Sixth through Eighteenth Centuries”, *Journal of Economic History* 69.2 (2009): 409–45.
- Burnham, D., “Coptic Knitting: An Ancient Technique”, *Textile History* 3 (1972): 116–24.
- Γαλαβάρης, Γ., *The Illustrations of the Prefaces in Byzantine Gospels*, Βιέννη 1979.
- , *Ιερά Μονή Ιθήρων. Εικονογραφημένα χειρόγραφα*, Άγιον Όρος 2000.
- , “Το βυζαντινό εικονογραφημένο χειρόγραφο. Προσφορά του καλλιτέχνη στο Θεό”, *Βιβλιοαμφιάστης* 2 (2004): 25–38.
- Γανιάρης, Α., *Δώδεκα βιβλία δεμένα*, Αθήνα 1996.
- , “Βιβλιοδεσία τέχνης, ιδιόμορφη, αλλά καθιερωμένη πλέον εικαστική έκφραση, ανέδειξε μεγάλους καλλιτέχνες”, *Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες*, Αθήνα, 8 Φεβ. 1998, 22–24.
- , “Η αισθητική αξία της αμφίεσης του βιβλίου”, *Βιβλιοαμφιάστης* 2 (2004): 309–12.
- Γανιάρης, Α. και Γανιάρη, Φ., *Βιβλιοδεσία. Τέχνη και τεχνική*, Αθήνα 1985.
- Γανιάρη, Φ., *Η τεχνική της βιβλιοδεσίας τέχνης*, Αθήνα 1987.
- Γεννάδιος Ηλιουπόλεως, “Τὸ πρῶτον ἐν Κων/πόλει πατριαρχικὸν τυπογραφεῖον”, *Ορθοδοξία* 1870.

- Γκίκας, Γ., “Νήφων ο Γ’ (1912–1987). Ο τελευταίος επαγγελματίας αγιορείτης βιβλιοδέτης ως τεχνίτης και ως άνθρωπος”, *Βιβλιοαμφιάστης* 1 (1999): 253–54.
- Γκίνης, Δ. και Μέξας, Β., *Ελληνική βιβλιογραφία 1800–1863: Αναγραφή των κατά την χρονικήν τούτην περίοδον όπου δήποτε έλλησιστί έκδοθέντων βιβλίων και έντύπων έν γένει μετά πίνακος έφημερίδων και περιοδικών τής περιόδου τούτης*, τόμ. 3, Αθήνα 1939–1957.
- Γκιννή, Ζ., Στασινού, Α. και Τσιρώνη, Ν., “Η τεκμηρίωση των ιστορικών βιβλιοδεσιών: Ο ρόλος του συντηρητή και η ανάγκη για έναν κοινό κώδικα επικοινωνίας”, Ετήσιο Συνέδριο Συντηρητών Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης, Αθήνα 2014.
- Buzi, P., “Coptic Codicology”, στο A. Bausi (επιστ. επιμ.), *Comparative Oriental Manuscript Studies : An Introduction*, Αμβούργο 2015, 137–53.
- Cacouros, M., “L’activité de reliure déployée au monastère de Dionysiou (Athos) : caractéristiques, orientations et témoignages”, στο G. Lanoë (επιστ. επιμ.), *La reliure médiévale*, Turnhout 2008, 133–53.
- , “L’atelier de reliure de Dionysiou (Athos) : l’activité d’Ignatios de Chio; Le monastère de Dionysiou au mont Athos : avancement du projet de catalogage et nouvelles orientations; Étude des textes, de l’exégèse et des éléments figuratifs consacrés à l’Organon d’Aristote à Byzance et dans l’après-Byzance”, στο Β. Άτσαλος και Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Πρακτικά του ΣΤ’ Διεθνούς Συμποσίου Ελληνικής Παλαιογραφίας* (Δράμα, 21–27 Σεπτ. 2003), *Βιβλιοαμφιάστης*, Παράρτημα 1, Αθήνα 2008, 387–426.
- , “La bibliothèque du monastère de Dionysiou (Athos) : élargissement, nouvelles orientations et avancées du projet de catalogage”, *Scriptorium* 63.1 (2009): 152–61.
- Cacouros, M., Mondrain, B., κ.ά., *Les manuscrits grecs datés des XIIIe et XIVe siècles dans les bibliothèques publiques de France, II. Première moitié du XIVe siècle*, Turnhout και Παρίσι 2005.
- Camil, M., *Catalogue of All Manuscripts in the Monastery of St. Catherine on Mount Sinai*, Wiesbaden 1970.
- Canart, P., “Nouvelles recherches et nouveaux instruments de travail dans le domaine de la codicologie”, *Scrittura e civiltà* 3 (1979): 267–307.
- , “Les reliures des XV–XVII siècles parmi les Vaticani Graeci 1487–1962”, *Studi e Testi* 284 (1979): 144–67.
- , “Reliures et codicologie. Les manuscrits de la Famille Barbaro”, στο J. Lemaire και E. Van Balberghe (επιστ. επιμ.), *Calames et cahiers : mélanges de codicologie et de paléographie offerts à Léon Gilissen*, Reiningue και Βρυξέλλες 1985, 13–25.
- , “Les bibliothèques face aux nouvelles formes de recherche philologique, paléographique et codicologique”, *Gazette du livre médiéval* 12 (1988): 7–11.
- , *Paleografia e codicologia greca: una rassegna bibliografica*, Βατικανό 1991.
- , “Reliure et codicologie, Perspectives de la recherche”, στο *La legatura dei libri antichi tra tutela conservazione e valorizzazione*, Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου (Πάρμα, 16–18 Νοεμ. 1989), *ειδική έκδ., Bollettino dell’Istituto Centrale per la Patologia del Libro*, 44/45 (1990/91): 55–73, ιταλ. μετάφρ. “Legatura e codicologia. Prospettive della ricerca”, *ibid.*, 75–94; επανέκδ. στο: *Études de paléographie et de codicologie* (Βατικανό 2008), 1083–1101.
- , “Pour l’ouverture des frontières... codicologiques”, *Gazette du livre médiéval* 21 (1992): 1–7.
- , “Quelques exemples de division du travail chez les copistes byzantins”, στο P. Hoffmann (επιστ. επιμ.), *Recherches de codicologie comparée : la composition du codex au Moyen Âge en Orient et en Occident*, Παρίσι 1998, 49–67.
- , “L’écriture de Georges Basilikos. De Constantinople à la Calabre en passant par Venise”, στο Σ. Πατούρα (επιστ. επιμ.) *The Greek Script in the 15th and 16th Centuries*, Πρακτικά Ζ’ Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα 2000, 165–191.
- , *Études de paléographie et de codicologie*, Μ. Agati και Μ. D’Agostino (επιστ. επιμ.), τόμ. 2, *Studi e Testi* 450–51, Βατικανό 2008.
- , “Les reliures au monogramme des Paléologues. État de la question”, στο G. Lanoë (επιστ. επιμ.), *La reliure médiévale. Pour une description normalisée*, Πρακτικά διεθνούς συμποσίου (Παρίσι, 22–24 Μαΐου 2003), Turnhout 2008, 155–81.

- , “Un manuscrit byzantin au monogramme d’un Agapètos”, *Scriptorium* 63.2 (2009): 220–30.
- , “Pour un répertoire des anthologies scolaires commentées de la période des Paléologues”, στο Α. García και Ι. Pérez Martín (επιστ. επιμ.), *The Legacy of Bernard de Montfaucon : Three Hundred Years of Study on Greek Handwriting* (Πρακτικά του Ζ’ Διεθνούς Συμποσίου Ελληνικής Παλαιογραφίας, Μαδρίτη και Salamanca, 15–20 Σεπτ. 2008), Turnhout 2010, 449–62.
- , “Reliure et histoire du livre manuscrit”, στο R. Mouren (επιστ. επιμ.), *La description des reliures orientales : conservation, aspects juridiques et prise de vue*, Λονδίνο 2013, 1–12.
- Canart, P., Del Carmine, P., Federici, C., κ.ά., “Recherches préliminaires sur les matériaux utilisés pour la réglure en couleur dans les manuscrits grecs et latins”, *Scriptorium* 45 (1991): 205–25.
- Canart, P., Federici, C. και Maniaci, M., “Restauration virtuelle”, *Gazette du livre médiéval* 39 (1998): 49–55.
- Canart, P., Grosdidier de Matons, D. και Hoffmann, P., “L’analyse technique des reliures byzantines et la détermination de leur origine géographique (Constantinople, Crète, Chypre, Grèce)”, στο G. Cavallo, G. De Gregorio και M. Maniaci (επιστ. επιμ.), *Scrittura, Libri e testi nelle Aree provinciali di Bisanzio*, Atti del seminario di Erice (18–25 Σεπτ. 1988), Centro Italiano di Studi sull’Alto Medioevo, Spoleto 1991, 751–68.
- Canart, P. και Lucà, S., *Codici greci dell’Italia meridionale: catalogo della mostra* (Grottaferrata, Biblioteca del Monumento Nazionale, 31 marzo– 31 maggio 2000), Ρώμη 2000.
- Carter, J. και Barker, N., *Abc of Book Collector*, 8η έκδ., Λονδίνο και New Castle, DE, 2004.
- Carter, V., Hellinga, L. και Parker, T., “Printing with Gold in the Fifteenth Century”, *The British Library Journal* 9, (1983): 1–13.
- Cartier, A., *De la décoration extérieure des livres et de l’histoire de la reliure depuis le XVème siècle*, Γενεύη 1885.
- Carvin, D., *La reliure médiévale d’après les fonds des Bibliothèques d’Aix-en-Provence, Avignon, Carpentras et Marseille*, Arles 1988.
- Cataldi Palau, A., “Legature constantinopolitane del monastero di Prodromo Petra tra i manoscritti di Giovanni di Ragusa († 1443)”, *Codices Manuscripti* 37/38 (2001): 11–50.
- , “Bindings of the Sixteenth Century from the Monastery of St Nicholas Anapausa in the Meteora”, στο Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το Βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης* 3, Αθήνα 2008, 317–42.
- , *Studies in Greek Manuscripts*, τόμ. 2, Fondazione Centro italiano di studi sull’alto Medioevo, Spoleto 2008.
- , “Deux manuscrits de Ménéès du monastère du Prodrôme de Pétra et le groupe de Kokkinobaphos”, στο Α. García και Ι. Pérez Martín (επιστ. επιμ.), *The Legacy of Bernard de Montfaucon: Three Hundred Years of Study on Greek Handwriting* (Πρακτικά του Ζ’ Διεθνούς Συμποσίου Ελληνικής Παλαιογραφίας, Μαδρίτη και Salamanca, 15–20 Σεπτ. 2008), Turnhout 2010, 257–72.
- , “The Greek Library of Saints John and Paul (San Zanipolo) at Venice”, *Medieval and Renaissance Texts and Studies* 391 (2013): 1110–12.
- Catalogue of Books Printed in the XVth Century now in the British Museum, βλ. A. Pollard, *Xylographica and Books Printed with Types*.
- Cavallo, G. (επιστ. επιμ.), *Libri, editori e pubblico nel mondo antico. Guida storica e critica*, Ρώμη και Bari 1975.
- (επιστ. επιμ.), *Libri e lettori nel mondo bizantino. Guida storica e critica*, Ρώμη και Bari 1982.
- (επιστ. επιμ.), *Le biblioteche nel mondo antico e medioevale*, Bari 1988.
- , “Du volumen au codex : la lecture dans le monde romain”, στο G. Cavallo και R. Chartier (επιστ. επιμ.), *Histoire de la lecture dans le monde occidental*, Παρίσι 1997, 85–114.
- , “Tracce per una storia del libro e della lettura trà antichità e medioevo”, στο G. Reggi (επιστ. επιμ.), *La cultura materiale antica: aspetti, problemi e spunti per la scuola d’oggi*, Atti del corso d’aggiornamento per docenti di latino e Greco del Canton Ticino, Lugano 17–19 Οκτ. 1996, Lugano 1999.
- , “Libri, lettura e biblioteche nella tarda antichità: un panorama e qualche riflessione”, *Antiquité Tardive* 18 (2010): 9–19.
- Chondrogiannis, S., *Byzantium in the World: Artistic, Cultural and Ideological Legacy from the 19th to the 21st Century*, Θεσσαλονίκη 2017.

- Choulis, K, βλ. Κ. Χούλης.
- Clark, K., “Manuscripts Belong to Archaeology”, *Bulletin of the American School of Oriental Research* 122 (1951): 7–9.
- Clarkson, C., “Limp Vellum Binding and its Potential as a Conservation Type Structure for the Rebinding of Early Printed Books: A Break with 19th and 20th Century Rebinding Attitudes and Practices”, *Venice: International Council of Museums Committee for Conservation, 4th Triennial Meeting*, 51/3, Βενετία 1975, 1-15.
- , “The Conservation of Early Books in Codex Form: A Personal Approach, Part I”, *The Paper Conservator* 3 (1978): 33–50.
- , *Limp Vellum Binding and its Potential as a Conservation Type Structure for the Rebinding of Early Printed Books*, Hitchin 1982.
- , “Rediscovering Parchment: The Nature of the Beast”, *The Paper Conservator* 16 (1992): 5–26.
- , “A Conditioning Chamber for Parchment and Other Materials”, *The Paper Conservator* 16 (1992): 27–30.
- , “English Monastic Bookbinding in the Twelfth Century”, στο Μ. Maniaci και Ρ. Munafò (επιστ. επιμ.), *Ancient and Medieval Book Materials and Techniques* (Erice, 18–25 Σεπτ. 1992), 2ος τόμ., Βατικανό 1993, 181-200.
- , “Further Studies in Anglo-Saxon and Norman Bookbinding: Board Attachment Methods Re-examined”, στο J. Sharpe (επιστ. επιμ.), *Roger Powell: The Compleat Binder* (Liber Amicorum), Turnhout 1996, 154–213.
- , “A Hitherto Unrecorded English Romanesque Book Sewing Technique”, στο J. Sharpe (επιστ. επιμ.), *Roger Powell: The Compleat Binder* (Liber Amicorum), Turnhout 1996, 215–39.
- Clavir, M., *Preserving what is Valued: Museum, Conservation and First Nations*, Vancouver και Toronto 2002.
- Cockerell, D., *Bookbinding and the Care of Books*, Λονδίνο 1901.
- , “The Development of Bookbinding Methods: Coptic Influence”, *The Library* 13 (1932–33): 1–19.
- , “The Binding of the Codex Sinaiticus”, *British Museum Quarterly* 10 (1936): 180–82.
- Cockshaw, P., Garand, M. και Jodogne, P. (επιστ. επιμ.), *Miscellanea codicologica F. Masai dicata MCMLXXIX*, I–II, Gand 1979.
- Colini, C. και de Cupis, A., “Decoration Techniques Observed in the Oriental Manuscripts of the Biblioteca dell’Accademia Nazionale dei Lincei e Corsiniana”, *COMST Newsletter* 6 (2013): 14–16.
- A Collection of Facsimiles from Examples of Historic or Artistic Bookbinding*, βλ. [B. Quaritch], *Collection of Facsimiles*.
- Colombo, P., *La legatura industriale, artigiana, artistica*, Ρώμη και Raggio 1950.
- , *La legatura artistica*, Ρώμη 1952.
- Conroy, T., “The Movement of the Book Spine”, *The Book and Paper Group Annual* 6 (1987): 1–30.
- McCormick, M., “The Birth of the Codex and the Apostolic Life-Style”, *Scriptorium* 39 (1985): 150–58.
- Cosgrove, D., “Should We Take It All So Seriously? Culture, Conservation, and Meaning in the Contemporary World”, στο W. Krumbein, κ.ά. (επιστ. επιμ.), *Durability and Change: The Science, Responsibility, and Cost of Sustaining Cultural Heritage*, Chichester 1994, 259–66.
- Cramer, M., *Koptische Buchmalerei*, Recklinghausen 1964.
- , *Koptische Paläographie*, Wiesbaden 1964.
- Crisci, E., “Riflessioni paleografiche (e non solo) sui più antichi manoscritti greci del Nuovo Testamento”, στο D. Bianconi και L. Del Corso (επιστ. επιμ.), *Oltre la scrittura. Variazioni sul tema per Guglielmo Cavallo* (Dossiers byzantins 8), Παρίσι 2008, 53–93.
- Cronier, M., “La production de manuscrits scientifiques dans l’atelier de Michel Apostolis: l’exemple du ‘De materia medica’ de Dioscoride”, στο A. García και I. Pérez Martín (επιστ. επιμ.), *The Legacy of Bernard de Montfaucon: Three Hundred Years of Study on Greek Handwriting* (Πρακτικά Ζ’ Διεθνούς Συμποσίου Ελληνικής Παλαιογραφίας, Μαδρίτη και Salamanca, 15–20 Σεπτ. 2008), Turnhout 2010, 463–72.

- Crown, A., “Studies in Samaritan Scribal Practices and Manuscript History: V. Samaritan Bindings; A Chronological Survey with Reference to Nag Hammadi Techniques”, *Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester* 69 (1987): 425–91.
- Cunha, D., *Conservation of Library Materials*, τόμ. 2, Ν. Υόρκη και Metuchen 1971.
- Dain, A., *Les manuscrits*, Παρίσι 1964.
- Danella, P., *I codici greci conservati nell' archivio di Montecassino*, Montecassino 1999.
- Delaissé, L., “Les miniatures du ‘Pèlerinage de la vie humaine’ de Bruxelles et l’archéologie du livre”, *Scriptorium* 10.2 (1956): 233–50.
- , “Towards a History of the Medieval Book”, *Divinitas* 11 (1967): 423–35.
- , “The Importance of Books of Hours for the History of the Medieval Book”, στο U. McCracken, L. Randall και R. Randall, Jr (επιμ.), *Gatherings in Honor of Dorothy E. Miner*, Βαλτιμόρη 1974, 203–25.
- Depuydt, L., *Catalogue of Coptic Manuscripts in the Pierpont Morgan Library*, Leuven 1993.
- Derolez, A., “Codicologie ou archéologie du livre?”, *Scriptorium* 27 (1973): 47–49.
- Devaux, Y., *Dorure et décoration des reliures*, Παρίσι 1980.
- , *Dix siècles de reliure*, Παρίσι 1981.
- Devresse, R., *Introduction à l'étude des manuscrits grecs*, Παρίσι 1954.
- Διαμάντης, Κ., *Τα περιεχόμενα των Γενικών Αρχείων του Κράτους*, 1ος τόμ., Βιβλιοθήκη Γενικών Αρχείων του Κράτους, 11, Αθήνα και Ηράκλειο 1972.
- , *Τα περιεχόμενα των Γενικών Αρχείων του Κράτους*, 3ος τόμ., Βιβλιοθήκη Γενικών Αρχείων του Κράτους, 13, Αθήνα και Ηράκλειο 1974.
- , *Τα περιεχόμενα των Γενικών Αρχείων του Κράτους*, 6ος τόμ. (5α), Βιβλιοθήκη Γενικών Αρχείων του Κράτους, 16, Αθήνα και Ηράκλειο 1977.
- Diehl, E., *Bookbinding: Its Background and Technique*, τόμ. 2, Ν. Υόρκη 1980.
- Διεθνές Forum Καλλιτεχνικής Βιβλιοδεσίας = Forum international de la reliure d’art = International Forum for Fine Bookbinding, Αθήνα 2002.
- Diringer, D., *The Hand-Produced Book*, Λονδίνο 1953 = *The Book before Printing: Ancient, Medieval and Oriental*, Ν. Υόρκη 1982.
- Dobrynina, E., “Some Observations on 9th- and 10th-Century Greek Illuminated Manuscripts in Russian Collections”, στο A. García και I. Pérez Martín (επιστ. επιμ.), *The Legacy of Bernard de Montfaucon: Three Hundred Years of Study on Greek Handwriting* (Πρακτικά του Ζ’ Διεθνούς Συμποσίου Ελληνικής Παλαιογραφίας, Μαδρίτη και Salamanca, 15–20 Σεπτ. 2008), Turnhout 2010, 45–54.
- Doresse, J., “Une bibliothèque gnostique copte”, *La nouvelle Clío* 1 (1949): 59–70.
- , “Les reliures des manuscrits gnostique coptes découverts à Khenoboskion”, *Revue d’Égyptologie* 13 (1961): 27–49.
- Doresse, J. και Mina, T., “Nouveaux textes gnostiques coptes découverts en Haute-Egypte : La bibliothèque de Chenoboskion”, *Vigiliae Christianae* 3 (1949): 129– 41.
- Δούση, Κ., “Η βιβλιοδετική τέχνη. Η σύγχρονη βιβλιοδεσία στη χώρα μας και τα πρώτα βήματα του ελληνικού τμήματος της ΑΡΑ”, *Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες*, Αθήνα, 8 Φεβ. 1998, 32.
- Drandaki, A., Papanikola-Bakirtzi, D. και Tourta, A. (επιστ. επιμ.), *Heaven and Earth: Art of Byzantium from Greek Collections*, κατάλογος έκθεσης, National Gallery of Art, Washington, DC, 6 Οκτ. 2013 – 2 Μαρτ. 2014 και το J. Paul Getty Museum, Los Angeles, 9 Απρ. – 25 Αυγ. 2014, Αθήνα και Los Angeles, CA, 2014.
- Dreibholz, U., “Some Aspects of Early Islamic Bookbindings from the Great Mosque of Sana’a, Yemen”, στο F. Deroche και F. Richard (επιστ. επιμ.), *Scribes et manuscrits du Moyen-Orient*, Παρίσι 1997, 15–34.
- Dürfeld, E., “Terra Incognita: Toward a Historiography of Book Fastenings and Book Furniture”, *Book History* 3 (2000): 305–13.
- Eddé, A., Geoffroy, M. και Guesdon, M. (με τη συνεργασία του Y. Baratli), *Glossaire codicologique arabe*, ψηφ. έκδ., διαθέσιμη στο <<http://codicologia.irht.cnrs.fr/>>.

- Έκθεση αποτελεσμάτων συνοπτική της συνεργασίας των ενώσεων βιβλιοθηκάρων και βιβλιοδετών για την οριστική ρύθμιση του καθεστώτος ανάθεσης βιβλιοδεσίας*, Αθήνα 1984.
- Ελεοπούλου, Ν., *Η βιβλιοθήκη και τὸ βιβλιογραφικὸν εργαστήριον τῆς Μονῆς τοῦ Στουδίου*, Αθήνα 1967.
- Eleuteri, P. και Canart, P., *Scrittura greca nell'umanesimo italiano*, Μιλάνο 1991.
- Emery, I., *The Primary Structures of Fabrics: An Illustrated Classification*, Ουάσιγκτον 1966.
- Emmel, S., “Papyrus” στο A. Bausi (επιστ. επιμ.), *Comparative Oriental Manuscript Studies*, Αμβούργο 2015, 71–72.
- Επιδιορθώσεις βιβλίων και δέσιμο φυλλαδίων = Book Repair and Pamphlet Binding Unit*, Αθήνα 2002.
- “Έργα καὶ ἡμέραι Γέροντος Νήφωνος ἱεροδιακόνου βιβλιοδέτου Καλαβρυτινοῦ, νῦν Ἁγιορείτου”, βλ. Ανωνύμου, “Έργα καὶ ἡμέραι Γέροντος Νήφωνος”.
- Espinosa, R., “The Limp Vellum Binding: A Modification”, *The New Bookbinder* 13 (1993): 27–38.
- Ettinghausen, R., “The Covers of the Morgan Manafi Manuscript and Other Early Persian Bookbindings”, στο D. Miner (επιστ. επιμ.), *Studies in Art and Literature for Belle da Costa Greene*, Princeton, NJ, 1954, 459–73.
- , “Near Eastern Book Covers and Their Influence on European Bindings”, *Ars Orientalis* 3 (1959): 113–31.
- , “Foundation-Moulded Leatherwork – a Rare Egyptian Technique Used also in Britain”, στο *Studies in Islamic Art and Architecture in Honour of Professor K.A.C. Creswell*, Κάιρο 1965, 63–71.
- Ευαγγελάτου-Νοταρά, Φ., *Συλλογή χρονολογημένων “Σημειωμάτων” Ελληνικών κωδίκων*, τόμ. 2, Αθήνα 1982, 1984.
- Ευστρατιάδης, Σ. και Ἀρκάδιος Βατοπεδινός, *Κατάλογος τῶν ἐν τῇ ἱερᾷ μονῇ Βατοπεδίου ἀποκειμένων κωδίκων*, Καίμπριτζ, ΜΑ, Λονδίνο και Παρίσι 1924.
- Evans, E. (επιστ. επιμ.), *Byzantium: Faith and Power (1261-1557)*, Ν. Υόρκη 2004.
- Evans, E. και Wixom, W. (επιστ. επιμ.), *The Glory of Byzantium: Art and Culture of the Middle Byzantine Era, A.D. 843–1261*, Ν. Υόρκη 1997.
- Evetts, D., “Traditional Islamic Chevron Headband”, *Guild of Book Workers Journal* 19 (1980–81): 30–35.
- Fasbender, C. (επιστ. επιμ.), *Aus der Werkstatt Diebold Laubers*, Βερολίνο και Βοστώνη 2012.
- Febo, A., Houlis, K., Mazzucco, G. και Voicu, S. (επιστ. επιμ.), *Legature bizantine vaticane e marciane. Storia dei materiali e delle tecniche di manifattura* (Κατάλογος έκθεσης, Biblioteca Palatina, Πάρμα, 16 Νοεμ. – 22 Δεκ. 1989), Πάρμα 1989.
- Febo, A., Houlis, K. και Voicu, S. (επιστ. επιμ.), *Legature bizantine vaticane. Storia dei materiali e delle tecniche di manifattura*, Βενετία 1988.
- Febvre, L. και Martin, H.J., *L'apparition du livre*, Παρίσι 1971.
- , *La nascita del libro*, Bari 1977.
- Federici, C., “Archeologia del libro, conservazione, restauro ed altro. Appunti per un dibattito”, στο R. Campioni (επιστ. επιμ.), *Oltre il testo*, Μπολόνια 1981, 13–20.
- , “Methodology and Practice of Archaeological analysis in the Study of Book Materials”, *PACT* 12 (1985): 261–74.
- , “Uso o conservazione? Un falso dilemma”, *Gazette du livre médiéval* 7 (1985): 1–4.
- , “Presentazione della scheda di censimento delle legature medievali”, στο *La legatura dei libri antichi tra conoscenza, valorizzazione e tutela*, Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου, Πάρμα, 16–18 Νοεμ. 1989, *Bolletino dell'Istituto centrale per la patologia del libro* 44/45 (1990/91): 103–106.
- , “Postfazione” στο D. Muzerelle, “Inconstantes empreintes!”, *Gazette du livre médiéval* 48 (2006), 48–50.
- , “Recensements des reliures et réseaux internationaux”, στο G. Lanoë (επιστ. επιμ.), *La reliure médiévale. Pour une description normalisée*, Πρακτικά διεθνούς συμποσίου (Παρίσι, 22–24 Μαΐου 2003), Turnhout 2008, 43–46.
- Federici, C., Carvin, D., Houlis, K. και Pascalicchio, F. (επιστ. επιμ.), *La legatura medievale. Scheda*, τόμ. 2, Ρώμη και Μιλάνο 1993.
- Federici, C. και Houlis, K., *Legature bizantine vaticane*, Ρώμη 1988.

- Federici, C., Houlis, K. και Quilici, P., “I ‘ferri’ impressi sulle coperte delle legature. Proposta di codificazione”, *Bolletino dell’Istituto Centrale per la Patologia del libro* 40 (1986): 41–123.
- Federici, C. και Macchi, F. (επιστ. επιμ.), *Le materie dei libri. Le legature storiche della Biblioteca Teresiana*, Κατάλογος έκθεσης, Μάντοβα, Biblioteca Comunale Teresiana, 5 Σεπτ. 2014 – 11 Ιαν. 2015, Μάντοβα 2014.
- Federici, C. και Pascalicchio, F., “A Census of Medieval Bookbindings: Early Examples”, στο M. Maniaci και P. Munafò (επιστ. επιμ.), *Ancient and Medieval Book Materials and Techniques* (Erice, 18–25 Σεπτ. 1992), 2ος τόμ., Βατικανό 1993, 201–37.
- Federici, C. και Rossi, L., *Manuale di conservazione e restauro del libro*, Ρώμη 1983.
- Ferrari, M., “Segnalibri del secolo XV in codici bobbiesi”, *Italia medioevale e umanistica* 12 (1996): 327–28.
- Fine Bindings 1500–1700 from Oxford Libraries*, Bodleian Library 1968.
- Fisher, B., “Sewing and Endband in the Islamic Technique of Binding”, *Restaurator* 7 (1986): 181–201.
- Fisher, S., “Materializing the Word: Ottonian Liturgical Manuscript Covers and Their Reception”, διδακτορική διατριβή, Rutgers, 2012.
- , “Formulating Viewer Response: Early Medieval Treasury Bindings”, στο E. Louvriot (επιστ. επιμ.), *La formule au Moyen Âge*, Turnhout 2012.
- Förstel, C., “L’étude des reliures byzantines et son apport à l’histoire du livre grec”, στο R. Mouren (επιστ. επιμ.), *La description des reliures orientales : conservation, aspects juridiques et prise de vue*, Λονδίνο 2013, 7–12.
- Fohlen, J., “L’art de vérifier les côtés des manuscrits”, *Scriptorium* 63.1 (2009) : 141–47.
- Fonkič, B., “Scriptoria bizantini. Risultati e prospettive della ricerca”, *Rivista di studi bizantini e neoellenici*, 17–19 (1980–82): 73–118.
- , “Sulla datazione dei codici greci del secolo IX”, στο A. García και I. Pérez Martín (επιστ. επιμ.), *The Legacy of Bernard de Montfaucon: Three Hundred Years of Study on Greek Handwriting* (Πρακτικά του Ζ’ Διεθνούς Συμποσίου Ελληνικής Παλαιογραφίας, Μαδρίτη και Salamanca, 15–20 Σεπτ. 2008), Turnhout 2010, 37–44.
- da Fonseca, L., *Epitome introductionis in Palaeographiam Graecam (Biblicam)*, Ρώμη 1944.
- Foot, M., “The Binding Historian and the Book Conservator”, *The Paper Conservator* 8 (1984): 77–83.
- , *Pictorial Bookbindings*, Λονδίνο 1986.
- , “The Future of Bookbinding Research”, στο P. Davison (επιστ. επιμ.), *The Book Encompassed: Studies in Twentieth-Century Bibliography*, Καίμπριτζ 1992, 99–106.
- , *Studies in the History of Bookbinding*, Aldershot 1993.
- , *The History of Bookbinding as a Mirror to Society*, Λονδίνο 1998.
- , *Bookbinders at Work: Their Roles and Methods*, Λονδίνο 2006.
- Forbes, R., “Leather in Antiquity”, στο R. Forbes (επιστ. επιμ.), *Studies in Ancient Technology*, 5ος τόμ., Leiden 1993, 1–77.
- Foxon, D., “Stitched Books”, *The Book Collector* 24 (1975): 111–24.
- Frolow, A., “Les émaux de l’époque postbyzantine”, στο A. Grabar (επιστ. επιμ.), *Cahiers archéologiques : fin de l’antiquité et Moyen Âge*, 2ος τόμ. (1947): 133–51.
- Frost, G., “Historical Paper Case Binding and Conservation Rebinding”, *The New Bookbinder* 2 (1982): 64–67.
- , “Mobility and Function in the Codex Bookbinding”, στο J. Sharpe (επιστ. επιμ.), *Roger Powell: The Compleat Binder (Liber Amicorum)*, Turnhout 1996.
- , “Adoption of the Codex Book: Parable of a New Reading Mode”, *The Book and Paper Group Annual* 17 (1998): 1–7.
- Funke, F., *Buchkunde: Ein Überblick über die Geschichte des Buches*, 6η έκδ., Μόναχο 1999.
- Furlan, I., *Codici greci illustrati della Biblioteca Marciana*, III, Μιλάνο 1980.
- Gamble, H., *Books and Readers in the Early Church: A History of Early Christian Texts*, New Haven, CT, 1995.
- Gameson, R., “The Medieval Library (to c. 1450)”, στο E. Leedham-Green και T. Webber (επιμ.), *The Cambridge History of Libraries in Britain and Ireland*, 1ος τόμ., Καίμπριτζ 2006, 13–50.

- Gamillscheg, E., “Die Handschriftenliste des Johannes Chortasmenos im Oxon. Aed. Chr. 56”, *Codices Manuscripti* 7.2 (1981): 52–56.
- Gamillscheg, E., Harlfinger, D. και Hunger, H., *Repertorium der griechischen Kopisten 800–1600*, σειρές 3: (1) *Handschriften aus Bibliotheken Grossbritanniens*, τόμ. 3, 1981· (2) *Handschriften aus Bibliotheken Frankreichs und Nachträge zu den Bibliotheken Grossbritanniens*, τόμ. 3, 1989· (3), με την συνεργασία του P. Eleuteri, *Handschriften aus Bibliotheken Roms mit dem Vatikan*, τόμ. 3, 1997, Βιέννη 1981–97.
- Ganz, D. και Schellewald, B. (επιστ. επιμ.), *Clothing Sacred Scriptures: Book Art and Book Religion in Christian, Islamic, and Jewish Cultures*, Manuscripta Biblica 2, Βερολίνο και Βοστώνη, 2019.
- Gardner, K., “Three Early Islamic Bookbindings”, *British Museum Quarterly* 26 (1962–63): 28–30.
- Gast, M., “A History of Endbands: Based on a Study of Karl Jäckel”, *The New Bookbinder* 3 (1983): 42–58.
- Gehin, P. και Kouroupou, M., “Reliures d’ époque Paléologue dans les fonds du Patriarcat Œcuménique”, στο Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το Βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης* 3, Αθήνα 2008, 269–86.
- Genevois, A., “Etude des reliures et histoire des bibliothèques”, *La paléographie hébraïque médiévale* (Colloques internationaux du Centre national de la recherche scientifique 547, Παρίσι, 11–13 Σεπτ. 1972), Παρίσι 1974.
- Gennadius, I., *Bookbindings: Their History, Their Character and Their Charm*, Ουάσιγκτον 1924.
- Georgopoulou, M., “Bookbindings at the Gennadius Library”, στο Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το Βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης* 3, Αθήνα 2008, 451–52.
- Van den Gheyn, J., “Les manuscrits des bibliothèques de Belgique à reproduire”, *Rapport présenté au Congrès international pour la reproduction des manuscrits, des monnaies et des sceaux*, Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου, Λιέγη, 21–23 Αυγ. 1905, Βρυξέλλες 1905, 46–47.
- Gialdini, A., “Antiquarianism and Self-Fashioning in a Group of Bookbindings for Gian Vincenzo Pinelli”, *Journal of the History of Collections* 29.1 (2017): 19–31.
- Giannini, G., *Il Dilettante Legatore di Libri*, Μιλάνο 1923.
- Giannouli, A., “Byzantine Punctuation and Orthography: Between Normalisation and Respect of the Manuscripts, Introductory Remarks”, *Comst Newsletter* 8 (2014): 18–22.
- Gilissen, L., “La composition des cahiers : la pliage du parchemin et l’imposition”, *Scriptorium* 26 (1972): 3–33.
—, *Prolegomenes a la codicologie. Recherches sur la construction des cahiers et la mise en page des manuscrits médiévaux*, Gant 1977.
- Giovannini, A., “Archéologie et restauration des livres et des documents médiévaux”, *Gazette du livre médiéval* 17 (1990): 7–19.
—, *Archéologie du livre*, Bellinzona 1991.
- Giuffrida, B., “Book Conservation Workshop Manual. Part Three. Endbands”, *The New Bookbinder* 2 (1982): 29–39.
—, “Limp and semi-limp Vellum Bindings”, *Designer Bookbinders Review* 4–6 (1974–6)· αρ. 4 (1974): 2–7· αρ. 5 (1975): 2–13· αρ. 6 (1976): 12.
- Glaister, G., *Encyclopedia of the Book*, Λονδίνο και New Castle, DE, 1996.
- Glénisson, J. (επιστ. επιμ.), *Le livre au Moyen Âge*, Παρίσι 1988.
- Glénisson, J., Bompaigne, J. και Irigoin, J. (επιστ. επιμ.), *La paléographie grecque et byzantine* (Colloques internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique 559), Παρίσι 1977.
- Glossary of Binding terms*, University of Florida, Preservation Department, Gainesville 1996, ψηφ. έκδ., <http://www.philobiblon.com/gbwarticle/bindterm.html>
- Goff, F., “Notes on a Few Bindings at Monastery Hilandar, Mt Athos”, *Gutenberg Jahrbuch* 50 (1975): 323–28.
- Goldschmidt, E., “The Study of Early Bookbinding”, F. Francis (επιμ.), *The Bibliographical Society 1892–1942: Studies in Retrospect*, Λονδίνο 1945, 175–84.
—, *The Printed Book of the Renaissance*, Καίμπριτζ 1950.

- Golob, N. και Vodopivec Tomažič, J. (επιστ. επιμ.), *Bookbindings: Theoretical Approaches and Practical Solutions*, Turnhout 2017.
- Grafton, A. και Willams, M., *Christianity and the Transformation of the Book: Origen, Eusebius, and the Library of Caesarea*, Κάιμπριτζ, MA, 2006.
- Grant, B., *Encyclopedia of Rawhide and Leather Braiding*, Κάιμπριτζ 1972.
- Gratzl, E., *Islamische Bucheinbände des 14. bis 19 Jahrhunderts*, Λευψία 1924.
- Greenfield, J., “Notable Bindings III: Ethiopic MS 2”, *The Yale University Library Gazette* 65 (1991): 183–86.
- , *ABC of Bookbinding*, New Castle, DE, 1998 (2η έκδ., New Castle, DE και Ν. Υόρκη 2002).
- Greenfield, J. και Hille, J., *Headbands and How to Work Them*, Connecticut 1986 (2η αναθεωρημένη έκδ., New Castle, DE, 1990).
- Gregory, C., “Les cahiers des manuscrits grecs”, *Comptes rendus de l’Académie des Inscriptions*, Παρίσι 1885, 261–68.
- Grosdidier de Matons, D., *Recherche sur les reliures Byzantines. I. L’atelier du monastère de Sainte-Anastasie Pharmacolytra en Chalkidique*, diplôme de l’EPHE (IVe section), Παρίσι 1984.
- , “Nouvelles perspectives de recherche sur la reliure Byzantine”, στο D. Harlfinger και G. Prato (επιστ. επιμ.), *Paleografia e Codicologia Greca*, Πρακτικά Β’ Διεθνούς Συμποσίου (Βερολίνο και Wolfenbüttel, 17–21 Οκτ. 1983), 1ος τόμ., Alessandria, Piemonte, 1991, 409–50.
- , “Un groupe de reliures byzantines provenant du monastère athonite de Kastamonitou”, στο *La legatura dei libri antichi tra tutela conservazione e valorizzazione*, Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου (Πάρμα, 16–18 Νοεμ. 1989), Ρώμη 1994, 327–402.
- , “Fers en paires, triplets et ‘bouche-trous’ dans la reliure byzantine”, *Gazette du livre médiéval* 47 (2005): 21–30.
- Grosdidier de Matons, D. και Forstel, C., “Quelques manuscrits grecs liés à Manuel II Paléologue”, στο Ατσαλος, Β. και Τσιρώνη, Ν. (επιστ. επιμ.), *Πρακτικά του ΣΤ’ Διεθνούς Συμποσίου Ελληνικής Παλαιογραφίας* (Δράμα, 21–27 Σεπτ. 2003), *Βιβλιοαμφιάστης*, Παράρτημα 1, Αθήνα 2008, 375–86.
- Grosdidier de Matons, D. και Hoffmann, P., “Reliures chypriotes à la Bibliothèque Nationale de Paris”, *Πρώτο Διεθνές Συμπόσιο Μεσαιωνικής Κυπριακής Παλαιογραφίας – First international Symposium on Medieval Cypriot Palaeography*, 3–5 Σεπτ. 1984, Λευκωσία 1989, 209–59.
- , “La couture des reliures byzantines”, στο P. Hoffmann (επιστ. επιμ.), *Recherches de codicologie comparée : La composition du codex au Moyen Âge, en Orient et en Occident*, Παρίσι 1998, 205–54.
- Grosdidier de Matons, D., Hoffmann, P. και Vezin, J., “Le recensement des reliures anciennes conservées dans les collections publiques de France. Reflexions sur une méthode de travail”, στο M. Maniaci και P. Munafò (επιστ. επιμ.), *Ancient and Medieval Book Materials and Techniques* (Studi e Testi, 357–358), 2ος τόμ., Βατικανό 1993, 157–79.
- Grosdidier de Matons, D. και Vinourd, F., “Description d’une reliure byzantine : techniques et matériaux”, στο A. García και I. Pérez Martín (επιστ. επιμ.), *The Legacy of Bernard de Montfaucon: Three Hundred Years of Study on Greek Handwriting* (Πρακτικά του Ζ’ Διεθνούς Συμποσίου Ελληνικής Παλαιογραφίας, Μαδρίτη και Salamanca, 15–20 Σεπτ. 2008), Turnhout 2010, 363–76.
- , “Description et catalogage des reliures byzantines”, στο R. Mouren (επιστ. επιμ.), *La description des reliures orientales : conservation, aspects juridiques et prise de vue*, Λονδίνο 2013, 13–23.
- Gruel, L., *Manuel historique et bibliographique de l’amateur de reliures*, τόμ. 2, Παρίσι 1887 και 1905.
- Gruijs [Gruys], A., “Codicology or the archaeology of the book? A false dilemma”, *Quaerendo* 2 (1972): 87–108.
- , “Paléographie, codicologie et archéologie du livre, questions de méthodologie et de terminologie”, στο *La paléographie hébraïque médiévale* (Colloques internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique, 547), Παρίσι 1974, 19–25.
- Gruys, A. και Gumbert, J. (επιστ. επιμ.), *Codicologica*, Leiden : (1) *Théories et principes*, 1976· (2) *Éléments pour une codicologie comparée*, 1978· (3) *Essais typologiques*, 1980· (4) *Essais méthodologiques*, 1978· (5) *Les matériaux du livre manuscrit*, 1980.

- Guasti, G. και Rossi, L., *Contributi ai problemi della conservazione: alcuni strumenti*, Φλωρεντία 1982.
- Guichard, V. και Guineau, B., “Une nouvelle technique d’analyse des colorants: Premières applications à l’étude des tranchefiles de manuscrits médiévaux”, *Gazette du livre médiéval* 8 (1986): 1–5.
- Guiffrida, B., “Book Conservation Workshop Manual Part Three: Endbands”, *The New Bookbinder* 2 (1982): 29–39.
- Gullick, M., “The Great and Little Domesday Manuscripts” στο H. Loyn (επιστ. επιμ.), *Domesday Book Studies*, Λονδίνο 1987.
- , “Denis Carvin : La reliure médiéval d’après Les Fonds des Bibliothèques d’Aix-en-Provence, Avignon, Carpentras et Marseille”, *The Abbey Newsletter* 14 (1990): 13–14.
- , “How Fast Did Scribes Write? Evidence from Romanesque Manuscripts”, στο L. Brownrigg (επιστ. επιμ.), *Making the Medieval Book: Techniques of Production*, Los Altos Hills, CA, 1995, 39–58.
- Gumbert, J., “Codicological Units: Towards a Terminology for the Stratigraphy of the Non-Homogeneous Codex”, στο E. Crisci και O. Pecere (επιστ. επιμ.), *Codice miscellaneo, tipologia e funzioni*, Atti del convegno internazionale (Cassino, 14–17 Μαΐου 2003), Cassino 2004, 17–42.
- , *Words for Codices: A Codicological Terminology in English*, 2010 (ψηφ. έκδ.: www.cei.lmu.de/ext_ern/VocCod/).
- , “The Tacketed Quire: An Exercise in Comparative Codicology”, *Scriptorium*, 44.2 (2011): 299–320, εκ. 50–54.
- , “Our common codicology (and some notes on the West)”, *Comst Newsletter* 8 (2014): 23–27.
- Van Haelst, J., “Les origines du codex”, στο A. Blanchard (επιστ. επιμ.), *Les débuts du codex*, Actes de la journée d’études organisée à Paris les 3 et 4 juillet 1985, Turnhout 1989, 12–35.
- Haines-Eitzen, K., *Guardians of Letters: Literacy, Power, and the Transmitters of Early Christian Literature*, N. Υόρκη 2000.
- Haldane, D., *Islamic Bookbindings in the Victoria and Albert Museum*, Λονδίνο 1983.
- Harlfinger, D., *Griechische Kodikologie und Textüberlieferung*, Darmstadt 1980.
- Harlfinger, D. και Prato, G. (επιστ. επιμ.), *Paleografia e codicologia greca*, Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Συμποσίου (Βερολίνο και Wolfenbüttel, 17–21 Οκτ. 1983), τόμ. 2, Alessandria, Piemonte, 1991.
- Harnett, B., “The Diffusion of the Codex”, *Classical Antiquity* 36.2 (2017) :183–235.
- Henningsen, T., *Handbuch für den Buchbinder*, St. Gallen, Ελβετία, 1969.
- Hewitt Bates, J., *Bookbinding*, Leister 1962.
- The History of Bookbinding 525–1950 A.D: An Exhibition Held at the Baltimore Museum of Art. November 12, 1957 to January 12, 1958*, Βαλτιμόρη 1957.
- Hobson, A., *The Literature of Bookbinding*, Λονδίνο 1954.
- , *French and Italian Collectors and Their Bindings: Illustrated from Examples in the Library of J.R. Abbey*, Roxburghe 1953.
- , *Great Libraries*, Λονδίνο 1970.
- , “Bindings à la Grecque”, *Δέκατον Διεθνές Συνέδριον Βιβλιοφίλων* (Αθήνα, 30 Σεπτ. – 6 Οκτ. 1977), Αθήνα 1979, 59–60.
- , “Les Reliures italiennes de la bibliothèque de François 1er”, *Revue Française d’histoire du Livre* 36 (1982): 409–26.
- , “Two Early Sixteenth-Century Binder’s Shops in Rome”, στο G. Colin (επιστ. επιμ.), *De libris compactis miscellanea*, Aubel και Βρυξέλλες 1984, 89–98.
- , “The Humanistic Binding: Islamic Sources”, στο Hobson, A., *Humanists and Bookbinders: The Origins and Diffusions of the Humanistic Bookbinding 1459–1559, with a Census of Historiated Plaquette and Medaillon Bindings of the Renaissance*, Κάιμπριτζ, N. Υόρκη και Μελβούρνη 1989.
- Hobson, G., “Some Early Bindings and Binders’ Tools”, *The Library* 19 (1938/39): 202–49.
- , *Studies in the History of Bookbinding*, Λονδίνο 1988.

- Hölling, H., "The Technique of Conservation: On Realms of Theory and Cultures of Practice", *Journal of the Institute of Conservation* 40.2 (2017): 87–96.
- Hoffmann, P., "Reliures Crétoises et Vénitiennes provenant de la Bibliothèque de Francesco Maturanzio et conservées à Pérouse", *Mélanges de l'École Française de Rome, Moyen Age-Temps Modernes* 94 (1982): 729–57.
- , "La décoration du Parisinus graecus 2572, schédographie otrantaise de la fin du XIIIe siècle (a. 1295-1296). Avec appendice : Un fragment inconnu de schédographie otrantaise, le Mutinensis Archiv. Frammenti B. 12 (olim 224/VI), Facc. 17-20", *Mélanges de l'école française de Rome* 96 (1984): 617–45.
- , "Une nouvelle reliure byzantine au monogramme des Paléologues (Ambrosianus M 46 suppl. = Gr. 512)", *Scriptorium* 39.2 (1985): 274–81.
- , "Un mystérieux collaborateur d'Alde Manuce : l'Anonymus Harvardianus", *Mélanges de l'école française de Rome* 97 (1985): 45–143.
- , "Autres données relatives à un mystérieux collaborateur d'Alde Manuce, l'Anonymus Harvardianus", *Mélanges de l'école française de Rome* 98 (1986): 673–708.
- , "Sur quelques manuscrits vénitiens de Georges de Salve leurs reliures et leur histoire", στο D. Harlfinger και G. Prato (επιστ. επιμ.), *Paleografia e Codicologia Greca*, Πρακτικά Β' Διεθνούς Συμποσίου (Βερολίνο και Wolfenbüttel, 17–21 Οκτ. 1983), τόμ. 2, Alessandria, Piemonte, 1991, 1ος τόμ., 441–62 (κείμενο) και 2ος τόμ., 221–30 (εικόνες).
- (επιστ. επιμ.), *Recherches de codicologie comparée. La composition du codex au Moyen Age, en Orient et en Occident*, Παρίσι 1998.
- , "Bibliothèques et formes du livre à la fin de l'Antiquité. Le témoignage de la littérature néoplatonicienne des Ve et VIe siècles", στο G. Prato (επιστ. επιμ.), *I Manoscritti greci tra riflessione e dibattito*, Πρακτικά Ε' Συμποσίου Ελληνικής Παλαιογραφίας (Κρεμόνα, 4–10 Οκτ. 1998), Φλωρεντία 2000, 601–32.
- Hollenback, L. και Schiffer, B., "Technology and Material Life", στο D. Hicks and M. Beaudry (επιστ. επιμ.), *The Oxford Handbook of Material Culture Studies*, Οξφόρδη και Ν. Υόρκη 2010, 313–32.
- Honey, A. και Pickwood, N., "Learning from the Past: Using Original Techniques to Conserve a Twelfth-Century Illuminated Manuscript and its Sixteenth-Century Greek-Style Binding at the Monastery of St Catherine, Sinai". *Studies in Conservation* 55, Επίμ. 2 (2010): 56–61.
- Horne, H., *The Binding of Books: An Essay in the History of Gold-Tooled Bindings*, 2η έκδ., Λονδίνο 1895.
- Houlis, K, βλ. Κ. Χούλης.
- Hunger, H., "Antikes und mittelalterliches Buch- und Schriftwesen", στο *Geschichte der Textüberlieferung der antiken und mittelalterlichen Literatur* I, Ζυρίχη 1961, 25–147.
- , *Reich der Neuen Mitte. Der christliche Geist der byzantinischen Kultur*, Βιέννη και Κολωνία 1965.
- , "Bucheinband", στο K. Wessel και M. Restle (επιστ. επιμ.), *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, Στουτγάρδη 1966, col. 752–57.
- , *Johannes Chortasmenos (ca. 1370–ca. 1436/37). Briefe, Gedichte und kleine Schriften, Einleitung. Regesten, Prosopographie*, Βιέννη, Κολωνία και Graz 1969.
- και Kresten, O., *Katalog der griechischen Handschriften der Österr. Nationalbibliothek*, II, *Codices iuridici. Codices medici*, Βιέννη 1969.
- , "Ελιγήσεται ο ουρανός ως βιβλίον", *Κληρονομία* 1 (1969): 79–82.
- , "Johannes Chortasmenos, ein byzantinischer Intellektueller der späten Palaiologenzeit", *Wiener Studien* 70 (1975): 153–63.
- , *Schreiben und Lesen in Byzanz. Die byzantinische Buchkultur*, Μόναχο 1989.
- , *Ο κόσμος του βυζαντινού βιβλίου. Γραφή και ανάγνωση στο Βυζάντιο*, Γ. Βασίλαρος (μεταφρ.), Αθήνα 1995.
- Hunter, D., *Papermaking: The History and Technique of an Ancient Craft*, Ν. Υόρκη 1978.
- Hurtado, L., *The Earliest Christian Artifacts: Manuscripts and Christian Origins*, Grand Rapids, MI, 2008.
- Θεοδώρου, Θ., "Το πρόβλημα της ορολογίας", *Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες*, Αθήνα, 8 Φεβ. 1998, 31.
- , "Η ορολογία της ιστορίας της βιβλιοδεσίας", *Βιβλιοαμφιάστης* 1 (1999): 299–306.

- Ibscher, H., “Alte koptische Einbände”, *Archiv für Buchbinderei* 11 (1911): 113–16.
- , “Von der Papyrusrolle zum Kodex”, *Archiv für Buchbinderei* 20 (1920): 21–40.
- , “Der Einband”, στο C. Schmidt, H. Ibscher και H. Polotsky (επιστ. επιμ.), *Ein Mani-Fund in Ägypten: Originalschriften des Mani und seiner Schüler*, Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Βερολίνο 1933, 82–85.
- , “Der Kodex”, *Jahrbuch der Einbandkunst* 4 (1937): 3–15.
- ICOM, *ICOM Code of Ethics for Museums*, International Council for Museums, ψηφ. έκδ., Παρίσι 2017. Διαθέσιμο στο: <https://icom.museum/wp-content/uploads/2018/07/ICOM-code-En-web.pdf>.
- ICOM-CC, *Terminology to Characterize the Conservation of Tangible Cultural Heritage*, International Council of Museums – Committee for Conservation, ψηφ. έκδ., Παρίσι 2008. Διαθέσιμο στο: <http://www.icom-cc.org/242/about/terminology-for-conservation/#.Xv9UHgzY2w>.
- ICOM-CC, Introduction, στο *Reflecting on Theory, History and Ethics in the Conservation of Paintings: From Sources to the Wider Social Context* (Joint Interim Meeting ICOM-CC Paintings Working Group and Theory, History and Ethics of Conservation Working Group, Caparica, 6-7 February 2020 Faculdade de Ciências e Tecnologia Universidade Nova de Lisboa), ψηφ. έκδ., Παρίσι 2020.
- Imola, S., “The Conservation of Sixteenth to Eighteenth Century Paper Bindings”, *Conference on Book and Paper Conservation* (Βουδαπέστη, 4–7 Σεπτ. 1990), Βουδαπέστη 1992.
- Ipert, S. και Vinourd F., “Un groupe de particulier reliures byzantines au monastère Saint Jean le Théologien de Patmos”, στο N. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το Βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης* 3, Αθήνα 2008, 252–68.
- Irigoín, J., “Les premiers manuscrits grecs”, *Scriptorium* 4 (1950): 194–204.
- , “Pour une étude des centres de copie byzantins”, *Scriptorium* 12 (1958): 208–27 και 13 (1959): 177–209.
- , “Un groupe de reliures crétoises (XVe siècle)”, *Κρητικά Χρονικά* 15–16, τεύχος II (1961/62): 102–12.
- , “Centres de copie et bibliothèques”, στο C. Mango και I. Ševčenko (επιστ. επιμ.) *Byzantine Books and Bookmen*, Ουάσιγκτον 1975, 17–27.
- , “Les conditions matérielles de la production du livre à Byzance de 1071 à 1261”, *XVe Congrès international d'études byzantines, Rapports et Co-Rapports, II, Langue, Littérature, Philologie*, Αθήνα 1976, 3–5.
- , “Papiers orientaux et papiers occidentaux”, στο J. Glénisson, J. Bompaire και J. Irigoín (επιστ. επιμ.) *La paléographie grecque et byzantine*, Παρίσι 1977, 45–54.
- , “Paléographie et codicologie. La production d'un scriptorium de Constantinople peu après le milieu du XIe siècle”, στο P. Cockshaw, M.C. Garand και P. Jodogne (επιστ. επιμ.) *Miscellanea codicologica F. Masai dicata MCMLXXIX*, I, Gand 1979, 175–83.
- , “Un groupe de reliures byzantines au monogramme des Paléologues”, *Revue française d'histoire du livre* 36 (1982): 273–85.
- Ivy, G., “The Bibliography of the Manuscript Book”, στο F. Wormald και C. Wright (επιστ. επιμ.), *The English Library before 1700*, London 1958, 32–65.
- Ιωαννίδης, Ι., “Μακρά σειρά σημειωμάτων”, *Μακεδονία*, 2 Σεπτεμβρίου 1954.
- Jackson, D., “Greek Manuscripts of the de Mesmes Family”, *Scriptorium* 63.1 (2009): 89–121.
- Jacobs, D. και Rodgers, B., “Developments in the Conservation of Oriental (Islamic) Manuscripts at the India Office Library, London”, *Restaurator* 11 (1990): 110–38.
- Jäckel, K., “Alte Techniken des Buchbinderhandwerks in der modernen Schriftgutrestaurierung, 1: Das Heften”, *Bibliothekaforum Bayern*, 2ος τόμ., 1974, 255–64.
- , “Alte Techniken des Buchbinderhandwerks in der modernen Schriftgutrestaurierung, 2: Das Kapital”, *Bibliotheksforum Bayern*, 3ος τόμ., 1975, 207–19.
- , “Alte Techniken des Buchbinderhandwerks in der modernen Schriftgutrestaurierung, 4: Leder und Pergament” *Bibliotheksforum Bayern*, 6ος τόμ., 1978, 215–21.

- James, L. και Eastmond, A. (επιστ. επιμ.), *Wonderful Things: Byzantium Through Its Art* (Papers from the Forty-second Spring Symposium of Byzantine Studies, London, 20–22 March 2009), Λονδίνο 2013.
- Janzin, M. και Güntner, J., *Das Buch des Buches: 5000 Jahre Buchgeschichte*, 3η έκδ., Αννόβερο 2007.
- Jean, G., *L'écriture, mémoire des hommes*, Παρίσι 1987.
- , *Γραφή. Η μνήμη των ανθρώπων*, μετάφ. Θ. Γκόρπας, Αθήνα 1991.
- Johnson, A., *The Thames and Hudson Manual of Bookbinding*, Λονδίνο 1978.
- , *A Practical Guide to Book Repair and Conservation*, Λονδίνο 1988.
- , *Il restauro del libro*, μετάφ. C. Bernardi, επιστ. επιμ. M. Ulivi, Πάδοβα 1989.
- Jones, L., “Pricking Manuscripts: The Instruments and Their Significance”, *Speculum* 21 (1946): 389–403.
- , “Pricking Systems in New York Manuscripts”, στο *Miscellanea Giovanni Mercati*, 6ος τόμ., Βατικανό 1946, 80–92.
- Jutzi, K., *Medieval Manuscripts, Bookbinding Terms, Materials, Methods and Models*, Special Collections Conservation Preservation Department, Yale University Library 2015, ψηφ. έκδ., διαθέσιμη στο: <https://travelingscriptorium.files.wordpress.com/2015/02/binding-booklet-2015.pdf>
- Καββαδίας, Π., *Ιστορία της Ελληνικής τέχνης*, Αθήνα 1916.
- Καδάς, Σ., “Μαρτυρίες για τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή στάχωση σε σημειώματα χειρογράφων του Αγίου Όρους”, *Βιβλιοαμφιάστης* 2 (2004): 39–54.
- Kalatzi, M., *Hermonymos: A Study in Scribal, Literary and Teaching Activities in the Fifteenth and Early Sixteenth Centuries*, Αθήνα 2009.
- Καλλιανός, Κ., “Ο κατάλογος των παλαιτύπων στη βιβλιοθήκη του Γυμνασίου της Σκοπέλου”, *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 8, 1985.
- Kalligerou, M., “Tenth-Century Georgian Manuscripts in the Library of the St Catherine’s Monastery, Sinai”, στο J. Driscoll και R. Mósesdóttir (επιστ. επιμ.), *Care and Conservation of Manuscripts* 11, Proceedings of the Eleventh International Seminar held at the University of Copenhagen (24–25 Απρ. 2008), Κοπεγχάγη 2009, 151–78.
- Καλόφωνος, Γ., “Η εικαστική έκδοση του βιβλίου ‘Κασιανή η Υμνωδός’”, *Βιβλιοαμφιάστης* 2 (2004): 319–28.
- , “Το όνειρο στο βιβλίο και το βιβλίο στο όνειρο”, στο Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης* 3, Αθήνα 2008, 15–24.
- Καραγιαννόπουλος, Ι., “Παλαιογραφία, κωδικολογία και διπλωματική εις τα πλαίσια των βυζαντινολογικών ερευνών των ετών 1966–1971”, *Βυζαντινά* 4 (1972): 129–91.
- Kavrus-Hoffmann, N., “Producing New Testament Manuscripts in Byzantium”, στο D. Krueger και R. Nelson (επιστ. επιμ.), *The New Testament in Byzantium*, Ουάσιγκτον 2016, 117–46.
- Kastaly, B. (επιστ. επιμ.), *Papers of the Conference on the Book and Paper Conservation*, Βουδαπέστη, 4–7 Σεπτ. 1990, Βουδαπέστη 1992.
- Kazhdan, A., *La produzione intellettuale a Bisanzio. Libri e scrittori in una società colta*, X. Muratova και M. De Nonno (μετάφ.), Νάπολη 1983.
- Kebabian, J., “The Binding of the Glazier Manuscript of the Acts of the Apostles (IVth or Vth century)”, στο *Homage to a Bookman: Essays Written for Hans P. Kraus*, Βερολίνο 1967, 25–30.
- Kenyon, F., *The Palaeography of Greek Papyri*, Οξφόρδη 1899.
- , *Books and Readers in Ancient Greece and Rome*, Οξφόρδη 1932.
- Ker, N., *Fragments of Medieval Manuscripts Used as Pastedowns in Oxford Bindings, with a Survey of Oxford Binding c. 1515–1620*, Οξφόρδη 1954.
- McKerrow, R., *An Introduction to Bibliography for Literary Students*, Οξφόρδη 1928.
- Khan, Y. και Ohanyan, T., “Deceptive Covers: Armenian Bindings of 18th-Century Imprints from Constantinople”, *The Book and Paper Group Annual* 32 (2013): 109–17.
- McKitterick, D., *Print, Manuscript and the Search for Order, 1450–1830*, Καίμπριτζ 2003.

- McKitterick, R., “Working in major manuscript collections: some observations”, *Gazette du livre médiéval* 22 (1993): 1–7.
- Klingshirn, W. και Safran, L. (επιστ. επιμ.), *The Early Christian Book*, Ουάσιγκτον 2007.
- Κόκκωνας, Γ., “Κατάλογος των αρχετύπων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος. Με ένταξη των αντιτύπων του Μουσείου Μπενάκη”, ΚΝΕ/ΕΙΕ *Τετράδια Εργασίας* 5, Αθήνα 1983.
- , “Αρχέτυπα, τα πρώτα έντυπα βιβλία”, *Θησαυροί της Εθνικής Βιβλιοθήκης*, Αθήνα 1999, 75–91.
- , “Τὸ τῆς Ἰριδος σχέδιον ... εἰς ἔργον διὰ τί δὲν ἐβάλληκεν;” Συμβολή στην ιστορία μιας εκδοτικής απόπειρας”, *Τεκμήριον* 6 (2006): 185–212.
- , “Ἡ Ἠώς, ο Εθνικός και το Κεντρικό Σχολεῖο”, *Αιγιναία* 15 (2008): 118–134.
- , “Τα Δειγματολόγια των ελληνικών τυπογραφείων της Βενετίας (1800, 1812). Συμβολή στην ιστορία των ελληνικών τυπογραφικών στοιχείων”, *Τεκμήριον* 8 (2009): 9–68.
- (επιστ. επιμ.), *Τυπογραφία και τυπογράφοι*. Πρακτικά ημερίδας στη μνήμη του τυπογράφου Χρίστου Γ. Μανουσαρίδη, Αθήνα 2013.
- , “Τα τυπογραφικά στοιχεία των πρώτων Ελλήνων στοιχειοθετών (1486). Συμβολή στη μελέτη των αρχών της ελληνικής τυπογραφίας”, στο Γ. Κόκκωνας (επιστ. επιμ.), *Τυπογραφία και τυπογράφοι*, Πρακτικά ημερίδας στη μνήμη του τυπογράφου Χρίστου Γ. Μανουσαρίδη, Αθήνα 2013, 95–86.
- Κολοβού, Φ., “Die griechischen Handschriften der Universitätsbibliothek Leipzig”, στο A. García και I. Pérez Martín (επιστ. επιμ.), *The Legacy of Bernard de Montfaucon: Three Hundred Years of Study on Greek Handwriting* (Πρακτικά του Ζ’ Διεθνούς Συμποσίου Ελληνικής Παλαιογραφίας, Μαδρίτη και Salamanca, 15–20 Σεπτ. 2008), Turnhout 2010, 395–402.
- Κοτζάμπαση, Σ., “Kopieren und Exzerpieren in der Palaiologenzeit”, στο A. García και I. Pérez Martín (επιστ. επιμ.), *The Legacy of Bernard de Montfaucon: Three Hundred Years of Study on Greek Handwriting* (Πρακτικά του Ζ’ Διεθνούς Συμποσίου Ελληνικής Παλαιογραφίας, Μαδρίτη και Salamanca, 15–20 Σεπτ. 2008), Turnhout 2010, 473–82.
- , “Byzantine Studies in the New Millenium: The Perspective of Texts and Manuscripts”, στο S. Marjanović-Dušanić (επιστ. επιμ.) *Proceedings of the 23rd International Congress of Byzantine Studies: Belgrade, 22–27 August 2016*, Βελιγράδι 2016, 313–18.
- Κουρέας, Σ., *Βυζαντινά βιβλιογραφικά εργαστήρια*, Αθήνα 1953.
- Κούκκου, Ε., “Το πρώτο “εργαστήριον της βιβλιοδετικής τέχνης”, στην Αίγινα, στα χρόνια του πρώτου Κυβερνήτου της Ελλάδος Ιωάννου Καποδίστρια”, *Βιβλιοαμφιάστης* 1 (1999): 93–102.
- Κουμαριανού, Α., Δρούλια, Λ. και Leyton, E., *Το ελληνικό βιβλίο, 1476–1830*, Αθήνα 1986.
- Κουτσαιάτης, Σ., “Σκέψεις πάνω στην τέχνη της βιβλιοδεσίας”, *Βιβλιοαμφιάστης* 2 (2004): 313–14.
- Κουφόπουλος, Π. και Μαμαλούκος, Σ., *Αγιορείτικη μεταλλοτεχνία. Από τον 18ο στον 20ό αιώνα*, Αθήνα 1997.
- Κουμτζιαν, D., “Post-Byzantine Armenian Bookbinding and Its Relationship to the Greek Tradition”, στο Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης* 3, Αθήνα 2008, 163–76.
- Krauß, A., Leipziger, J. και Schücking–Jungblut, F. (επιστ. επιμ.), *Material Aspects of Reading in Ancient and Medieval Cultures: Materiality, Presence and Performance*, Βερολίνο και Βοστώνη 2020.
- Kretz, E., *Das Buch als Gebrauchsform*, Στουτγάρδη 1956.
- Kriche, M., “Les reliures des registres d’archives médiévales, xive-xve siècles. Premiers résultats”, στο M. Bat-Yehouda και C. Bourlet (επιστ. επιμ.), *Matériaux du livre médiéval, Actes du colloque du Groupement de recherche (GDR) 2836 «Matériaux du livre médiéval»*, Paris, CNRS, 7–8 novembre 2007, *Bibliologia* 30, Turnhout 2010, 249–68.
- Krueger, D., και Nelson, R. (επιστ. επιμ.), *The New Testament in Byzantium*, Ουάσιγκτον 2016, 117–46.
- Krutzsch, M. και Poethke, G., “Der Einband des koptisch-gnostischen Kodex Papyrus Berolinensis 8502”, *Forschungen und Berichte Staatliche Museen zu Berlin* 24 (1984): 37–40.

- Κωδικογράφοι, συλλέκτες, διασκευαστές και εκδότες. Χειρόγραφα και εκδόσεις της όψιμης βυζαντινής και πρώιμης νεοελληνικής λογοτεχνίας, Πρακτικά συνεδρίου, Ινστιτούτου Δανίας, Αθήνα, 23–26 Μαΐου 2002 (προς τιμήν των Hans Eideneier και Arnold van Gemert), Ηράκλειο 2005.
- Κωνσταντινίδης, Π., “Η βιβλιοδεσία στην Κύπρο”, *Βιβλιοαμφιάστης* 1 (1999): 257–60.
- Κωνσταντίνου, Ι., *Το χειρόγραφο, το βιβλίο, τα ιστορικά αρχεία – Τεχνολογία υλικών, πρόληψη φθορών, συντήρηση*, Αθήνα 1988.
- Κωνσταντίνος, Δ., *Ο κόσμος του Βυζαντινού Μουσείου*, Αθήνα 2004.
- Λαγανάς, Γ., “Μικρές ιστορίες από σημαντικά βιβλία”, *Βιβλιοαμφιάστης* 1 (1999): 291–98.
- , “Το σωματείο τυπογραφών και βιβλιοδετών ‘Γουτεμβέργιος’ (1868–1886)”, *Βιβλιοαμφιάστης* 1 (1999): 103–42.
- , “‘Βιβλιοαμφιάστης’: Προσέγγιση στην ιστορία του όρου”, *Βιβλιοαμφιάστης* 2 (2004): 289–92.
- , “Μικρές ιστορίες από σημαντικά βιβλία”, *Βιβλιοαμφιάστης* 2 (2004): 315–18.
- Λαγανάς, Γ. και Θάνας, Δ., *Βιβλιοθήκη Γεωργίου και Μαρκησίας Λαγανά*, Αθήνα 2018.
- Laffitte, M., “Le vocabulaire médiéval de la reliure d’après les anciens inventaires”, στο O. Weijers (επιστ. επιμ.), *Vocabulaire du livre et de l’écriture au moyen age*, Turnhout 1989, 61–78.
- Laffitte, M. και Goupil, V., *Reliures précieuses. Bibliothèque Nationale*, Παρίσι 1991.
- Lalou, E., “Les tablettes de cire médiévales”, *Bibliothèque de l’Ecole des Chartes* 147 (1989): 123–40.
- , *Les tablettes à écrire de l’Antiquité à l’Epoque Moderne* (Bibliologia 12), Turnhout 1992.
- Lamacraft, C., “Early Book-Bindings from a Coptic Monastery”, *The Library* 20 (1939): 214–33.
- Λάμπρος, Σ., “Βιβλιοδετική”, *Βιβλιοαμφιάστης* 1 (1999): 307–10 (ανατύπ. από το *Λεξικό Εγκυκλοπαιδικό*, Αθήνα 1891).
- , *Catalogue of the Greek Manuscripts on Mount Athos*, τόμ. 1–2, Καίμπριτζ 1895 και 1900, ανατύπ., Amsterdam 1966.
- Lane Fox, R., “Literacy and Power in Early Christianity”, στο A. Bowman και G. Woolf (επιστ. επιμ.), *Literacy and Power in the Ancient World*, Καίμπριτζ 1994, 126–47.
- Lanoë, G. (επιστ. επιμ.), *La reliure médiévale. Pour une description normalisée*, Πρακτικά διεθνούς συμποσίου (Παρίσι, 22–24 Μαΐου 2003), Turnhout 2008.
- van Lantschoot A., *Recueil des colophons des manuscrits chrétiens d’ Egypte*, τόμ. 2, Louvain 1929.
- Λάππα–Ζίζηκα, Ε. και Ρίζου–Κουρουπού, Μ., *Κατάλογος ελληνικών χειρογράφων του Μουσείου Μπενάκη (10ος–16ος αι.)*, Αθήνα 1991.
- Larkin, P., “A Neglected Responsibility: Contemporary Literary MSS”, *Encounter* 53.1 (1979): 33–34.
- Lauder, A., *Textbook for Rebinding Rare Books Based on a New Technical Principle*, δημοσιεύθηκε ως: *Guild of Book Workers* 36.1 (2000).
- Λέγγας, Μ., *Περί βιβλιοδεσίας. Κείμενα για την ιστορία και την τεχνική*, Αθήνα 1996.
- , *Περί δεσιμάτων απολογία*, Εργαστήριο Βιβλιοδεσιών Μπάμπη Λέγγα (εκδ.), Αθήνα 1997.
- , “Μοναστηριακή βιβλιοδεσία”, *Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες*, 8 Φεβ. 1998, 11–13.
- , “Μοναστηριακή βιβλιοδεσία. Τα βιβλιοδετικά εργαστήρια Μονής Δουσίκου, Αγίου όρους και Πατριαρχείου Ιεροσολύμων τον 19ο και 20ό αι.”, *Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες*, Αθήνα, 8 Φεβ. 1998, 11–13.
- , “Στα χρόνια του Όθωνα. Η βιβλιοδεσία προσανατολίζεται προς την Ευρώπη”, *Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες*, Αθήνα, 8 Φεβ. 1998, 16–7.
- , *Βιβλιοαμφιάστης: Περιοδική έκδοση για την ελληνική βιβλιοδεσία*, *Βιβλιοαμφιάστης* 1, Αθήνα 1999.
- , “‘Όθωμανικές’ μαρμαρόκολλες σε εσώφυλλα караμανλίδικων και ελληνικών βιβλίων”, *Βιβλιοαμφιάστης* 1 (1999): 143–50.
- , “Το βιβλιοδετείο ‘Ό Αθως’ (1892–1992)”, *Βιβλιοαμφιάστης* 1 (1999): 207–34.
- , “Ιστορικά για τη βιβλιοδεσία στην Τουρκοκρατία”, *Χιόνη* 115, Χίος 2001.
- , “Τα διακοσμητικά εργαλεία του Κωνσταντινουπολίτικου βιβλιοδετείου των Κουκάκηδων”, *Βιβλιοαμφιάστης* 2 (2004): 239–68.
- , “Περί σταχωτών, σταχώσεων και άλλων:

- Ο βιβλιοδέτης ιερομόναχος Παρθένιος Μαρκουλής εκ Σάμου
- Βιβλιοδεσία από την ορεινή τουρκοκρατούμενη Θεσσαλία
- Βιβλιοδέτες σε καταλόγους συνδρομητών βιβλίων
- Βιβλιοδέτες και μαθητευόμενοι
- Μυθολογία της τέχνης, *Βιβλιοαμφιάστης* 2 (2004): 269–88.
- , *Τα Ευαγγέλια του ιερού ναού Τιμίου Προδρόμου Δόριζας Αρκαδίας*, Αθήνα 2005.
- Legrain, P., *Relieur, études sur l'oeuvre et l'homme*, Παρίσι 1965.
- Lehmann, P., “Inventare klosterlicher Buchbindereien”, *Jahrbuch der Einbandkunst*, 1929, σ. 3–4 1930, σ. 38–40.
- Lemerle, P., *Le Premier humanisme byzantin. Notes et remarques sur enseignement et culture à Byzance des origines au Xe siècle*, Παρίσι 1971.
- Leroy, J., *Les types de reliure des manuscrits grecs*, Παρίσι 1976.
- Levarie, N., *The Art and History of Books*, Ν. Υόρκη 1968.
- Levey, M., “Medieval Arabic Bookmaking and its Relation to Early Chemistry and Pharmacology”, *Transactions of the American Philosophical Society*, 52.4 (1962): 1–79.
- , “The ‘K-118’ Binding Structure: A 500-Year-Old Experiment for Modern-Day Book Conservation”, στο D. Oliphant (επιστ. επιμ.), *Conservation and Preservation of Humanities Research Collections: Essays on Treatment and Care of Rare Books, Manuscripts, Photography and Art on Paper and Canvas*, Austin, TX, 1989, 117–33.
- Lied, L. και Maniaci, M. (επιστ. επιμ.), *Bible as Notepad: Tracing Annotations and Annotation Practices in Late Antique and Medieval Biblical Manuscripts*, Βερολίνο 2018.
- Λιόντης, Κ., “Περί βιβλιοδεσίας”, *Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες*, Αθήνα, 8 Φεβ. 1998, 2.
- Lisi, F. και Eleuteri, P., “La catalogazione dei manoscritti greci della biblioteca universitaria di Salamanca” *Scriptorium* 51.2 (1997): 382–84.
- Lorusso, S., *Caratterizzazione, tecnologica e conservazione dei manufatti cartacei*, Ρώμη 1996.
- Loubier, H., *Der Bucheinband von seinem Anfangen bis zum Ende des 18. Jahrhunderts. Zweite, umgearbeitete und vermehrte Auflage*, Λειψία 1926.
- Lowden, J., “The Word Made Visible: The Exterior of the Early Christian Book as Visual Argument”, in W. Klingshirn και L. Safran (επιστ. επιμ.), *The Early Christian Book*, Ουάσιγκτον 2007, 15–47.
- Lowden, J. και Bovey, A. (επιστ. επιμ.), *Under the Influence: The Concept of Influence and the Study of Illuminated Manuscripts*, Turnhout 2007.
- Maas, P., “Griechische Paläographie”, στο A. Gercke και E. Norden (επιστ. επιμ.), *Einleitung in die Altertumswissenschaft I*, 9η έκδ., Λειψία και Βερολίνο 1927, 69–81.
- Magdalino, P. και Nelson, R. (επιστ. επιμ.), *The Old Testament in Byzantium*, Ουάσιγκτον 2010.
- Mairesse, F. και Peters, R., 2019, “What is the Essence of Conservation?”, στο *What is the Essence of Conservation? ICOM-CC and ICOFOM joint session, ICOM 25th General Conference, “Museums as Cultural Hubs: The Future of Tradition”*, Kyoto, 1-7 Σεπτ. 2019, Παρίσι 2019.
- Maniaci, M., *Terminologia del libro manoscritto*, Ρώμη 1996.
- , *Archeologia del manoscritto: Metodi, problemi, bibliografia recente*, Ρώμη 2002.
- , *Costruzione e gestione della pagina nel manoscritto bizantino (secoli IX–XII)*, Cassino 2002.
- , “Il codice greco ‘non unitario’. Tipologie e terminologia”, στο E. Crisci και O. Pecere (επιστ. επιμ.), *Il codice miscellaneo, tipologia e funzioni*, Atti del convegno internazionale (Cassino, 14–17 maggio 2003), Cassino 2004, 75–107.
- , “Terminologia, manualistica, bibliografia: nuove possibilità di interazione fra risorse nello spazio della Rete”, D. Bianconi και L. Del Corso (επιστ. επιμ.), *Oltre la scrittura. Variazioni sul tema per Guglielmo Cavallo* (Dossiers byzantins 8), Παρίσι 2008, 167–212.
- , “Per una nuova definizione e descrizione dei sistemi di rigatura. Considerazioni di metodo”, στο A. García και I. Pérez Martín (επιστ. επιμ.), *The Legacy of Bernard de Montfaucon: Three Hundred Years of Study*

- on *Greek Handwriting* (Πρακτικά του Ζ' Διεθνούς Συμποσίου Ελληνικής Παλαιογραφίας, Μαδρίτη και Salamanca, 15–20 Σεπτ. 2008), Turnhout 2010, 333–46.
- , “Greek Codicology” στο A. Bausi (επιστ. επιμ.), *Comparative Oriental Manuscript Studies*, Αμβούργο 2015, 187–207.
- , “Ricordo di Paul Canart (25 ottobre 1927 – 14 settembre 2017)”, *Adamantius* 24 (2018): 9–11.
- Maniaci, M. και Munafò, P. (επιστ. επιμ.), *Ancient and Medieval Book Materials and Techniques* (Erice, 18–25 Σεπτ. 1992), τόμ. 2, Βατικανό 1993.
- Μαραβά-Χατζηνικολάου, Α., Τουφεξή-Πάσχου, Χ., *Κατάλογος βυζαντινών χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος*, τόμ. 2, Αθήνα 1985.
- Μαραγκουδάκης, Θ., “Πρακτικός οδηγός της χειροτεχνίας του δημοτικού σχολείου – ‘Η βιβλιοδετική’”, *Βιβλιοαμφιάστης* 1 (1999): 185–206.
- Μάργαρας, Δ., “Βιβλιοδεσία”, *Μεγάλη Έλληνική Έγκυκλοπαιδεία*, τομ. Ζ', Αθήνα 1929, 215.
- , *Βιβλιολογία και βιβλιοθηκονομία*, Γενικόν Συμβούλιον Βιβλιοθηκών της Ελλάδος, Αθήνα 1939.
- , “Τεχνική της βιβλιοδεσίας”, *Βιβλιολογία*, Αθήνα 1939.
- Marcon, S. (επιστ. επιμ.), *I libri di San Marco. I manoscritti liturgici della Basilica Marciana*, Βενετία 1995.
- de Marinis T., *Appunti e ricerche bibliografiche*, Μιλάνο 1940.
- , *La legatura artistica in Italia nei secoli XV e XVI*, τόμ. 3, Φλωρεντία 1960.
- Μαρκίδης, Χ., “Μνήμη Πάνου Φειδάκη (1956–2003)”, *Βιβλιοαμφιάστης* 2 (2004): 17–18.
- Μαρκόπουλος, Α., “Από τη δομή του βυζαντινού σχολείου. Ο δάσκαλος, τα βιβλία και η εκπαιδευτική διαδικασία”, στο Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το Βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης* 3, Αθήνα 2008, 1–14.
- Marks, P., *The British Library Guide to Bookbinding: History and Techniques*, Λονδίνο 1998.
- Marshall, V., *The Development of Bookbinding Structures in the Early Middle Ages: During the Period s. iii – s. ix/x, as Evidenced by Extant Binding Structures from Egypt and Western Europe*, διδακτορική διατριβή, Παν. Λονδίνου (King's), 1993.
- Martinez Manzano, T., “Autografos griegos de Lianoro Lianori en la Biblioteca Universitaria de Salamanca”, *Scriptorium* 58.1 (2004): 16–25.
- Masai, F., “Paléographie et codicologie”, *Scriptorium* 4 (1950): 279–93.
- Matero, F., “Confronting Time: On the Modalities of Conservation”, American Institute for Conservation of Historic & Artistic Works, *AIC News* 36.1 (2011): 1–4.
- Ματθαίος Ψωμάς, Ιερομόναχος, πρώην Βατοπεδινός, “Ο βιβλιοδέτης προηγούμενος Ματθαίος Βατοπεδινός”, *Βιβλιοαμφιάστης* 1 (1999): 255–60.
- McCormick, M., “The Birth of the Codex and the Apostolic Life-Style”, *Scriptorium* 39 (1985): 150–58.
- McKerrow, R., *An Introduction to Bibliography for Literary Students*, Οξφόρδη 1928.
- McKitterick, D., *Print, Manuscript and the Search for Order, 1450-1830*, Καίμπριτζ 2003.
- McKitterick, R., “Working in major manuscript collections: some observations”, *Gazette du livre médiéval* 22 (1993): 1–7.
- Μελισσάκης, Ζ., “Sul ritrovamento di un manoscritto del monastero di Eικοσιφοινίσσης”, *Εταιρεία Βυζαντινών Σπουδών* 49 (1994): 257–72.
- , “Βιβλιοδέτηση και ανακαίνιση κωδίκων στη Μονή Παντοκράτορος του Αγίου Όρους τον δέκατο έκτο αιώνα”, *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 17 (2005): 279–320.
- , *Κατάλογος των κωδίκων της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Τυρνάθου*, Τύρναβος 2007.
- , “Αρχείο της Ι. Μ. Εσφιγμένου”, *Επιτομές μεταβυζαντινών εγγράφων*, Αθήνα 2008 (Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, *Αθωνικά Σύμμεικτα* 11).
- , “Σταχώσεις και σταχωτές της Μονής Παντοκράτορος του Αγίου Όρους κατά τον 17ο και 18ο αιώνα”, στο Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το Βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης* 3, Αθήνα 2008, 369–406.

- , “Η βιβλιοθήκη της Μονής Παντοκράτορος κατά τον 15ο αιώνα. Περιεχόμενο – Προσκτήσεις – Απώλειες”, Στ’ Διεθνές επιστημονικό συνέδριο “Το Άγιον Όρος στον 15ο και 16ο αιώνα”, Θεσσαλονίκη, 25–7 Νοεμβρίου 2011, Θεσσαλονίκη 2012, 289–309.
- , “Άγνωστα παλίμψηστα φύλλα με τους Διαλόγους του πάπα Γρηγορίου Α΄ σε κώδικα της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Τυρνάβου”, στο *Aureus. Τόμος αφιερωμένος στον καθηγητή Ευάγγελο Κ. Χρυσό*, Τ. Κόλιας, Κ. Πιτσάκης και Κ. Συνέλλη (επιστ. επιμ.), Αθήνα 2014, 577–90, εικ. 1–7.
- , “Une planche à régler (mastara) retrouvée dans la reliure d’un livre imprimé”, *Scripta* 7 (2014), 185–92.
- , *Κατάλογος των παλαιών εντύπων της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Τυρνάβου*, Αθήνα 2016.
- , “Έντυπα από την Καστοριά στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος. Η αποστολή του Θεμιστοκλή Βολιδή (1913)”, στο Χ. Καρανάσιος, Κ. Ντίνας και Δ. Μυλωνάς (επιστ. επιμ.), *Η Δυτική Μακεδονία στους Νεότερους Χρόνους*. Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Ιστορίας Δυτικής Μακεδονίας, Γρεβενά, 2–5 Οκτ. 2014, Γρεβενά 2016, 547–61.
- Merian, S., “Characteristics and Techniques of Armenian Bookbinding: Report on Research in Progress”, στο Β. Levon Zekiyani (επιστ. επιμ.), *Atti del quinto simposio internazionale di arte armena – 1988*, Βενετία 1992, 413–20.
- , “Cilicia as the Locus of European Influence on Medieval Armenian Book Production”, *Armenian Review* 45 (1992): 61–72.
- , “The Structure of Armenian Bookbinding and its Relation to Near Eastern Bookmaking Traditions”, διδακτορική διατριβή, Columbia University, 1993.
- Metzger, B., “An Early Coptic Manuscript of the Gospel According to Matthew”, *Princeton University Library Chronicle* 37 (1975/ 76): 117–25.
- , *Manuscripts of the Greek Bible. An Introduction to Greek Palaeography*, Ν. Υόρκη και Οξφόρδη 1981.
- Meyer, E., “Roman Tabulae, Egyptian Christians, and the Adoption of the Codex”, *Chiron* 37 (2007): 295–347.
- Μητσόπουλος, Κ. (επιστ. επιμ.), *Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν Πρακτικῶν Γνώσεων*, Αθήνα 1896.
- Michailides, G., “Collection de peignes et autres objets de toilette coptes”, στο *Coptic Studies in Honor of Walter Ewing Crum*, Βοστώνη 1950, 485–94.
- Michon, L., *La reliure française*, Παρίσι 1951.
- Middleton, B., *The Restoration of Leather Bindings*, Σικάγο 1972.
- , *History of English Craft Bookbinding Technique*, Δ΄ έκδ., New Castle, DE, 1996.
- Miller, J., *Books Will Speak Plain: A Handbook for Identifying and Describing Historical Bindings*, Ann Arbor, MI, 2010 (συνοδεύεται από οπτικό δίσκο (DVD) με 1.471 εικόνες).
- Miner, D., *The History of Bookbinding 525–1950 A.D.*, Βαλτιμόρη 1957.
- Mioni, E., *Bibliothecae Divi Marci Venetiarum, Codices graeci manuscripti* I, Ρώμη 1967.
- , *Introduzione alla paleografia greca*, Πάδοβα, 1973· ελληνική μετάφ. Ν. Παναγιωτάκη, *Εισαγωγή στην Ελληνική Παλαιογραφία*, Αθήνα 1979.
- Miriello, R., “Catalogue on-line of Medieval and Renaissance Bindings of the Riccardiana Library of Florence”, στο W. Börner και S. Uhlirz (επιστ. επιμ.), *Proceedings of the 18th International Conference on CHNT* (Βιέννη, Νοέμ. 11–13, 2013), Βιέννη 2014.
- Mokretsova, I., “Principles of Conservation of Byzantine Bindings”, *Restaurator* 15 (1994): 142–72.
- , “Russian Medieval Book Bindings”, *Restaurator* 16 (1995): 100–22.
- Mondrain, B., “Copistes et collectionneurs de manuscrits grecs au milieu du XVIe siècle : le cas de Johann Jakob Fugger d’Augsbourg”, *Byzantinische Zeitschrift* 84/85 (1994): 354–90.
- , “Paléographie et codicologie”, στο Κ. Fledelius, P. Schreiner και S. Runciman (επιστ. επιμ.) *Byzantium: Identity, Image, Influence* (Major Papers of the 19th International Congress of Byzantine Studies), Κοπεγχάγη 1996, 409–13.
- , “Les signatures des cahiers dans les manuscrits grecs”, στο P. Hoffmann (επιστ. επιμ.), *Recherches de codicologie comparée : la composition du codex au Moyen Âge en Orient et en Occident*, Παρίσι 1998, 21–48.

- , “Les Éparque, une famille de médecins collectionneurs de manuscrits aux XVe-XVIe siècles”, στο Σ. Πατούρα (επιστ. επιμ.), *Η ελληνική γραφή κατά τους 15ο και 16ο αιώνες (The Greek Script in the 15th and 16th Centuries)*, Πρακτικά Ζ’ Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα 2000, 145–63.
- , “Les manuscrits grecs de médecine”, στο J. Jouanna και J. Leclant (επιστ. επιμ.), *La médecine grecque antique*, Actes du 15ème colloque de la villa «Kérylos», Παρίσι 2004, 267–85.
- , “Lire et copier Hippocrate – et Alexandre de Tralles – au XVe siècle”, στο V. Boudon-Millot, κ.ά. (επιστ. επιμ.), *Ecdotica e ricezione dei testi medici greci* (Πρακτικά 5ου Διεθνούς Συνεδρίου, Νάπολη 2004), Νάπολη 2005, 359–410.
- (επιστ. επιμ.), *Lire et écrire à Byzance*, Παρίσι 2006.
- , “Les écritures dans les manuscrits byzantins du XVe siècle – quelques problématiques”, *Rivista di studi bizantini e neoellenici* 44, 2007 (= *Ricordo di Lidia Perria III*), 157–196.
- , “Bibliographie de Jean Irigoien (8 novembre 1920–28 janvier 2006)”, *Revue d’histoire des textes* 3 (2008): 287–364.
- , “La réutilisation de parchemin ancien dans les livres à Constantinople au XVe et au XVIe siècle : quelques exemples de la Collection philosophique aux folios palimpsestes du Parisinus gr. 1220”, στο S. Lucà (επιστ. επιμ.), *Libri palinsesti greci: conservazione, restauro digitale, studio* (Atti del convegno internazionale Rinascimento Virtuale, Villa Mondragone-Monteporzio Catone 2004), Ρώμη 2008, 111–29.
- , “Lettrés et copistes à Corfou au XVe et au XVIe siècle”, στο E. Cuozzo κ.ά. (επιστ. επιμ.), *Puer Apuliae. Mélanges offerts à Jean-Marie Martin*, Παρίσι 2009, 799–812.
- , “Jean Irigoien et la paléographie grecque”, στο A. García και I. Pérez Martín (επιστ. επιμ.), *The Legacy of Bernard de Montfaucon: Three Hundred Years of Study on Greek Handwriting* (Πρακτικά του Ζ’ Διεθνούς Συμποσίου Ελληνικής Παλαιογραφίας, Μαδρίτη και Salamanca, 15–20 Σεπτ. 2008), Turnhout 2010, 601–12.
- , “Bernard de Montfaucon et l’étude des manuscrits grecs”, *Scriptorium* 66.2 (2012): 281–316.
- Morey, C., “The Painted Covers of the Manuscript”, στο H. Sanders (επιστ. επιμ.), *Facsimile of the Washington Manuscript of the Four Gospels in the Freer Collection*, Ann Arbor, MI, 1912, vii–x.
- Mouren, R., επιμ., *La description des reliures orientales : conservation, aspects juridiques et prise de vue*, Λονδίνο 2013.
- Mowery, J., “The Logic and Techniques of German Bookbinding”, *Guild of Book Workers Journal* 29.1 (1991), 38–55.
- Μπαλλιάν, Α., “Αργυρά καλύμματα Ευαγγελίων. Εικονογραφικά θέματα, τεχνικές, επιδράσεις και εξέλιξη στη βυζαντινή μεταβυζαντινή περίοδο”, *Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες*, Αθήνα, 8 Φεβ. 1998, 9–10.
- Μπάνου, Χ., “Κόσμημα και εικονογραφία των τυπωμένων στην Ιταλία βιβλίων ελληνικής γλώσσας, 1476–1627”, διδακτορική διατριβή, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, 2002.
- , “Τακτικές ανάδειξης του εντύπου βιβλίου σε σύμβολο κύρους και εξουσίας από την Αναγέννηση έως τον Διαφωτισμό”, *Τεκμήριον* 6 (2006): 99–112.
- , “Η βιβλιοδεσία ως μέσο προώθησης του ελληνικού εντύπου βιβλίου στην Ιταλία, 15ος–16ος αιώνας”, στο Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το Βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης* 3, Αθήνα 2008, 77–90.
- Μπάνου, Χ., Παναγοπούλου, Θ. και Κωσταγιόλας, Π., “Καταστροφές στις βιβλιοθήκες - υπηρεσίες πληροφορόφορησης: Ιστορική επισκόπηση και σύγχρονες τάσεις για τη διαχείριση” *Τεκμήριον* 7 (2007): 137–161.
- Μπίτζα, Ε., “Η χρήση των μη συμβατικών υλικών στις σύγχρονες εφαρμογές της βιβλιοδεσίας”, *Βιβλιοαμφιάστης* 2 (2004): 293–96.
- Μπουδαλής, Γ., “The Evolution of a Craft: Post-Byzantine Bookbinding between the Late Fifteenth and the Early Eighteenth Century from the Libraries of the Iviron Monastery in Mount Athos/Greece and the St. Catherine’s Monastery in Sinai/Egypt”, τόμ. 3, διδακτορική διατριβή, University of the Arts, Λονδίνο 2004.
- , “Οι ισλαμικές βιβλιοδεσίες και η επίδρασή τους στις ελληνικές μεταβυζαντινές σταχώσεις”, *Βιβλιοαμφιάστης* 2 (2004): 55–118.

- , “ ‘A Drawing is Worth a Thousand Words’: Drawing as a Tool for the Documentation of Historic Bookbinding Structures ”, *Icon News* 59 (2005): 11–13.
- , “The Binding of Codex Bxφ 25 of the Museum of Byzantine Culture”, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, *Μικρά Μελετήματα* 13, Θεσσαλονίκη 2006.
- , “Endbands in Greek-Style Bindings”, *The Paper Conservator* 31 (2007): 29–49.
- , “ ‘Δια το στάχομα...’ Μια μαρτυρία για τη διαδικασία της βιβλιοδεσίας και την ορολογία της από το β΄ μισό του 18ου αιώνα”, στο Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το Βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης* 3, Αθήνα 2008, 63–76.
- , “Το πέρασμα από τις σταχώσεις της βυζαντινής εποχής στις σταχώσεις των μεταβυζαντινών χρόνων: στατιστική έκθεση ορισμένων καθοριστικών αλλαγών”, στο Β. Άτσαλος και Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Πρακτικά του ΣΤ΄ Διεθνούς Συμποσίου Ελληνικής Παλαιογραφίας* (Δράμα, 21–27 Σεπτ. 2003), *Βιβλιοαμφιάστης*, Παράρτημα 1, Αθήνα 2008, 453–78.
- , “Preserving the Book as Artefact: Conservation as the Ideal Occasion in which Books are both Repaired and Structurally Understood”, *Choices in Conservation: Practice versus Research*, ICOM-CC Graphic Documents Interim Meeting (Κοπεγχάγη, 21–23 Απρ. 2010), Κοπεγχάγη 2010, 59–62.
- , “The Conservation of an Early 16th-Century Bound Greek Manuscript: An Insight into Byzantine Bookbinding through Conservation”, στο Μ. Driscoll (επιστ. επιμ.) *Care and Conservation of Manuscripts* 13 (Proceedings of the 13th Seminar on the Care and Conservation of Manuscripts, held at the University of Copenhagen 13th-15th April 2011), Κοπεγχάγη 2012, 199–214.
- , “Clarifying the Structure, Appearance and Use of the Early Codex Book around the Mediterranean Basin: The Use of Iconographical Evidence”, στο Μ. Driscoll (επιστ. επιμ.) *Postprints of the Conference on the Care and Conservation of Manuscripts* 15, Κοπεγχάγη 2014.
- , “Transition from Byzantine to Post-Byzantine Bookbindings: A Statistical Analysis of Some Crucial Changes”, στο J. V. Tomažič (επιστ. επιμ.), *Book and Paper Conservation 2*, Ljubljana 2016.
- , “Twined Endbands in the Bookbinding Traditions of the Eastern Mediterranean”, στο Γ. Μπουδαλής και Ρ. Engel (επιστ. επιμ.), *Historical Book Binding Techniques in Conservation*, Βιέννη 2016.
- , “The Bindings of the Early Christian Codex: Clarifying the Coptic Contribution to Bookbinding Structures”, *Bibliologia* 45 (2017): 67–82.
- , *The Codex and Crafts in Late Antiquity*, Ν. Υόρκη 2018.
- , “El códice y la artesanía en la Antigüedad tardía”, στο C. Sánchez Oliveira και Α. Gamarra Gonzalo (επιστ. επιμ.), *La fisonomía del libro medieval y moderno: entre la funcionalidad, la estética y la información*, Σαράγossa 2019.
- Μπουδαλής, Γ. και Engel, Ρ. (επιστ. επιμ.), *Historical Book Binding Techniques in Conservation*, Βιέννη 2016.
- Muñoz Viñas, S., *Teoría Contemporánea de la Restauración*, Μαδρίτη 2003.
- , “Contemporary Theory of Conservation”, *Studies in Conservation* 47.1 (2005): 25–34.
- , *Contemporary Theory of Conservation*, Λονδίνο και Ν. Υόρκη 2011.
- Muzerelle, D., *Vocabulaire codicologique. Répertoire méthodique des termes français relatifs aux manuscrits*, Παρίσι 1985.
- , “Inconstantes empreintes ! Remarques sur l’interprétation de quelques frottis de reliure”, *Gazette du livre médiéval* 48 (2006): 38–48.
- Μοναχός Μωυσής Αγιορείτης, “Βιβλιοδετεία και εργαστήρια στο Άγιο όρος”, *Ο Αθωνίτης*, Ιούλ.–Σεπτ. 1996.
- Myers, R. και Harris, M. (επιστ. επιμ.), *A Millennium of the Book: Production, Design and Illustration in Manuscript and Print, 900–1900*, Winchester και New Castle, DE, 1983.
- Needham, P., *Twelve Centuries of Bookbinding: 400–1600*, Κατάλογος έκθεσης, The Pierpont Morgan Library, 21 Φεβ. – 8 Απρ. 1979, Λονδίνο και Ν. Υόρκη 1979.
- Nelson, R., *The Iconography of Preface and Miniature in the Byzantine Gospel Book*, Ν. Υόρκη 1980.

- , “Palaeologian Illuminated Ornament and the Arabesque”, *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte* 41 (1988): 7–22 και εικ. σ. 151–62.
- , “Dressing and Undressing Greek Lectionaries in Byzantium and Italy”, στο D. Ganz και B. Schellewald (επιστ. επιμ.), *Clothing Sacred Scriptures: Book Art and Book Religion in Christian, Islamic, and Jewish Cultures*, *Manuscripta Biblica* 2, Βερολίνο και Βοστώνη 2018.
- Negri, A. και Rodinò, S., *Tecniche di stampa*, Ρώμη 1987.
- Nongbri, B., *God’s Library*, New Haven, CT, 2018.
- Norsa, M., *La scrittura letteraria greca dal secolo IV a.C. all’ VIII d.C.*, Φλωρεντία 1939.
- Νούσια, Φ., “Ανέκδοτο κείμενο περί σκευασίας μελανιού, κινναβάρους, βαρζίου, καταστατού και κόλλησης χαρτιού (15ος αι.)”, στο Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το Βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης* 3, Αθήνα 2008, 43–62.
- Ντελόπουλος, Κ., “Μια πρόταση για το μέλλον”, *Βιβλιοαμφιάστης* 1 (1999): 311.
- Oddy, A. και Carroll, S. (επιστ. επιμ.), *Reversibility: Does It Exist?* Λονδίνο 1999.
- Οικονομάκη-Παπαδοπούλου, Γ., “Σχέσεις αργυροχοΐας και βιβλιοδεσίας τον 17ο αιώνα στον χώρο του νοτιοανατολικού Αιγαίου”, στο Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το Βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης* 3, Αθήνα 2008, 421–38.
- Oliphant, D. (επιστ. επιμ.), *Conservation and Preservation of Humanities Research Collections: Essays on Treatment and Care of Rare Books, Manuscripts, Photography and Art on Paper and Canvas*, Austin, TX, 1989.
- Olivier, J., “Encore une reliure au monogramme des Paléologues”, *Scriptorium* 56.2 (2002): 323–31.
- Omout H., *Catalogues des manuscrits grecs de Fontainebleau sous François Ier et Henri II*, Παρίσι 1889.
- Orsini, P., “Genesi e articolazioni della ‘maiuscola liturgica’”, στο A. García και I. Pérez Martín (επιστ. επιμ.), *The Legacy of Bernard de Montfaucon: Three Hundred Years of Study on Greek Handwriting* (Πρακτικά του Ζ’ Διεθνούς Συμποσίου Ελληνικής Παλαιογραφίας, Μαδρίτη και Salamanca, 15–20 Σεπτ. 2008), Turnhout 2010, 17–36.
- , “L’Aristofane di Ravenna. Genesi e formazione tecnica e testuale di un codice”, *Scriptorium* 65.2 (2011): 321–37.
- , *Studies on Greek and Coptic Majuscule Scripts and Books*, μεταφ. από S. Parkin και L. Nuvoloni, Βερολίνο και Βοστώνη, 2019.
- Ouy, G., “Les bibliothèques. Les manuscrits”, στο C. Samaran (επιστ. επιμ.), *L’histoire et ses méthodes*, Παρίσι 1961, 1085–94.
- Pagnier, M. και Walter-Jay, C., *Traité pratique de dorure et de mosaïque sur cuirs à l’usage des amateurs*, Aix-en-Provence 2007.
- Παῖζη-Αποστολοπούλου, Μ., “Σταχωτής και μελετητής: όταν ο δεσμός γίνεται ασφυκτικός”, στο Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το Βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης* 3, Αθήνα 2008, 91–100.
- Πάλλας, Δ., *Κατάλογος των χειρογράφων του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών* (Πρακτικά της εν Αθήναις Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας του έτους 1933), Αθήνα 1936.
- Palma, M., “Un segnalibro bobbiese alla Vaticana”, *Scriptorium* 36 (1982): 83–84.
- Παναγιάρης, Γ. και Αργυροπούλου, Β., *The Conservation Dictionary*, Αθήνα 2001.
- Παπαδημητρακόπουλος, Η., “Το σύντομο πέραςμα του Τάκη Κορκολή”, *Βιβλιοαμφιάστης* 1 (1999): 261–66.
- Παπαδόπουλος, Θ., *Ελληνική βιβλιογραφία (1466 ci – 1800) I. Αλφαθητική και χρονολογική ανακατάταξις*, Αθήνα 1984.
- Παπαδοπούλου, Φ., “Κατάλογος των εντύπων της Βιβλιοθήκης Ιω. Πεζάρου”, ΜΙΕΤ, *Δελτίο του Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου*, 6ος τόμ., Αθήνα 1994, 121–180.
- Παπάζογλου, Γ., *Χειρόγραφα και βιβλιοθήκες της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης* I, Κομοτηνή 1993.

- , *Βυζαντινή Βιβλιολογία ή Εγχειρίδιον Παλαιογραφίας και Κωδικολογίας*, Κομοτηνή 2000.
- Παπαϊωάννου, Σ., *Byzantine Greek Palaeography, Book Culture, Textual Transmission, and Textual Criticism: A Bibliographical Essay*, υπό έκδοση, προσωρινά φιλοξενούμενο στο <https://byzbooks.wordpress.com/>
- Parkes, M., *Scribes, Scripts and Readers: Studies in the Communication, Presentation and Dissemination of Medieval Texts*, Λονδίνο 1991.
- Parks, K., “Cracking the Codex: Exploring Medieval Bookbinding Technology Through Experimental Replication”, Διδακτορική διατριβή, Wesleyan University, 2015.
- Παρχαρίδου-Αναγνώστου, Μ., “Τρώγοντας το βιβλίο: η εικονογραφία της βιβλιοφιλίας και τα εικονολογικά της παράλληλα”, στο Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το Βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης 3*, Αθήνα 2008, 25–42.
- Πατούρα, Σ. (επιμ.), *Η ελληνική γραφή κατά τους 15ο και 16ο αιώνες (The Greek Script in the 15th and 16th Centuries)*, Σ. Πατούρα (επιστ. επιμ.), Πρακτικά 7ου Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα 2000.
- Παυλόπουλος, Δ., “Βιβλιοδετεία της Αθήνας. Οργανωμένες βιβλιοδετικές μονάδες και βιβλιοδέτες από το 1880 έως τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια”, *Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες*, Αθήνα, 8 Φεβ. 1998, 19–21.
- , “Ο βιβλιοδέτης Γιώργος Αβαγιανός”, *Βιβλιοαμφιάστης 1* (1999): 267–70.
- , “Το δεμένο βιβλίο ως εικονογραφικό μοτίβο σε έργα της νεοελληνικής τέχνης (1800–1914)”, *Βιβλιοαμφιάστης 1* (1999): 271–90.
- , “Τυπογραφικά, χαρτοβιομηχανικά και βιβλιοδετικά καταστήματα στην Αθήνα του 19ου αιώνα”, *Βιβλιοαμφιάστης 1* (1999): 151–60.
- Payton, R., “The Ulu Burun Writing-Board Set”, *Anatolian Studies* 41 (1991): 99–106.
- Pearce, S. (επιστ. επιμ.), *Interpreting Objects and Collections*, Λονδίνο 1994.
- Pearson, D. (επιστ. επιμ.), *For the Love of the Binding: Studies in Bookbinding History Presented to Mirjam Foot*, Λονδίνο 2000.
- Peignot, E., *Dictionnaire raisonné de bibliologie*, τόμ. 3, Παρίσι 1802–4.
- , *Essai historique et archéologique sur la reliure des livres et sur l'état de la librairie chez les anciens*, Dijon και Παρίσι 1834.
- Πελεκανίδου, Σ., κ.ά., *Οι Θησαυροί του Αγ. Όρους*, 1ος τόμ., Αθήνα 1973.
- Pérez Martín, I., *El patriarca Gregorio de Chipre (ca. 1240-1290) y la transmisión de los textos clásicos en Bizancio*, 1ος τόμ., Μαδρίτη 1996.
- , “El scriptorium de Cora: un modelo de acercamiento a los centros de copia bizantinos”, στο P. Bádenas, A. Bravo, I. Pérez Martín (επιστ. επιμ.), *Ἐπίγειος Οὐρανός—El cielo en la tierra: Estudios sobre el monasterio bizantino* (Nueva Roma 3), Μαδρίτη 1997, 203–24.
- , *El libro en Bizancio, compañero de viaje*, Cuenca, Castilla-La Mancha, 2007.
- , “Encuadernaciones bizantinas en los manuscritos griegos de España”, στο Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το Βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης 3*, Αθήνα 2008, 125–62.
- , “El estilo Hodegos y su proyección en las escrituras constantinopolitanas”, *Segno e Testo* 6 (2008): 389–458.
- Περί βιβλιοδεσίας*, Σύλλογος Εκδοτών - Βιβλιοπωλών Αθηνών (εκδ.), Αθήνα 1995.
- Perria, L. (επιστ. επιμ.), *Calabria bizantina. Tradizione di pietà e tradizione scrittoria nella Calabria greca medievale* (Atti dei IV e V Incontri di Studi Bizantini, Reggio Calabria 1976 e 1978), Reggio 1983.
- , *Repertorio dei manoscritti greci di area orientale*, Messina 2000.
- Petersen, H., *Bucheinbände*, Graz 1988.
- Petersen, J., *The Arabic Book*, Princeton 1984.
- Petersen, T., *Coptic Bookbindings in the Pierpont Morgan Library* (ανέκδοτο δακτυλόγραφο) 1948.
- , “Early Islamic Bookbindings and Their Coptic Relations”, *Ars Orientalis* 1 (1954): 41–64.
- Petherbridge, G., “Sewing Structures and Materials: A Study in the Examination and Documentation of Byzantine and Post-Byzantine Bookbindings”, στο D. Harlfinger και G. Prato (επιστ. επιμ.), *Paleografia*

- e codicologia greca*, Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Συμποσίου (Βερολίνο και Wolfenbüttel, 17–21 Οκτ. 1983), Alessandria, Piemonte, 1991, 1ος τόμ., 363–408, 2ος τόμ., 201–209.
- Petrucci-Nardelli, F., *La legatura italiana: storia, descrizione, tecniche (XV–XIX sec.)*, Ρώμη 1989, 5–44.
- Piatnisky Y., κ.ά. (επιστ. επιμ.), *Sinai, Byzantium, Russia: Orthodox Art from the Sixth to the Twentieth Century*, Κατάλογος έκθεσης, Λονδίνο 2000.
- Piccolomini, A., *Europe (c. 1400–1458)*, R. Brown (μεταφρ.), N. Bisaha (επιστ. επιμ.), Ουάσιγκτον 2013.
- Pickwood, N., “Onward and Downward: How Binders Coped with the Printing Press before 1800”, στο R. Myers και M. Harris (επιστ. επιμ.), *A Millennium of the Book: Production, Design and Illustration in Manuscript and Print, 900–1900*, Winchester 1994, 61–106.
- , “The Interpretation of Bookbinding Structure: An Examination of the Sixteenth-Century Bindings in the Ramey Collection in the Pierpont Morgan Library”, *The Library* 17.3 (1995): 209–49.
- , “How Greek is Greek? Western European Imitations of Greek–Style Bindings”, στο Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το Βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης* 3, Αθήνα 2008, 177–200.
- , “The Condition Survey of the Manuscripts in the Monastery of Saint Catherine on Mount Sinai”, *The Paper Conservator* 28 (2010): 33–61.
- , “Binders’ Gatherings”, *The Library* 15.1 (2014): 63–78.
- , “Bookbindings and the History of the Book”, *Arhivski Vjesnik* 59 (2016): 157–76.
- , “Bookbinding”, στο S. Eliot και J. Rose (επιστ. επιμ.), *A Companion to the History of the Book*, 2η έκδ., Λονδίνο 2020.
- Plenderleith, H., *The Preservation of Leather Bookbindings*, Λονδίνο 1957.
- Pleyte, W. και Boeser, P., *Manuscripts coptes du musée d’antiquités des Pays-Bas à Leyde*, Leiden 1897, 441–79.
- Πλουμίδης, Γ., “Stampando greco à Venezia”, *Church Studies* 15 (2018): 205–16.
- Πολίτη, Μ. και Παππά, Ε. (επιστ. επιμ.), *Ερευνήσεις στα Χειρόγραφα της Γενναδείου Βιβλιοθήκης – Exploring Greek Manuscripts of the Gennadius Library*, Princeton, NJ, 2011.
- Πολίτης, Λ., *Όδηγός Καταλόγου χειρογράφων*, Γενικόν Συμβούλιον Βιβλιοθηκῶν τῆς Ἑλλάδος 17, Αθήνα 1961.
- , *Το βιβλιογραφικό εργαστήριο και η βιβλιοθήκη της Μονῆς Προδρόμου Σερρών, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Μελενίκου Σερρών*, Αθήνα 1979, 3–55 και πιν. 1–11.
- Πολίτης, Λ. και Πολίτη, Μ., *Κατάλογος Χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος, αρ. 1857–2500* (Πραγματεία τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 54), Αθήνα 1991.
- Pollard, A., *Xylographica and Books Printed with Types at Mainz, Strassburg, Bamberg and Cologne*, Catalogue of Books Printed in the XVth Century now in the British Museum, 1, Λονδίνο 1908.
- Pollard, G., “The Construction of English Twelfth-Century Bindings”, *The Library* 17 (1962): 1–22.
- , “Changes in the Style of Bookbinding, 1550–1830”, *The Library* 11 (1965): 71–94.
- , “Describing Medieval Bookbindings”, στο J. Alexander και M. Gibson (επιστ. επιμ.), *Medieval Learning and Literature: Essays Presented to Richard William Hunt*, Οξφόρδη 1976, 50–65.
- Pollard, G. και Potter, E., *Early Bookbinding Manuals: An Annotated List of Technical Accounts of Bookbinding to 1840*, Οξφόρδη 1984.
- Pontani, A., “Primi appunti sul Malatestiano D. XXVII e sulla biblioteca dei Crisolora”, στο F. Lollini και P. Lucchi (επιστ. επιμ.), *I manoscritti della Biblioteca Malatestina: testi e decorazioni*, Libreria Domini, Μπολόνια 1995, 353–86.
- Μοναχός Πορφύριος, “Ἡ βιβλιοδεσία ἐν Βερροῖα – Περὶ δεσιμάτων καὶ σταχωτῶν”, *Οἱ Καιροί*, 19 Δεκ. 1997.
- Poulos, M., Kokkonas, Y., Papavlasopoulos, S. και Bokos, G., “An OCR System for Greek Early Printed Books Based on Computational Geometry Algorithms”, στο Y. Xiao, T. Amon και R. Muffoletto, *CGVCVIP 2010 Proceedings*. Proceedings of the IADIS International Conference on Computer Graphics, Visualization, Computer Vision and Image Processing, Freiburg, Germany 27–29 July 2010, ψηφ. έκδ., Λισαβόνα, 428–32.
- Powell, R., “The Binding”, στο C. Battiscombe (επιστ. επιμ.), *The Relics of Saint Cuthbert*, Οξφόρδη 1956, 362–74.

- , “Some Early Bindings from Egypt in the Chester Beatty Library: Additional Notes”, *The Library* 18 (1963): 218–23.
- , “The Lichfield St. Chad’s Gospels: Repair and Rebinding, 1961–1962”, *The Library* 20 (1965): 259–76.
- , “Case History of Repair and Rebinding of an Eighth-Century Vellum Manuscript”, στο P. Smith (επιστ. επιμ.), *New Directions in Bookbinding*, Λονδίνο 1974, 174–83.
- Powell, R. και Waters, P., “Technical Description of the Binding”, στο T. Brown, *The Stonyhurst Gospel of Saint John*, Οξφόρδη 1969, 45–55, εκ. i–vii.
- Prato, G., “Scritture librerie arcaizzanti della prima età dei Paleologi e loro modelli”, *Scrittura e civiltà* 3 (1979): 177–80.
- Price, S., Kirby Taller Jr, M. και Melucco Vaccaro, A. (επιστ. επιμ.), *Historical and Philosophical Issues in the Conservation of Cultural Heritage*, Getty Readings in Conservation, Los Angeles, CA, 1996.
- Prideaux, S., *A Bibliography of Bookbinding*, Λονδίνο 1892.
- , *A Historical Sketch of Bookbinding*, Λονδίνο 1893.
- Πρώτο Διεθνές Συμπόσιο Μεσαιωνικής Κυπριακής Παλαιογραφίας – *First international Symposium on Medieval Cypriot Palaeography*, 3–5 Σεπτ. 1984, Λευκωσία 1989 (= *Επετηρίς Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών [Κύπρου]* 17, 1987–1988).
- Pugliese, S., “Stiff-Board Vellum Binding with Slotted Spine: Survey of a Historical Bookbinding Structure”, *Papier Restaurierung–Mitteilungen der IADA* 2 (2001): 93–101.
- , “Quando il libro va in mostra: supporti e materiali”, στο M. Torricelli (επιστ. επιμ.) *Obiettivo Conservazione*, Atti del seminario “La conservazione dei beni librari nelle biblioteche dell’Università”, Μπολόνια 2002, 43–58.
- , “Bibliotecari e restauratori. Quali collaborazioni?”, *Bibliotime* 9.3 (2006), ψηφ. έκδ., <https://www.aib.it/aib/sezioni/emr/bibttime/num-ix-3/pugliese.htm>.
- , “Byzantine Bindings in the Marciana National Library”, στο N. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το Βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης* 3, Αθήνα 2008, 219–52.
- Pye, E., “Writing Conservation: The Impact of Text on Conservation Decisions and Practice”, στο K. Piquette και R. Whitehouse (επιστ. επιμ.), *Writing as Material Practice: Substance, Surface and Medium*, Λονδίνο 2013, 319–33.
- [Quaritch, B.,] *A Collection of Facsimiles from Examples of Historic or Artistic Book-Binding*, Λονδίνο 1889.
- Quandt, A. και Wolcott, R., “The Codicology and Conservation of the Syriac Galen Palimpsest”, *Manuscript Studies* 3.1 (2018): 33–68.
- Quilici, P., “Legature greche, ‘alla greca’, per la Grecia”, *Accademie e Biblioteche d’Italia* 52 (1984): 99–111.
- , “Breve storia della legatura d’arte dalle origini ai nostri giorni”, *Il Bibliotecario* 3 (1985): 39–54· 4/5 (1985): 115–33· 10 (1986): 83–115· 13 (1987): 21–56· 14 (1987): 53–101.
- , *Carte decorate nella legatura del ‘700 dalle raccolte della Biblioteca Casanatense*, Ρώμη 1988.
- , *Storia e tipologia della legatura italiana dalle origini al sec. XVIII*, Νάπολη 1992.
- Raby, J., Tanindi, Z. και Stanley, T., *Turkish Bookbinding in the 15th Century: The Foundation of an Ottoman Court Style*, Λονδίνο 1993.
- Rahir, E., *Livres dans de riches reliures des seizième, dix-septième, dix-huitième et dix-neuvième siècles*, Παρίσι 1910.
- Reed, R., *Ancient Skins, Parchments and Leathers*, Λονδίνο και Ν. Υόρκη 1972 (= Reed, R., *The Nature and Making of Parchment*, Λονδίνο 1975).
- van Regemorter, B., “Le Codex relié depuis son origine jusqu’au Haut Moyen-Âge”, *Le Moyen-Âge* 61 (1948): 1–26.
- , “Evolution de la technique de la reliure du VIIIe au XIIe siècle, principalement d’après les MSS. D’Autun, d’Auxerre et de Troyes”, *Scriptorium* 2 (1948): 275–85.
- , “La reliure arménienne”, *Bazmavep* 3 (1953): 200–4.

- , “Les reliures des manuscrits grecs et l’Égypte”, *Tome Commémoratif du Millénaire de la Bibliothèque Patriarcale d’Alexandrie*, Αλεξάνδρεια 1953, 62–66.
- , “La reliure des manuscrits grecs”, *Scriptorium* 8 (1954): 3–22, εικ. x–xiii.
- , *Some Early Bindings from Egypt in the Chester Beatty Library*, Δουβλίνο 1958.
- , “Le papetier-libraire en Égypte”, *Chronique d’Égypte* 35 (1960): 278–80.
- , “La reliure des manuscrits gnostiques découverts à Nag Hammadi”, *Scriptorium* 14 (1960): 225–34.
- , “Note sur l’emploi de fil métallique dans la tranche-file”, *Scriptorium* 15 (1961): 327–28.
- , *Some Oriental Bindings in the Chester Beatty Library*, Δουβλίνο 1961.
- , “The Bindings of the Archangel Gospels”, *The Book Collector* 13 (1964): 481–85.
- , “La reliure Byzantine” (προλογίζεται από τον J. Irigoin), *Revue belge d’archéologie et d’histoire de l’art* 36 (1967): 99–122.
- , *Binding Structures in the Middle Ages: A Selection of Studies*, μετάφ. και επιμ. J. Greenfield, Βρυξέλλες και Λονδίνο 1992.
- Reynolds, L. και Wilson, N., *Scribes and Scholars: A Guide to the Transmission of Greek and Latin Literature*, Λονδίνο 1975.
- Rhodes, B., “18th and 19th Century European and American Paper Binding Structures: A Case Study of Paper Bindings in the American Museum of Natural History Library”, *The Book and Paper Group Annual* 14 (1995): 51–62.
- Ρίζου-Κουρουπού, Μ., *Κατάλογος ελληνικών χειρογράφων του Μουσείου Μπενάκη (10ος–16ος αι.)*, Αθήνα 1991.
- Rigaut, H., *La Reliure: comme un professionnel*, Παρίσι 1989.
- Rigaut, P., *La reliure et ses techniques*, Παρίσι 1975.
- Roberts, C., “The codex”, *Proceedings of the British Academy* 40 (1954): 169–204.
- , *Greek Literary Hands, 350 B.C. – A.D. 400*, Οξφόρδη 1956.
- , “Books in the Greco-Roman World and in the New Testament”, στο P. Ackroyd και C. Evans (επιστ. επιμ.), *The Cambridge History of the Bible*, 1ος τόμ., Καίμπριτζ 1970, 48–66.
- Roberts, C. και Skeat, T., *The Birth of the Codex*, Οξφόρδη και Ν. Υόρκη 1983.
- Roberts, J. και Robinson, P., *The History of the Book in the West: 400 AD–1455*, Λονδίνο 2010.
- Roberts, M. και Etherington, D., *Bookbinding and the Conservation of Books: A Dictionary of Descriptive Terminology*, Ουάσιγκτον 1982.
- Robinson, J., “The Construction of the Nag Hammadi Codices”, στο M. Krause (επιστ. επιμ.), *Essays on the Nag Hammadi Texts: In Honour of Pahor Labib*, Leiden 1975, 170–90.
- (επιστ. επιμ.), *Facsimile Edition of the Nag Hammadi Codices*, τόμ. 15, Leiden 1972–84.
- , *Facsimile Edition of the Nag Hammadi Codices: Introduction*, Leiden 1984.
- , *The Nag Hammadi Codices in English*, 3η έκδ., Leiden και Ν. Υόρκη 1988.
- , “The Pachomian Monastic Library at the Chester Beatty Library and the Bibliothèque Bodmer”, *Manuscripts of the Middle East* 5 (1990/91): 26–40.
- Robinson, P., “The ‘booklet’: A Self-Contained Unit in Composite Manuscripts”, *Codicologica* 3 (1980): 46–69.
- Ronconi, F., *Imanoscritti greci miscellanei. Ricerche su esemplari dei secoli ix–xii* (Fondazione Centro italiano di studi sull’alto medioevo), Spoleto 2008.
- Rosenfeld, R., “Tools for Producing Books and Documents in Roman Antiquity and the Middle Ages: A Summary List of Classes”, *Scriptorium* 56.1 (2002): 156–76.
- , “Iconographical Sources of Scribal Technology: Select Catalogue of Non-Formulaic Depictions of Scribes and Allied Craftsmen (Western Europe, s. VII ex.–XIV in.)”, *Medieval Studies* 65 (2003): 319–63.
- Rousseau, P., “Introduction: From Binding to Burning”, στο W. Klingshirn και L. Safran (επιστ. επιμ.), *The Early Christian Book*, Ουάσιγκτον 2007, 1–9.
- Ryder, M., *Sheep and Man*, Λονδίνο 1983.
- Sackler Gallery (Smithsonian Institution), *A Jeweler’s Eye: Islamic Arts of the Book from the Vever Collection*, Ουάσιγκτον 1988.

- Σακελλαριάδη-Πολίτη, Μ., “Μαρκιανός, τλήμων και άμαθής γραφεύς, τής Μονής Δουσίκου”, *Αφιέρωμα στον καθηγητή Λίνο Πολίτη*, Θεσσαλονίκη 1979, 39–52.
- Σακκελίων, Ι. και Σακκελίων Α., *Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος (χειρόγραφα 1–1856)*, Αθήνα 1892.
- Sanders, H. (επιστ. επιμ.), *Facsimile of the Washington Manuscript of the Four Gospels in the Freer Collection* (Univesrity of Michigan), 1912.
- Sarre, F., *Islamic Bookbindings*, Λονδίνο 1923.
- Sarris, N., “Classification of Finishing Tools in Greek Bookbinding: Establishing Links from the Library of St Catherine’s Monastery, Sinai, Egypt”, τόμ. 3, διδακτορική διατριβή, University of the Arts, Λονδίνο 2010.
- Sautel, J., “Le choix du type de réglure dans les manuscrits byzantins : les Homélie sur la Genèse de saint Jean Chrysostome conservées à la BnF (Paris. gr. 602–52)”, *Scriptorium* 66.2 (2012): 221–80.
- , “Vers la codicologie structurale”, *Scriptorium* 68 (2014): 131–36.
- Schmidt-Künsemüller, F., “20 Jahre Einbandforschung – eine Bibliographie”, *Archiv für Geschichte des Buchwesens* 8 (1967), 89–112.
- , “Weitere 10 Jahre Einbandforschung. Eine Bibliographie”, *Archiv für Geschichte des Buchwesens* 18 (1977): 366–99.
- , *Bibliographie zur Geschichte der Einbandkunst von dem Anfangen bis 1985*, Wiesbaden 1987.
- Schmitzer, W., “Restauration eines koptischen Buchdeckels”, *Allgemeiner Anzeiger für Buchbindereien* 83 (1970): 767–9.
- Schreiner, P., “Johannes Chortasmenos als Restaurator des Vat. Gr. 2126”, *Scrittura* 7 (1983): 193–99.
- Schubart, W., *Papyri Graecae Berolinenses*, Βόννη 1911.
- , *Das Buch bei den Griechen und Römern*, 2η έκδ., Βερολίνο και Λειψία 1921.
- , *Griechische Palaeographie*, Μόναχο 1925.
- Schunke, I., “Die griechischen Einbände aus der Handschriftensammlung Meerman-Phillipps in Berlin”, *Philobiblon* 8 (1964): 108–28.
- , “Venezianische Einbände ‘Alla greca’ aus der Meerman-Phillips-Sammlung in Berlin”, *Gutenberg Jahrbuch*, 1964, 375–83.
- Scianna, N., *Solving Cases: Book and Paper Artefact Restoration*, Turnhout 2010 (συνοδεύεται από οπτικό δίσκο με εκπαιδευτικό υλικό).
- Scott, D., “Conservation and Authenticity: Interactions and Enquiries”, *Studies in Conservation*, 60:5 (2015): 291–305.
- Ševčenko, N., “Manuscript Production on Mount Sinai from the Tenth to the Thirteenth Century” στο S. Gerstel και R. Nelson (επιστ. επιμ.), *Approaching the Holy Mountain: Art and Liturgy at St Catherine’s Monastery in the Sinai*, Turnhout 2010, 233–58.
- Sharpe, J., “The Earliest Bindings with Wooden Board Covers: The Coptic Contribution to Binding Construction”, C. Federici και P. Munafò *International Conference on Conservation and Restoration of Archive and Library Material* (Erice, 22–29 Απρ. 1996), 2ος τόμ., Παλέρμο 1996, 455–78.
- (επιστ. επιμ.), *Roger Powell: The Compleat Binder* (Liber Amicorum), Bibliologia 14, Turnhout 1996.
- , “Wooden Books and the History of the Codex: Isocrates and the Farm Account, Evidence of the Egyptian Desert”, στο J. Sharpe (επιστ. επιμ.), *Roger Powell: The Compleat Binder* (Liber Amicorum), Bibliologia 14, Turnhout 1996, 107–29.
- Sheppard, J., “Cataloguing Medieval Binding Structures in British Libraries”, *Abbey Newsletter* 14 (1990): 13–14.
- , “Some Twelfth-Century Monastic Bindings and the Question of Localization”, στο L. Brownrigg (επιστ. επιμ.), *Making the Medieval Book: Techniques of Production*, Proceedings of the Fourth Conference of the Seminar in the History of the Book to 1500, Oxford July 1992, Los Altos Hills, CA, 181–98.
- Σιγάλας, Α., *Ιστορία της ελληνικής γραφής*, Θεσσαλονίκη 1934, 2η έκδ., Θεσσαλονίκη 1974.
- Sichler, A., “Über mittelalterliche Heft- und Bindearten”, *Archiv für Buchbinderei* 25 (1925): 33–37.

- Signes Godoñer, J., “La diplomacia del libro en Bizancio. Algunas reflexiones entorno a la posible entrega de libros griegos a los Arabes en los siglos VIII–X”, *Scrittura e Civiltà* 20 (1996): 153–87.
- Signes Codoñer, J. και Pérez Martín, I. (επιστ. επιμ.), *Textual Transmission in Byzantium: Between Textual Criticism and Quellenforschung*, Turnhout 2014.
- Silagi, G. (επιστ. επιμ.), *Paläographie 1981. Colloquium du Comité International de Paléographie, München*, 15–18 Σεπτ. 1981, Μόναχο 1982.
- Skeat, T., “Early Christian Book-Production: Papyri and Manuscripts”, στο G. Lampe (επιστ. επιμ.), *The Cambridge History of the Bible*, 2ος τόμ., Καίμπριτζ 1969, 54–79.
- , “The Length of the Standard Papyrus Roll and the Cost Advantage of the Codex”, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 45 (1982): 169–175.
- Σκεπαστιανού, Μ., “Λεξικό όρων διατήρησης και συντήρησης έντυπου υλικού”, *Τυποφιλία* 2, Αθήνα 1995.
- Σκιαδάς, Ν., *Χρονικό της Ελληνικής Τυπογραφίας, I: 1476–1828*, Αθήνα 1976.
- , *Χρονικό της Ελληνικής Τυπογραφίας. Μαχόμενη τυπογραφία. III: 1863–1909, Σύμμεικτα*, Αθήνα 1982.
- Σκλαβενίτης, Τ., “Η δυσπιστία στο έντυπο βιβλίο και η παράλληλη χρήση του χειρογράφου”, *Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες*, Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συμποσίου του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών, Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1982, 283–93.
- Σκλαβενίτης, Τ. και Στάικος, Κ., *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο, 15ος–19ος αιώνας*, Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου, Δελφοί, 16–20 Μαΐου 2001, Αθήνα 2004.
- Σκορδύλης, Ι., “Η συντήρηση ενός παλαιότυπου του 17ου αιώνα”, *Βιβλιοαμφιάστης* 2 (2004): 163–72.
- , “Βιβλιοδεσίες ελληνικών εντύπων του 16ου αιώνα στην Ελβετία από τη συλλογή της Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων”, στο Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το Βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης* 3, Αθήνα 2008, 343–68.
- Σκουβαράς, Ε., *Όλυμπιώτισσα. Περιγραφή και Ίστορία της Μονής. Η Βιβλιοθήκη και τὰ Χειρόγραφα–Κατάλογος τῶν κωδίκων, ἀναγραφὰί καὶ χρονικὰ σημειώματα, ἀκολουθία Παναγίας Όλυμπιώτισσης, ἔγγραφα ἐκ τοῦ ἀρχείου τῆς μονῆς (1336-1900)*, Ακαδημία Αθηνών, ΚΕΜΝΕ, Αθήνα 1967.
- Smith, P., *New Directions in Bookbinding*, Λονδίνο 1974.
- Sodo, A., κ.ά., “Evolution of Past Enamel Technology and Metal Conservation Issues: The Case of two Byzantine-Style Bindings”, *Journal of Raman Spectroscopy* 43.9 (2012): 1260–64.
- Σοφιανός, Δ., *Τὰ χειρόγραφα τῆς Μονῆς Ἁγ. Στεφάνου*, Κατάλογος περιγραφικός τῶν χειρογράφων κωδίκων τῶν ἀποκειμένων εἰς τὰς μονὰς τῶν Μετεώρων, 3ος τόμ. (Ακαδημία Αθηνών, ΚΕΜΝΕ), Αθήνα 1986.
- , *Τὰ χειρόγραφα τῆς Μονῆς Ἁγίας Τριάδος*, Κατάλογος περιγραφικός τῶν χειρογράφων κωδίκων τῶν ἀποκειμένων εἰς τὰς μονὰς τῶν Μετεώρων, 4ος τόμ. (Ακαδημία Αθηνών, ΚΕΜΝΕ), Αθήνα 1993.
- , “Χατζή-Γεράσιμος Δουσικιώτης (1790-1866): Ἄνθη ευλαβείας στον αυτοδίδακτο και ακαταπόνητο μελετητή και ερευνητή της βιβλιοθήκης και των αρχείων της Μονῆς Ἁγίου Βησσαρίωνα-Δουσίκου”, Πρακτικά ΣΤ΄ συμποσίου Τρικαλινῶν σπουδῶν (Τρίκαλα, 8–10 Νοεμ. 2002), *Τρικαλινά* 23 (2003): 57–76.
- , *Τα χειρόγραφα της Μονῆς Ρουσάνου των Μετεώρων: κατάλογος περιγραφικός*, Αθήνα 2009.
- Σοφιανός, Δ. και Δημητρακόπουλος, Φ., *Τα χειρόγραφα της Μονῆς Δουσίκου Ἁγίου Βησσαρίωνος*, Κατάλογος περιγραφικός (Ακαδημία Αθηνών, ΚΕΜΝΕ), Αθήνα 2004.
- Sonderkamp, J., “Zu einigen Einbänden in der Bibliothek des Katharinenklosters”, στο D. Harlfinger και G. Prato (επιστ. επιμ.), *Paleografia e codicologia greca*, Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Συμποσίου (Βερολίνο και Wolfenbüttel, 17–21 Οκτ. 1983), τόμ. 2, Alessandria, Piemonte, 1991, 1ος τόμ., 431–39, 2ος τόμ., 210–20.
- Σπανός, Α., “Δύο ομάδες σταχώσεων βυζαντινού τύπου, έργων Κωνσταντινουπολίτικου (;) Εργαστηρίου του 16ου αι., σε βυζαντινά χειρόγραφα της Μονῆς Λειμώνος”, στο Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το Βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης* 3, Αθήνα 2008, 287–316.
- Spitzmueller, P., “A Trial Terminology for Describing Sewing through the Fold”, *The Paper Conservator* 7 (1982/83): 44–46.

- , “A Stitch in Time: Repairing the Original Sewing Structure on Bound Materials 4. In Situ Repair Sewing of Parchment Textblocks”, *The Book and Paper Group Annual* 23 (2004): 71–73.
- Στάικος, Κ., *Η Βιβλιοθήκη του Οικουμενικού Πατριαρχείου στο Φανάρι*, Αθήνα 1994.
- , *Greek Books from the Time of the Neohellenic Enlightenment*, Catalogue of an Exhibition Accompanying the International Symposium “From Enlightenment to Revolution: Rhigas and his World”, Αθήνα 1998.
- , “Για μια ελληνική ‘κλασική’ βιβλιοδεσία κατά την Αναγέννηση. Ο Ιανός Λάσκαρης και η έκδοση της ‘Ανθολογίας’ του (1494)”, *Βιβλιοαμφιάστης* 1 (1999): 53–58.
- , *Από τον Μίνωα στην Κλεοπάτρα*, Η ιστορία της βιβλιοθήκης στον δυτικό πολιτισμό, 1ος τόμ., Αθήνα 2002.
- , *Από τον Κικέρωνα στον Αδριανό: Ο ρωμαϊκός κόσμος από τις απαρχές της λατινικής λογοτεχνίας ως τις μνημειακές και ιδιωτικές βιβλιοθήκες των αυτοκρατορικών χρόνων*, Η ιστορία της βιβλιοθήκης στον δυτικό πολιτισμό, 2ος τόμ., Αθήνα 2005.
- , *Από τον Μέγα Κωνσταντίνο έως τον Καρδινάλιο Βησσαρίωνα: Αυτοκρατορικές, μοναστηριακές, σχολικές και ιδιωτικές βιβλιοθήκες στον βυζαντινό κόσμο*, Η ιστορία της βιβλιοθήκης στον δυτικό πολιτισμό, 3ος τόμ., Αθήνα 2006.
- , *Από τον Κασσιόδωρο στον Furnival*, Η ιστορία της βιβλιοθήκης στον δυτικό πολιτισμό, 4ος τόμ., Αθήνα 2010.
- , *Από τον Πετράρχη έως τον Μιχαήλ Άγγελο*, Η ιστορία της βιβλιοθήκης στον δυτικό πολιτισμό, 5ος τόμ., Αθήνα 2012.
- Σταματοπούλου, Κ., *Η τελευταία αναλαμπή*, Αθήνα 1996.
- Σταματοπούλου, Ε., “Η διδασκαλία της βιβλιοδεσίας στη νεοελληνική εκπαίδευση (1830–1933)”, *Βιβλιοαμφιάστης* 1 (1999): 161–84.
- Σταματοπούλου-Πολυδωροπούλου, Ε., “Η συμμετοχή των Ελλήνων βιβλιοδετών στις διεθνείς και εθνικές εκθέσεις τον 19ο αιώνα”, *Βιβλιοαμφιάστης* 2 (2004): 187–202.
- Στασινού, Α., “Εύκαμπτη χάρτινη βιβλιοδεσία. Πρώτη προσέγγιση”, *Βιβλιοαμφιάστης* 2 (2004): 173–86.
- , “Αρχαιακές βιβλιοδεσίες 17ου–19ου αιώνα από τις Μικρές Συλλογές των Γενικών Αρχείων του Κράτους (αρχείο Μυκόνου)”, στο Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το Βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης* 3, Αθήνα 2008, 407–20.
- Στασινού, Α., Γκιννή, Ζ. και Τσιρώνη, Ν., “Bookbinding Terminology: A proposal for establishing a common language”, *Men and Books: From Microorganisms to Megaorganisms*, Πρακτικά συνεδρίου της ICC, St. Polten, Austria, Παρίσι 2014.
- Steenbock, F., *Der kirchliche Prachteinband im frühen Mittelalter, von den Anfängen bis zum Beginn der Gotik*, Βερολίνο 1965.
- Στεφανίδου, Φ., “Έντεκα βιβλία στον Άγιο Νικόλαο Μυστρά”, *Βιβλιοαμφιάστης* 1 (1999): 89–92.
- Storace, S. και Munafò, P., “A Work in Progress: The Census of Medieval Bookbindings”, *Preprints, International Conference on Conservation and Restoration of Archive and Library Material* (Erice, 22–29 Απρ. 1996), Ρώμη 1996, 2ος τόμ., 401–15.
- Στρατής, π.Δ., “Η βιβλιοδεσία στην Ύδρα”, *Βιβλιοαμφιάστης* 2 (2004): 213–18.
- Stroumsa, G., “Early Christianity: A Religion of the Book?”, στο Μ. Finkelberg και G. Stroumsa (επιστ. επιμ.), *Homer, the Bible and Beyond: Literary and Religious Canons in the Ancient World*, *Jerusalem Studies in Religion and Culture* 2, Leiden 2003, 153–73.
- , “The Scriptural Movement of Late Antiquity and Christian Monasticism”, *Journal of Early Christian Studies* 16 (2008): 61–76.
- Strzygowski, J., *Koptische Kunst* (Catalogue général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire), Βιέννη 1904.
- Stutzmann, D., “Nouvelles technologies au service de la codicologie et de la paléographie”, *Scriptorium* 65.1 (2011): 217–23.
- Szirmai, J., “Zur Kritik der Einbandkunst”, *Bindereport* 94 (1981): 697–705.

- , “Zur Kritik der Einbandkunst”, *Bindereport* 95 (1982): 141–42.
- , “Cuir-cisele: Experiments with an Ancient Technique”, *The New Bookbinder* 3 (1983): 59–65.
- , “Wooden Writing Tablets and the Birth of the Codex”, *Gazette du livre médiéval* 17 (1990): 31–32.
- , “The Evolution of the Medieval Codex: Some Mechanical Considerations”, *La legatura dei libri antichi tra conoscenza, valorizzazione e tutela* (Convegno internazionale, Parma 16–18 novembre 1989), ειδική έκδοση του *Bolletino dell’Istituto Centrale per la Patologia del Libro* 44/45 (1990–91): 307–26.
- , “Old Bookbinding Techniques and Their Significance for Book Restoration”, *Preprints, 7th International Congress of IADA*, Uppsala, 26–30 August 1991, Κοπεγχάγη 1991.
- , “Stop Destroying Ancient Bindings” *Gazette du livre médiéval* 13 (1988): 7–9 (επίσης στα: *Abbey Newsletter* 13 (1989): 86, *Restauro* 96 (1990): 171–72, *Biblos* 41 (1992): 84–86).
- , “Einbandforschung und Einbandrestaurierung”, στο H. Weber (επιστ. επιμ.), *Bestandserhaltung in Archiven und Bibliotheken*, Στουτγάρδη 1992, 25–41.
- , “Evolution of the Structure of the Medieval Codex: Consequences for Conservation and Restoration”, στο B. Kastaly (επιστ. επιμ.), *Papers of the Conference on the Book and Paper Conservation Held in Budapest, 4–7 Septembre 1990*, Βουδαπέστη 1992, 20–32.
- , “The Archaeology of Bookbinding and Book Restoration”, *Quaerendo* 26 (1996): 144–64.
- , *The Archaeology of the Medieval Bookbinding*, Aldershot 1999.
- , “Conservation Bindings: Part 1 – Wooden Board Bindings”, *Journal of Paper Conservation* 18.4 (2017): 123–33.
- , “Conservation Bindings: Part 2 – The Quarter-Joint Case”, *Journal of Paper Conservation* 18.4 (2017): 134–41.
- Ταρίνας, Σ., “Ρωμιοί βιβλιοδέτες της Πόλης. Ο μεγάλος αριθμός βιβλιοδετικών εργαστηρίων μαρτυρεί έντονη παρουσία και δραστηριότητα”, *Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες*, Αθήνα, 8 Φεβ. 1998, 18.
- , “Ρωμιοί βιβλιοδέτες της Κωνσταντινούπολης”, *Βιβλιοαμφιάστης* 2 (2004): 219–238.
- Taylor Vaisey, R., “Regulations for the Operation of a Medieval Library”, *The Library* 33 (1978): 47–50.
- Teule, H. και Torallas Tovar, S. (επιστ. επιμ.), *Eastern Christians and their Written Heritage: Manuscripts, Scribes and Context*, Παρίσι και Walpole, MA, 2012.
- Textile Institute, *Identification of textile materials*, 7η έκδ., Manchester 1975.
- Τζανετάτου, Β. (επιστ. επιμ.) *The Art of Bookbinding: Treasures from the Gennadius Library, 1464-1911: Η Τέχνη της Βιβλιοδεσίας: Θησαυροί της Γενναδείου Βιβλιοθήκης, 1464-1911*, Catalogue of an exhibition, Αθήνα 2002.
- , “Μία βιβλιοδεσία για το “Μήτηρ Θεού – Mater Dei”, του Άγγελου Σικελιανού”, *Βιβλιοαμφιάστης* 2 (2004): 297–308.
- , “Byzantine and post-Byzantine Bookbindings in the Gennadius Library”, στο Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το Βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης* 3, Αθήνα 2008, 453–80.
- Thomas, D., *Texts and Textiles: Affect, Synaesthesia and Metaphor in Fiction*, Newcastle upon Tyne 2016.
- Thompson, E., *An introduction to Greek and Latin Palaeography*, Οξφόρδη 1912.
- Thomson, J. (επιστ. επιμ.), *The Medieval Library*, Σικάγο 1939.
- Thomson, R., “The ‘scriptorium’ of William of Malmesbury”, στο M. Parkes και A. Watson (επιστ. επιμ.) *Medieval Scribes, Manuscripts and Libraries: Essays Presented to N.R. Ker*, Menston, Yorks, 1978, 117–42.
- Tisserant, E., “Notes sur la restauration à la Bibliothèque Vaticane des manuscrits coptes de la Pierpont Morgan Library”, στο M. Malinine (επιστ. επιμ.), *Coptic Studies in Honor of Walter Ewing Crum*, Βοστώνη 1950, 219–27.
- de Toldo, V. (επιστ. επιμ.), *L’art italien de la reliure du livre (XVe-XVIe siècle)*, Μιλάνο 1924.
- Les Tranchefiles brodées. Étude historique et technique*, Bibliothèque Nationale de France, Παρίσι 1989.
- Treu, K. (επιστ. επιμ.), *Studia codicologica*, Βερολίνο 1977.
- Τριανταφυλλόπουλος, Δ., “Ένας ‘θύραθεν’ μιλάει για τον Θεό: Γιώργου Γαλάβαρη (1926–30.3.2003) Διασκελισμός προς το επέκεινα”, *Βιβλιοαμφιάστης* 2 (2004): 15–16.

- Tsamakda, V., *A Companion to Byzantine Illustrated Manuscripts*, Leiden και Βοστώνη, 2017.
- Τσελίκας, Α., “Κατάλογος των χειρογράφων της βιβλιοθήκης της μονής Ζωοδόχου Πηγής Σάμου”, ΜΙΕΤ, *Δελτίο του Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου* 4, Αθήνα 1984–87.
- , “Παράρτημα Καταλόγων και Αναγραφών”, ΜΙΕΤ, *Δελτίο του Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου*, 4ος τόμ., Αθήνα 1988, 41-224.
- , “Καταγραφή του αρχείου του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων”, ΜΙΕΤ, *Δελτίο του Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου*, 5ος τόμ., Αθήνα 1992, 276.
- , “Ικαριακά Χειρόγραφα”, ΜΙΕΤ, *Δελτίο του Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου*, 7ος τόμ., Αθήνα 1997, 25-195.
- , “Χειρόγραφα της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Λέρου”, ΜΙΕΤ, *Δελτίο του Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου*, 7ος τόμ., Αθήνα 1997, 197-398.
- , “Βιβλιοδετική διακοσμητική. Διακόσμηση και θέματα στα βυζαντινά και μεταβυζαντινά χειρόγραφα βιβλία”, *Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες*, Αθήνα, 8 Φεβ. 1998, 5–8.
- , “Το Βιβλιοδετείο του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων”, *Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες*, Αθήνα, 8 Φεβ. 1998, 13.
- , “Διακοσμητικά θέματα βιβλιοδεσίας σε χειρόγραφα της Μονής Παναγίας Χοζοβιτώσισης Αμοργού”, *Βιβλιοαμφιάστης* 1 (1999): 59–68.
- Τσιρώνη, Ν., *Κασσιανή η Ύμνωδός*, Αθήνα 2002.
- , “Η Ελληνική Εταιρεία Βιβλιοδεσίας”, *Βιβλιοαμφιάστης* 2 (2004): 19–24.
- (επιστ. επιμ.), *Το Βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης* 3, Αθήνα 2008.
- , Εισαγωγή στο Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το Βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης* 3, Αθήνα 2008, xiii–xxvii.
- , “Reconstructing Byzantine Bookbinding through Images and Objects”, στο L. James και A. Eastmond (επιστ. επιμ.), *Wonderful Things*, Ashgate 2012, 71–78.
- (επιστ. επιμ.), *Le livre : texte, image, objet*, Études Balkaniques, Cahiers Pierre Belon 24, Παρίσι 2020.
- Τσιρώνη, Ν. και Λέγγας, Μ., *Η τέχνη της βιβλιοδεσίας από το Βυζάντιο ως τις μέρες μας*, Οδηγός έκθεσης, Αθήνα 2002.
- , *Η Τέχνη της Βιβλιοδεσίας, Οι Θησαυροί της πόλης των Ιωαννίνων*, Αθήνα 2003.
- Turner, E., *Greek Papyri: An Introduction*, Οξφόρδη 1968 (ελληνική μετάφ. Γ. Παράσογλου, *Ελληνικοί πάπυροι. Εισαγωγή στη μελέτη και τη χρήση των παπυρικών κειμένων*, Αθήνα 1981).
- , *Greek Manuscripts of the Ancient World*, Οξφόρδη 1971.
- , “Some Questions about the Typology of the Codex”, στο *Akten des XIII Internationalen Papyrologenkongresses*, Μόναχο 1974, 427–38.
- , “Towards a Typology of the Early Codex (3rd–6th centuries A.D.): Classification by Outward Characteristics”, στο J. Glenisson και C. Sirat (επιστ. επιμ.), *La paléographie hébraïque médiévale* (Colloques internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique, 547), Παρίσι 1974, 137–51.
- , *The Typology of the Early Codex*, Φιλαδέλφεια, PA, 1977.
- Van den Gheyn, J., “Les manuscrits des bibliothèques de Belgique à reproduire”, στο *Rapport présenté au Congrès international pour la reproduction des manuscrits, des monnaies et des sceaux*, Actes du Congrès international tenu à Liège, 21, 22 et 23 août 1905, Βρυξέλλες 1905, 46–47.
- Van Haelst, J., “Les origines du codex”, στο A. Blanchard (επιστ. επιμ.), *Les débuts du codex*, Actes de la journée d’études organisée à Paris les 3 et 4 juillet 1985, Turnhout 1989, 12–35.
- Vaughan, A., *Modern Bookbinding*, Λονδίνο 1996.
- Velios, A., “Beyond Databases: Linked Open Data for Bookbinding Descriptions”, *Historical Book Binding Techniques in Conservation*, Βιέννη 2016.
- Velios, A. και Pickwood, N., “Current Use and Future Development of the Database of the St. Catherine’s Library Conservation Project”, *The Paper Conservator* 29 (2005): 39–53.

- , “The Database of the St. Catherine’s Library Conservation Project in Sinai, Egypt”, *Imaging Science and Technology Archiving*, Society for Imaging Science and Technology Conference Proceedings, 2ος τόμ., Springfield, VA, 2005, 73–78.
- , “Collecting and Managing Conservation Survey Data”, στο G. Fellow-Jensen και P. Springborg (επιστ. επιμ.), *Care and Conservation of Manuscripts* 10, Σικάγο και Κοπεγχάγη 2008, 172–88.
- , “The Digitization of Bookbindings”, *New Technologies in Medieval and Renaissance Studies* 3 (2011): 201–28.
- Velios, A., Pickwoad, N. και Martin, A., “Multilingual Bookbinding Terms: Complex Conceptual Issues”, *Newsletter of the ICOM CIDOC* 1 (2014): 15–20.
- Velmans, T., “La couverture de l’Evangile dit de Morozov et l’évolution de la reliure byzantine”, *Cahiers Archéologiques* 28 (1979) : 115–36.
- Vezein, J., *Evolution des techniques de la reliure médiévale*, Παρίσι 1973.
- , “Une très ancienne reliure à claies de parchemin (Oxford, Bodleian Library, Ms Bodley 807)”, στο G. Colin (επιστ. επιμ.), *De Libris Compactis Miscellanea*, Aubel και Βρυξέλλες 1984, 11–14.
- , “Le décor des reliures de cuir pendant le haut Moyen Age”, *Bulletin du bibliophile* 1 (1989): 16–33.
- , “Les livres utilisés comme amulettes et comme reliques”, στο P. Ganz (επιστ. επιμ.), *Das Buch als magisches und als Repräsentationsobjekt*, Wiesbaden 1992, 101–15.
- , “Influences orientales sur les plus anciennes reliures du monde latin”, *Scriptorium* 66.2 (2012) : 205–19.
- Vinourd, F., “Reliures anciennes de l’Orient chrétien. Comparaison technique”, *Art & Metiers du Livre* 319 (2017) : 35–41.
- Vitale-Brovarone, A., “ ‘Lector cavat codicem’ ? ”, *Gazette du livre médiéval* 6 (1985): 13–16.
- Vogel, M. και Gardthausen, V., *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Λειψία 1909.
- Volbach, W., *Early Christian Art*, N. Υόρκη 1961.
- Χατζηδάκης, Μ. και Runciman, S., *Byzantine art: An European Art* (Exhibition of the Council of Europe), Αθήνα 1964.
- Χατζηνικολάου-Μαραβά, Α., και Πάσχου-Τουφεξή, Χ., *Κατάλογος μικρογραφημένων βυζαντινών χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος*, τόμ. 3 (Ακαδημία Αθηνών), Αθήνα 1985.
- Χατζηφώτης, Ι., *Τα εργαστήρια και η αγορά των Καρυών του Αγίου Όρους στον 19ο αιώνα*, Άγιον Όρος 1985.
- Χατζοπούλου, Β., “Zacharie Calliergis et Alde Manuce : éléments d’une étude à l’occasion de la découverte d’un nouveau manuscrit-modèle de l’édition aldine de Sophocle (a. 1502)”, στο A. García και I. Pérez Martín (επιστ. επιμ.), *The Legacy of Bernard de Montfaucon: Three Hundred Years of Study on Greek Handwriting* (Πρακτικά του Ζ’ Διεθνούς Συμποσίου Ελληνικής Παλαιογραφίας, Μαδρίτη και Salamanca, 15–20 Σεπτ. 2008), Turnhout 2010, 197–208.
- , *Κατάλογος Ελληνικών χειρογράφων του Μουσείου Μπενάκη (16ος-20ός αιώνας)*, Αθήνα 2017.
- Χούμης, Α., *Περὶ τῆς τυπογραφίας ἐν Σύρῳ*, Σύρος 1901.
- Χούλης, Κ., “Από την ‘Παθολογία’ στην Αρχαιολογία του βιβλίου”, *Αρχαιολογία* 38 (1991): 70–77.
- , “A Research on Structural Elements of Byzantine Bookbindings”, στο M. Maniaci και P. Munafò (επιστ. επιμ.), *Ancient and Medieval Book Materials and Techniques* (Erice, 18–25 Σεπτ. 1992), 1ος τόμ., Βατικανό 1993, 239–68.
- , “La legatura del Melatestiano D.XXVII.1 della Biblioteca Melatestiana di Cesena”, *Libreria Domini*, Μπολόνια 1995, 401–7.
- , “Medieval Bookbinding Structures”, J. Vodopivec και N. Golob (επιστ. επιμ.), *Book and Paper Conservation Proceedings*, Ljubljana 1997, 129–40.
- , “Η μορφολογία και τα προβλήματα της συντήρησης των βιβλίων στις βιβλιοθήκες τέχνης”, *Βιβλιοθήκες Τέχνης: Ο ρόλος και οι ιδιαιτερότητές τους*, Πρακτικά Διημερίδας Βιβλιοθηκών Τέχνης, Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών, Αθήνα 18–19 Ιουνίου 1998, Αθήνα 1998, 154–65.
- , “Η βιβλιοδεσία στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο. Από τη βυζαντινή στάχωση έως τη βιβλιοδεσία alla greca”, *Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες*, Αθήνα, 8 Φεβ. 1998, 2–4.
- , “Συντήρηση παλαιών βιβλιοδεσιών”, *Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες*, Αθήνα, 8 Φεβ. 1998, 8.

- , “Η συντήρηση των βιβλίων των ιστορικών συλλογών: Η περίπτωση της Δημόσιας Βιβλιοθήκης της Ανδρίτσαινας”, *Αρχαιολογία* 69 (Δεκ. 1998): 82–84.
- , “Η βυζαντινή βιβλιοδεσία. Ιστορία, τέχνη και τεχνική”, *Βιβλιοαμφιάστης* 1 (1999): 13–52.
- , “Δύο ιστορήσεις του ευαγγελιστή Ματθαίου ως σταχωτή”, *Βιβλιοαμφιάστης* 1 (1999): 79–88.
- , “Versions, Variants or Distortions of Tools?”, *Gazette du livre médiéval* 50 (2007): 51–55.
- , “The Methodology of Studying the Cover Decoration of Byzantine Bindings”, στο G. Fellow-Jensen και P. Springborg (επιστ. επιμ.), *Care and Conservation of Manuscripts* 10, Σικάγο και Κοπεγχάγη 2008, 108–22.
- , “Δερμάτινες βυζαντινές σταχώσεις σε ελληνικές βιβλιοθήκες: έρευνα και προβληματισμοί”, στο Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το Βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης* 3, Αθήνα 2008, 111–24.
- , “The Relationship between Byzantine and ‘alla greca’ Bookbinding Structure. A Preliminary Study on Structural Elements of ‘alla greca’ Bindings in the Vatican Library (Fondo Antico, Vatt. gr. 1 - 1217)”, στο G. Lanoë (επιστ. επιμ.), *La reliure médiévale. Pour une description normalisée*, Πρακτικά διεθνούς συμποσίου (Παρίσι, 22–24 Μαΐου 2003), Turnhout 2008.
- , “Further Notes on the Bindings and Rebindings of the Manuscripts from the Monastery of St. John Prodromos at Serres (Northern Greece): A Preliminary Study”, στο A. García και I. Pérez Martín (επιστ. επιμ.), *The Legacy of Bernard de Montfaucon: Three Hundred Years of Study on Greek Handwriting* (Πρακτικά του Ζ’ Διεθνούς Συμποσίου Ελληνικής Παλαιογραφίας, Μαδρίτη και Salamanca, 15–20 Σεπτ. 2008), Turnhout 2010, 377–94.
- , “La legatura dei manoscritti greci nel periodo bizantino e post-bizantino. L’origine, la storia, le tecniche di manifattura”, στο C. Casetti Branch (επιστ. επιμ.), *Scrittura e libro nel mondo Greco-Bizantino*, Bari 2012, 181–206.
- , “Description and Study of Byzantine Bookbindings in the Last 30 years”, στο R. Mouren (επιμ.), *La description des reliures orientales : conservation, aspects juridiques et prise de vue*, Λονδίνο 2013.
- Χρυσοχοϊδης, Κ., “Βιβλιοδεσία και συντήρηση χειρογράφων στο Άγιον όρος κατά την πρώτη Τουρκοκρατία”, *Βιβλιοαμφιάστης* 1 (1999): 69–78.
- , “Το βιβλιογραφικό εργαστήριο της Μονής Ιβήρων στις πρώτες δεκαετίες του 16ου αιώνα”, στο Σ. Πατούρα (επιστ. επιμ.), *Η ελληνική γραφή κατά τους 15ο και 16ο αιώνες (The Greek Script in the 15th and 16th Centuries)*, Πρακτικά Ζ’ Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα 2000, 523–68.
- Wallraff, M., *Kodex und Kanon: das Buch im frühen Christentum*, Βερολίνο και Βοστώνη 2013.
- Waterer, J., *Leather in Life, Art and History*, Λονδίνο 1946.
- Watteeuw, L., “Books in Exhibitions: History and Adventures in Display”, στο *Paper Conservation: Decisions & Compromises, Extended Abstracts* (ICOM-CC Graphic Document Working Group Interim Meeting, Βιέννη, Εθν. Βιβλιοθήκη της Αυστρίας, 17–19 Απρ. 2013), Παρίσι 2013, 24–7.
- Wattenbach, W., *Anleitung zur griechischen Palaeographie*, Λειψία 1895.
- , *Das Schriftwesen im Mittelalter*, 3η έκ., Λειψία 1896.
- Weale, W., *Bookbindings and Rubbings of Bindings in the National Art Library, South Kensington Museum*, Λονδίνο 1898.
- Weijers, O. (επιστ. επιμ.), *Vocabulaire du livre et de l’écriture au moyen âge*, Turnhout 1989.
- Weisweiler, M., *Der islamische Bucheinband des Mittelalters, nach Handschriften aus deutschen, holländischen und türkischen Bibliotheken*, Wiesbaden 1962.
- Wendel, C., “Der Bibel-Auftrag Kaiser Konstantins”, *Zentralblatt für Bibliothekswesen* 56 (1939): 165–75.
- , “Die erste kaiserliche Bibliothek in Konstantinopel”, *Zentralblatt für Bibliothekswesen* 5 (1942): 193–209.
- Westendorp, K., *Die Kunst der alten Buchbinder auf der Ausstellung von Bucheinbänden im alten Schloss zu Strassburg Els* (Veranstaltet im Oktober 1907 durch die Landesverwaltung von Elsass-Lothringen), Halle και Saale 1909.
- Wheatley, H., *Remarkable Bindings in the British Museum*, Λονδίνο 1889.

- van Wick, B., “Book Fittings: The Archaeological Reconstruction of (post-) Medieval Books”, διπλωματική εργασία, Groningen 2019.
- Wiese, F., *Der Bucheinband. Historische und neuartige Einbände*, Αννόβερο 1981.
- Wilcox, J. (επιστ. επιμ.), *Scraped, Stroked, and Bound: Materially Engaged Readings of Medieval Manuscripts*, Turnhout 2013.
- Willoughby, H., “A Masterpiece of Byzantine Book-Making”, *Press Impressions* 6.7 (1929): 1–6.
- , “A Contribution to Knowledge of Greek Monastic Bookbindings”, στο Η. Willoughby (επιμ.), *The Elizabeth Day McCormick Apocalypse, I: A Greek Corpus of Revelation Iconography*, Σικάγο 1939, 48–82.
- , “Greek Rebinding Colophons in Chicago Manuscripts”, *Annales de l' Institut Kondakov, Seminarium Kondakovianum* 11 (1940): 21–32.
- Wilson, N., “The Libraries of the Byzantine World”, *Greek, Roman and Byzantine Studies* 7 (1967): 53–80.
- , *Scholars of Byzantium*, Λονδίνο και Βαλτιμόρη, 1983, ελλην. μετάφ. Ν. Κονομής, *Οι λόγιοι στο Βυζάντιο*, Αθήνα, 1991.
- Wittek, M., “Manuscripts et codicologie. Pour une étude du scriptorium de Michel Apostoles et consorts”, *Scriptorium* 7 (1953): 274–97.
- , *Album de paléographie grecque*, Gent, 1967.
- Wolfgang, M., *Bibliographie der Buchbinderei-Literatur*, Λειψία 1925.
- Worp, K., *A New Survey of Greek, Coptic, Demotic and Latin Tabulae Preserved from Classical Antiquity*, ψηφ. έκδ. (www.trismegistos.org/top.php), Leiden και Leuven, 2012.
- Wright, C., “The Dispersal of the Libraries in the Sixteenth Century”, στο F. Wormald και C. Wright (επιστ. επιμ.) *The English Library before 1700*, Λονδίνο, 1958, 148–75.
- Wulff, O., *Altchristliche und mittelalterliche byzantinische und italienische Bildwerke*, 1ος τόμ., Βερολίνο, 1909.
- Yardeni, A., Levine, B. και Greenfield, J. (επιστ. επιμ.), *The Documents from the Bar Kokhba Period in the Cave of Letters*, 1ος τόμ., Ιερουσαλήμ 1989.
- Zammit Lupi, T., “11th- and 12th- Century Byzantine Manuscript Fragments at the Notarial Archives”, στο Α. Attard (επιστ. επιμ.), *Parallel Existences: Notarial Archives, A Photographer's Inspiration*, Balzan, Μάλτα, 2018.
- Zappalà, A., *Introduzione agli interventi di restauro conservativo di beni culturali cartacei*, Udine 1990.
- Ψωμάς, Ιερομόναχος Ματθαίος, πρώην Βατοπεδινός, “Ο βιβλιοδέτης προηγούμενος Ματθαίος Βατοπεδινός”, *Βιβλιοαμφιάστης* 1 (1999): 255–60.

ΤΟ ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΟ ΒΙΒΛΙΟ *ΟΨΕΙΣ ΒΙΒΛΙΩΝ:*
ΑΠΟ ΤΟΝ ΚΩΔΙΚΑΣΤΗΝ ΨΗΦΙΑΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ
ΜΕ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΗΣ ΝΙΚΗΣ
ΤΣΙΡΩΝΗ, ΣΧΕΔΙΑΣΜΟ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ ΤΗΣ
ΜΑΡΙΑΝΝΑΣ ΠΟΓΚΑ ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ
ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ ΣΙΜΑΤΟΥ ΔΗΜΟΣΙΕΥΘΗΚΕ
ΤΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2020 ΣΕ ΑΡΧΕΙΑ EPUB
ΚΑΙ PDF ΚΑΙ ΕΙΝΑΙ ΤΟ ΕΝΔΕΚΑΤΟ ΒΙΒΛΙΟ
ΤΗΣ ΣΕΙΡΑΣ ΨΗΦΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΟΥ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

ISBN: 978-960-7905-94-9